

समास प्रकरणम्

अथ उपसृपा

६४७। समर्थः पदविधिः ॥ २।१।१ ॥

दीक्षितः। पदसम्बन्धी यो विधिः स समर्थाश्रितो बोध्यः।

It is to be understood that injunctions regarding inflected words have to be carried out without alteration of sense.

मितभाषिणी। पदानां विधिः 'पदविधिः' पदसम्बन्धी विधिः। शेषषष्ठा समासः। 'समर्थः' इत्यत्र अर्थशब्दः प्रयोजनवचनः। समासे 'सम्' इति तुल्यार्थे वर्तते। सम् तुल्यः अर्थः, यद्वा समः तुल्यः अर्थः, प्रयोजनमेवां समर्थाः अभिप्रायबोधनं प्रति तुल्य-प्रयोजनाः। 'राज्ञः पुरुषः' इति राजस्वामिकं पुरुषं बोधयति। तत्र बोधि 'राज्ञः' इति यथा सप्रयोजनं 'पुरुषः' इत्यपि तथा। दावपीह तुल्यप्रयोजनौ शब्दौ परस्पर-सापेक्षौ। एवं 'समर्थः' सापेक्षः। इह तु लक्षण्या समर्थशब्दः समर्थाश्रिते वर्तते। 'पदविधिः समर्थाश्रितः' समर्थमाश्रित इति बोध्यः। सापेक्षान् शब्दानाञ्चित्य पदविधिः प्रवर्तते इति भावः॥ प्रवृत्तेः पूर्वं यः सापेक्षशब्दानां समुदायः स वाक्यमिति विग्रह इति विग्रहवाक्यमिति च कथ्यते। प्रवृत्ते विधौ जातं रूपं हत्तिरित्यभिधीयते। सामर्थ्यं सापेक्षता व्यपेक्षा इति पर्यायवचनानि॥ किञ्च—अर्थशब्दः अभिप्रेतवचनः। संसृष्टः एकीभूतः अर्थः अस्मिन् विधौ इति 'समर्थः पदविधिः'। सत्यां वृत्तौ घटका-पदयोस्तुल्यार्थता जायते इत्यर्थः। राजपुरुषशब्दे राजशब्दः पुरुषयुक्तं राजान-माह न राजमात्रम्। एवं पुरुषशब्दोऽपि राजयुक्तं पुरुषमाह न पुरुषमात्रम्। इत्थं राजशब्दस्य पुरुषशब्दस्य च अर्थः संसृष्टो जातः। सति संसर्गे सामर्थ्यं, तच्च एकार्थीभाव इत्यपि कथ्यते॥ इत्थं समर्थशब्दस्य इह दावर्थो—समर्थः सापेक्षः, समर्थः संसृष्टार्थः एकार्थीभूत इति। तत्र सापेक्षता वाक्ये एकार्थीभावी वृत्ताविव॥ अन्यच्च विधिप्रवृत्तेः प्रागपि वाक्ये योऽर्थः परमपि वृत्तौ स एव। 'राज्ञः पुरुषः' इति

dropping the case-affixes पूर्व भूत । But Panini himself writes भूतपूर्व in the rule “भूतपूर्व—” (१०११); hence the form of the प्रातिपदिक is भूतपूर्व with the word भूत leading in it.

मित—। “स्थवचिदार्थ—” (१२६७—२१४५८) इत्यतो ‘लुक्’ इत्यनुवर्ते । तदपेक्षया ‘सुप्’ इति षष्ठी । ‘सुपी लुक्’ सुप् लुप्यते इत्यर्थः । स्वपेक्षया घातु-प्रातिपदिकयोरिति अवयवावयविभावसम्बन्धे षष्ठी । घात्वयवः सुप् प्रातिपदिकावयवश्च सुप् लुप्यते इत्यर्थः । ‘पूर्वं भूतः’ इति पदसमुदायस्य प्रातिपदिकसंज्ञा । विभक्ति-लोपे ‘पूर्वभूत’ इति प्राप्तं “भूतपूर्व—” इति निर्देशात् ज्ञापकात् ‘भूतपूर्व’ इति प्राति-पदिकम् । ततः प्रातिपदिकार्थे प्रथमा - भूतपूर्वः । समुदायस्य प्रातिपदिकसंज्ञा, षट्कपदयोस्तु लुक्ऽपि प्रत्यये “प्रत्ययलोपे—” (२६२—२११६२) इति पदसंज्ञा प्रायेण न हीयते ॥

दी—। “इवेन समासो विभक्त्यलोपश्च” (वार्तिक) । जीमूतस्येव ।

A word having syntactical relation with इव is compounded with it and leads in the compound retaining its विभक्ति । Thus जीमूतस्येव—As of the cloud.

मित—। इह ‘पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वञ्च’ इत्यधिकं भाष्ये । ‘सुप् इवेन समस्यते स च सुप् न लुप्यते’ इत्यर्थः । ‘सुप् सुपा’ इति समासः । ‘इवेन’ इति तृतीयान्तात् इवशब्दस्य परनिपातः । इवशब्दे तु अव्ययत्वात् समासात् प्रागपि लुता विभक्तिः । ‘जीमूतस्य’ इति “सुपी घातु—” (६५०—२१४७१) इत्यनेन प्राप्ता लोपः ‘विभक्त्यलोपः’ इति प्रतिषिध्यते ॥ इवार्थस्य प्राधान्यात् समुदायस्यापि अव्ययत्वम् । इदं तत्पुरुषप्रकरणेऽपि पठितम् ॥

अथाव्ययीभावः

६५१ । अव्ययीभावः ॥ २११५ ॥

दी—। अधिकारोऽयम् ।

What follows comes under the jurisdiction of अव्ययीभाव, i. e., this संज्ञा attaches to what follows.

६५२ । अव्ययं विभक्तिसमीपसमृद्धिवृद्धार्थाभावात्प्रत्ययसम्प्रति-
शब्दप्रादुर्भाषपञ्चादयथानुपूर्व्यं यौगपद्यसादृश्यसम्प्रतिसाकल्यान्त-
वचनेषु ॥ २।१।६ ॥

दी— । ‘अव्ययम्’ इति योगो विभज्यते । अव्ययं समर्थेन सह सम-
स्यते । सोऽव्ययीभावः ।

Here अव्ययम् has to be separated from its context and forms a rule by itself. The sense then is—An अव्यय may be com-
pounded with anything syntactically connected with it, and
the compound is an अव्ययीभाव । The object of this यौगविभाग is
to compound अप, in the sense मध्य, with दिशयीः, for the com-
pound अपदिशम् ।

मित— । ‘सुप् सुपा’ इति वर्त्तते । यस्य यस्य अव्ययस्य विभक्त्यादिरर्थः तत्तत्
समर्थेन सुबन्तेन सह समस्यते इति सूत्रार्थः ॥ नन्विह ‘विभक्ति—’ इत्यादिषु मध्यार्थो न
गृह्यते, तत् ‘अपदिशम्’ इत्यादिषु मध्यार्थे वर्त्तमानस्य ‘अप’ इत्यव्ययस्य कथं समासः ?
एतदर्थम् ‘अव्ययम्’ इति यौगविभागः । ततः दिशयीर्मध्ये इत्यर्थे ‘दिशयीः अप’
इति समासे “सुपो धातु—” (६५०—२।४।७१) इति सुब्लुकि ‘दिशा अप’ इति
जाते, ‘अप दिशा’ इति ‘दिशा अप’ इति वा विन्यासः स्यात् इति सन्देहे—

६५३ । प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम् ॥ १।२।४३ ॥

दी— । समासशास्त्रे प्रथमानिर्दिष्टमुपसर्जनसंज्ञं स्यात् ।

In the rules under समास the word that occurs in the प्रथमा
विभक्ति is called an उपसर्जन । Here the rule is ‘अव्ययम्’ and प्रथमा
is in the word अव्यय ; so the अव्यय in an अव्ययीभाव is an उपसर्जन ।

मित—। इह समास इति लक्षणया समासशास्त्रम् समासप्रकरणीकानि सूत्राणि । तदाह 'समासशास्त्रे' इति । "अवयवं विभक्ति—" इति सूत्रे अव्ययमिति प्रथमानिर्दिष्टम् । तदेवाव्ययीभावे उपसर्जनम् । उदाहरणे 'अप' इत्युपसर्जनम् ॥ भवतु, तस्य किम् ?

६५४ । उपसर्जनं पूर्वम् ॥ २।२।३० ॥

दी—। समासे उपसर्जनं प्राक् प्रयोज्यम् ।

In a compound, it is the उपसर्जन that leads. Thus अपदिश is the order of the constituents.

मित—। समासे कृते यदुपसर्जनं तत् प्राक् पतति । इह 'अप' इत्यस्य पूर्व-निपाते 'अप दिश' इति जातम् ॥ प्रसङ्गात् उपसर्जनस्य लक्षणान्तरमाह—

६५५ । एकविभक्ति चापूर्वनिपाते ॥ १।२।४४ ॥

दी—। विग्रहे यन्नियतविभक्तिकं तदुपसर्जनसंज्ञं स्यात्, न तु तस्य पूर्वनिपातः ।

In the two words that are being compounded, that which does not change its विभक्ति while that of the other changes, is also an उपसर्जन but will not lead in the compound. Here, in the samasa अप (मध्ये) दिशयीः the विभक्ति in दिशयीः, does not change while that in अप (मध्य) changes according to the context. Thus अप (मध्यं) दिशयीः पश्यामि, अप (मध्येन) दिशयीः गच्छामि, अप (मध्यात्) दिशयीः आगच्छति, अप (मध्ये) दिशयीः निलीयते । Hence दिश also is an उपसर्जन here but not in the matter of leading in the compound.

मित—। 'समासे' इति पूर्वसूत्रादनुवर्तते । समासस्येह समाससंज्ञितं सविभक्तिकं पदद्वयम्, तदाह 'विग्रहे' इति । एका नियता विभक्तिर्यस्मिन् तदेकविभक्तिः । भिन्नेऽपि वाक्येषु प्रविष्टे पदद्वये यस्य विभक्तिर्न भिद्यते तदित्यर्थः । 'समासे एकविभक्ति

च अपूर्वनिपाते विषये उपसर्जनम्' इत्यन्वयः । पूर्वनिपाते कर्त्तव्ये तु यदेकविभक्ति तस्य उपसर्जनसंज्ञा न भवति । अतएव 'राज्ञः पुरुषः' इत्यत्र पूर्वेष्वैव संज्ञा नानेन ॥ उदाहरणे दिशयोर्मध्यं पश्यामि, दिशयोर्मध्येन गच्छामि, दिशयोर्मध्यादागच्छति इत्यादिषु प्रकरणवशात् मध्यशब्दादनेकविभक्तिरुत्पद्यते, दिशाशब्दे तु एकैव षष्ठी-विभक्तिः स्थिता । यदेव अप इति तदेव मध्यमिति । एवमिह दिशा इत्युपसर्जनम्, तस्य तु पूर्वनिपाती न । यद्येवं किं संज्ञया इत्याह—

६५६ । गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य ॥ १।२।४८ ॥

दी— । उपसर्जनं यो गोशब्दः स्त्रीप्रत्ययान्तञ्च तदन्तस्य प्रातिपदिकस्य ह्रस्वः स्यात् । “अव्ययीभावश्च” (४५१—१।१।४१) इत्यव्ययत्वम् ।

The word गो and a word with a feminine affix, if an उपसर्जन and at the end of a प्रातिपदिक, will have its final vowel shortened. Thus दिशा which has the feminine affix टाप् becomes दिश । The compound now is अपदिश, and it is an अव्ययीभाव ; also it is an अव्यय by the rule “अव्ययीभावश्च” (451—I. I. 41).

मित— । “ऋस्त्री नपुंसके प्रातिपदिकस्य” (३१८—१।२।४७) इत्यतो 'ऋस्त्रः प्रातिपदिकस्य' इत्यनुवर्त्तते । तदन्तविधिः । प्रातिपदिकस्य अन्ते यदि उपसर्जनगोशब्दः यदि वा उपसर्जनस्त्रीप्रत्ययान्तशब्दः तदा तस्य ऋस्त्रादेशः स्यात् इति सरलार्थः । गोशब्दस्य उदाहरणं चित्रगुः । “एच इक्—” (३२३—१।१।४८) इति ओकारस्य ऋस्त्र उकारः । स्त्रीप्रत्ययान्तेषु दिशा इति टावन्तः । दिश् इत्येव स्त्रियां वर्त्तते ततः “वष्टि भायुरिर-रक्षीपमवाध्रीरुपसर्गयोः । आपञ्चापि हलन्तानां यथा वाचा निशा दिशा ॥” इति पुन-ष्टाप् । “अव्ययीभावश्च” इत्यव्ययत्वम् (४५१—१।१।४१) । अन्ते चैतत् प्रातिपदिकस्य । ततो ऋस्त्रे 'अपदिश' इति जातम् । समासघटकावाक्यं तु 'दिशयोर्मध्ये' इति अधिकरणप्रधानम्, तेन 'अपदिशे' इति प्राप्ते “अव्ययादाप्सुपः” (४५२—२।१।८७) इति सुब्लुका भाव्यम् । तदाह—

६५७ । नाव्ययीभावादतोऽमृत्वपञ्चम्याः ॥ २।४।८३ ।

दी— । अदन्तादव्ययीभावात् सुपो न लुक् । तस्य तु पञ्चमीं विना

अमादेशश्च स्यात् । दिशयोर्मध्ये अपदिशम् । “क्लीवाव्ययं त्वपदिशं दिशो-
र्मध्ये विदिक् स्त्रियाम्” इत्यमरः ।

An अव्ययीभाव ending in अ does not drop its सुप्, but, except in पञ्चमी, the सुप् becomes अम् । Thus finally दिशयोर्मध्ये gives अप-
दिशम् in the सप्तमी । Amara confirms this sense by “क्लीव—” &c.

मित—। ‘अत्’ इत्यव्ययीभावः । ‘लुक्’ ‘सुप्’ इत्यनुवृत्तम् । ‘अतः अव्ययीभावात्
सप्तमी लुक् न, अपञ्चम्यास्तु अम्’ इत्यन्वयः । सुप् न लुप्यते किन्तु तस्य सुप् अमादेशः
स्यात्, पञ्चम्यां तु सुप् स्वरूपेणैव तिष्ठति ॥ इह सप्तम्या अमादेशे अपदिशमिति रूपम् ॥
‘अपञ्चम्याः’ किम् ? अपदिशात् अपदिशाभ्यामपदिशेभ्यः ॥ अमरीकं दिशोर्मध्ये इत्यर्थ-
निर्देशः न विग्रहः ॥

६५८ । तृतीयासप्तम्योर्बहुलम् ॥ २।४।८४ ॥

दी—। अदन्तादव्ययीभावात् तृतीयासप्तम्योर्बहुलमम्भावः स्यात् ।
अपदिशम्—अपदिशेन । अपदिशम्—अपदिशे । बहुलग्रहणात् ‘उमद्रम्’
‘उन्मत्तगङ्गम्’ इत्यादौ सप्तम्या नित्यमम्भावः ।

There is diversity in the change into अम् in the तृतीया and
सप्तमी after an अव्ययीभाव ending in अ । Thus both अपदिशम् and
अपदिशेन in the तृतीया, also अपदिशम् and अपदिशे in the सप्तमी are seen ;
while after उमद्र, उन्मत्तगङ्ग, &c, the सप्तमी is invariably changed
giving उमद्रम् and उन्मत्तगङ्गम् and not उमद्रे and उन्मत्तगङ्गे also.

मित—। बहुलमिति अनिश्चयद्योतकम् । न विकल्पार्थकम् । “कचित् प्रवृत्तिः
कचिदप्रवृत्तिः कचिद्विकल्पः कचिदन्यदेव । विधेर्विधानं बहुधा समौह्यं चतुर्विधं बाहुल्यं
वदन्ति ॥” द्विवचनचनयोरेपि अपदिशमित्येव । अमभावे—अपदिशेन अपदिशाभ्याम्
अपदिशेभ्यः इति तृतीयायां, अपदिशे अपदिशयोः अपदिशेषु इति सप्तम्याम् ॥ सम्प्रति
“अवायम्—” इति सूत्रस्य शिष्टमंशं व्याचष्टे—

दी—। “विभक्ति—” इत्यादेरयमर्थः—विभक्त्यर्थोद्दिष्टो वर्तमानसव्ययं

सुबन्तेन सह समस्यते सोऽव्ययीभावः । विभक्तौ तावत्—हरौ इत्यधिहरि ।
सप्तम्यर्थस्यैवात्र द्योतकोऽधिः । हरि डि अधि इत्यलौकिकं विग्रहवाक्यम् ।
अत्र निपातेन अभिहितेऽप्यधिकरणे वचनसामर्थ्यात् सप्तमी ।

After the योगविभाग of अव्ययम्, the part that remains means this—An अव्यय having the sense of some विभक्ति or meaning समीप, सञ्ज्ञि &c. is compounded with a सुबन्त word syntactically connected with it and the compound is called an अव्ययीभाव । Thus—(विभक्ति) अधिहरि in the sense हरौ । Here अधि merely expresses the sense of सप्तमी । The विग्रहवाक्य is हरि डि अधि which exists on paper only and cannot be used in ordinary language. Here though the अव्यय indicates the अधिकरण, there is still डि because the rule wants to have a समास ।

मित—। ‘हरौ’ इत्यर्थे ‘अधिहरि’ इत्यव्ययीभावो नित्यसमासः । हरिरित्यधिकरणम् । अधिरिति सप्तम्यर्थमात्रं वक्ति, तेन तत्र प्रातिपदिकार्थे प्रथमा, अव्ययत्वात् लुप्ता । तदिह ‘हरौ अधि’ इति समासघटकं पदद्वयम् । सूत्रे च अव्ययमिति प्रथमान्तम् । तत उप-सर्जनत्वात् अव्ययस्य पूर्वनिपातः । तेन च ‘अधि हरौ’ इति विन्यासः । समाससंज्ञा, सुक्-लीपः—‘अधिहरि’ इति प्रातिपदिकम् । अव्ययीभावसंज्ञायामव्ययत्वम् । अधिकरणार्थे सप्तमी । “अत्रायात्—” (४५२—२।४।८२) इति पुनः सुक्लीपः । अम् तु न भवति अदन्त्वाभावात् ॥ नित्यसमासत्वाल्लौकिकं प्रयोगार्हं विग्रहवाक्यं नास्ति । अलौकिकं शास्त्रीयन्तु हरि डि अधि इति ॥ इह डि रिति अधिरिति च तुल्यार्थौ, तदनधीरन्यतरी मास्तु । नैवम् । अधिरित्यसति ‘हरि डि’ इत्येकमेवेह पदं कुतः समासः ? असति च डौ ‘हरि’ इति प्रातिपदिकमात्रं न सुबन्तम् । ‘सुप्पुपा’ इति च वर्तते, तत्तथैव असमासः । इत्येते च विभक्त्यर्थे समासः यतोऽयं ‘अव्ययं विभक्ति’ इति शास्त्रि । तत् सूत्रकारवचनसामर्थ्यादिह अधिना उक्तमप्यर्थं डिः पुनर्वक्ति ॥

६५८ । अव्ययीभावश्च ॥ २।४।१८ ॥

दी—। अयं नपुंसकं स्यात् । “ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य”

(३१८—१।२।४७) । गोपायतीति, गाः पातीति वा, गोपाः । तस्मिन्—
अधिगोपम् ।

An अव्ययीभाव compound is in the neuter. Hence with the exposition गोपायति—guards, or गाः पाति—preserves the earth, we have गोपाः । Compounding with अधि in the sense of छि (विभक्त्यर्थे) we have अधि गोपि or अधि गोपे । Dropping the सुप् the result is अधिगोपा । This is to be in the neuter. Hence by “ऋस्वी नपुंसके—” (318) we have अधिगोप as the final form of the प्रातिपदिक । In the सप्तमी this yields अधिगोपम् with अम् attached by “नाव्ययी—” (657—2. 4. 83).

मित— । गोपायतीति क्षिपि—“अती लोपः” (२३०८—६।४।४८), “लोपी व्योः—” (८७३—६।१।६६), “विरपुक्तस्य” (३०५—६।१।६७)—गोपाः । यद्वा गाः पातीति क्षिपि विचि वा गोपाः । तस्मिन् इति “आतो घातोः” (२४०—६।४।१४०) इत्याकारलोपे ‘गोपि’ । गोपि वा इत्यर्थे अधिना समासे सुबलुकि अधिगोपा । अव्ययत्वे नपुंसकत्वम् । “ऋस्वी नपुं—” (३१८) इति ऋस्त्वम् । अधिगोप । ततः सप्तमी “नाव्ययी—” (६५७) इत्यभावे अधिगोपम् ।

दी— । समीपे—कृष्णस्य समीपमुपकृष्णम् । समया ग्रामम्, निकषा लङ्काम्, आराद्वनात्, इत्यत्र तु नाव्ययीभावः “अमितः परितः—” (५४४, वा—) अन्यारात्—“ (५६५—२।३।२६) इति द्वितीयापञ्चम्योविधान-
सामर्थ्यात् ॥

In the sense of समीप—neighbourhood—उपकृष्णम् is an example, the meaning being ‘neighbourhood of Krishna’. समया ग्रामम् etc., are uncompounded and not instances of अव्ययीभाव, the reason being that the declaration of द्वितीया and पञ्चमी by “अमितः—” and “अन्यारात्—” then becomes meaningless.

मित—। समीपमिति सन्निधिमात्रम् । उप इति समीपार्थकमवयवं प्रथमान्तम् । कृष्णस्य समीपमित्यर्थनिर्देशः न त्रियहः । प्राग्वत् सुबलुगादौ उपकृष्णम् । प्रथमाया अम्भावः ॥ समया ग्रामम् इत्यादिषु भिन्ने पदे, न समासः । सति समासे “अभितः—” (५४४) इति, “अन्यारात्—” (५६५) इति च व्यर्थं स्यात् । द्वितीयायां सत्यामस-
त्याच्च समयाग्राममित्येव समासे रूपम् किं कृतं द्वितीयया ? किञ्च नित्यीऽयं समासः, तेन ग्रामं समया इत्यादि व्यस्तनिर्देशं परिकल्प्य विधिसमर्थनमप्ययुक्तमेव । तदाह ‘विधानसामर्थ्यात् नाव्ययीभावः’ इति । नागेशस्तु—‘समया’ इत्यादीनां ‘समीपे’ इत्याद्यधिकरणप्रधान एवार्थः । ततः ‘समीपम्’ इत्यर्थे असति, समासस्य प्रातिरेव नास्ति—इत्याह ॥

दी—। मद्राणां समृद्धिः सुमद्रम् । यवनानां वृद्धिर्दुर्यवनम् । विगता ऋद्धिर्दुर्यद्धिः । मल्लिकाणामभावो निर्मल्लिकम् । हिमस्य अत्ययः अति-
हिमम् । अत्ययो ध्वंसः । निद्रा सम्प्रति न युज्यते इत्यतिनिद्रम् । हरि-
शब्दस्य प्रकाशः इतिहरि ।

समृद्धि prosperity—सुमद्रम् prosperity of the Madras. व्यृद्धि
adversity—दुर्यवनम् । अर्थाभाव absence of a substance—निर्मल्लिकम्
absence of flies. अत्यय dis-appearance, destruction—अतिहिमम्
absence of cold. असम्प्रति unsuitability—अतिनिद्रम् unsuitability
of sleep. शब्दप्रादुर्भाव notoriety, spread of fame—इतिहरि spread
of Hari's fame.

मित—। सुमद्रमिति समृद्धार्थकमुपशब्देन अव्ययेन समासः । सु इति प्रथमा-
न्तम् । मद्राणामिति षष्ठान्तेन समासः ॥ विगता ऋद्धिरिति प्रादितत्पुरुषः ॥ दुरित्य-
व्ययम् इह ऋद्धिनाशे वर्तते । तस्य प्रथमान्तस्य यवनानामिति षष्ठान्तेन समासः । एव-
मुत्तरचापि षष्ठ्या एव समासः ॥ निरित्यभावार्थकमव्ययम् । ‘अर्थाभाव’ इति उत्तरपद-
वाच्यस्य अर्थस्य अभावः । तेन दुर्यवनमित्यादौ नानेन प्रसङ्गः, तत्र हि अभावो
यवनानामुद्भवेन तु उत्तरपदवाच्यानां यवनानामेव । निर्मल्लिकमिति उपसर्जनङ्गस्वी-
नपुंसकत्वाद्भस्वी वा । एवमतिनिद्रमित्यपि ॥ असम्प्रति इत्यस्य सम्प्रति न युज्यते

इत्यर्थः । प्रथमान्तस्य प्रथमान्तेन समासः ॥ प्रादुर्भावः प्रकाशः । इतिशब्द इह शब्द-
प्रादुर्भावचनः ॥ सर्वत्र नित्यः समासः । अवयवीभावे अव्ययार्थस्य प्राधान्यम् ।
पूर्वपदार्थप्रधानोऽव्ययीभावः ॥

दी— । विष्णोः पश्चादनुविष्णु । पश्चाच्छब्दस्य तु नाथं समासः,
“ततः पश्चात् संस्यते” इति भाष्यप्रयोगात् ।

In अनुविष्णु, अनु means पश्चात् । पश्चात् itself cannot be com-
pounded by this rule as is evident from ततः पश्चात् used un-
compounded in the भाष्य ।

मित— । पश्चाच्छब्दस्य समासे तु नित्यत्वात् समासस्य ‘ततः पश्चात्’ इति वाक्यं
“तासाञ्च पश्चात् कनकप्रभाणाम्” इत्यादि च दुर्लभम् । ज्ञापितच्चेदमनेन यत् सूत्रेऽस्मिन्
तत्तदर्थनिर्देशे गृहीतानि अव्ययानि तेषु तेषु अर्थेषु नानेन समस्यन्ते इति । तेन
अतिहिंसमित्युक्तमव्ययस्योदाहरणम्, अव्ययशब्दे अतिर्गहणात् । निर्हिंसमिति
वृत्तुक्तमेव ज्याय इति नागेशः ॥

दी— । योग्यतावीप्सापदार्थानतिवृत्तिसादृश्यानि यथार्थाः । अनु-
रूपम्—रूपस्य योग्यमित्यर्थः । अर्थमर्थं प्रति प्रत्यर्थम् । प्रतिशब्दस्य
वीप्सायां कर्मप्रवचनीयसंज्ञाविधानसामर्थ्यात् तद्योगे द्वितीयागर्भं वाक्य-
मपि । शक्तिमनतिक्रम्य यथाशक्ति । हरेः सादृश्यं सहरि । वक्ष्यमाणेन
सहस्य सः ।

The senses of यथा are—Suitability, Repetition, Non-trans-
gression, Similitude. Thus (योग्यता) अनुरूपम् which means ‘befitting
the looks. (वीप्सा) प्रत्यर्थम् towards all. प्रति has been declared a
कर्मप्रवचनीय in the matter of वीप्सा, hence in connection with it
a वाक्य with the द्वितीया is also allowable—अर्थमर्थं प्रति । (पदार्था-
नतिवृत्ति) यथाशक्ति, again, in the sense ‘not going beyond one’s
powers.’ (सादृश्य) सहरि in the sense resemblance with हरि

अव्ययीभावः]

द्वितीयो भागः

is a compound of सह and हरि where सह implies सादृश्य and is changed into स in the compound by the rule following.

मित—। योग्यता सामञ्जस्यम् । पदार्थस्य अनतिवृत्तिरनतिक्रमः ॥ अनुरूप-
मित्यत्र योग्यता अनुशब्दस्य मुख्योऽर्थः, योग्य इति गौणः । अथवा मुख्यार्थे एव
समासः । क्रिया काचिदध्याहर्त्तव्या । तथा हि रूपस्य योग्यता अनुरूपम् । तत्
यथा भवति तथा करोति अनुरूपं करोति ॥ अर्थमर्थं प्रति इति साकाङ्क्षं वाक्यम् ।
अर्थमर्थं प्रति शब्दः प्रयुज्यते इत्याकाङ्क्षानिहतिः । इह द्विरुक्तेन वीप्सा गम्यते, प्रतिना
च वीप्सायुक्तस्य शब्दप्रयोगस्य अर्थेन सम्बन्धः । समासे तु प्रतिना एव द्योतिता वीप्सा,
तत् तदर्थं पुनरर्थशब्दो न द्विरुच्यते ॥ ननु नित्यसमासे कथमर्थमर्थं प्रति इति स्वपद-
विग्रहो दर्शितः ? उच्यते—“लक्षणेभ्यभूत—” (५५२—१।४।८०) इति वीप्सायां
प्रतेः कर्मप्रवचनीयता उक्ता । तस्याः सार्थकता वाक्ये एव स्यात् । नित्ये तु समासे
प्रत्यर्थमित्यभावात् यथा द्वितीयायां तथा षष्ठ्यामपि तुल्य एवेति निष्फला कर्मप्रवचनीय-
द्वितीया । तत् कर्मप्रवचनीयसंज्ञाविधानसामर्थ्यात् इह समासो वैकल्पिको न
नित्यः । वस्तुतस्तु अर्थमर्थं प्रति इत्यत्र प्रतिव्रीप्सार्थत्वाभावात् व्याख्यानमावसेतत्र विग्रहः ।
तेन निर्वाधा समासस्य नित्यता ॥ शक्तिमनतिक्रमस्य इत्यपि साकाङ्क्षम् । शक्ति-
मनतिक्रमस्य यतते इत्यादि पूरणीयम् । इह शक्तेरनतिक्रमः यथाशक्ति, तत् यथा तथा
यतते इत्याद्यर्थः । शक्तिमनतिक्रमस्य यतते इति स एवार्थः ॥ आसामेतत्, परं यथा-
पश्चाच्छब्दस्य नायं समासः इति प्रागुक्तं, तथा मन्ये यथाशब्दस्यापि न, तत् कथं यथा-
शक्ति ? सत्यं न, अतएव हि “यथाऽसादृश्ये” (६६१—२।१।७) इत्यनुपदमेव वक्ष्यते ॥
सहरीति मुख्यतः सदृशवाचिनी गौण्या ह्यस्या सादृश्यार्थकस्य सहशब्दस्य प्रथमान्तस्य
‘हरेः’ इति षष्ठ्यान्तेन समासः । “अव्ययी—” (६६०—६।१।८१) इति सहस्य स
आदिशः ॥

दी—। ज्येष्ठस्यानुपूर्व्येण इत्यनुज्येष्ठम् । चक्रेण युगपत् इति
विग्रहे—

‘आनुपूर्व्य precedence. Thus अनु etc., which means—In order
of seniority. यौगपद्य is simultaneity. With the exposition.

चक्रेण युगपत् we compound सह in the sense युगपत् with चक्रेण and look forward.

मित—। अनुगतः पूर्वम् अनुपूर्वः प्रादिसमासः। तस्य भावः आनुपूर्व्यम् अनुक्रमः। ब्राह्मणादिवात् थ्यञ्। अनुज्येष्ठं प्रविशन्तु भवन्तः इत्यादि पूरणीयम्। क्रियाविशेषणे द्वितीया। अभावः॥ यौगपदवाचिनः सहशब्दस्य 'चक्रेण' इत्यनेन समास—

६६०। अव्ययीभावे चाकाले ॥ ६।३।८१ ॥

दी—। सहस्य सः स्यात् अव्ययीभावे न तु काले। सचक्रम्। काले तु सहपूर्वाहम्॥ सदृशः सख्या ससखि। यथार्थत्वेनैव सिद्धे पुनः सादृश्य-ग्रहणं गुणभूतंऽपि सादृश्ये यथा स्यादित्येवमर्थम्॥

In an अव्ययीभाव, सह is changed into स but not if the परपद means some 'time'. Thus सह चक्रेण in the sense simultaneously with the discus, becomes सचक्रम् with अभाव of द्वितीया। But witness सहपूर्वाहम् where the उत्तरपद is a काल and सह is retained. सादृश्य is illustrated by ससखि which is a compound of सह and सख्या with सह changed into स as above. This समास is already enjoined and is available because सादृश्य is one of the meanings of यथा, yet सादृश्य is separately mentioned only to ensure समास even when the सादृश्य is indirectly stated.

मित—। पूर्वाह्मण्यपरित्यज्य इत्यर्थे सहपूर्वाहम्, साकल्येऽव्ययीभावः। ससखि इति सदृशार्थकसहशब्दस्य 'सख्या' इत्यनेन समासः। ननु सूचे सादृश्यमित्यस्ति न सदृशमिति, तत् कुतः सदृशार्थकस्य समासः? तदाह "यथार्थत्वेनैव—" इत्यादि। अयमाशयः—सादृश्यवान् खलु सदृश इत्युच्यते। सदृश इत्युक्ते साक्षादनुक्तमपि सादृश्यं गम्यते एव। सादृश्यं तत्र गौणम्, सादृश्यवान् मुख्यः। सादृश्यञ्च यथार्थः। तस्मिन् विहित एव समासः। इह पुनर्विधिसु गौणेऽपि सादृश्ये सदृशार्थे समासार्थम्। यथाकथञ्चित् सादृश्ये प्रतीयमानेऽपि समास इति भावः। एतेन अनुरूपमित्यादिषु सर्वत्र मुख्यार्थे समास एव न्यायः प्रतिभाति॥

दी — । ज्ञाणां सम्पत्तिः सत्त्वम् । ऋद्धेराधिक्यं समृद्धिः, अनुरूप
आत्मभावः सम्पत्तिरिति भेदः । तृणमप्यपरित्यज्य सतृणमिति, साकल्येन
इत्यर्थः । न त्वल्ल तृणभक्षणे तात्पर्यम् ॥ अन्ते—अग्निग्रन्थपर्यन्तमधीते
साग्नि ॥

सम्पत्ति development. सह in this sense is compounded
with चक्ष्णाम् yielding सच्चक्षम् । सम्पत्ति is different from समृद्धि ।
The latter means “exuberance of wealth” while सम्पत्ति is only
“proper development.” As an instance of साकल्य—thorough-
ness—we have सतृणम् which is a compound of सह and तृणेन ।
सतृणमिति does not imply that grass was actually eaten, but that
all that was offered was eaten up. अन्त completion—साग्नि a
compound of सह and अग्निना, is an illustration. अग्नि stands here
for the section relating to fire. साग्नि अधीते means—reads to the
end of the section dealing with अन्याधान ।

मित— । इह सर्वत्र सहशब्दस्य समासः । “अव्ययी—” इति सः ॥ समृद्धौ
समासः प्राग्विहितः । सम्पत्तिस्तु न समृद्धिरिति भेदं दर्शयति—आत्मनी भावः आत्म-
भावः निजपरिणतिः । अनुरूप इति प्रादिसमासः, नाव्ययीभावः । अनुरूप आत्मभावी
यथायथं निजपरिणतिः । यादृशी विपरिणानी युक्तादृश इत्यर्थः । तत् सम्पत्तेः पृथक्
निर्देशो युक्त एव ॥ सतृणमिति इति वाक्यस्य तृणभक्षणं न तात्पर्यम् इत्याह
नल्लवेति ॥ अन्त इति एतावदध्येतव्यमद्य इति प्रक्रान्तस्य अध्ययनस्य अन्तः, न तु
तावती ग्रन्थस्य । तत् साकल्यात् पृथक् अन्त इत्युच्यते । अग्निरिति लक्ष्णं
अग्निसत्त्वस्वी ग्रन्थः ॥

६६१ । यथाऽसादृश्ये ॥ २।१।७ ॥

दी — । असादृश्ये एव यथाशब्दः समस्यते । तेन इह न—यथा हरिस्तथा
हरः । ‘हरेरूपमानत्वं यथाशब्दो द्योतयति, तेन ‘सादृश्ये’ इति वा ‘यथार्थे’
इति वा प्राप्तं प्रतिषिध्यते ।

The word यथा is compounded only when it does not imply resemblance. Thus there is no समास in यथा etc. Here यथा implies resemblance with हरि, hence the समास which comes in either through सादृश्य or through यथार्थ is prohibited.

नित—। यथा इत्यव्ययं सुपा सह समस्यति, सादृश्यार्थं तु न, इत्यर्थः। यथा हरिस्तथा हरः इत्यत्र यथाशब्दः हरिनिष्ठस्य सादृश्यस्य अनुवादकः। तथाशब्दस्तु तस्यैव सादृश्यस्य हरे विधायकः। विधानात् प्राक् हरौ एव सादृश्यस्य सत्ता, तदाह हरिरपमानत्वमित्यादि। एतेन 'यथा हरिः' इत्यत्रैव समासप्रसङ्गः न 'तथा हरः' इत्यत्र। स च समासी निषिध्यते ॥ ननु प्राप्तस्यैव प्रतिषेधो भवति, कुत इह प्राप्तिः? आह च "सादृश्ये इति वा" इत्यादि। "यथार्थे" इति तु न युक्तम्। यथाशब्दस्य मूले षष्ठीतत्वात् तदर्थं तस्य समासी न। भाष्यकार आह "सादृश्यसम्पत्तिः—" इति प्राप्नोति। एतेन योग्यता वीक्षा पदार्थानतिवृत्तिरिति निषेधेषु यथाशब्दस्य अप्राप्तिः समासी विधीयते इति फलितम्। तत् 'यथाशक्ति' इति प्रागुक्तम् असौवीदाहरणम् ॥

६६२। यावदवधारणे ॥ २१।८ ॥

दी—। यावन्तः श्लोकास्तावन्तोऽच्युतप्रणामाः, यावच्छ्लोकम्।

अवधारण is 'estimate or determination of amount' यावत् should be compounded when meaning अवधारण। Thus यावच्छ्लोकमच्युतप्रणामाः which means that the prostrations were as many as the number of verses recited.

नित—। अवधारणमियत्तापरिच्छेदः। तस्मिन् श्लोके यावदित्यव्ययं नित्यं समस्यति। ननु कथं नित्ये समासे यावन्तः श्लोकाः इति स्वपदविग्रहः? अर्थनिर्देशोऽयं न विग्रहः। यावदित्यव्ययेन तुल्यार्थको यावदिति तद्धितान्तोऽप्यस्ति "यत्तदेतभ्यः परिमाणे वतुप्" (१८४०—३।२।३८) इति वतुपा सिद्धः। इह अव्ययस्य समासः, तद्धितान्तेन अलपदविग्रहः। 'अवधारणे' किम्? यावद्वत्तां तावद्वत्तां, कियद्वत्तां नावधारयामि इत्यत्र न समासः ॥

६६३ । सुप् प्रतिना मात्वर्थे ॥ २।१।८ ।

दी—। शाकस्य लेशः शाकप्रातः । 'मात्वर्थ' किम् ? वृत्तं प्रति विद्यो-
तते विदुयत् ।

A सुबन्त word should be compounded with प्रति in the sense
'a little', 'a trace.' Thus शाकप्रति—a trace of vegetables. Why
मात्वर्थे ? Witness वृत्तं प्रति etc. where वृत्तम् is uncompounded.

मित—। सुबिति प्रथमान्तं समासे पूर्वं पतति । मात्रा इत्यल्यार्थः । प्रतीत्यव्यय-
मपि अल्यार्थकमस्ति । 'मात्वर्थ' अल्यार्थं वर्तमानेन 'प्रतिना' अव्ययेन सह अनव्ययं
'सुबन्त' समसप्राते अव्ययीभावश्च समासी भवति इत्यर्थः ॥ 'सुप्' इति वर्तमाने पुनः
सुब्यङ्गणमव्ययनिवृत्त्यर्थम् ॥ वृत्तं प्रति इत्यत्र प्रतिलक्षणे न मात्वर्थे, अतो न समासः ॥

६६४ । अक्षशलाकासंख्याः परिणा ॥ २।१।१० ॥

दी—। दूयतव्यवहारे पराजये एवायं समासः । अक्षेण विपरीतं वृत्तम्
अक्षपरि । शलाकापरि । एकपरि ।

Numerals and the words अक्ष and शलाका are compounded
with परि । This समास is allowed in gambling parlance and to
imply loss only. Thus अक्षपरि etc., meaning 'reverse caused
by an अक्ष etc.'

N. B.—It is not clear what अक्ष and शलाका are here. It
seems these are small bodies of metal or bone shaped so as to
have a face and a back only. When a cast is made with them
they fall either face or back upwards like ordinary shells.

मित—। अक्षशब्दः शलाकाशब्दः संख्यावाचकशब्दश्च अन्यथाभावार्थं वर्तमा-
नेन परिणा अव्ययेन समसप्राते अव्ययीभावश्च समासी भवति । दूयते यी व्यवहारः,
अक्षपातः शलाकापातो वा, तस्मिन्, तत्रापि पराजयवर्णनायामिवायं समास इष्यते ॥
वृत्तमिति भावे क्तः । अक्षेणेति अनुक्ते कर्त्तरि तृतीया । विपरीतं विरुद्धं यथा तथा

इत्तं, जयविच्छेदतया अच्ची वा शलाका वा वर्त्तते इति भावः । परि इति पठ्याभवने अव्ययम् । प्रथमान्तेन तेन सह 'अच्ची' इत्यस्य समासः । पञ्चभिरच्चैः शलाकाभिर्वा द्वातव्यवहाराः । तत्र सर्वेषामेव अवाक्पाते उत्तानपाते वा जयः, एकस्यपि विपर्यये पराजय इति जयादित्यः । 'एकपरि' इति एकस्य अच्चस्य अन्यथापातात् पराजय इत्यर्थः ॥

६६५ । विभाषा ॥ २।१।११ ॥

दी— । अधिकारोऽयम् । एतत्सामर्थ्यादेव प्राचीनानां नित्य-
समासत्वम् । 'सुप् सुपा' इति तु न नित्यसमासः, 'अव्ययम्' इत्यादि
समासविधानात् ज्ञापकात् ।

Hence-forward all that is ordained is optional. On the strength of this very statement those here-in-before mentioned are obligatory. सुप् सुपा is not obligatory, for then समाससंज्ञा by "अव्ययम्—" (652—2-1-6) etc., would be unnecessary, the संज्ञा having been already attached by सुप्सुपा ।

मित— । 'अधिकारोऽयम्' इत्यस्य विभाषा इत्यधिक्रियते आ समासपरिसमाप्तेः इत्यर्थः । इत उत्तरं यदयदुच्यते तत्तत् वैकल्पिकमिति भावः । 'प्राचीनानां' प्रागुक्तानाम् ॥ भाष्यकारेण विस्पष्टपटुरिति 'सुप् सुपा' समासे विस्पष्टं पटुः इति स्वपदविग्रहो दर्शितः । तत् 'सुप् सुपा' इति न नित्यः समासः । अत्र युक्तिमाह— 'सुप् सुपा' इत्यस्यैव विशेषा अव्ययीभावादयः । तत् सुप्सुपा इत्यस्य समाससंज्ञायां सत्यां अव्ययीभावादीनामपि प्राप्ता एव । तथापि यत् सूत्रकारः अतुष्यन् "प्राक् कङारात् समासः" (६४८—२।१।३) इति प्रत्येकमव्ययीभावादीनां पृथक् संज्ञां करोति तत् ज्ञापयति 'सुप् सुपा' इत्यत्र न नित्या समाससंज्ञा । अत एवाह 'समासविधानात् ज्ञापकात्' इति, समाससंज्ञाविधानादित्यर्थः ॥ अन्यच्च "समर्थः पदविधिः" इत्यत आरभ्य "सह सुपा" इति द्वावत् उपक्रममात्रम् । "अव्ययीभावः" इतीह शास्त्रारम्भः । सूत्रकारेण हि "सह सुपा" इति अधिकारसूचरूपेणैवोपन्यस्तं

न लक्षणरूपेण । सूचकाररीत्या “अव्ययम्—” (६५२) इत्यत एव लक्षणसूचकारम् । नित्यता वा अनित्यता वा लक्षणेणैव प्रसज्यते । तत् कथं “सह सुपा” इत्यत्र तस्याः प्रसङ्गः ? सत्यं, भगवान् भाष्यकारः सूचमिदं विभज्य “सुप् सुपा” इत्यधिकारं लक्षणञ्च ज्ञातवान् । परं तेनापि स्वपदविग्रहं वदता विकल्पता एवास्य दर्शिता ॥ किञ्च “सुप् सुपा” इति भाष्यकारस्य वचनं न सूचकारस्य । तदिह विभाषां वदन् सूचकारसस्यापि नित्यतां नैवीत्पश्येत् । अतएव भाष्यकारेण विस्यष्टं पटुरिति स्वपदविग्रही दर्शितः ॥

६६६। अपपरिवहिरञ्चवः पञ्चम्या ॥ २।१।१२ ॥

दी— । अपविष्णु संसारः—अप विष्णोः । परिविष्णु—परि विष्णोः । बहिर्वनम्—बहिर्वनात् । प्राग्वनम्—प्राग्वनात् ।

The indeclinables, अप, परि, बहिस् and those that are derivatives of the root अच् to go, are optionally compounded with पञ्चम्यन्त words with which they are syntactically connected. Thus अपविष्णु compounded, or अप विष्णोः uncompounded etc.

मित— । ‘अच्’ इति अचूत्तरपदः शब्दो लक्ष्यते । अपादीनि अचूत्तरपदानि च अवग्रथानि पञ्चम्यन्तेन वा समस्यन्ते अव्ययीभावश्च समासो भवति ॥ “अपपरी वर्जने” (५९६—१।३।८८) इति कर्मप्रवचनीयसंज्ञा । “पञ्चम्यपाङ्—” (५९८—२।३।१०) इति पञ्चमी ॥ अस्मादेव सूत्रात् ज्ञापकात् बहिर्योगे पञ्चमी ॥ “अन्यारात्—” (५९५—२।३।२९) इत्यचूत्तरपदयोगे पञ्चमी । प्राच्यां दिशि इति “दिक्शब्देभ्यः—” (१९७४—५।३।२७) इति स्वार्थे अस्तातिः । ‘प्राची अस्तात्’ इति स्थिते “अच्चेर्लुक्” (१९८०—५।३।३०) । प्राची इति जाते “लुक् तद्धितलुकि” (१४०८—१।२।४९) । प्राक् । “तद्धितश्चासर्वविभक्तिः” (४४८—१।१।३८) इत्यावयत्वम् ॥

६६७। आङ् मर्यादाभिविध्योः ॥ २।१।१३ ॥

दी— । एतयोराङ् पञ्चम्यन्तेन वा समस्यते सोऽव्ययीभावः । आमुक्ति संसारः—आमुक्तेः । आबालं हरिभक्तिः—आ बालेभ्यः ।

The indeclinable आङ् implying 'inclusion' or 'exclusion' is optionally compounded with the पञ्चम्यन्त word syntactically connected with it. Thus आमुक्ति &c., implying exclusion, आबालं &c., implying inclusion.

मित—। 'पञ्चम्या' इत्यस्ति । 'एतयोः' मर्यादायामभिविधौ च वर्तमानम् 'आङ्' इत्यवयवं 'पञ्चम्या' समस्यते इत्यन्वयः ॥ मुक्तौ सत्यां न संसारः, तेन 'आमुक्ति' इति मर्यादा । बाला अपि हरिभक्ताः, तत् 'आबालम्' इति अभिविधिः । उभयत्र "आङ् मर्यादावचने" इति कर्मप्रवचनीयता । ततश्च "पञ्चम्यपाङ्परिभिः" इति पञ्चमी ॥

६६८ । लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये ॥ २।१।१४ ॥

दी—। आभिमुख्यद्योतकौ अभीप्रती चिह्वाचिना सह प्राग्वत् । अभ्यग्निं शलभाः पतन्ति—अग्निमभि । प्रत्यग्नि—अग्निं प्रति ।

When अभि and प्रति imply 'facing towards' they are optionally compounded with the indicator of that facing. Thus अभ्यग्नि &c.—Locusts' rush towards fire ; also uncompounded अग्निमभि &c.

मित—। लक्षणं चिह्नम् । 'प्राग्वत्' इत्यस्य 'वा समस्यते' इत्यादिरर्थः ॥ "लक्षणेन्यभूत—" (५५२—१।४।२०) इति प्रतिः कर्मप्रवचनीयता, "अभिरभागे" (५५३—१।४।२१) इति च अभिः ॥ इह अग्निर्लक्षणम्, तदभिमुखत्वं शलमपातस्य प्रसिद्धमेव ॥

६६९ । अनुयत् समया ॥ २।१।१५ ॥

दी—। यं पदार्थं समया द्योत्यते तेन लक्षणभूतेन अनुः समस्यते सोऽव्ययीभावः । अनुवनमशनिर्गतः । वनस्य समीपं गत इत्यर्थः ।

अनु is optionally compounded into an अव्ययीभाव with that indicator whose neighbourhood is implied. Thus अनुवनम् &c.—

the meaning being 'the thunder-bolt passed close to the forest.'

मित—। समया समीपे । 'यत्' इति सामान्ये नपुंसकं समयाद्योगे द्वितीया-
न्तम् । 'लक्षणेन' इत्यनुवर्तते । वनस्य समीपे अग्निर्गत इत्यनेन वनं लक्षणमित्यु-
च्यते । समीप्यक्तं लक्षणत्वम् । ईदृशस्थले एतल्लक्षणमित्युक्ते तस्य पदार्थस्य समीपे
'किञ्चिज्जातमिति प्रतीयते । तादृशस्य पदार्थस्य वाचकशब्देन अनुर्वा समस्यते इत्यर्थः ॥
"अव्ययं विभक्तिसमीप—" (६५२) इति न सिद्धिः । इह तु 'वनस्य समीपे' इति
विग्रहः न हि 'वनस्य समीपम्' इति । अतो न प्राप्तिः ॥ वृत्तौ "वनस्य समीपं गतः"
इति अर्थप्रदर्शनमात्रं न विग्रहः । विग्रहे समीपमिति प्रथमान्तं स्यात् इह च
द्वितीयान्तम् ॥ समीपभावे वनमनु इति कर्मप्रवचनीययोगे द्वितीया । यद्वा 'यत्
समया' इत्यस्य द्योत्यत्वात् लक्ष्यलक्षणभावद्योतनं नास्ति तेन कर्मप्रवचनीयता न, अतो
वनस्य अनु इति युक्तम् ॥

६७० । यस्य चायामः ॥ २।१।१३ ॥

दी—। यस्य दैर्घ्यमनुना द्योत्यते तेन लक्षणभूतेन अनुः समस्यते ।
अनुगङ्गा वाराणसी । गङ्गाया अनु । गङ्गादैर्घ्यसदृशदैर्घ्योपलक्षिता इत्यर्थः ।

अनु is optionally compounded with the indicator whose
length is expressed by it. Thus अनुगङ्गम् &c., which means—
Varanasi is like Ganga in length. Optionally uncompounded—
गङ्गाया अनु ।

मित—। 'लक्षणेन' इत्यस्ति 'अनुः' इति च । अनुः समस्यते लक्षणेन यस्य
आयामस्य इत्यन्वयः । यस्य लक्षणस्य आयामो दैर्घ्यं द्योत्यते तेन लक्षणेन अनुः समस्यते
इत्यर्थः । तदाह यस्य दैर्घ्यमित्यादि ॥ उदाहरणे अनुगङ्गमिति वाराणसीति च
समानाधिकरणे पदे । समानाधिकरणता च उपमानोपमेयभावाद्भवति । उपमान-
मिह पुनर्न गङ्गा किन्तु गङ्गाया दैर्घ्यम् । तदेव अनुना द्योत्यते । दैर्घ्यविषये गङ्गा-
सदृशी वाराणसी । तदाह गङ्गादैर्घ्येत्यादि । गङ्गेव उत्तरदक्षिणतो दीर्घा वाराणसी
इत्यर्थः । इहापि लक्ष्यलक्षणभावद्योतनं नास्तीति गङ्गाया अनु इति भवति ॥

६७१ । तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च ॥ २।१।१७ ॥

दी—। एतानि निपात्यन्ते । तिष्ठन्ति गावो यस्मिन् काले स तिष्ठद्गु
दोहनकालः । आयतीगवम् । इह श्वादेशः पुंवद्भावविरहः समासान्तश्च
निपात्यते । खलेयवम् । इत्यादि ।

तिष्ठद्गु and similar words that are listed together are obtained irregularly and are treated as अव्ययीभाव compounds. Thus तिष्ठद्गु, the time when cows stand still—time for milking, *i. e.*, dawn. Similarly आयती &c., the time when cows return—dusk. Here the substitution of श्वा for लट्, absence of the masculine form, and the attachment of the समासान् affix are irregularities. In खलेयवम्, which means the time when wheat is placed in the mortar for husking, the सप्तमी is irregularly retained.

मित—। तिष्ठन्ति गावो यस्मिन् काले सः इति स्थिते, लटः स्थाने श्वादेशे, तिष्ठल्यः गावो यस्मिन् इति । इहैव निपातनात् प्रथमासमानाधिकरणेऽपि श्वादेशः । ततः समासे पुंवद्भावे “गोस्त्रियीः—” (६५६—१।२।४८) इत्युपसर्जनकृत्वे, अव्ययीभावत्वादव्ययत्वे तिष्ठद्गु ॥ एवम् आयन्ति गावो यस्मिन् काले स इति स्थिते, निपातनात् श्वादेशे, ततः समासे निपातनादेव पुंवद्भावभावे, आयती गो इति जाते, निपातनात् अव्ययीभावेऽपि तत्पुरुषाधिकारीकः समासान्तश्च । तेन आयतीगव इति रूपम् । ततः प्रथमाया अभावः ॥ खले उलूखले यवाः क्षिप्यन्ते यस्मिन् काले स खलेयवम् ॥ चकार इह अवधारणार्थः । तिष्ठद्गुप्रभृतीन्वेव, अन्यः समासो मा भूत्, परमतिष्ठद्गु इति ॥

६७२ । पारे मध्ये षष्ठ्या वा ॥ २।१।१८ ॥

दी—। पारमध्यशब्दौ पृथगन्तेन वा समस्येते । एदन्तत्वञ्चानयो-
र्निपात्यते । पञ्चे षष्ठीतत्पुरुषः । पारेगङ्गादानय—गङ्गापारात । मध्ये-

गङ्गात्—गङ्गामध्यात् । महाविभाषया वाक्यमपि—गङ्गायाः पारात्, गङ्गाया मध्यात् ।

The words पार and मध्य are optionally compounded into an अव्ययीभाव with the syntactically connected वृत्तान्त word. When an अव्ययीभाव, the words end in ए, otherwise there is a षष्ठीतत्पुरुष । Thus (अव्ययी—) पारिगङ्गात् &c., . (षष्ठीतत्—) गङ्गा-पारात् &c. From the original optionality that pervades the whole subject, वाक्य is also allowed ; thus गङ्गायाः पारात् &c.

मित— । इह गङ्गायाः पारम् इति वाक्ये विभाषा समासः । एतच्च “विभाषा” (६६५—२।१।११) इति प्रक्रान्त्या ‘महाविभाषया’—वापिन्या विभाषया । समासपक्षे पुनरनेन अव्ययीभावे वा षष्ठीतत्पुरुषो वा । तत् त्रैलोक्यं भवति—(असमासे) गङ्गायाः पारम्, (षष्ठीतत्पुरुषे) गङ्गापारम्, (अव्ययीभावे) पारिगङ्गमिति ॥ पारि-गङ्गादिव्यव नपुंसकङ्गस्ते पारिगङ्ग इति प्रातिपदिकम् । “नाव्ययी—” (६५७—२।४।८३) इति पञ्चम्या अन्वावाभावे पारिगङ्गात् ॥ एवं पारिमध्यात् ॥

६७३ । संख्या वंश्येन ॥ २।१।१८ ॥

दी— । वंशो द्विधा—विद्यया जन्मना च । तत्र भवो वंश्यः । तद्वाचिना सह संख्या वा समस्यते । द्वौ मुनी वंश्यौ द्विमुनि व्याकरणस्य । विद्या-तद्वतामभेदविवक्षायां त्रिमुनि व्याकरणम् । एकविंशतिभारद्वाजम् ।

Succession is of two kinds—that by birth and that by initiation. A descendant is one coming in through succession. A numeral is compounded into an अव्ययीभाव with a descendant. Thus द्विमुनि means two sages as descendants by initiation, as in the case of Grammar which has the first sage Panini and then Katyayana. Similarly त्रिमुनि counting पतञ्जलि as the third descendant. Taking the sage as identical with his science, we

may also say त्रिमुनि व्याकरणम्—three sages constituting Grammar. For descent by birth, witness एकविंशति &c.,—twenty one descendants of Bharadvaja.

मित—। वंशः सन्तानपरम्परा। स च जन्मना पुत्रपरम्परा, विद्यया शिष्य-
परम्परा। वंशे भवः वंशः “दिगादिभ्यो यत्” (१४२८—४।३।५४) इति यत्।
वंशस्य संख्या वंशेन समानाधिकरणेन समस्यते अवयवीभावश्च समासो भवति ॥
व्याकरणमिति विद्या। तत्र पाणिनिः, कात्यायनः, पतञ्जलिरिति त्रयो मुनयो वंश्याः
शिष्यपरम्परा। हौ मुनौ पाणिनिकात्यायनौ त्रिमुनि वंश्यौ व्याकरणस्य ॥ पाणिनिरेव
व्याकरणम्, कात्यायन एव व्याकरणम्, पतञ्जलिरेव व्याकरणम्, इत्यभेदे विवक्षिते
त्रिमुनि व्याकरणम् त्रिमुनि व्याकरणम् ॥ भरद्वाजस्य गीतापत्यानि भरद्वाजाः वंश्याः
पुत्रपरम्पराः। भरद्वाजशब्दाद्भवे अञ्। “यजजीश्” (११०८—२।४।६४) इति बहुषु
लुक्। एकविंशतिः भरद्वाजा एकविंशतिभारद्वाजम्। समासे तु लुगभावः, “तृतीया-
सप्तमीर्वङ्लम्” (६५८—२।४।८४) इति स्वे “एकविंशतिभारद्वाजम्” इति
भाष्यप्रयोगात् ॥ नागेशस्य वाक्ये लुकि सति समासे लुगभावं नाद्रियते, तेन एक-
विंशतिभारद्वाजवंश्या इत्येव वाक्यमाह। किञ्च अस्मादेव भाष्यप्रयोगात् भरद्वाजशब्दस्य
उपकादिषु (११५१—२।४।६९) पाठं कल्पयति। तथा सति वैकल्पिके लोपाभावे
भरद्वाजस्य गीतापत्यानि भारद्वाजा इत्यपि भवति। तत एकविंशतिभारद्वाजा
इति वाक्ये एकविंशतिभारद्वाजम् ॥

६७४। नदीभिश्च ॥ २।१।२० ॥

दी—। नदीभिः संख्या प्राग्वत्।

Numerals are optionally compounded into an अवयवीभाव with words designating rivers.

मित—। ‘संख्या’ इति पूर्वसूत्रादनुवर्तते। नदीवाचकशब्देन सह संख्या वा
समस्यते अवयवीभावश्च समासो भवति ॥ इह बहुवचनेन नदीति न नदीविशेषः नापि

नदीशब्दमात्रम् इत्यनुमीयते । तेन नदीति यस्य अर्थः तेन समासो लभ्यते । नदी-
शब्देनापि भवति ॥

दी— । “समाहारे चायमिष्यते” (वार्त्तिक) । सप्तगङ्गम् । द्वियुक्तम् ।

This applies only in case of समाहार । Thus सप्तगङ्गम् &c.

मित— । चकारोऽवधारणार्थः समाहारे एवेति । सप्तानां गङ्गानां समाहारः
सप्तगङ्गम् । नपुंसकऋसः । अस्मावः ॥ इह लक्षण्या ‘गङ्गा’, ‘यमुना’ इत्यादि
नदीमात्रस्य वाचकम् ॥ समाहारेऽपि अव्ययीभाव एव द्विगुर्न । यदा तु न समाहारः
तदा एका नदी एकनदी, “पूर्वकालेक—” (७२६—२।१।४६) इति समासः ॥

६७५ । अन्यपदार्थे च संज्ञायाम् ॥ २।१।२१ ॥

दी— । अन्यपदार्थे विद्यमानं सुबन्तं नदीभिः सह नित्यं समस्यते
संज्ञायाम् । विभाषाधिकारेऽपि वाक्येन संज्ञानवगमादिह नित्यसमासः ।
उन्मत्तगङ्गः नाम देशः । लोहितगङ्गम् ।

Any सुबन्त word is compounded into an अव्ययीभाव with words
designating rivers when the whole is a proper name of some-
thing not denoted by the constituents of the compound. Such
compounds are obligatory, though enunciated in the section of
optional compounds, because the वाक्य does not give the im-
pression of a proper name. Thus उन्मत्त &c., which is the
name of a country. Similarly लोहित &c.

मित— । संख्या इति निवृत्तम् । पूर्वस्मात् नदीभिरित्यनुवर्त्तते । अव्ययीभावश्च
समासो भवति बहुव्रीहिरपवादः ॥ उन्मत्ता गङ्गा अस्मिन् इति विग्रहः । परन्तु विग्रहेण
देशो नाभिधीयते । अत आह नित्यसमास इति । इह वाक्यं नास्ति इति न, वाक्ये अर्थो
भिन्न इत्येव । समासस्तु वैकल्पिक एव इति “द्वितीयद्वितीय—” (७१४—२।१।३)
इत्यत्र भाष्यम् ॥

६७६ । समासान्ताः ॥ ५।४।६८ ॥

दी— । इत्यधिकृत्य—

Having taken up this subject, viz, समासान्ता affixes—

नित— । समासस्य अन्ताः अन्तावयवाः समासान्ताः । तद्विता एते स्वार्थिकाः ॥

एतैः सङ्ग समुदायस्य समाससंज्ञा ॥

६७७ । अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः ॥ ५।४।१०७ ॥

दी— । शरदादिभ्यष्टच् स्यात् समासान्तः अव्ययीभावे । शरदः समीपम् उपशरदम् । प्रतिविपाशम् । शरद् । विपाश । अनस् । मनस् । उपानद् । दिव् । हिमवत् । अनडुह् । दिश् । दृश् । विश् । चेतस् । क्षुर । त्यद् । तद् । यद् । कियत् ।

In an अव्ययीभाव the समासान्ता affix टच् comes in after words listed with शरद् leading. Thus उपशरदम् proximity of शरद् । प्रतिविपाशम् towards the river Vipasa. The list is शरद् &c.

नित— । शरदः समीपम् इति समीपार्थेऽव्ययीभावः । “भयः” (६८२—५।४।१११) इति विकल्पे प्राप्ते इह पाठान्नित्यष्टच् । उपशरद् टच् इति समुदायस्य अव्ययीभावसंज्ञा । तेन ‘उपशरद्’ इति अदन्ते प्रातिपदिके “नाव्ययी—” (६५७—२।४।८७) इत्यम् । प्रतिविपाशमिति “लचणेशाभि—” (६६८—२।१।१४) इत्यव्ययीभावः । प्राग्वत् प्रक्रिया । अथ शरत्प्रभृतयो निर्दिश्यन्ते शरदिति ॥

दी— । “जराया जरस् च” (गणसूत्र) । उपजरसम् ।

जरा is शरदादि and is changed into जरस् when टच् follows. Thus उपजरसम् proximity of old age.

नित— । टचि परे जराशब्दस्य जरसादेशः सादित्यर्थः । जरायाः समीपमिति विशदः । प्रक्रिया प्राग्वत् ॥

दी—। “प्रतिपरसमनुभ्योऽङ्गः” (गणसूत्र) । “यस्येति च” (३११—६।१।१४८) । प्रत्यक्षम् । अङ्गः परमिति विग्रहे समासान्तविधानसामर्थ्यादव्ययीभावः । “परोक्षे लिट्” (२१७१—३।२।११४) इति निपातनात् परस्य ओकारादेशः । परोक्षम् । ‘परोक्षा क्रिया’ इत्यादि तु अर्शत्याद्यचि । समक्षम् । अन्वक्षम् ।

अचि directs टच् when coming after प्रति, पर, सम् and अनु । Thus अचि प्रति when compounded gives प्रति अचि टच्, i. e., प्रत्यक्षि अ । Now the इ of अचि disappears by the rule “यस्येति च” । Hence प्रत्यक्षम् with अम् by “नाव्यायी—” (657—2. 4. 83) । Again अङ्गः परम्—beyond the range of vision—cannot be compounded into an अव्यायीभाव, there being no rule for it. Yet the समस is allowed, because otherwise this rule to attach टच् becomes meaningless in the case of पर । Hence we have पर अचि टच् । Dropping इ by “यस्येति च” पराच्च is expected, but परोक्ष follows by निपातन in the rule “परोक्षे लिट्” । With अम्, the form is परोक्षम् । Statements like परोक्षा क्रिया are defended by attaching अच् in the sense of मतुप् । समक्षम् means अक्षीर्योग्यम्, and अन्वक्षम् means अक्षणीः पश्चात् ।

मित—। प्रति, पर, सम्, अनु इत्येतेभ्यः परो यः अक्षिशब्दः तत्तटच् स्यात् अव्यायीभावचरभावयवः ॥ अचि प्रति इति वाक्ये, “लक्षणोनाभि—” (६६८—२।१।१४) इति समासे, प्रति अचि टच् इति स्थिते, “यस्येति च” (३११) इति इकारलोपे प्रत्यक्षम् ॥ अङ्गः परमिति वाक्ये अव्यायीभावविधेरभावादाह समासान्तविधानेत्यादि । असति समासे कुतः समासान्तः ? तदिह समासीऽस्ति इत्यस्य टञ्चिधरेव ज्ञापकः । कृते समासे पर अचि टच् इत्यादि प्राग्वत् । ‘पराच्च’ इति प्राप्ते “परोक्षे लिट्” इति निपातनात् परशब्दस्य परो भावः । ततः परो अच्च परोक्ष । “एङः पदान्तादति” (८६—६।१।१०६) इति पूर्वर्हपम् ॥ भवतु, कथं ‘परोक्षा क्रिया’ इति ?

अवायीभावे तु 'परीचं क्रिया' इत्यापद्यते । उच्यते—'परीच' इति 'परीचता' इत्यर्थे लक्षणा । ततः परीचं परीचता अस्ति अस्या इति मत्वर्थीये अचि परीचा अक्षीरगोचरा इति । वस्तुतस्तु परशब्द इह गणसूत्रे प्रक्षिप्त इति नागेशः ॥ समच्चमिति यथार्थेऽवायीभावः अक्षीर्योग्यमित्यर्थः ॥ अन्वच्चमिति अक्षीः पश्चादिति वाक्ये पश्चादर्थेऽवायीभावः ॥

६७८ । अनञ्च ॥ ५।४।१०८ ॥

दी— । अन्नन्तादव्ययीभावात् टच् स्यात् ।

टच् is attached after the second member of an अव्ययीभाव ending in अन् ।

नित— । अव्ययीभावस्य द्वितीये पदे अन्नन्ते सति ततश्च स्यात् । टचा समेतस्य समुदायस्य अव्ययीभावसंज्ञा, न तु टचः पूर्वस्य अन्नन्तस्य अङ्गस्य केवलस्य । तेन अव्ययीभावादिति अव्ययीभावद्वितीयपदादित्यर्थे लक्षणा ॥ पूर्वसूत्रात् 'अवायीभावे' इत्यनुवर्त्य—अवायीभावे कर्तव्ये अनः परं टच् स्यात् समासान्त इति व्याख्यानं युक्ततरं प्रतिभाति ॥

६७९ । नस्तद्धिते ॥ ६।४।१४४ ॥

दी— । नान्तस्य भस्य टेलोपः स्यात् तद्धिते । उपराजम् । अध्यात्मम् ।

When a तद्धित affix beginning with य or a vowel follows, the stem drops the whole of its portion beginning with its last vowel. Thus उपराजन् टच् gives उपराजन् अ which drops अन् from the stem, the result being उपराज and then अम् is substituted for सु । Similarly अध्यात्मन् टच् &c.

नित— । इह समीपार्थे अव्ययीभावे उपराजन् टच् इति स्थिते उपराजन् अ इति जाते उपराजन् इत्यस्य भसंज्ञा । ततटिलोपार्थम् "अवायानां भमाचे टिलोपः"

इति न प्रवर्तते, अवयवसंज्ञाभावात् । टच्समेतस्य समुदायस्यैव संज्ञा इत्युक्तं प्राक् ।
तेन “नस्तद्धिते” इति टिलीपः ॥ एवम् विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावे अध्यात्मम् ॥

६८० । नपुंसकादन्यतरस्याम् ॥ ५।४।१०८ ॥

दी— । अन्नन्तं यत् क्लीवं तदन्तादव्ययीभावात् टच् वा स्यात् ।
उपचर्मम्—उपचर्म ।

If the अन्नन्त word is neuter, टच् is optional. Thus उपचर्मम् with टच् and उपचर्म without it.

मित— । इहापि अव्ययीभावोदिते अव्ययीभावोत्तरपदादित्यर्थे लक्षणा । यदा—
अव्ययीभावे कर्तव्ये नपुंसकादुत्तरपदात् टच् वा इति प्राग्वत् व्याख्येयम् ॥ टचि
टिलीपे उपचर्मम् । टजभावे उपचर्म इति अदन्तत्वाभावादम् न ॥

६८१ । नदीपौर्णमास्याग्रहायणीभ्यः ॥ ५।४।११० ॥

दी— । वा टच् स्यात् । उपनदम्—उपनदि । उपपौर्णमासम्—उप-
पौर्णमासि । उपाग्रहायणम्—उपाग्रहायणि ।

टच् is attached optionally after the words नदी, पौर्णमासी and
आग्रहायणी final in an अव्ययीभाव । Thus उपनदम् with टच् and
उपनदि without it, the vowel being shortened by “ऋसो नपुंसके—”
(३१८—१।२।४७) । Similarly उपपौर्ण &c.

मित— । अव्ययीभावे इति वर्तते । नद्यन्तस्य पौर्णमास्यन्तस्य आग्रहायण्यन्तस्य च
अव्ययीभावस्य टच् अन्तावधौ वा स्यात् ॥ उपनदि इत्यादि नपुंसकऋसेन ॥ इह
नदीति न “धृस्त्राख्यौ—” (२६६—१।४।३) इति नदीसंज्ञकशब्दाः । तथा सति पौर्ण-
मास्याग्रहायण्यौरीकारान्तयोः स्त्राख्ययोः नदीसंज्ञयोः पृथगुपादानं न स्यात् ॥

६८२ । भयः ॥ ५।४।१११ ॥

दी— । भयन्तादव्ययीभावात् टच् वा स्यात् । उपसमिधम्—उप-
समित् ।

टच् is optionally attached after the second member in an अवयवीभाव if it ends in a वर्गीय वर्ण except the nasals. Thus उपसमिधम् with टच् and उपसमिन् without it.

मित—। भय इत्यपञ्चमवर्गीयाः। अवयवीभावादिति प्राग्वल्लक्षणा। यद्वा—
अवयवीभावे इत्यनुवर्तते। भयः इति भयन्तादित्यर्थः।

६८३। गिरिश्च सेनकस्य ॥ ५।४।११२ ॥

दी—। गिर्यन्तादव्ययीभावात् टच् वा स्यात्। सेनकग्रहणं पूजार्थम्।
उपगिरिम्—उपगिरि।

'The worthy teacher सेनक wants टच् to be optionally attached to गिरि when it is the second member in an अवयवीभाव। सेनक is mentioned out of respect. Thus उपगिरिम् with टच् and उपगिरि without it.

मित—। अवयवीभावादिति प्राग्वल्लक्षणा। यद्वा—अवयवीभावे इति वर्तते।
अवयवीभावे गिरिः परं टच् समासान्तः स्यात् इत्यन्वयः॥ पूजार्थं न विकल्पार्थम्।
विकल्पस्तु अन्यतरस्याग्रहणानुवृत्तेरेव लभ्यते ॥

अथ तत्पुरुषः

६८४। तत्पुरुषः ॥ २।१।२२ ॥

दी—। अधिकारोऽयं प्राग्वहुव्रीहिः।

The designation तत्पुरुष continues so long as the word बहु-
व्रीहि is not pronounced (829—2.2.23).

मित—। “शेषी बहुव्रीहि” (८२९—२।१।२३) इत्यतः प्राक् तत्पुरुषप्रकरण-
नित्यर्थः ॥

६८५ । द्विगुश्च ॥ २।१।२३ ॥

दी—। द्विगुरपि तत्पुरुषसंज्ञः स्यात् । इदं सूत्रं त्यक्तुं शक्यम्, “संख्यापूर्वो द्विगुश्च” (७३०—२।१।५२) इति पठित्वा चकारबलेन संज्ञाद्वय-समावेशस्य सुवचत्वात् । समासान्तः प्रयोजनम् । पञ्चराजम् ।

द्विगु compounds also are deemed as तत्पुरुष । The rule for द्विगु is “संख्यापूर्वो द्विगुः” which supplants the name तत्पुरुष । If we add a च the sense becomes “द्विगु also.” The ‘also’ secures तत्पुरुष संज्ञा too ; and then the present rule becomes superfluous. The object of giving तत्पुरुषसंज्ञा to द्विगु compounds is to have समासान्त affixes that are enjoined after तत्पुरुष compounds. Thus पञ्चानां राज्ञां समाहारः gives द्विगुसंज्ञा to “पञ्चराजन्” । If this is to be a तत्पुरुष the समासान्त affix टच् comes in by “राजाहः—” (788—5.4.91). Thus पञ्चराजन् टच्, i. e., पञ्चराज । Now this is in the neuter by “न नपुंसकम्” (821—2.4.17). Hence पञ्चराजम् ।

नित—। सूत्रेणेतेन यो द्विगुः स तत्पुरुषोऽपि इति संज्ञाद्वयसमावेश उच्यते । एतत्तु लघुवारेण प्रयत्नेन कर्तुं शक्यमिति दर्शयति संख्यापूर्वेति । “तद्वितार्थ—” (७२८—२।१।५१) इत्यत्र यः संख्यापूर्वस्तत्पुरुषः तस्य द्विगुसंज्ञा क्रियते । सूत्रे “संख्यापूर्वो द्विगुः” (७३०—२।१।५२) इति । एतेन तत्पुरुषसंज्ञा निवर्तते । यदि तु सूत्रे चकारः क्रियते, “संख्यापूर्वो द्विगुश्च” इति, तदा चकारेण तत्पुरुषस्यानुवर्तनात् संज्ञाद्वयसमावेशो भवति ॥ भवतु, द्विगोः पुनस्तत्पुरुषसंज्ञया किं प्रयोजनम् ? समासान्तः प्रयोजनम् । पञ्चानां राज्ञां समाहार इति समाससंज्ञायां सुबलुकि ‘पञ्चन् राजन्’ इति स्थिते “नलीपः—” (२३६—८।२।७) इति पञ्चन्शब्दस्य पदसंज्ञकस्य नकादौ लुप्यते, ‘पञ्चराजन्’ इति भवति । समासचरभावयवानां तु “उत्तरपदत्वे चापदादिबधौ” (वा, १।१।६२) इति पदसंज्ञा निषिद्धा । तेन राजन्शब्दस्य नैव लीपः । ततस्तत्पुरुषसंज्ञासमावेशक्षणे एव टजुत्पद्यते । “नस्तद्विते” (६७९—

६।४।१४४) इति टिलीपे पञ्चराज इति च भवति । अस्व “स नपुंसकम्” (८२१—
२।४।१७) इति नपुंसकत्वे पञ्चराजम् । स्त्रीत्वं तु न भवति समुदायस्यैवेह अकार-
रान्ता न हि उत्तरपदस्य, तेन “अकारान्तीत्तरपदी द्विगुः स्त्रियामिष्टः” (सू ८२१—
वा) इति न प्रवर्तते ॥

६८६ । द्वितीया श्रितातीतपतितगतात्यस्तप्राप्तापन्नैः ॥२।१।२४॥

दी— । द्वितीयान्तं श्रितादिप्रकृतिकैः स्वन्तैः सह वा समस्यते स
तत्पुरुषः । कृष्णं श्रितः कृष्णश्रितः । दुःखमतीतो दुःखातीतः इत्यादि ।

द्वितीयान्त words are optionally compounded into a तत्पुरुष
with श्रित, अतीत, पतित, गत, अत्यस्त, प्राप्त, आपन्न having a suitable सुप्
attached. Thus कृष्णं श्रितः gives कृष्णश्रितः where कृष्ण leads because
द्वितीया is an उपसर्जन here. Similarly दुःखम् &c.

मित— । द्वितीया इति द्वितीयान्तं लक्ष्यते । श्रितादीनि प्रातिपदिकानि ।
सुप्सुपा इति वर्तते, तेन सुपा युक्तैः श्रितादिभिः सह समासः । तदाह श्रितादिप्रकृ-
तिकैरिति । श्रितादयः प्रकृतिः प्रकृतयो वा सुबिषयी येषां तैरित्यर्थः ॥ “प्राति-
पदिकयङ्गणे लिङ्गविशिष्टस्यापि यङ्गम्” इति “श्रिता अतीता” इत्यादिभिः
स्त्रीलिङ्गैरपि समासो भवति । कष्टं श्रिता कष्टश्रिता । श्रिताद्यन्तैस्तु न भवति
“समासप्रत्ययविधौ तदन्तविधिप्रतिषेधः” (२६, वा) इति वचनात् ॥ पत्त इति प्राप्ते
पतित इति इहैव निपातनादिट् । अत्यस्त इति विचित्रः । एभिर्योगैः कर्मणि द्वितीया,
सा समस्यते ॥

दी— । “गम्यादीनामुपसंख्यानम्” (वार्त्तिक) । ग्रामं गमी ग्रामगमी ।
अन्नं बुभुक्षुः अन्नबुभुक्षुः ।

Words listed with गमि leading have to be enumerated along
with श्रित &c. Thus ग्रामं गमी gives ग्रामगमी &c.

मित— । “गमेरिति” इत्यौणादिक इति: “भविष्यति गम्यादयः” (३१७१—

३।३।२) इति भविष्यत्कालविषयः । ततः “अकीर्णोः—” (६२८—२।३।७०) इति षष्ठीनिषेधात् ग्राममित्यनुक्ते कर्मणि द्वितीया ॥

६८७ । स्वयं क्तेन ॥ २।३।२५ ॥

दी— । ‘द्वितीया’ इति न सम्बध्यते । अयोग्यत्वात् । स्वयंकृतस्य अपत्यं स्वायंकृतिः ।

The indeclinable स्वयम् is compounded in a तत्पुरुष with a word having क्त attached. Here द्वितीया does not come in from the preceding rule because द्वितीया cannot be attached to स्वयम् which has the sense of तृतीया । Thus स्वयं क्ततः स्वयंकृतः । स्वयम् being an अव्यय, the compounded form looks like the uncompounded ; but witness the same with a तद्धित attached as in स्वायंकृतिः having the first-vowel lengthened.

मिति— । स्वयमिति तृतीयासमर्थम् । तदाह ‘द्वितीया न सम्बध्यते अयोग्यत्वात्’ इति । समासस्तु तृतीयातत्पुरुषः । समासफलञ्च वृद्धिर्द्वितीया तद्धिते आदिबुद्धिः, स्वायंकृतिरिति ॥ क्त इति लक्षणया क्तान्तप्रकृतिकः सुप् ॥

६८८ । खट्वा क्षेपे ॥ २।३।२६ ॥

दी— । खट्वाप्रकृतिकं द्वितीयान्तं क्तान्तप्रकृतिकेन दुबन्तेन समस्यते निन्दायाम् । खट्वारूढो जालमः । नित्यसमासोऽयम् । न हि वाक्येन निन्दा गम्यते ।

The word खट्वा with द्वितीया attached is compounded with a क्तान्त word having a suitable सुप् to express deprecation. Thus खट्वारूढः which means a fool. The समास is obligatory, because the वाक्य will not imply censure.

मिति— । ‘क्तेन’ इति वर्तते ‘द्वितीया’ इति च । खट्वा इति लक्षणया ‘खट्वा-प्रकृतिका’ । ततः “खट्वाप्रकृतिका द्वितीया क्तान्तप्रकृतिकेन सुपा समस्यते क्षेपे”

इत्यन्वयः । चेपो निन्दा । विद्यार्थी हि भूमिशयी भवति इति नियमः । समासविद्यो
युक्ताभ्यनुज्ञाती गृही भूत्वा खट्वागोहणमर्हति । यस्तु प्रागेव तथा कुरुते, जायः
किल सः । ततः परित्यक्तयोगार्थः अयथाकारिमात्रे अयं रूढः । खट्वामारूढ इत्युक्ते तु
खट्वागोहणमात्रमेव गम्यते न मूर्खता, तदाह नहि वाक्येनेति । नित्यसमासत्वा च
उत्पन्नगङ्गवत् द्रष्टव्या ॥

६८६ । सामि ॥ २।१।२७ ॥

दो— । सामिकृतम् ।

The indeclinable सामि (semi ?) meaning 'half' is com-
pounded with a क्तान्त word. Thus सामिकृतम् ।

मित— । 'क्तेन' इत्यस्ति । सामि इत्यङ्गार्थे अवयवम् । क्रियाविशेषणे द्वितीया ।
सामिप्रकृतिका द्वितीया क्तान्तप्रकृतिकेन सुपा समस्यते । सामि यथा तथा कृतं
सामिकृतम् ॥

६९० । कालाः ॥ २।१।२८ ॥

दो— । 'क्तेन' इत्येव । अनत्यन्तसंयोगार्थं वचनम् । मासप्रमितः
प्रतिपञ्चन्द्रः । मासं परिच्छेत्तुमारब्धवानित्यर्थः ।

Words meaning 'time', when in the द्वितीया, are optionally
compounded with a क्तान्त word. This rule covers cases where
there is no pervasion. Thus मासप्रमितः in मास &c. means 'it has
commenced to measure a fresh month.'

मित— । कालाः इति लक्षणया कालवाचकशब्दप्रकृतिकाः । 'द्वितीया'
इत्यस्ति 'क्तेन' इति च । ततः कालवाचकशब्दप्रकृतिका द्वितीयाः क्तान्तप्रकृतिकेन
सुपा समस्यन्ते इत्यन्वयः ॥ सामान्येन विधानं व्याप्तौ च अव्याप्तौ च प्राप्नोति । अकृते
सुप्ते उत्तरसूत्रेण व्याप्तौ सिध्यति अव्याप्तौ तु न सिध्यति । तदाह—अनत्यन्तसंयोगार्थं
वचनमिति ॥ शुक्लप्रतिपदि मासारम्भः । तत् प्रतिपञ्चन्द्र एव मासं प्रमातुमारभते ।

स हि चन्द्री मासप्रमित इत्युच्यते । तत्र प्रमित इति प्रमातुमारब्ध इत्यर्थे आदि-
कर्मणि कर्त्तरि क्तः । मासं प्रमित इति विग्रहे न हि प्रतिपञ्चन्द्रेण मासस्य सर्वात्मना
योगी गम्यते । तेन नास्त्रात्यन्तसंयोगः ॥

६८१ । अत्यन्तसंयोगे च ॥ २।१।२८ ॥

दी—। ‘कालाः’ इत्येव । अक्तान्तार्थं वचनम् । मुहूर्त्तं सुखं मुहूर्त्त-
सुखम् ।

Words meaning ‘time’ are also compounded with a suitable
सुबन्त word when there is pervasion. Thus मुहूर्त्तं &c.

मित—। कालाः द्वितीयान्ताः समर्थेन समस्यन्ते व्राक्षौ सत्याम् इत्यर्थः ॥ सामा-
न्यतो विहितोऽयं समासः क्तान्तेन च अक्तान्तेन च भवति । क्तान्तेन तु पूर्वेष्वेव सिद्धः ।
तदाह—अक्तान्तार्थं वचनमिति ॥ एवमिह कालस्य समासे चत्वारः पक्षाः—व्राक्षौ
क्तेन इत्येकाः, अव्राक्षौ क्तेन इति द्वितीयः, व्राक्षौ अक्तेन तृतीयः, अव्राक्षौ अक्तेन
चतुर्थः । एषु चतुर्थे समासो नेष्यते, अन्वेषु इष्टः समासः ॥ उदाहरणानि च,
व्राक्षौ क्तेन मासमधीतो मासाधीतः (६८१), अव्राक्षौ क्तेन—मासप्रमितः (६८०),
व्राक्षौ अक्तेन मुहूर्त्तसुखम् (६८१) ॥

६८२ । तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन ॥ २।१।३० ॥

दी—। ‘तत्कृत’ इति लुप्ततृतीयाकम् । तृतीयान्तं तृतीयान्तार्थकृत-
गुणवचनेन अर्थशब्देन च सह प्राग्वत् । शङ्खुलया खण्डः शङ्खुलाखण्डः ।
धान्येन अर्थः धान्यार्थः । ‘तत्कृत’ इति किम् ? अक्षणा कारणाः ।

Here तत्कृत is not compounded with अर्थ, but is a separate
word in the तृतीया विभक्ति which has been dropped irregularly.
Hence the sense is—A word expressing the cause is optionally
compounded in the तृतीया with the word expressing the change
the cause works in a substance and also with the word अर्थः ।

Thus शङ्खुला &c.—divided by a pair of nippers, also धान्यार्थः—
Money from paddy. Why तत्कृत—caused by it? Witness
अक्ष्णः काणः which stands uncompounded because काणत्वं is not
caused by अक्षि ।

मित—। लुप्तद्वितीयाकमिति सौवो विभक्तिलोप इत्यर्थः । द्वितीयान्तमिति
'द्वितीया' इत्यतो लभ्यते तदन्तविधिना । गुणमुक्तवत् न तु सम्प्रति वक्ति इति गुणवचनम्,
यच्च प्राक् गुणमुक्ता सम्प्रति तद्गुणविशिष्टं द्रव्यमाह तत् । बाहुलकात् कर्त्तरि ल्युट् ।
मूत्राक्षराणामन्वयस्तु—द्वितीया तत्कृत गुणवचनेन अर्थेन (च समस्यते) । अयमर्थः
—'द्वितीया' द्वितीयान्तं पदं 'तेन' तेनैव द्वितीयान्तपदार्थेन 'कृतो' यो 'गुणः' तस्य
'वचनेन' तद्गुणविशिष्टद्रव्यवाचकेन पदेन 'अर्थे'-शब्देन च सह समस्यते ॥ शङ्खुला
शब्दविशिष्टः । तेन कृतः 'खण्डः' तेन खण्डितं खण्डगुणवत् जातं वस्तु 'शङ्खुलाखण्डः' ॥
ननु तत्कृतो यो गुणः इति व्याख्याने 'गुण'-शब्दस्य 'तत्कृत'-शब्देन सामर्थ्यं भवति,
न 'वचने' शब्देन । तर्हि कुतो 'गुणवचनेन' इति समासः ? उच्यते—इह सापेक्षस्य
समासोऽपि सौव एव बोद्धव्यः ॥ 'अर्थो' धनम् । धान्येन इति हेतो द्वितीया । धान्यार्थः
इति धान्यहेतुकं धनमाह ॥ 'काणः' इति तद्गुणविशिष्टं द्रव्यं वक्ति सत्यं, परम्
चक्ष्णा कृतः काणः इति तु नेहार्थः, तेन न समासः ॥

६८३ । पूर्वसदृशसमोनार्थकलहनिपुणमिश्रलक्षणः ॥२।१।३१॥

दी—। तृतीयान्तमेतैः प्राग्वत् । मासपूर्वः । मातृसदृशः । पितृसमः ।
अनार्थे—माषोर्न कार्षापणम्, माषविकलम् । वाक्कलहः । आचारनिपुणः ।
गुडमिश्रः । आचारलक्षणः ।

Words with द्वितीया may be compounded with पूर्व &c.,
having syntactical relation with them. Thus मासेन पूर्वः मासपूर्वः—
anterior by a month &c.

मित—। 'द्वितीया' इत्यनुवर्त्तते । तदन्तविधिः । तदाह द्वितीयान्तमिति ।
'पतेः' इति पूर्वार्थो लक्ष्यते । 'अर्थे' इति जनशब्देनैव सम्बध्यते ॥ मासपूर्व

इत्यत्र मासः पूर्वत्वे हेतुः । हेतुतृतीयायाः समासः । मातृसदृशः पितृसम इति तुल्यार्थतृतीयायाः समासः । माषीनं माषविकलमिति हेतुतृतीयायाः । एवं शिष्टेष्वपि

दी—। मिश्रग्रहणे सोपसर्गस्यापि ग्रहणम् । “मिश्रञ्चानुपसर्ग-
मसन्धौ” (३८८८—६।२।१५४) इत्यत्रानुपसर्गग्रहणात् । गुडसंमिश्रा
धानाः ।

मिश्र in the rule includes मिश्र with an उपसर्ग preceding, because Panini in the rule “मिश्रञ्च—” (3888) refers to तृतीया-
तत्पुरुष compounds with मिश्र having an उपसर्ग prefixed. Thus
गुड &c.

मित—। ननु धातुग्रहणे सोपसर्गस्यापि ग्रहणं भवति । इह तु ‘मिश्र’ इति
प्रतिपदिकं न धातुः । तदन्तविधिय समासविधौ प्रतिपिडः, तेन मिश्रस्य यः समासः
स मिश्रान्तस्य न स्यात् । तत् कथं ‘गुडसंमिश्राः’ इति सोपसर्गेण समासः ? उच्यते—
“मिश्रञ्चानुप—” इति उत्तरपदस्य मिश्रशब्दस्य तृतीयासमासो अन्तीदात्तता विधीयते
सोपसर्गस्य तु तस्य प्रतिषिध्यते । प्राप्तस्यैव प्रतिषेधो भवति । तेन सोपसर्गेनापि
मिश्रशब्देनायं समासो ज्ञाप्यते ॥

दी—। “अवरस्योपसंख्यानम्” (वार्त्तिक) । मासेन अवरो
मासावरः ।

अवर should be included in the list in the rule. Thus
मासावरः ।

मित—। अवर इति कनिष्ठः पञ्चादत्तौ वा । न तु हीनः, तस्य उन्वयार्थेनैव
ग्रहणात् ॥

६६४ । कर्त्तृकरणे कृता बहुलम् ॥ २।१।३२ ॥

दी—। कर्त्तरि करणे च तृतीया कृदन्तेन बहुलं प्राग्वत् । हरिणा खातो
हरिलातः । नखैर्भिन्नो नखभिन्नः ।

A द्वतीयात् word meaning a कर्त्ता or a करण is, though not uniformly, compounded with a कृदन्त word. Thus हरिवातः where हरि is कर्त्ता ; नखभिन्नः in which नख is करण ।

मित— । द्वतीया इत्यनुवर्त्तते । कर्त्ता च करणञ्च कर्त्तृकरणम्, इन्द्रः । “सर्वो हन्ती विभाषया एकवद्भवति” (परिभाषा) इति एकवद्भावः । तस्मिन् या द्वतीया । अनुक्ते कर्त्तारि करणे च या द्वतीया सा इत्यर्थः ।

दी— । “कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणम्” (परिभाषा) । नखनिर्भिन्नः । ‘कर्त्तृकरणे’ इति किम् ? भिन्नाभिरुपितः । हेतावेषा तृतीया ॥ बहुलग्रहणं सर्वोपाधिव्यभिचारार्थम् । तेन ‘दाक्षेण लूनवान्’ इत्यादौ न । ‘कृता’ किम् ? काष्ठैः पचतितराम् ।

कृत् does not mean a simple कृदन्त only, but also includes कृदन्त words with a गति or a कारक prefixed. Thus नखनिर्भिन्नः where the कृदन्त word has निर्, which is a गति, prefixed to it. Why say कर्त्तृकरणे ? Witness भिन्नाभिः &c. un-compounded because the द्वतीया in भिन्नाभिः is हेतौ and does not express a कर्त्ता or a करण । बहुल implies all manner of irregularities ; thus दाक्षेण &c. are un-compounded though the rule applies. Why say कृता ? Witness काष्ठैः &c., which cannot be compounded because though the द्वतीया is करणे the second member is a तद्धित not a कृत् ।

मित— । ‘कृत्’ इत्युक्ते शब्दः कृत्, गतिपूर्वः कृत्, कारकपूर्वश्च कृत् गृह्यते इत्यर्थः ॥ गतिपूर्वं उदाह्रियते । तदन्तविधौ प्रतिषिद्धेऽपि भिन्नशब्दे न य इह ‘कृता’ इति समासः स निर्भिन्नशब्दे नापि भवति ॥ कारकपूर्वस्य उदाहरणमिह नास्ति ॥ ‘सर्वोपाधि—’ इत्यादिरेवमर्थः । सूत्रे ‘कर्त्तृकरणे’ इत्येक उपाधिः, ‘कृता’ इति द्वितीयः । अनुवर्त्तित्वान्न ‘द्वतीया’ इत्यपरः । ‘समासः’ इति चतुर्थः । सर्वेषामेषां व्यभिचारी

दृश्यते। पचतितराम्, इति “किमेत्तिङ्—” (२००४—५।४।११) इत्यादिना क्रियाप्रकर्षे आम् तद्धितः। आसन्नत्वादव्ययम्। सुब्लोपः। अत्राच्चात् करण-
तृतीयया न समासः। तेन ‘कृता’ इति तद्धितनिवृत्त्यर्थमित्याशयः ॥

६८५। कृत्यैरधिकार्थवचने ॥ २।१।३३ ॥

दी—। स्तुतिनिन्दाफलकम् अर्थवादवचनम् अधिकार्थवचनम्। तत्र कर्त्तरि करणे च तृतीया कृत्यैः सह प्राग्वत्। वातच्छेद्यं तृणम्। काकपेया नदी।

अधिकार्थवचन means a hyperbole resulting in appreciation or deprecation. In such cases a तृतीयान्त word meaning a कर्त्तरि or a करण is optionally compounded with a कृत्यप्रत्ययान्त word. Thus वात &c., which may be either an appreciation of the fineness of the reed or a deprecation of its rottenness. Similarly काक &c.

मित—। तृतीया इत्यस्ति कर्त्तृकरणे इति च। अर्थवादः आरीपितीत्यर्थः अधिकार्थ इति भावः ॥ वातच्छेद्यमिति वातेनापि हेतुं शक्यम्। कोमलत्वात् स्तुति-
दुर्बलत्वान्निन्दा वा ॥ काकपेया इति काकैरपि पातुं शक्या। तीरस्थैः काकैः पीयते इति बहुजलतया स्तुतिः। काकैः पीत्वा परिशीष्यते इति सल्पजलतया निन्दा वा ॥

६८६। अन्नेन व्यञ्जनम् ॥ २।१।३४ ॥

दी—। संस्कारकद्रव्यवाचकं तृतीयान्तम् अन्नेन प्राग्वत्। दक्षा ओदनो दध्योदनः। इह अन्तर्भूतोपसेकक्रियाद्वारा सामर्थ्यम् ॥

A word in the तृतीया meaning a flavouring substance is optionally compounded with a word meaning food. Thus

दध्ना &c. Here syntactical connection between दधि and औदन is established through उपसेकक्रिया which is implied.

मित—। व्यञ्जनमिति संस्कारकम् । व्यव्यते रसः अनेन इति ल्युट् करणे । अन्नं संस्कार्यम् । तृतीया इत्यस्ति, तदाह 'संस्कारकद्रव्यवाचकं तृतीयान्तम्' इत्यादि ॥ इह दध्ना औदनस्य कथं सामर्थ्यमित्याह तृतीयं अन्तर्भूता या उपसेकक्रिया तद्वारा सामर्थ्यमस्ति । दध्युपसिक्त औदन इत्यर्थो गम्यते, तेन सामर्थ्यमस्ति समासश्च भवति इति भावः ॥

६८७ । भक्ष्येण मिश्रीकरणम् ॥ २।१।३५ ॥

दी—। गुडं न धाना गुडधानाः । मिश्रणक्रियाद्वारा सामर्थ्यम् ।

भक्ष्य is hard food. A तृतीयान्त word meaning some hard food is compounded optionally with a word meaning something that is mixed with the food to improve its taste. Thus गुडं &c. Syntactical connection is due to मिश्रणक्रिया ।

मित—। 'तृतीया' इत्यस्ति । भक्ष्यं कठिनम्, अन्नं कीमलम् । अमिश्रं मिश्रं क्रियते अनेन इति मिश्रीकरणम्—करणे ल्युट् । एतदपि अद्रवम् । एवं भक्ष्य-सन्नाद्धिर्न मिश्रीकरणञ्च व्यञ्जनात् । तेन नास्य पूर्वसूत्रेण गतार्थता । मिश्रीकरणं तृतीयान्तं भक्ष्येण समस्यते इत्यन्वयः ॥ सामर्थ्यञ्च पूर्वञ्च यथा उपसेकक्रियाद्वारा तथा इह मिश्रणक्रियाद्वारा । कठिना गुडाः कठिनाभिर्धानाभिर्मिलित्वा ता मिश्रीकृतानि । इदमपि खादुतासम्पादनार्थम् ॥

६८८ । चतुर्थी तदर्थार्थबलिहितसुखरक्षितैः ॥ २।१।३६ ॥

दी—। चतुर्थ्यन्तार्थाय यत् तद्वाचिना अर्थोदिभिश्च चतुर्थ्यन्तं वा प्राग्वत् । तदर्थेन प्रकृतिविकृतिभावे एव, बलिरक्षितग्रहणात् ज्ञापकात् । यूपाय दारु यूपदारु । नेह—रन्ध्रनाय स्थाली । अश्वघासादयस्तु षष्ठी-समासाः ।

A चतुर्थ्यन्त word is compounded optionally with the words अर्थ, बलि, हित, सुख, रक्षित and words denoting things intended for the substance designated by the चतुर्थ्यन्त word (तदर्थः)। The समास with तदर्थ is allowed only when the relation of transformation and the thing transformed exists, *i. e.*, when something is made of something else ; this is inferred from the separate mention of बलि and रक्षित in the rule. A simple तदर्थ includes these two also. Thus यूपाय &c, where दारु (wood) is the material which is transformed into a यूप (a sacrificial stake). Witness also रत्ननाय &c., where समास is not allowed because स्थाली is not transformed into रत्नम्। Compounds like अश्वघास where घास &c, are intended for अश्व &c., which are not transformations, have to be expounded as अश्वस्य not अश्वाय घासः &c.

मिति—। ‘चतुर्थी’ इति चतुर्थ्यन्तं पदमित्यर्थः। तदर्थं अर्थ—इति च्छेदः। तस्मै इदं तदर्थम्। यद्वा स प्रयोजनस्य तदर्थम्। वाक्यधीरेतयोः ‘तस्मै’ इति ‘स’ इति च चतुर्थ्यन्तपदस्य अर्थः अभिधेयं वस्तु लक्ष्यते। तेन ‘चतुर्थ्यन्तार्थाय यत्’ तत् ‘तदर्थम्’ इति फलितम्। समासस्तु वस्तुना न सम्भवति किन्तु वस्तुवाचिना शब्देन। तदाह ‘चतुर्थ्यन्तार्थाय यत् तद्वाचिना’ इति ॥ उदाहरणे ‘यूपाय’ इति चतुर्थ्यन्तं तदर्थश्च यूपनामकं पशुबन्धनम्। तच्च दारुणा क्रियते तत् दारु इति दूपायं भवति। तेन ‘यूपाय’ इति चतुर्थ्यन्तः शब्दः ‘दारु’ इति प्रथमान्तेन शब्देन समस्यते ॥ तदर्थेन य इह समासः स प्रकृतिविकृतिभावे एव भवति नान्यत्र। विकृतिरेव चतुर्थ्यन्ता प्रकृत्या प्रथमान्तेन समस्यते इति भावः। तथा चैवोदाहृतम् ॥ कुत इयं व्यवस्था इत्याह—सूत्रे बलिशब्दो रक्षितशब्दश्च पृथगुपात्तः। परं यः कुबेराय बलिः स कुबेरार्थ एव। एवं ‘तदर्थ’ इति यदि तादर्थ्यमात्रस्य द्योतकं स्यात् बलिशब्दोऽपि तत्रैवान्तर्भूतः स्यात् पृथङ् नीच्यते। तत् ‘तदर्थ’ इति न तादर्थ्यमात्रमाह किन्तु प्रकृतिविकारभावे सति या तदर्थता तस्या एव ज्ञापकम्। एवं रक्षितशब्दादप्युद्भूतम् ॥

दध्ना &c. Here syntactical connection between दधि and औदन is established through उपसर्गक्रिया which is implied.

मित—। व्यञ्जनमिति संस्कारकम् । व्यज्यते रसः अनेन इति ल्युट् करणे । अन्नं संस्कार्यम् । तृतीया इत्यस्ति, तदाह 'संस्कारकद्रव्यवाचकं तृतीयान्तम्' इत्यादि ॥ इह दध्ना औदनस्य कथं सामर्थ्यमित्याह वृत्तौ अन्तर्भूता या उपसर्गक्रिया तद्वारा सामर्थ्यमस्ति । दध्युपसिक्त औदन इत्यर्थो गम्यते, तेन सामर्थ्यमस्ति समासश्च भवति इति भावः ॥

६८७ । भक्ष्येण मिश्रीकरणम् ॥ २।१।३५ ॥

दी—। गुडं न धाना गुडधानाः । मिश्रणक्रियाद्वारा सामर्थ्यम् ।

भक्ष्य is hard food. A तृतीयान्त word meaning some hard food is compounded optionally with a word meaning something that is mixed with the food to improve its taste. Thus गुडं न &c. Syntactical connection is due to मिश्रणक्रिया ।

मित—। 'तृतीया' इत्यस्ति । भक्ष्यं कठिनम्, अन्नं कोमलम् । अमिश्रं मिश्रं क्रियते अनेन इति मिश्रीकरणम्—करणे ल्युट् । एतदपि अद्रवम् । एवं भक्ष्य-सन्नाद्धिर्न मिश्रीकरणञ्च व्यञ्जनात् । तेन नास्य पूर्वसूत्रेण गतायेता । मिश्रीकरणं तृतीयान्तं भक्ष्येण समस्यते इत्यन्वयः ॥ सामर्थ्यञ्च पूर्वञ्च यथा उपसर्गक्रियाद्वारा तथा इह मिश्रणक्रियाद्वारा । कठिना गुडाः कठिनाभिर्धानाभिर्मिलित्वा ता मिश्रीकृन्ति । इदमपि सादृतासम्पादनार्थम् ॥

६८८ । चतुर्थी तदर्थार्थबलिहितसुखरक्षितैः ॥ २।१।३६ ॥

दी—। चतुर्थ्यन्तार्थाय यत् तद्वाचिना अर्थादिभिश्च चतुर्थ्यन्तं वा प्राग्वत् । तदर्थेन प्रकृतिविकृतिभावे एव, बलिरक्षितग्रहणात् ज्ञापकात् । यूपाय दारु यूपदारु । नेह—रन्ध्रनाय स्थाली । अश्वघासादयस्तु षष्ठी-समासाः ।

A चतुर्थ्यन्त word is compounded optionally with the words अर्थ, बलि, हित, सुख, रक्षित and words denoting things intended for the substance designated by the चतुर्थ्यन्त word (तदर्थः) । The समास with तदर्थः is allowed only when the relation of transformation and the thing transformed exists, *i. e.*, when something is made of something else ; this is inferred from the separate mention of बलि and रक्षित in the rule. A simple तदर्थः includes these two also. Thus यूपाय &c, where दारु (wood) is the material which is transformed into a यूप (a sacrificial stake). Witness also रत्ननाय &c., where समास is not allowed because स्थाली is not transformed into रत्नम् । Compounds like अश्वघास where घास &c, are intended for अश्व &c., which are not transformations, have to be expounded as अश्वस्य not अश्वाय घासः &c.

मित—। ‘चतुर्थी’ इति चतुर्थ्यन्तं पदमित्यर्थः । तदर्थः अर्थः—इति च्छेदः । तस्मै इदं तदर्थम् । यद्वा स प्रयोजनस्य तदर्थम् । वाक्ययोरेतयोः ‘तस्मै’ इति ‘स’ इति च चतुर्थ्यन्तपदस्य अर्थः अभिव्यं वस्तु लक्ष्यते । तेन ‘चतुर्थ्यन्तार्थाय यत्’ तत् ‘तदर्थम्’ इति फलितम् । समासस्तु वस्तुना न सम्भवति किन्तु वस्तुवाचिना शब्देन । तदाह ‘चतुर्थ्यन्तार्थाय यत् तद्वाचिना’ इति ॥ उदाहरणे ‘यूपाय’ इति चतुर्थ्यन्तं तदर्थश्च यूपनामकं पशुबन्धनम् । तच्च दारुणा क्रियते तत् दारु इति दूपायै भवति । तेन ‘यूपाय’ इति चतुर्थ्यन्तः शब्दः ‘दारु’ इति प्रथमान्तेन शब्देन समस्यते ॥ तदर्थेन य इह समासः स प्रकृतिविकृतिभावे एव भवति नान्यत्र । विकृतिरेव चतुर्थ्यन्ता प्रकृत्या प्रथमान्तेन समस्यते इति भावः । तथा चैवोदाहृतम् ॥ कुत इयं व्यवस्था । इत्याह—सूत्रे बलिशब्दो रक्षितशब्दश्च पृथगुपात्तः । परं यः कुबेराय बलिः स कुबेराय एव । एवं ‘तदर्थः’ इति यदि तादर्थ्यमात्रस्य द्योतकं स्यात् बलिशब्दोऽपि तत्रैवान्तर्भूतः स्यात् पृथङ् नोच्यते । तत् ‘तदर्थः’ इति न तादर्थ्यमात्रमाह किन्तु प्रकृतिविकारभावे सति या तदर्थता तस्या एव ज्ञापकम् । एवं रक्षितशब्दादपूञ्चम् ॥

रत्ननाथ स्यात् इति प्रकृतिविकारभावी नास्ति न च समासः । अन्धाय घासः इत्यपि न समासः । अन्धघासशब्दस्तु अन्धस्य घास इति कृत्वा लभ्यते ॥

दी— । “अर्थन नित्यसमासो विशेष्यलिङ्गता चेति वक्तव्यम्” (वार्तिक) । द्विजायाय द्विजार्थः सुपः, द्विजार्था यवागूः, द्विजार्थं पयः । भूतबलिः । गोहितम् । गोदुखम् । गोरक्षितम् ।

The समास with अर्थ is obligatory and the compound has the gender of the word it qualifies. Thus द्विजाय अर्थ द्विजार्थः in the masculine, द्विजाय इयं द्विजार्था in the feminine, द्विजाय इदं द्विजार्थम् in the neuter. Again भूतबलिः &c., are also चतुर्थीतत्पुरुष ।

मित— । नित्यसमास इति अस्वपदविग्रही दृश्यते द्विजाय अर्थमित्यादि । इह अर्थशब्दः प्रयोजनवचनः । विशेष्यलिङ्गता इति “परबल्लिङ्गं इन्वतत्पुरुषयोः” (८१२—२।४।२६) इत्यस्यापवादः । अन्यथा अर्थशब्दस्य पुंस्त्वे नित्यपुंलिङ्गता स्यात् । यूपदारु, द्विजार्थः, भूतबलिः इत्यादिषु सर्वत्र पूर्वपदे तादर्थ्ये चतुर्थी ॥ गोभ्यो हितमिति हितशब्दयोगे चतुर्थीचानेन ज्ञाप्यते ॥

६८८ । पञ्चमी भयेन ॥ २।१।३७ ॥

दी— । चोराद्भयं चोरभयम् । “भयभीतभीतिभीभिरिति वाच्यम्” (वार्तिक) । वृकभीतः ।

A पञ्चम्यन्त word is compounded optionally with the word भय । Thus चोरभयम् । Along with भय have to be mentioned भीत, भीति, भी also. Thus वृकभीतः ।

मित— । पञ्चम्यन्तं भयशब्देन प्रथमान्तेन समस्यते । “भौचार्यानाम्—” (५८८—१।४।२५) इत्यपादानत्वात् चोरशब्दात् पञ्चमी ।

७०० । अपेतापोढमुक्तपतितापत्रस्तैरल्पशः ॥ २।१।३८ ॥

दी— । एतैः सह अल्पं पञ्चम्यन्तं समस्यते स तत्पुरुषः । सुखापेतः । कल्पनापोढः । चक्रमुक्तः । स्वर्गपतितः । तरङ्गापलस्तः । ‘अल्पशः’ क्रिम् ? प्रासादात् पतितः ।

A few words with पञ्चमी are compounded with अपेक्षित, अपोद्ध, मुक्त, पतित, अपवस optionally in a तत्पुरुष । Thus सुख &c., strayed from happiness, कल्पना &c., carried away from the original resolve, चक्र &c., saved from the discus, स्वर्ग &c., dropped from heaven, तरङ्ग &c., scared by waves. Why अत्यशः ? Witness absence of compound in प्रासाद &c.

मित— । पञ्चमी इत्यस्ति । अल्पा पञ्चमी इति अत्यशः पञ्चमी । अल्पायात् कर्मणि कारके शस् । मङ्गलामङ्गलवचनाभावात् इहैव निपातनात् शस् इति हरदत्त-नागेशौ । वस्तुतस्तु शस्ति मङ्गलामङ्गलवचनता कात्यायनस्य । सूत्रकारस्य तु तद्वचना-दृतेऽपि कारकमात्रे शस् । परवर्तिवार्तिककारप्रामाण्यात् सूत्रकारः प्रयुङ्क्ते इति तु न शब्देयमेतत् ॥

७०१ । स्तोकान्तिकदूरार्थकृच्छ्राणि त्तेन ॥ २।१।३६ ॥

दी— । स्तोकान्मुक्तः—अल्पान्मुक्तः । अन्तिकादागतः—अभ्याशा-दागतः । दूरादागतः—विप्रकृष्टादागतः । कृच्छ्रादागतः । “पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः” (६५६—६।३।२) इत्यलुक् ।

Words meaning स्तोक, अन्तिक, दूर and the word कृच्छ्र, in the पञ्चमी, are compounded optionally with क्तान्त words. Thus स्तोकात् &c. In these examples पञ्चमी is retained in the compound by the rule “पञ्चम्याः—” (959).

मित— । पञ्चमी इत्यस्ति । तस्याश्च पञ्चमीयुक्तानि इतीहार्थः ॥ स्तोकाच्च अन्तिकच्च दूरच्च स्तोकान्तिकदूरार्थाणि । तानि अर्थ एषां स्तोकान्तिकदूरार्थानि । तानि च कृच्छ्रच्च स्तोकान्तिकदूरार्थकृच्छ्राणि । एतानि पञ्चम्यन्तानि क्तान्तेन सुबन्तेन समसन्ते इत्यर्थः ॥ “करणे च स्तोका—” (६०४—२।३।३३) इति स्तोकाल्पकृच्छ्रभ्यः पञ्चमी । “दूरान्तिक—” (६०५—२।३।३५) इति अन्तिकाभ्याश्चदूरैभ्यः पञ्चमी ॥

७०२ । षष्ठी ॥ २।२।८ ॥

दी— । राज्ञः पुरुषो राजपुरुषः ।

Words with षष्ठी are compounded optionally with what is syntactically connected with them. Thus राज्ञः &c.

७०३ । याजकादिभिश्च ॥ २।२।९ ॥

दी— । एभिः षष्ठ्यन्तं समस्यते । “तृजकाभ्यां कर्तरि” (७०६—२।२।१५) इत्यस्य प्रतिप्रसवोऽयम् । ब्राह्मणयाजकः । देवपूजकः ।

Words with षष्ठी are compounded optionally with words of the याजकादि class. This provides for exceptions of the prohibition “तृजकाभ्यां—” (709). Thus ब्राह्मण &c.

मित— । “षष्ठी” (७०२) इति सामान्यतो विहित एव समासः, तत् किमर्थं पुनरिदमुच्यते ? आह च ‘प्रतिप्रसवोऽयम्’ इति । “तृजकाभ्याम्—” (७०९) इति प्रतिषेधं वक्ष्यति तस्यायं प्रतिप्रसवः । याजक, पूजक इत्यादयो याजकादिषु पठ्यन्ते । ततः समासः ॥

दी— । “गुणात्तरेण तरलोपश्चेति वक्तव्यम्” (वार्त्तिक) । तरबन्तं यद्गुणवाचि तेन सह समासस्तरलोपश्च । “न निर्द्धारणे” (७०४) इति “पूरणगुण—” (७०५) इति च निषेधस्य प्रतिप्रसवोऽयम् । सर्वेषां श्वेततरः सर्वश्वेतः । सर्वेषां महत्तरः सर्वमहान् ।

The word सर्व in the षष्ठी विभक्ति is optionally compounded with an attributive having तरप् attached and the तरप् is dropped. This is an exception to the prohibition “न निर्द्धारणे—” (704) and also to “पूरणगुण—” (705). Thus सर्वेषाम् &c.—whiter than the white colour of all ; also सर्वेषाम् &c.—mightier than the might of all.

मित— । ‘गुणात्’ गुणवचनात् उत्तरी यः ‘तरप्’-प्रत्ययः तदन्तेन सह षष्ठाः समासः स्यात् तरप्-प्रत्ययस्य च लोपी भवेत् । गुणवचनः शब्दसरपा युक्तीऽपि गुणवचन एव । तदाह ‘तरवन्तं यद्गुणवाचि’ इति ॥ सामान्यतो निर्देशः । वस्तुतस्तु “सर्वे गुणाक्तुं स्त्री” (३८२७—६।२।८३) इति सर्वशब्दमधिकृत्यैव उक्तत्वात् सर्वशब्दस्यैवायं समासः ॥ सर्वेषां श्वेततर इत्यस्य अयमर्थः—‘सर्वेषां’ प्रकृतादपरिधां यः ‘श्वेती’ गुणः तदपेक्षया सातिशयः श्वेत इति ‘श्वेततरः’ एषः । “सर्वेषामिति गुणसम्बन्धे षष्ठी” इति “द्रव्यान्तराधारश्वेतगुणापेक्षया सातिशयः श्वेती गुणः” इति च कैयटः । नागेशस्तु “द्रव्यान्तराधियश्वेत” इति पठति । गुणसम्बन्धे षष्ठी इति श्वेतापेक्षया षष्ठी, न तु निर्द्धारणे इत्यर्थः । निर्द्धारणे हि श्वेततम इति तमप् स्यात् । तेन नायं “न निर्द्धारणे” (७०४) इत्यस्य प्रतिप्रसवः किन्तु “पूरणगुण—” (७०५) इत्यस्य । इह हि यः श्वेतीः गुणः स ‘सर्वरूपे’ आधारे स्थितोऽपि न ‘तत्स्थः’ । तेन “तत्स्थेश्च गुणैः षष्ठी समस्यते” इति न प्राप्नोति । एवं सति निषेधे गुणेन समासः प्रतिप्रसूयते । सर्वेषां महत्तरः सर्वमहान् इति “न निर्द्धारणे” इत्यस्य प्रतिप्रसवः ॥

दी— । “कृद्योगा च षष्ठी समस्यते इति वाच्यम्” (वार्त्तिक) ।
इध्मस्य प्रव्रश्चनः इध्यप्रव्रश्चनः ।

It should be noted that षष्ठी in connection with a क्तृ may also be compounded. Thus इध्मस्य &c.—Wood-chopper.

मित— । कृदन्तेन योगी जाता या षष्ठी सा समस्यते ॥ ननु कुतः समासाभावः यावता ‘षष्ठी’ (७०२) इति प्राप्त एव समासः ? उच्यते—“प्रतिपदविधाना—” (सू ७० ४, वा) इति निषिद्धः समासः, तस्यायं प्रतिप्रसवः ॥ प्रव्रश्च्यते क्लियते अनेन इति प्रव्रश्चनः । इध्मं काष्ठम् । तस्य प्रव्रश्चनः । “कर्तृकर्मणोः कृति” (६२३—२।३।६५) इति कर्मणि षष्ठी ॥

७०४ । न निर्द्धारणे ॥ २।२।१० ॥

दी— । निर्द्धारणे या षष्ठी सा न समस्यते । नृणां द्विजः श्रेष्ठः ।

७०२ । षष्ठी ॥ २।२।८ ॥

दी— । राजः पुरुषो राजपुरुषः ।

Words with षष्ठी are compounded optionally with what is syntactically connected with them. Thus राजः &c.

७०३ । याजकादिभिश्च ॥ २।२।९ ॥

दी— । एभिः षष्ठ्यन्तं समस्यते । “तृजकाभ्यां कर्त्तरि” (७०६—२।२।१५) इत्यस्य प्रतिप्रसवोऽयम् । ब्राह्मणयाजकः । देवपूजकः ।

Words with षष्ठी are compounded optionally with words of the याजकादि class. This provides for exceptions of the prohibition “तृजकाभ्यां—” (706). Thus ब्राह्मण &c.

मित— । “षष्ठी” (७०२) इति सामान्यतो विहित एव समासः, तत् किमर्थं पुनरिदमुच्यते ? आह च ‘प्रतिप्रसवोऽयम्’ इति । “तृजकाभ्याम्—” (७०६) इति प्रतिषेधं वक्ष्यति तस्यायं प्रतिप्रसवः । याजक, पूजक इत्यादयो याजकादिषु पठ्यन्ते । ततः समासः ॥

दी— । “गुणात्तरेण तरलोपश्चेति वक्तव्यम्” (वार्त्तिक) । तरबन्तं यद्गुणावाचि तेन सह समासस्तरलोपश्च । “न निर्द्धारणे” (७०४) इति “पूरणगुण—” (७०५) इति च निषेधस्य प्रतिप्रसवोऽयम् । सर्वेषां श्वेततरः सर्वश्वेतः । सर्वेषां महत्तरः सर्वमहान् ।

The word सर्व in the षष्ठी विभक्ति is optionally compounded with an attributive having तरप् attached and the तरप् is dropped. This is an exception to the prohibition “न निर्द्धारणे—” (704) and also to “पूरणगुण—” (705). Thus सर्वेषाम् &c.—whiter than the white colour of all ; also सर्वेषाम् &c.—mightier than the might of all.

मित— । ‘गुणात्’ गुणवचनात् उत्तरो यः ‘तरप्’-प्रत्ययः तदन्तेन सह षष्ठाः समासः स्यात् तरप्-प्रत्ययस्य च लोपो भवेत् । गुणवचनः शब्दस्तरपा युक्तीऽपि गुणवचन एव । तदाह ‘तरवन्तं यद्गुणवाचि’ इति ॥ सामान्यतो निर्देशः । वस्तुतस्तु “सर्वे गुणकार्त्स्ने” (३८२७—६।२।२३) इति सर्वशब्दमधिकृत्यैव उक्त्वात् सर्वशब्दस्यैवायं समासः ॥ सर्वेषां श्वेततर इत्यस्य अयमर्थः—‘सर्वेषां’ प्रकृतादपरिधां यः ‘श्वेती’ गुणः तदपेक्षया सातिशयः श्वेत इति ‘श्वेततरः’ एषः । “सर्वेषामिति गुणसम्बन्धे षष्ठी” इति “द्रव्यान्तराधारश्वेतगुणापेक्षया सातिशयः श्वेती गुणः” इति च कैयटः । नागेशस्तु “द्रव्यान्तराधेयश्वेत” इति पठति । गुणसम्बन्धे षष्ठी इति श्वेतापेक्षया षष्ठी, न तु निर्द्धारणे इत्यर्थः । निर्द्धारणे हि श्वेततम इति तमप् स्यात् । तेन नायं “न निर्द्धारणे” (७०४) इत्यस्य प्रतिप्रसवः किन्तु “पूरणगुण—” (७०५) इत्यस्य । इह हि यः श्वेतीः गुणः स ‘सर्वरूपे’ आधारे स्थितोऽपि न ‘तत्स्थः’ । तेन “तत्स्थैश्च गुणैः षष्ठी समस्यते” इति न प्राप्नोति । एवं सति निषेधे गुणेन समासः प्रतिप्रसूयते । सर्वेषां सहसरः सर्वमहान् इति “न निर्द्धारणे” इत्यस्य प्रतिप्रसवः ॥

दी— । “ऋद्योगा च षष्ठी समस्यते इति वाच्यम्” (वार्त्तिक) ।
इध्मस्य प्रव्रश्चनः इध्यप्रव्रश्चनः ।

It should be noted that षष्ठी in connection with a क्तृ may also be compounded. Thus इध्मस्य &c.—Wood-chopper.

मित— । कृदन्तेन योगे जाता या षष्ठी सा समस्यते ॥ ननु कुतः समासाभावः यावता “षष्ठी” (७०२) इति प्राप्त एव समासः ? उच्यते—“प्रतिपदविधाना—” (कृ ७० ४, वा) इति निषिद्धः समासः, तस्यायं प्रतिप्रसवः ॥ प्रव्रश्चते छिद्यते अन्तेन इति प्रव्रश्चनः । इध्मं काष्ठम् । तस्य प्रव्रश्चनः । “कर्तृकर्मणोः कति” (६२३—२।३।६५) इति कर्मणि षष्ठी ॥

७०४ । न निर्द्धारणे ॥ २।२।१० ॥

दी— । निर्द्धारणे या षष्ठी सा न समस्यते । नृणां द्विजः श्रेष्ठः ।

षष्ठी arising out of निर्द्धारण (६३८) is not compounded. Thus नृणाम् &c., in which नृणां and अंछ, stand uncompounded.

मित—। यतो निर्द्धार्यते, यश्च निर्द्धार्यते, यश्च निर्द्धारणहेतुः एतत् चितयसन्निधाने एव निर्द्धारणं भवति इत्युक्तं प्राक् । तदेव हि समासनिषेधः । षष्ठीसमास एव निषिद्धः, सुप्सुपा तु भवत्येव ॥

दी—। “प्रतिपदविधाना षष्ठी न समस्यते इति वाच्यम्” (वार्त्तिक) । सर्पिषो ज्ञानम् ।

षष्ठी enjoined by direct mention of कर्त्ता, कर्म &c., is not compounded. Thus सर्पिषो &c., has षष्ठी करणे (612—2351) and cannot be compounded.

मित—। कारकविशेषे विहिता षष्ठी प्रतिपदविधानेन्युच्यते । कर्त्तरि, कर्मणि, करणे इत्यादिप्रकारेण पदे पदे विधानं यस्याः तादृशी षष्ठी न समस्यते ॥

७०५ । पूरणगुणसुहितार्थसदव्ययतव्यसमानाधिकरणेन ॥

२।२।११ ॥

दी—। पूरणाद्यर्थैः सदादिभिश्च षष्ठी न समस्यते । पूरणे—सतां षष्ठः । गुणे—काकस्य कार्पाशम् । ब्राह्मणस्य शुक्लाः । यदा प्रकरणादिना दन्ता इति विशेष्यं ज्ञातं तदेदमुदाहरणम् । अनित्योऽयं गुणेन निषेधः “तद-शिष्यं संज्ञाप्रमाणत्वात्” (१२६५—१२।५३) इत्यादि निर्देशात् । तेन ‘अर्थगौरवम्’ ‘बुद्धिमिमांसा’ इत्यादि सिद्धम् । सुहितार्थास्तृप्तार्थाः । फलानां सुहितः । तृतीयासमासस्तु स्यादेव । स्वरे विशेषः । सत्—द्विजस्य कुर्वन् कुर्वाणो वा । किङ्कुर इत्यर्थः । अव्ययम्—ब्राह्मणस्य कृत्वा । पूर्वोत्तरसाहचर्यात् कृदव्ययमेव गृह्यते, तेन ‘तदुपरि’ इत्यादि सिद्धमिति रक्षितः । तव्यः—ब्राह्मणस्य कर्त्तव्यम् । तव्यता तु भवत्येव—स्वकर्त्तव्यम् । स्वरे भेदः । समानाधिकरणे—तत्तत्कस्य सर्पस्य । विशेषणसमासस्तु इह

बहुलग्रहणात् न । ‘गोर्धेनोः’ इत्यादिषु “पीडा युवति—” (७४४—२।१।६५) इत्यादीनां विभक्त्यन्तरे चरितार्थानां परत्वाद्बाधकः षष्ठीसमासः प्राप्तः । सोऽप्यनेन वार्यते ।

A word with the sixth case-ending is not compounded with ordinal numbers, attributives, words meaning satiety, words ending in श्ठ or शानच्, indeclinables, words ending in तव्य and collocative words (co-inherent ? समानाधिकरण) । Thus— (Ordinals) सत्ता &c. ; (attributives) काकस्य &c. ब्राह्मणस्य शुक्ताः is also an example but only when from the context शुक्ल stands for something white in the person of the Brahmana such as दन्त । The prohibition of a गुण has exceptions, because Panini himself writes संज्ञाप्रमाणत्वात् in “तदशिष्यं—” (1295). Hence अर्थगौरवम्, बुद्धिमान्यम् &c., are defended. सुहितार्थं means तत्तार्थं । Thus फलानाम् &c., फलसुहितः is a तृतीयातत्पुरुष not षष्ठी-तत्पुरुष । The difference is in the pitch. (सत्, i. e., श्ठ and शानच्) द्विजस्य &c.—the Brahman’s servant. (Indeclinable) ब्राह्मणस्य etc. Here क्त indeclinables are intended as it appears from the context. Hence तदुपरि etc., are obtained—so says रचित । (तव्य) ब्राह्मणस्य etc., स्वकर्तव्यम् is a तृतीयातत्पुरुष, the difference lying in the pitch. (collocative—समानाधिकरण) तत्त्वकस्य etc. विशेषण समास (736—2.1.57) is irregular, and is not available here. In गोर्धेनोः etc., षष्ठीसमास bars the समानाधिकरण समास guided by “पीडा युवति—” (744) because the former is subsequent in Panini’s arrangement and the latter still has its scope in case-endings other than the sixth. This rule, however, bars the षष्ठी समास also.

नित—। पूरणेति पूरणप्रत्ययः। गुणेति गुणवत् द्रव्यम्, तद्भावश्च। सुहितसृप्तः।
 पूरणार्थाश्च गुणार्थाश्च सुहिताथार्थाश्च पूरणगुणसुहिताथार्थाः। अर्थशब्दः प्रत्येकं इन्द्राङ्गैः
 सम्बध्यते। “तौ सत्” (३१०६—३।२।१२७) इत्यनेन सदिति शब्दज्ञानचोः संज्ञा।
 समानाधिकरणम् एकद्रव्यनिष्ठम्। षष्ठां पूरणः इति षष्ठः, पूरणार्थकस्य कप्रत्ययः।
 कार्णां कृण्वता कृण्वगुणयुक्तस्य द्रव्यस्य भावः। सोऽपि गुणेन गृह्यते। शुक्ताः
 गृह्यगुणयुक्तानि द्रव्याणि। कानि तानि? दन्ताः, पक्काः, कैशाः, इत्यादि। एतच्च
 प्रकरणाद्बोध्यम्। तदाह—यदा प्रकरणादिना इत्यादि। ‘दन्ता इति विशेष्यं ज्ञातम्’
 इत्यस्य नायमर्थः ‘दन्ता’ इति विशेष्यमध्याहृत्य “ब्राह्मणस्य शुक्ता दन्ताः” इति
 वाक्यं पूरणीयमिति। तथा सति “ब्राह्मणस्य शुक्ताः” इति सामर्थ्यं नास्ति समासश्च
 न प्राप्नोति। तत् कुतः प्रतिषेधः? वस्तुतस्तु ‘शुक्ताः’ इति गुणोपसर्जनद्रव्यवाचौ
 शब्दः, शुक्ताः दन्ता इत्यर्थकः, स्वयमेव विशेष्यं विशेष्यान्तरं नापेक्षते। उदाहरणमिदं
 गुणोपसर्जनद्रव्यस्य, अपरञ्च—काकस्य कार्णांमिति—भावप्रत्ययान्तस्य तादृशद्रव्य-
 वाचकशब्दस्य॥ नायं सार्वत्रिको निषेधः। तथाहि “तदशिष्यं—” (१२५५) इति
 सूत्रे “संज्ञाप्रमाणत्वात्” इति सूत्रकारस्य प्रयोगः। प्रमाणत्वं हि प्रमाणगुणवती
 द्रव्यस्य भावः। प्रमाणमितीह गुणमुक्त्वा सम्प्रति गुणोपसर्जनद्रव्यमाह। तादृशाः
 शब्दाः, भावप्रत्ययान्ताश्च ते, निषेधस्य विषयः। अस्मादेव सूत्रोपात्तात् समासात्
 ज्ञापकात् अन्यत्राप्येवंविधे स्थले सिद्धः समासः। तथाहि ‘अर्थगौरवम्’ इत्यत्र
 ‘गुरु’ इति केवलं गुणमुक्त्वा सम्प्रति गुणवत् द्रव्यमाह। गौरवञ्च तद्भावः, तेन
 निषिद्धोऽपि ज्ञापकसिद्धः समासः॥ एवं वृद्धिमान्यमित्यपि॥ सुहितं त्विति। भावि-
 त्तः। तदाह सुहिताथार्थासृप्तार्थाः। तृतीयसमासे तु ‘सुहित’ इति कर्मणि क्तः।
 तृतीयसमासे क्तान्तस्य प्रकृतिस्वरः, षष्ठीसमासे अन्तीदात्तः इत्याह स्वरं विशेष इति॥
 द्विजस्य कुर्वन् इति शेषे षष्ठी, न कर्मणि “न लोके—” (६२७—२।३।६९)
 इति निषेधात्। तदाह कुर्वन्निति किङ्करार्थकम्॥ कृत्वा इति “अव्ययकृती भावे”
 इति भावे क्त्वा। करणमित्यर्थः। ब्राह्मणस्य कृत्वा इति ब्राह्मणस्य कार्यमित्यर्थः।
 शेषषष्ठ्याः समासप्रतिषेधः॥ ‘उपरि’ इति रिल्प्रत्ययस्तद्धितः न कृत्। तेन समासः॥
 ब्राह्मणस्य कर्त्तव्यमिति कर्त्तरि षष्ठी। स्वकर्त्तव्यमिति तव्यता समासे अन्तस्वरितम्।

तव्येन तु मध्योदात्तं स्यात् ॥ तच्चकस्य सर्पस्य इति द्रव्यान्तरापेक्षा षष्ठी, तच्चकस्य सर्पस्य विलमिति । परिनिष्ठितविभक्त्या प्राप्तः समानाधिकरणसमासो निषिध्यते, तच्चकसर्पस्य विलमिति न भवति ॥ ननु तच्चकश्चासौ सर्पश्च इति कर्मधारये, पञ्चाद्विल-सम्बन्धयोगात् षष्ठा, भविष्यति तच्चकसर्पस्य विलमिति, तत् किं प्रतिषेधेन ? इत्याह विशेषणसमासस्तु नेति । बहुलग्रहणमिति “विशेषणं विशेष्येण बहुलम्” (७३६—२।१।५७) इति सूत्रे ग्रहणम् ॥ अन्यदपि फलमाह गोर्धेनोरिति । एषापि द्रव्यान्तरापेक्षा षष्ठी, गोर्धेनोर्घास इति । ननु किमिह “पीटायुवति—” (७४४—२।१।६५) इति कर्मधारयः षष्ठीसमासो वा प्राप्तः ? षष्ठीसमास इत्याह । “षष्ठी” (७०२—२।१।८) इति परा प्राप्तिः “पीटायुवति—” इति पूर्वां प्राप्तिं बाधते । नैतावता “पीटायुवति—” इति निर्विषयं भवति । गोर्धेनुश्चरति गोधेनुश्चरति, गां धेनुं चारय गोधेनुं चारय इत्यादिषु सावकाशं सूत्रम् । एवं विभक्त्यान्तरे चरितार्थस्य नायमदुक्तः षष्ठीमात्रे बाधः । एवमिह गोर्धेनोर्घास इति प्राप्तः षष्ठीसमासः “पूरणगुण—” इति निषिध्यते ॥

७०६। तेन च पूजायाम् ॥ २।२।१२ ॥

दी—। “मतिबुद्धि—” (३०८६—२।२।१८८) इति सूत्रेण विहितो यः क्तः तदन्तेन षष्ठी न समस्यते । राज्ञां मतो बुद्धः पूजितो वा । ‘राजपूजितः’ इत्यादौ तु भूते कान्तेन सह तृतीयान्तस्य समासः ।

Words with the sixth case-ending are not compounded with क्तान् words got from the rule “मतिबुद्धि—” (3089). Thus राज्ञाम् etc. राजपूजितः etc., have राजभिः in the तृतीया, compounded with पूजितः etc., with क्त in the past as usual.

मित—। ‘न’ इति वर्त्तते । ‘पूजायाम्’ इति क्तस्य विशेषणम् । पूजायां यः क्तः तेन इत्यर्थः । क्त च पूजायां क्तः ? “मतिबुद्धि—” इति सूत्रे । ‘पूजायाम्’ इति तत्पुरुषोक्तानां सर्वेषामप्यर्थानामुपलक्षणम् । तदाह ‘मतो बुद्धः पूजितो वा’ इति । वर्त्तमाने क्तः । राज्ञामिति “क्तस्य च—” (६२५—२।३।६७) इति कचरि षष्ठी ॥ अथञ्च वर्त्तमाने क्तस्य अप्राप्ते विधिः, न हि प्राप्तस्य भूते क्तस्य प्रतिषेधः । “पूजितो

यः सुरासुरे” इत्यादिषु भूतेऽपि प्रयुज्यते । तच्च अनुक्ते कर्त्तरि तृतीयैव “न लीक—” (६२७—२।३।६६) इति षष्ठ्याः प्रतिषेधात् । तेन तृतीयासमासे ‘राजपूजितः’ इत्याद्यपि भवति ॥

७०७। अधिकरणवाचिना च ॥ २।२।१३ ॥

दी—। केन षष्ठी न समस्यते । इदमेषामासितं गतं भुक्तं वा ।

Words in the sixth case-ending are not compounded with words having क्त in the locative. Thus इदम् etc.

मित—। इत्तौ ‘क्तेन’ इत्यादिकं सूत्राच्चरैरन्वितम् । अधिकरणवाचिना क्तेन च षष्ठी न समस्यते इति ॥ आसितमित्यादिषु “क्तोऽधिकरणे—” (३०८७—३।४।७६) इति क्तः । ततः “अधिकरणवाचिनश्च” (६२६—२।३।३८) इति ‘एषाम्’ इत्यत्र षष्ठी ॥

७०८। कर्मणि च ॥ २।२।१४ ॥

दी—। “उभयप्राप्तौ कर्मणि” (६२४—२।३।३६) इति या षष्ठी सा न समस्यते । आश्रय्यो गवां दोहोऽगोपेन ।

Words in the sixth case-ending directed by “उभय—” (624) are not compounded with the corresponding कृदन्त word. Thus आश्रय्यः etc., where we cannot have the compound गोदीहः ।

मित—। ‘न’ इत्यनुवर्त्तते ‘षष्ठी’ इति च । ‘कर्मणि’ इति तु षष्ठ्या न विशेषणं ‘कर्मणि वा षष्ठी सा’ इति । तथा सति निखिलाया अपि कर्मषष्ठ्याः समासनिषेधः आपद्यते । “हजकार्था कर्त्तरि” (७०६) इति च निषेधः पुनः कर्त्तव्यो न भवति ॥ ‘क्तेन’ इत्यनुवर्त्तते ‘कर्मणि’ विहितो यः क्तः तेनापि सह षष्ठी न समस्यते’ इत्यपि व्याख्यानमसङ्गतम् । सत्यस्मिन् “क्तेन च—” (७०६) इत्यनर्थकः प्रतिषेधः स्यात् ॥ तदिह सूत्रे च-शब्द इति-शब्दस्यार्थं व्याख्येयः, निपातानामनेकार्थत्वात् । एवञ्च ‘क्तेन’ इति मिथत्तम् । ‘कर्मणि च’ कर्मणि इति विहिता या षष्ठी सा न समस्यते । कुत्र सा ‘कर्मणि’ इति विहिता? “उभयप्राप्तौ कर्मणि” इत्यत्र ॥

७०८ । वृजकाभ्यां कर्त्तरि ॥ २।२।१५ ॥

दी— । कर्त्तर्यवृजकाभ्यां षष्ठ्या न समासः । अर्पां स्रष्टा । वृजस्य भर्त्ता । ओदनस्य पाचकः । कर्त्तरि किम् ? इच्छाणां भक्षणमित्युभक्षिका । पत्यर्थभर्तृशब्दस्य याजकादित्वात् समासः—भूभर्त्ता । कथं तर्हि “घटानां निर्मातुस्त्रिभुवनविधातुश्च कलहः” इति ? शेषषष्ठ्याः समास इति कैयटः ।

Words having the sixth case-ending are not compounded with words ending in वृच् or अक in the कर्त्तृवाच्य । Thus अपान् etc. Why say कर्त्तरि ? Witness इक्षुभक्षिका where भक्षिका has अक in the भाववाच्य and the compound is allowed. In compounds like भूभर्त्ता the word भर्त्तृ in the sense ‘lord’ ‘master’ etc., though with वृच्, is of the याजकादि class, and the समास is allowed (703). What about the compound त्रिभुवनविधातुः in the line “घटानाम्—” ? कैयट says त्रिभुवनस्य विधाता has षष्ठी शेषे not कर्मणि, hence the समास is not barred.

मित— । ‘कर्त्तर्ये’ इति ‘कर्त्तृवाचि’ इत्यर्थः । ननु वृच् कर्त्तर्येव, तत् कथं ‘कर्त्तरि’ इति स्फुटोक्तिः ? अकार्यं तत् । तच्च भावेऽपि भवति । ‘कर्त्तरि’ वाच्ये यौ ‘वृजकौ’ ताभ्यां कर्मषष्ठी न समस्यते ॥ वृजस्य भर्त्ता इति वृजस्य पोषक इत्यर्थः न तु वृजस्य पतिरिति । पत्यर्थे इष्यते एव समास इत्यनुपदमेव वक्ष्यति ‘याजकादित्वात् समासः’ इति ॥ भक्षणं भक्षिका । घालर्थनिर्देशे खलु भावे । भुवी भर्त्ता पतिः भूभर्त्ता, “याजकादिभिश्च” (७०३—२।२।८) इति समासः ॥ अयं हि कर्मषष्ठ्याः समासनिषेधः । शेषषष्ठी तु समस्यते एव । तथा च भवभूतेः ‘त्रिभुवनविधातुः’ इति ॥

७१० । कर्त्तरि च ॥ २।२।१६ ॥

दी— । कर्त्तरि षष्ठ्या अकेन न समासः । भवतः शायिका । नेह वृजनुवर्त्तते । तद्योगे कर्त्तृरभिहितत्वेन कर्त्तृ षष्ठ्या अभावात् ।

Words having the sixth case-ending in the कर्त्ता are not compounded with words ending in अक. Thus भवतः etc.—It is your turn to sleep. त्वच् does not come in here, because, being in the कर्त्तृवाच्य, it cannot give the sixth case-ending to the कर्त्ता।

मित—। ‘कर्त्तरि’ इति षष्ठा विशेषणम्। कर्त्तरि या षष्ठी तस्या इत्यर्थः। पूर्वसूचादक इति इन्द्राङ्गमनुवर्तते न च त्वजित्यङ्गान्तरम्, असम्भवात्। त्वच् कर्त्तृ-
र्थेव, तेन योगे कर्त्तरि षष्ठाः सुतरामभावः। ‘अकेन’ इति भावे विहितेन अकेन॥
शायिका शयनपर्यायः। “पर्यायावह—” (३२८८—३।३।१११) इति खुच् भावे॥

७११। नित्यं क्रीडाजीविकयोः ॥ २।२।१७ ॥

दी—। एतयोरर्थयोरकेन नित्यं षष्ठी समस्यते। उद्दालकपुष्पभञ्जिका।
क्रीडाविशेषस्य संज्ञा। “संज्ञायाम्” (३२८६—३।३।१०६) इति भावे
यबुल्। जीविकायाम्—दन्तलेखकः। तत्र क्रीडायां विकल्पे, जीविकायां
“तृजकाम्यां कर्त्तरि” (७०६—२।२।१५) इति निषेधे प्राप्ते वचनम्।

A word with the sixth case-ending is compounded with one ending in the affix अक, the compound being a संज्ञा of some sport or profession. The समास is obligatory (नित्य)। Thus उद्दालक etc., which is the name of a kind of sport. The खुल् is भावे by the rule “संज्ञायाम्” (3286). Again दन्त etc., is the designation of a dentist by profession. In the case of sport, the खुल् (अक) is भावे, the समास was expected to be optional, this rule makes it obligatory. Implying a profession, the खुल् (अक) is कर्त्तरि, and the prohibition “तृजकाम्याम्—” (709) comes in, but is barred by this rule.

मित— । वृत्तौ निषेधाधिकारः ॥ वृत्तलेन क्रीडाजीविकायोः संज्ञा नास्ति, तदाह
अकेन इति । ‘एतयोरर्थयोः’ इति क्रीडायां जीविकायाश्च वाच्यायाम् इत्यर्थः ॥ नित्य-
समासत्वादस्वपदविग्रहः । उद्दालकी वृत्तविशेषः, स्त्रीभातक इति हरदत्तः । तस्य
पुष्पाणि उद्दालकपुष्पाणि । तानि भज्यन्ते अस्यां क्रीडायामिति कर्मापपदे ऋण-
करणे, इति हरदत्तः । व्युत्पत्तान्तरं तु तत् व्याख्यानमात्रत्वेन उपस्थापितम् । इह भावे
खुलनेन षष्ठ्याः समास इष्टः । भञ्जिका भञ्जनम् । उद्दालकपुष्पाणां भञ्जनम्,
नित्यसमासः । बालानां क्रीडाविशेषस्य संज्ञामात्रमेतत् न हि तत्र तत्त्वतः पुष्पाणि
भज्यन्ते । महाविभाषया भावे अकेन विकल्पः प्राप्तः, नित्यता विधीयते । कर्तरि
अकेन निधिद्वः समासः (७०८), स चेह नित्यं विधीयते ॥

७१२ । पूर्वापराधरोत्तरमेकदेशिनैकाधिककरणे ॥ २।१।१ ॥

दी— । अवयविना सह पूर्वादयः समस्यन्ते, एकत्वसंख्याविशिष्टश्च-
द्वयवौ । षष्ठीसमासापवादः । पूर्वं कायस्य पूर्वकायः । अपरकायः ।
‘एकदेशिना’ किम् ? पूर्वं नाम्नेः कायस्य । ‘एकाधिकरणे’ किम् ? पूर्व-
श्लाघाणाम् ।

पूर्व, अपर, अधर, उत्तर, denoting parts, are compounded with
the word denoting the whole in the sixth case-ending if
the whole is a single object and not a collection of distinct
objects. This bars षष्ठीसमास (702—2.2.8). Thus पूर्वम् etc., the
fore-part of the body. Here पूर्व refers to a part of the entire
काय and the काय is a single object ; hence the समास । Similarly
अपर etc. Why say ‘एकदेशिना’—with the whole ? Witness पूर्वम्
etc., where नाभि, not being the whole of which पूर्व is a part, we
have no समास of पूर्व with नाभि ।

मित— । एको देश एकदेशः अवयवः । सः अस्ति अस्य इत्येकदेशी अवयवौ ।
तेन । अधिक्त्रियन्ते अस्मिन् गुणादयो धर्मा इति अधिकरणं द्रव्यम् । एकमधिकरण-

मेकाधिकरणमेकद्रव्यम्, तस्मिन् सति, तदाह एकत्वसंख्याविशिष्ट इत्यादि । मतान्तरं—
 ‘एकाधिकरणे’ इति ‘एकदेशिना’ इत्यस्य विशेषणम् । तृतीयार्थे सप्तमी सौत्वी । पूर्वश्च
 अपरश्च अधरश्च उत्तरश्च पूर्वापराधरीत्तरम् । इन्द्रैकत्वम् ॥ पूर्वापराधरीत्तरम् एक-
 देशः एकदेशिना षष्ठ्यान्तेन सह समस्यते एकाधिकरणे’ सति इत्यन्वयः ॥ पूर्वा-
 परेति प्रथमान्तादुपसर्जनम् । अतः समासे पूर्वादयः प्राक् पतन्ति षष्ठ्यान्तं परम् ।
 तदाह ‘षष्ठीसमासापवादः’ इति ॥ उदाहरणे पूर्वादीनां पूर्वभागादयः अर्थाः ।
 दिग्युगलक्षणां पञ्चमीं बाधित्वा कायस्य इत्यवयवावयविसम्बन्धे षष्ठी “तस्य
 परमाश्वेडितम्” (८३—८१।२) इति निर्देशात् ॥ ‘एकदेशिना’ इत्यनुक्ते तु
 असति एकदेशिनि अवयवावयविसम्बन्धो नास्ति, तेन ‘पूर्व’ नामिः कायस्य’ इत्यत्र
 ‘नामिः’ इति पञ्चम्येव । नामिर्यत् पूर्वं तत् कायस्य इत्यर्थः । न हि नाभिरेकदेशिनी ।
 पूर्व नामिः इति समासश्च न भवति ॥ ‘पूर्वस्कावाणाम्’ इत्यत्र त्रितयसन्निधानाभावात्
 निर्धारणम् । अस्ति च अवयवावयविसम्बन्धः, ततः षष्ठी । अवयवी तु बहुलविशिष्टः,
 तेन न समासः ॥

दी— । सर्वोऽप्येकदेशः अह्ना समस्यते, “संख्याविसाय—” (२३८—
 ६।३।११०) इति ज्ञापकात् । मध्याह्नः । सायाह्नः । केचित्तु—सर्व एकादेशः
 कालेन समस्यते न तु अह्नैव, ज्ञापकस्य सामान्यापेक्षत्वात् । तेन ‘मध्य-
 रात्रः’ ‘उपारताः पश्चिमरात्रगोचरात्’ इत्यादि सिद्धम्—इत्याहुः ।

All its parts are compounded with अहन् as the whole, not merely the parts पूर्व &c. This is implied by the rule “संख्या-
 विसाय—” (238). Thus मध्याह्नः &c. Others again contend
 that parts are compounded with time as the whole, not merely
 with अहन्, because the implication rests upon generalisation.
 Thus मध्यरात्र, पश्चिमरात्र &c.

मित— । सर्वोऽपि, न केवलं पूर्वादयः सूत्रोक्ता एकदेशाः । “संख्याविसाय
 इति सूत्रं ‘सायाह्न’-शब्दस्य सिद्धतामाश्रित्य प्रवर्तते । कथं पुनस्तस्य सिद्धिः ? साय
 इति सो अन्तर्कर्मणि इति देवादिकस्य अधिकरणे घञि रूपम् । सौयतेस्मिन्निति

सायः चरमी भागः । भागस्य भागवता अमेदविवक्षया सायश्च तद्वक्ष्य इति कर्मधारये सायाहः इति भवति न तु सायाङ्ग इति । अङ्गः साय इति विग्रहे तु षष्ठीसमासे अहःसाय इति प्राप्नोति । एकदेशिसमासे एव सायाहन् टच् इति स्थिति “अङ्गोऽङ्ग एतेभ्यः” (७२०—५।४।८८) इति सायाङ्गशब्दः सिध्यति । एवं कृत्वा ज्ञापकता भवति पूर्वादिभ्यतिरिक्तोऽप्येकदेशः समस्यते इति । ततो मध्यमङ्गः इति विग्रहे मध्याङ्ग इत्यपि साधु । ननु “संख्याविसाय—” इति सूत्रेण ‘साय’ इति एकदेशविशेषस्यैव समासी ज्ञाप्यते कथं पुनर्भवान् विशेषमतिक्रम्य सामान्यत आह ‘सर्वोऽप्येकदेश’ इति ? उच्यते—ज्ञापकमिह विशेषपरमपि सामान्यमपेक्षते इति ॥ यद्येवमेकदेशे सामान्यापेक्षा, एकदेशिनि अपि किं सा न स्यात् ? तदस्तु सामान्यापेक्षा एकदेशिनि अपि । तेन इदं भवति विज्ञापितम्— “सर्वोऽपि एकदेशः, न केवलं पूर्वादयः, सर्वेषामपि कालेन एकदेशिना, न केवलमङ्गा, समस्यते” इति । ततश्च मध्यं रात्रेः मध्यरात्रः, पश्चिमं शेषः रात्रेः पश्चिमरात्रः, इत्यादि सिध्यति । इह रात्र इति अच् समासान्तः (७८७—५।४।८७), पुंस्त्वम् (८१४—२।४।२९) ॥

७१३ । अर्द्धं नपुंसकम् ॥ २।२।२ ॥

दी— । समांशवाची अर्द्धशब्दो नित्यं क्लीबे । स प्राग्वत् ।

The word अर्द्ध meaning ‘half’ is always in the neuter. It is optionally compounded with the whole in the sixth case-ending. Now if we compound अर्द्धं पिप्पल्याः we expect अर्द्धपिप्पलिः because पिप्पली here is an उपसर्जन and becomes ऋस् by “गोस्त्रियीः—” (656—1.2.48). Hence—

मित— । “अर्द्धं समे ऽंशके” इत्यमरः । तदाह ‘नित्यं क्लीबे’ इति ॥ प्राग्वदिति एकदेशिना समस्यते एकाधिकरणे सति इति लक्ष्यते । अर्द्धं पिप्पल्या इति वाक्ये अर्द्धं प्रधानं पिप्पलीत्यप्रधानमुपसर्जनम् । शास्त्रतश्च अर्द्धं पिप्पल्यास्तिष्ठति, अर्द्धं पिप्पल्या भुङ्क्ते, अर्द्धेन पिप्पल्यास्तृप्यति इत्यादिषु पिप्पलीशब्दे नित्यषष्ठीदर्शनात्

“एकविभक्ति—” (६५५—१।२।४४) इति तस्य उपसर्जनत्वमेव । ततः समासे
“गोमित्रयोः—” (६५६—१।२।४८) इति ऋस्त्वले अर्द्धपिप्पलीः इति प्राप्ते—

दी—। “एकविभक्तावषष्ठ्यन्तवचनम्” (वार्त्तिक) । एकदेशिसमास-
विषयकोऽयमुपसर्जनसंज्ञानिषधः । ‘तेन पञ्चखट्वी’ इत्यादि सिध्यति ।
अर्द्धः पिप्पल्या अर्द्धः पिप्पली । कृत्रिमे किम् ? ग्रामार्द्धः । द्रव्यैक्ये एव—
अर्द्धः पिप्पलीनाम् ।

The sixth case-ending, even though invariable, does not make an उपसर्जन । Thus the ई of पिप्पली is not shortened and the form is अर्द्धपिप्पली । This prohibition relates to the एकदेशिसमास only. Hence पञ्चानां खट्वानां समाहारः gives an optional form पञ्चखट्वी । Why speak of the neuter अर्द्ध ? Witness ग्रामार्द्धः where we have the ordinary पठौसमास with अर्द्ध, meaning a part only, in the masculine. All this is in the case of a single object only. Thus there is no एकदेशिसमास in अर्द्ध पिप्पलीनाम् with पिप्पली in the plural.

नित—। एकविभक्तौ विषये यदुक्तं तच्च षष्ठ्यान्तस्य अवचनमनुक्तिः, ज्ञेयमिति शेषः । यद्वा—तत् षष्ठ्यान्तस्य षष्ठ्यान्तवर्जितस्य वचनमिति सन्त्वयम् । एकविभक्तौ उपसर्जनसंज्ञा उक्ता, सा षष्ठ्यां विभक्तौ न भवतीत्यर्थः । तेनेह षष्ठ्यान्तपिप्पलीशब्दो नोपसर्जनम् । अतो न ऋस्त्वः, ‘अर्द्धपिप्पली’ इति च रूपम् ॥ भवतु, पञ्चानां खट्वानां समाहार इति वाक्ये द्विगौ, ‘पञ्चखट्वा’ इति प्रातिपदिके जाते, “आवन्तो वा” (सू ८२१—वा) इति वैकल्पिके स्त्रीत्वे, यदा नपुंसकं तदा “ऋस्ते नपुंसके—” (३।१८—१।२।४७) इति ऋस्त्वले पञ्चखट्वम् । स्त्रीत्वपक्षे ‘खट्वानाम्’ इति षष्ठ्यान्तत्वात् उपसर्जनता नास्ति । तेन ऋस्ते न, पञ्चखट्वा इत्येव रूपम् । “द्विगौ” (४७८—४।१।२१) इति डीप् तु न, अदन्तस्यैव हि तत्, न तु आदन्तस्यापि । भाष्ये पुनः पञ्चखट्वीति दृश्यते । तदाह अयं षष्ठ्यान्तस्य उपसर्जनसंज्ञानिषेध एकदेशिसमासे

एव प्रवर्तते नान्यत्र । तेन द्विगौ सिद्धा संज्ञा । उभयसर्जनङ्गत्वेन च पञ्चखट्व इति जाते
अदन्तत्वात् ङीप् पञ्चखट्वीति भाष्यं सङ्गच्छते ॥ ग्रामार्द्ध इति षष्ठीसमासः । ग्रामस्य
भागमात्रं नार्द्धम् ॥

७१४ । द्वितीयद्वितीयचतुर्थतुर्थान्यन्यतरस्याम् ॥ २।२।३ ॥

दी— । एतानि एकदेशिना सह प्राग्वद्वा । द्वितीयं भिक्षाया द्वितीय-
भिक्षा । ‘एकदेशिना’ किम् ? द्वितीयं भिक्षाया भिक्षुकस्य । अन्यतरस्यां-
ग्रहणसामर्थ्यात् “पूरणगुण—” (७०५—२।२।११) इति निषेधं बाधित्वा
पक्षे षष्ठीसमासः । भिक्षाद्वितीयम् ।

The words द्वितीय, तृतीय, चतुर्थ, तुर्थ्य are optionally compounded
with an एकदेशिन् as before. Thus द्वितीयम् etc.—the second
portion of the alms. Why say एकदेशिना ? Witness द्वितीयम् etc.—
The beggar's second half of his alms—where there is no समास ।
The word अन्यतरस्याम् in the rule makes the एकदेशिसमास optional
with षष्ठीसमास । This implies that the prohibition “पूरणगुण—”
(705) is barred in this case. Hence भिक्षा &c.—half of the alms.

मित— । एकदेशिना इत्यस्ति एकाधिकरणे इति च । भिक्षाया एकदेशित्वे
द्वितीयमिति द्वितीयो भागः, यथा पूर्वमिति पूर्वो भागः ॥ प्रत्युदाहरणे भिक्षुकस्य
भिक्षाया द्वितीयं द्वितीयो भागः इत्यन्वयः । तत्र द्वितीयं भिक्षुकस्य इति न एकदेशि-
समासः । कुतः ? भिक्षुकस्य इति शेषे षष्ठी । भिक्षाया यद्वितीयं तस्य स्वामी भिक्षुकः ।
एवम् अवयवावयविसम्बन्धाभावात् समासाभावः ॥ अन्यतरस्यामिति विकल्पं बोधयति ।
कस्य विकल्पः ? न हि वाक्यस्य, स च “विभाषा” (६६५—२।१।११) इति महा-
विभाषयैव सिद्धः । तत् षष्ठीसमासेन विकल्पः । द्वितीयं भिक्षाया द्वितीयभिक्षा
भिक्षाद्वितीयं वा ॥ ननु इयीः पूरणं द्वितीयमिति पूरणप्रत्ययान्तेन कथं षष्ठीसमासः ?
अन्यतरस्यांग्रहणसामर्थ्यात् “पूरणगुण—” (७०५—२।२।११) इति निषेधो नेह
प्रवर्तते ॥

७१५ । प्राप्तापन्ने च द्वितीयया ॥ २।२।४ ॥

दी—। पन्ने “द्वितीया श्रित—” (६८६—२।१।२४) इति समासः ।
प्राप्तो जीविकां प्राप्तजीविकः—जीविकाप्राप्तः । आपन्नजीविकः—जीविका-
पन्नः । इह सूत्रे ‘द्वितीयया अ’ इति छित्वा अकारोऽपि विधीयते, तेन
जीविकां प्राप्ता स्त्री प्राप्तजीविका—आपन्नजीविका ।

प्राप्त and आपन्न are optionally compounded with a द्वितीयान्त
word, the alternative being a compound by “द्वितीया श्रित—”
(686). Thus प्राप्तो जीविकाम् yields प्राप्तजीविकः by this rule and
जीविकाप्राप्तः by “द्वितीयाश्रित—” । Similarly आपन्न etc. Here द्वितीयया
in the rule is a सूत्र of द्वितीयया and अ following. The अ thus
obtained goes with प्राप्त and आपन्न, the sense being that प्राप्त and
आपन्न will become अकारान्त when compounded by this rule.
This makes no difference when प्राप्त and आपन्न are in the
masculine ; but in the feminine प्राप्ताजीविका, the form expected,
is replaced by प्राप्तजीविका etc.

मित—। वृत्त एकदेशिसमासः । अन्यतरस्यामित्यस्ति । प्राप्तशब्दः आपन्नशब्दश्च
द्वितीयान्तेन सह वा समस्यते इत्यर्थः । तेन “द्वितीया श्रित—” इत्यनेन विकल्पः ।
तदाह ‘पन्ने—’ इत्यादि ॥ प्राप्ता जीविकामिति वाक्ये अनेन प्राप्तापन्नयोः प्रथमा-
निर्दिष्टयोः पूर्वनिपाते प्राप्तजीविका इति स्थिते “एकविभक्ति—” (६५५—१।२।४४)
इति जीविकाशब्दस्य उपसर्जनत्वे “गोस्त्रियोः—” (६५६—१।२।४८) इति ऋसः ।
“विगुप्राप्त—” (सू ८११—वा) इति परवर्त्तिज्ञतापवादः । ततः प्राप्तशब्दादयथात्
पुंस्त्वे प्राप्तजीविकः ॥ ‘द्वितीयया अ’ इति हेतुः—‘प्राप्तापन्ने द्वितीयया’ अन्यतरस्यां
समस्यते ‘अ च’ प्राप्तापन्नयोर्भवति इत्यन्वयः ॥ ननु प्राप्तापन्ने अदन्ते एव, तत् किमनेन
अकारेण क्रियते ? एतदर्थं स्त्रियामुदाहरति । जीविकां प्राप्ता इति वाक्ये प्राप्ताजीविका
इति स्थिते प्राप्तशब्दस्य अकारः—प्राप्तजीविका । उपसर्जनञ्ज्ञे प्राप्तजीविक । स्त्रियां

तापि प्राप्तजीविका ॥ 'प्राप्तापन्ने अ च' इति केदः, अग्रगृह्यत्वं सौत्रम्, इति तु भाष्याशय इति नागेशः ॥

७१६ । कालाः परिमाणिना २।२।५ ॥

दी— । परिच्छेद्यवाचिना सुबन्तेन सह कालाः समस्यन्ते । मासो जातस्य मासजातः । द्व्यहजातः । द्वयोरहोः समाहारो द्व्यहः । द्व्यहो जातस्य इति विग्रहः ।

Words meaning time are compounded with what is measured in time. Thus मासजातः—born a month ; द्वाहजातः—born two days. In the latter case द्वाह is first obtained as a समाहार द्विगु, and then द्वाहो जातस्य is the वाक्य । विग्रहे is a misreading.

मित— । परिमाणं कालपरिमाणमस्यास्तीति परिमाणी । 'परिच्छेद्यं' परिमेयम् । 'कालाः' मासादयः परिमाणानि 'परिमाणिना' तेनैव कालेन यत् परिमितं तेन समस्यन्ते इत्यर्थः ॥ परिमाणपरिमाणिसम्बन्धे परिमाणिनि षष्ठी । षष्ठान्तेन समासः । तदाह मासो जातस्य इति । इह वाक्ये मासः प्रधानम्, समासे तु प्रधानं जात इति । एवं वृत्तिविग्रहयोर्भिन्नार्थत्वे गमकता नास्ति, तथापि वचनबलात् समासः । केचित्तु 'मासो जातस्य यस्य सः' इति पठन्ति, अपपाठः सः । एतदुत्तरव स्फुटीभविविषयि ॥ द्वाह इति "न संख्यादिः—" (७९३—५।४।८९) इति अत्रादेश-प्रतिषेधः । "रात्राद्वाहः—" (८१४—२।४।२९) इति पुंस्त्वम् । 'द्वयोरहोः—' इत्यादि द्वाहजातशब्दस्य विवरणम् । 'विग्रहः' इत्यत्र 'विग्रहे' इति अन्ये पठन्ति तदसमञ्जसम् । सप्तमी च उत्तरेण सम्बन्धं कथयति, तत्तु न सङ्गच्छते । उत्तरस्य हि वङ्गनां तत्पुरुषो विषयः । तच्च 'द्वाहो जातस्य' इति द्विपदविग्रहो विरुद्ध एव । वस्तुतस्तु 'द्वाहो जातस्य' इति 'द्वाहजातः' इत्यस्यैव विग्रहः । एवं सति मन्वे पूर्ववापि 'मासो जातस्य' इत्येव विग्रहो दर्शितो दीक्षितेन लेखकैस्तु कैश्चित् 'यस्य सः' इति प्रक्षिप्तम् ॥

दी—। “उत्तरपदेन परिमाणिना द्विगोः सिद्धये बहूनां तत्पुरुषस्योप-
संख्यानम्” (वार्तिक) । द्वे अहनी जातस्य यस्य स (?) द्वयहजातः ।
“अहोऽहः—” (७६०—५१४८८) इति वक्ष्यमाणाः अह्नादेशः । पूर्वतु “न
संख्यादेः समाहारे” (७६३—५१४८६) इति निषेधः ।

Special provision has to be made for a तत्पुरुष of more than
one पद with a view to secure द्विगु compounds with an उत्तरपद
meaning something measured by what is denoted by the द्विगु ।
Thus द्वाहजातः—born two days. Here द्वे अहनी जातस्य are com-
pounded all at the same time, the whole being a तत्पुरुष and
the first two members forming a द्विगु । अहन् becomes अह् by
“अहोऽहः—” (790). In द्वाहजातः there is no अह् because of the
prohibition “न संख्यादेः—” (793).

मित—। ‘सुप्सुपा’ इत्यस्ति । तच्च एकत्वं विवक्षितमित्युक्तं प्राक् । ततः एकं
सुबन्तमपरिण सुबन्तेन एकैकैव समस्यते इत्यर्थो लभ्यते । तथा सति ‘द्वे अहनी जातस्य’
इति त्रिपदतत्पुरुषो दुर्लभः । तदाह—‘परिमाणिना उत्तरपदेन’ सहैव युगपत्,
परिमाणिवाचके उत्तरपदे सति इत्यर्थः, पूर्वयोः पदयोः ‘द्विगोः सिद्धये बहूनां’ पदानां
‘तत्पुरुषस्य उपसंख्यानं’ कर्तव्यम् इत्यर्थः ॥ द्वे अहनी जातस्य इति विग्रहे समुदायस्य
तत्पुरुषसंज्ञा । आद्ययोश्च द्विगुसंज्ञा । द्विगुश्च तत्पुरुषभेदः । तेन द्वे अहनी
इत्यतः परं तदवयवः समासान्तश्च प्राप्नोति । तस्मिंश्च सति “अहोऽहः—” इत्यह्नादेशे
अह् जातः । इहापि ‘द्वे अहनी जातस्य’ इत्यतः परं ‘यस्य सः’ इति प्रक्षिप्तमिवाभाति ॥
द्वाहजात इत्यत्र तु नहि त्रयाणां युगपत् समासः । पूर्वयोः समाहारात् परं तृतीयैव
समासः । तेन “न संख्यादेः—” इत्यह्नादेशनिषेधः ॥

७१७ । सप्तमी शौरुडैः ॥ २११४० ॥

दी—। सप्तम्यन्तं शौरुडादिभिः प्राग्वद्वा । अन्तेषु शौरुडः अन्तशौरुडः ।
अधिशब्दोऽन्त पठ्यते । “—अध्युत्तरपदात्—” (२०७६—५१४७) इति
सः । ईश्वराधीनः ।

A word with the seventh case-ending is optionally compounded with words listed with श्रौख leading. Thus अधिषु etc.—adept at dice. The word अधि occurs in this list ; hence ईश्वराधौनः—dependent upon God, or a master. In this example the तद्धित affix ख is compulsory by “—अध्युत्तर—” (2079).

मित—। श्रौख इति आसक्त उच्यते । श्रौखादिषु अधिशब्दः पठ्यते । तेन समासे ‘ईश्वरे अधि’ इत्यत्र नित्यं खप्रत्यये ईश्वराधौनः । “अधिरौश्वरे” ६(६४४—१।४।८७) इति कर्मप्रवचनीयता । “—यस्य चेश्वरवचनम्—” (६४५—२।१।८) इति कर्मप्रवचनीययोगे सप्तमी ॥

७१८ । सिद्धशुष्कपक्वबन्धैश्च ॥ २।१।४१ ॥

दी—। एतैः सप्तम्यन्तं प्राग्वत् । साङ्काश्यसिद्धः । आतपशुष्कः । स्थालीपकः । चक्रबन्धः ।

A word in the सप्तमी is compounded optionally with सिद्ध, शुष्क, पक्व, बन्ध । Thus साङ्काश्य etc.—Attained success in Samkasya. etc.

मित—। सङ्काशेन केनचित् मुनिना निर्वर्तितं वनं साङ्काश्यम् । चातुरर्थिकी यः (१२८२—४।२।८०) । तत्र सिद्धः तपसा लब्धसिद्धिः साङ्काश्यसिद्धः । एवमातपे शुष्क इत्यादि ॥

७१९ । ध्वाङ्क्षेण क्षेपे ॥ २।१।४२ ॥

दी—। ध्वाङ्क्षवाचिना सह सप्तम्यन्तं समस्यते निन्दायाम् । तीर्थे ध्वाङ्क्ष इव तीर्थध्वाङ्क्षः । तीर्थकाक इत्यर्थः ।

A word in the सप्तमी is optionally compounded with words meaning a crow if censure is implied thereby. Thus तीर्थध्वाङ्क्ष, तीर्थकाक etc. which imply desultory habit and therefore censure.

मित—। ध्वाङ्ः काकः। अर्थग्रहणमेतत्, तदाह ध्वाङ्वाचिना इति। क्षेपो निन्दा ॥ विग्रहे 'इव' इति सादृश्यमुक्त्वा निन्दासाह न तु वाक्याङ्गं तत्। तीर्थे इतस्तौ त्रिभिर्भक्षणार्थं धावन्ननवस्थितः काकः। एवं यो गुरुकुले चिरं न वसति सोऽपि सादृश्यात् तीर्थकाक इत्युच्यते। अनवस्थितता तत्र निन्दा ॥

७२०। कृत्यैर्ऋणे ॥ २।१।४३ ॥

दी—। सप्तम्यन्तं कृत्यप्रत्ययान्तैः सह प्राग्वदावश्यकैः। मासेदेयम् ऋणम्। ऋणग्रहणं नियोगोपलक्षणार्थम्। पूर्वाह्णे गेयं साम।

A word in the सप्तमी is compounded with a word ending in a कृत्य affix to imply the inevitable or unavoidable character of something. Thus मासेदेयम्—to be paid back in a month. The rule has ऋण—debt; this stands for anything unavoidable like the repayment of a debt. Thus पूर्वाह्णेगयम्—to be chanted in the morning.

मित—। कृत्या यदादयः। तेषु च यत्प्रत्यय एव इह इष्यते। तदन्तविधिना यत्प्रत्ययान्ता गृह्यन्ते। तादृशानां शब्दानां बहुत्वात् बहुवचनम् ॥ मासेदेयमिति “तत्पुरुषे कृति—” (६७२—६।१।१४) इति सप्तम्या अलुक् ॥ ऋणमिति न केवलऋणमेव, अपि तु यत् यत् ऋणनिर्यातनमिव अवश्यकर्तव्यं तत् सर्वस्योपलक्षणम्। तदाह आवश्यके इति नियोगिति च। तेन सिद्धं पूर्वाह्णेगयमिति ॥

७२१। संज्ञायाम् ॥ २।१।४४ ॥

दी—। सप्तम्यन्तं छपा प्राग्वत् संज्ञायाम्। वाक्येन संज्ञानकामाञ्जित्य-समासोऽयम्। अरण्येतिलकाः। वनेकशेरुकाः। “हलदन्तात् सप्तम्याः—” (६६६—६।३।६) इत्यलुक्।

A word in the सप्तमी is compounded with a syntactically connected सुबन्त word to imply a proper name. A वाक्य does

not give one the impression of a proper name, hence the समास here is obligatory. Thus अरखेतिलका; a kind of flower, etc. The सप्तमी is retained, not elided, by the rule “हलदन्तात्—” (966).

मित—। ‘वाक्येन संज्ञा—’ इत्यादि व्याख्यातं प्राक् (६७५) । अरखेतिलका इत्यादयः पुष्पमेदाः । संज्ञाशब्दा एते न हि योगार्थं नैव व्यभिचरन्ति । तेन अरख्य एव जातानि पुष्पाणि इति न ॥

७२२ । क्षेमाहोरात्रावयवाः ॥ २।१।४५ ॥

दी—। अहो रात्रेश्च अवयवाः सप्तम्यन्ताः कान्तेन सह प्राग्वत् । पूर्वाह्णकृतम् । अपररात्रकृतम् । अवयवग्रहणं किम् ? अह्नि दृष्टम् ।

Words indicating stages of day or night and in the सप्तमी are optionally compounded with words ending in क्तप्रत्यय । Thus पूर्वाह्ण etc. Why say ‘अवयव’ ? Witness अह्नि दृष्टम् uncompounded, अह्नि referring to the day in general not to any particular stage of it.

मित—। अहश्च रात्रिश्च अहोरात्रः । तस्य अवयवाः । पूर्वाह्ण इति अहः पूर्वाह्णम् अवयव एव । अपररात्र इति रात्रेर्हि तौयाह्णम् अवयवः ॥

७२३ । तत्र ॥ २।१।४६ ॥

दी—। ‘तत्र’ इत्येतत् सप्तम्यन्तं कान्तेन सह प्राग्वत् । तत्रभुक्तम् ।

The word तत्र, which is in the सप्तमी when implying an अधिकरण, is optionally compounded with a क्तान्त word. Thus तत्रभुक्तम्—the meal taken there.

मित—। ‘तत्र’ इति स्वार्थिकसूत्रम् । स्वार्थश्च सप्तम्यर्थः । अधिकरणे सप्तमी । सप्तम्यर्थेऽपि प्रत्यये पुनः सप्तमी । तदाह सप्तम्यन्तमिति ॥ इदं हरदत्तादीनाम् । अन्ये तु स्वार्थिकेन सप्तम्यर्थस्य उक्तत्वात् न पुनः सप्तमी । सप्तम्यन्तमिति तु सप्तम्यन्तसदृशमित्यर्थः इति मन्यन्ते । भुक्तमिति भावे क्तः ॥

७२४ । क्षेपे ॥ २।१।४७ ॥

दी—। सप्तम्यन्तं कान्तेन प्राग्वन्निन्दायाम् । अवतप्तेनकुलस्थितं त एतत् ।

A word in the सप्तमी is optionally compounded with a कान्त word to imply censure. Thus अवतप्तेनकुलस्थितम् etc.—This of yours is like the stand of a weasel at a heated spot.

मित—। नकुलेन स्थितं नकुलस्थितम् । भावे क्तः । अनुक्ते कर्त्तारि तृतीया । “कर्त्तृकारणे—” (६८३—२।१।३२) इति समासः ॥ इह क्त इति क्तत् । “कृदग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणम्” इति परिभाषया ‘नकुलस्थितम्’ इति कर्त्तृकारकपूर्वोऽपि क्तप्रत्ययः ‘क्तेन’ इत्यनुब्रूया गृह्यते । अवतप्ते नकुलस्थितमिति विग्रहे “तत्पुरुषे क्ति—” (८७२—६।१।१४) इत्यलुक् ॥ ते एतदिति त एतत् । यथा तप्ते देशे नकुला न चिरं तिष्ठन्ति तथा त्वमपि कर्म आरभ्य एव ततो निवृत्तः । इत्यनवस्थितता एवात्र निन्दा ॥

७२५ । पात्रेसमितादयश्च ॥ २।१।४८ ॥

दी—। एते निपात्यन्ते क्षेपे । पात्रेसमिताः । भोजनसमये एव सङ्गता न तु कार्ये । गेहेश्वरः । गेहेनर्दी । आकृतिगणोऽयम् । चकारोऽवधारणार्थः । तेनैषां समासान्तरे घटकृतया प्रवेशो न । परमाः पात्रेसमिताः ।

Words, listed with पात्रेसमित leading, are irregularly formed सप्तमी compounds implying censure. Thus पात्रेसमिताः implies appearance when plates are laid, *i. e.*, at meals, and disappearance when it is time for work. Similarly गेहेश्वरः, गेहेनर्दी etc., are applied to an arm-chair hero. The list is not a closed one and is added to from usage. The च in the rule is emphatic—पात्रेसमित etc. *only* and not also compounds made up

with पात्रेसमित etc., as constituents. Thus परमाः पात्रेसमिताः must stand uncompounded.

मित—। त्रिपे इत्यनुवर्त्तते । पात्रे भोजनपात्रे एव समिताः सम्प्राप्ताः कायेकाले अदृश्याः इति निन्दा ॥ एवं गेहे स्वगृहे एव शरी नर्दनशीली वा न तु रणे इति निन्दा ॥ आकृत्या गण्यते संख्यायते इति आकृतिगणः । कर्मणि घञ् । प्रयोगे दर्शनेन एषां गणनिर्णयः न तु पाठादित्यर्थः ॥ ‘चकारः—’ इत्यादि व्याख्यातं प्राक् (६७१) । पात्रेसमित एव साधुः इत्यवधारणम् । समानान्तरे प्रविष्टः पात्रेसमितः न साधुरित्यर्थः ॥ सर्वत्र “तत्पुरुषे कृति—” (८७२—६।३।१४) इति सप्तम्या अलुक् । इहैव निपातनादलुगित्यन्ये ॥

७२६ । पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराणनवकेवलाः समानाधिकरणेन ॥
२।१।४८ ॥

दी—। “विशेषणं विशेष्येण—” (७३६—२।१।५७) इति सिद्धे पूर्व-निपातनियमार्थं सूत्रम् । एकशब्दस्य “दिक्संख्ये संज्ञायाम्” (७२७—२।१।५०) इति नियमबाधनार्थञ्च । पूर्वं स्नातः पश्चादनुलिप्तः स्नातानुलिप्तः । एकनाथः । सर्वयाज्ञिकाः । जरन्नैयायिकाः । पुराणमीमांसकाः । नव-पाठकाः । केवलवैयाकरणाः ।

Words expressive of what is antecedent and the words एक, सर्व, जरत्, पुराण, नव, केवल, are compounded with collocative (समानाधिकरण) words. The compounds here intended are available by “विशेषणम्—” (736); the object of the rule is to restrict the lead in the compound to these particular words, and also, in the case of एक, to remove the restriction introduced by “दिक्संख्ये—” (727). Thus स्नातानुलिप्तः—first bathed next anointed. Similarly एकनाथः—the sole master ; सर्वयाज्ञिकाः—all sacrificers ; जरत् etc.—old logicians ; पुराण etc.—old ritualists ; नव etc.—young reciters ; केवल etc.—mere grammarians.

मित—। अधिकरणं द्रव्यम्, पदार्थः। समानमधिकरणस्य समानाधिकरणम् एकपदार्थनिष्ठम् ॥ पूर्वः काशी यस्य स पूर्वकालः तद्वाचकः शब्द इत्यर्थः। पूर्व इत्या-
पेक्षिकः शब्दः। यदपेक्षया पूर्वत्वं तत्सन्निधाने एव पूर्वशब्दः। एवं परकालाक्षेपे
सति अयमर्थः सम्पद्यते—पूर्वकालिकार्थवाचकः शब्दः एकद्रव्यनिष्ठेन परकालिकार्थ-
वाचकशब्देन समस्यते। एकादयश्च शब्दाः एकद्रव्यनिष्ठेन शब्दान्तरेण समस्यन्ते ॥ ननु
'स्नात' इति विशेषणम् 'अनुलिप्त' इति विशेष्यम्। तत् "विशेषणं विशेष्येण" इति सिद्ध
एव 'स्नातानुलिप्त' इति, किमेतेन सूत्रेण ? उच्यते—वक्तृविवक्षाधीनो विशेष्यविशेषण-
भावः। अनुलिप्तेषु केचित् स्नाताः केचिदस्नाता इति विवक्षायां स्नात इति अनुलिप्तस्य
विशेषणं भवति। यदा तु स्नातेषु केचिदनुलिप्ताः केचिच्च न इति विवक्षा तदा
अनुलिप्त इति स्नातस्य विशेषणं जायते समासश्च अनुलिप्तस्नात इत्येव सम्पद्यते।
तत्तु नेष्यते। अतो नियमः क्रियते पूर्वकाल एव विशेषणं परकाल एव विशेष्यम्।
पूर्वकालस्येव पूर्वनिपातो भवति। तदाह—'पूर्वनिपातनियमार्थं' सूत्रम् इति ॥
एकशब्दश्च संख्यावाचो न सुख्यार्थकः। संख्यायाः "दिक्संख्ये—" इति संज्ञायामेव
कर्मधारय इति नियमः। तत् एकनाथः, एकवीरः इत्यादयः असंज्ञायामपि यथा
सुखसदर्थश्च सूत्रम् ॥ 'पुराण' इति इहैव निपातनात् न तुट्। अबाधकान्यपि
निपातनानि इति 'पुरातन' इत्यपि भवति ॥ तद्देद इत्यर्थे याज्ञिकनैयायिकौ ठकि,
मीमांसकौ बुनि, वैयाकरणः अणि ॥ जरन् ङङ्। पुराणशब्दसाहचर्यात् 'नव' इति
नूतनार्थकम् ॥

७२७। दिक्संख्ये संज्ञायाम् ॥ २।१।५० ॥

दी—। 'समानाधिकरणेन' इत्यापादपरिसमाप्तेरधिकारः। 'संज्ञायामेव' इति नियमार्थं सूत्रम्। पूर्वेषुकामशमी। सप्तर्षयः। नेह—उत्तरा
वृक्षाः। पञ्च ब्राह्मणाः।

Words meaning some दिक् or some संख्या are compounded with the corresponding noun (विशेष्य) only when the compound is intended as a संज्ञा। The condition समानाधिकरणेन continues

to the end of the section. Now, दिक् and संख्या are attributives, hence can be compounded by the rule “विशेषणं विशेष्येण—” (736—2.1.57); hence this rule has to be interpreted as restrictive, allowing the compound only when it is a संज्ञा । Thus पूर्वेषु etc.—East Isukamasami, सप्तर्षयः—The constellation Ursa Major; but no compounding in उत्तराः etc.—the trees to the North, पञ्च etc.—five Brahmanas.

मित—। दिग्वाचकाः संख्यावाचकाश्च शब्दाः संज्ञायामेव समानाधिकरणेन समस्यन्ते । “विशेषणं विशेष्येण—” (७३६) इति सिद्धे समासे नियमार्थोऽयमारम्भः । विशेषणं यो दिग्वाचकः संख्यावाचकश्च शब्दः तस्य “विशेषणं विशेष्येण—” इति कर्मधारये कर्तव्ये संज्ञायामेव कर्तव्यो नान्यथा । कर्मधारये एवायं नियमः तेन पञ्चगुः इति बहुव्रीहौ, पञ्चगवमिति च द्विगौ सिध्यति ॥ कथं “दक्षस्य कन्या भवपूर्वपत्नी” “तत्पूर्वभङ्गे वितथप्रयत्नः” “पूर्वजन्मधनुषा समागतः” इत्यादयः ? नैते दिक्षु प्रयोगाः । क्व तर्हि ? काले । “पूर्वपदात् संज्ञायामगः” (८५७—८।१३), “तद्धितार्थोत्तरपद—” (७२८—२।१।५१), “अलुगुत्तरपदे” (८५८—६।३।१) इत्यादिषु च देशे ॥

७२८ । तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च ॥ २।१।५१ ॥

दी—। तद्धितार्थे विषये उत्तरपदे च परतः समाहारे च वाच्ये दिक्-संख्ये प्राग्वद्वा । पूर्वस्यां शालायां भवः पौर्वशालः । समासे कृते “दिक्-पूर्वपदादसंज्ञायां जः” (१३२८—४।२।१०७) इति जः । आपरशालः ।

If the object is to attach a तद्धित, or if there is an उत्तरपद following, or again if समाहार is indicated, words implying दिक् or संख्या may be optionally compounded with a collocative (समानाधिकरण) word. Thus पूर्वस्यां etc.—born in the eastern

room—is the वाक्य of a तद्धित in the sense तत्र भवः। The rule “दिक्पूर्व—” (1328) directs ज ; but to attach it we want a प्रातिपदिक by compounding पूर्वस्यां शालायाम्। The समास may therefore be allowed. Hence पौर्वशालः। Similarly आपर etc.

नित—। तद्धितः अर्थः प्रयोजनं यस्मिन् तस्मिन् विषये, किञ्च यत् किञ्चिदुत्तर-
पदं परं यत्र तत्र, एवं समाहारी यदा वाच्यस्तदा च, दिक्संख्ये समानाधिकरणेन वा
समस्येति इत्यर्थः। असंज्ञार्थमिदम् ॥ तद्धितार्थमुदाहरति पूर्वस्यामित्यादि। अत्र कर्त्तव्ये
समासः। असति समासे प्रातिपदिकत्वाभावात् “ङ्याप्प्रातिपदिकात्” (१८२—
४।१।१) इति विहितस्तद्धितो न स्यात्। सति समासे आदिबुद्धिः—पौर्वशालः ॥ इत
उत्तरम् ‘आपरशालः’ इत्यतः प्राक्, मुद्रितेषु पुस्तकेषु “सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः”
इति वार्त्तिकं दृश्यते। उत्तरपदीदाहरणविषयकं तत्। इह तु “पुंवत् कर्मधा—”
(७४६—६।३।४२) इत्यपि सिध्यति तदिदं वार्त्तिकमुपरिष्टाद्व्यवहृतम् ॥

दी—। “सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः” (वार्त्तिक)। पूर्वां शाला प्रिया
यस्येति लिपदे बहुव्रीहौ कृते प्रियाशब्दे उत्तरपदे पूर्वयोस्तत्पुरुषः। तेन
शालाशब्दे आकार उदात्तः—पूर्वशालाप्रियः। दिङ् समाहारो नास्ति—
अनभिधानात्। संख्यायास्तद्धितार्थे—षण्णां मातृयामपत्यं षण्मातुरः।
पञ्च गावो धनं यस्येति लिपदे बहुव्रीहौ अवान्तस्तत्पुरुषस्य विकल्पे
प्राप्ते—

In any sort of a वृत्ति, a सर्वनाम will appear in the masculine
form. Thus पूर्वा शाला etc. gives a बहुव्रीहि of the three words
पूर्वा, शाला, प्रिया। Hence, this being a वृत्ति, the feminine form
पूर्वा is replaced by the masculine पूर्व। Also with प्रिया as
उत्तरपद the preceding two make a तत्पुरुष। The आ in शाला
is therefore of a high pitch—पूर्वशालाप्रियः। दिग्वाचक words
give no sense with a समाहार, hence no examples. As an

example of संख्या in तद्धितार्थे we have षष्ठी &c., giving अण् in the sense तस्यापत्यम् । Hence compounding षष्ठात् + अण् = षाष्ठात्तुरः where माह् become मातु by “मातुरुत्संख्या—” (1118—4. 1. 115) and र comes in by “उरण्—” (70—1. 1. 51). For an instance of उत्तरपद, if we compound पञ्च etc., into a बहुव्रीहि of the three पञ्च, गावः, धनम् then the तत्पुरुष, in पञ्च गावः being optional, we get, where there is no तत्पुरुष, the undesirable form पञ्चगोधनः । Hence—

मित— । इह बहुव्रीहौ ‘पूर्वा’ इति पूर्वपदं ‘शाला’ इति मध्यपदं ‘प्रिया’ इति चोत्तरपदम् । पूर्वमध्ययोस्तत्पुरुषो बहुव्रीहिणा समकालमेव भवति, तेन शालाशब्दस्य उत्तरपदसंज्ञा न, नापि तस्मिन् परतः पूर्वाशब्दस्य पुंवज्ञावः । “स्त्रियाः पुंवत्—” (८३१—६।३।३४) इत्यत्र हि ‘उत्तरपदे’ इत्यधिकारोऽस्ति । अत आह “सर्व-
नाम्नो वृत्तिमात्रे—” इति ॥ पूर्वमध्ययोस्तत्पुरुषे शालाशब्दस्य अन्य आकार उदात्तो भवति, असति तत्पुरुषे पूर्वपदप्रकृतिस्वरिणं पूर्वशब्दस्य ऊकार उदात्तः स्यात् ॥ ‘दिक्षु’ इति विषयसप्तमी । दिक्षु विषये समाहारी नास्ति न सम्भवति । अनेकस्य एकव कारणं समाहारः । अनेकत्वञ्च द्वादिभिः संख्याशब्दैरेव प्रतीयते न दिक्षुशब्दैः । तदाह—अनभिधानादिति । एवंविधे विषये दिक्षुशब्दः समाहारार्थं नाभिधत्ते इति भावः । तेन समाहार इह नोदाक्रियते ॥ षाष्ठात्तुर इति “मातुरुत्—” (१११८—४।१।११५) इत्युत् । “उरण्—” (७०—१।१।५१) इति रः ॥ ‘विकल्पे प्राप्ते’ इति महाविभावया विकल्पः प्राप्तः । तेन पचे तत्पुरुषाभावः स्यात् । तदा च पञ्चगोधन इत्यनियमापद्येत । तदाह—

दी— । “द्वन्द्वतत्पुरुषयोरुत्तरपदे नित्यसमासवचनम्” (वार्त्तिक) ।

In a द्वन्द्व or a तत्पुरुष, with an उत्तरपद outside either, the समास is obligatory. Hence the तत्पुरुष is compulsory in पञ्च गावो धनं यस्य सः । We now look forward.

मित—। उत्तरपदे परे पूर्वमध्ययोः यो द्वन्द्वः यश्च तत्पुरुषः तस्य नित्यसमास-
संज्ञा वक्तव्या । नित्याविव तौ न वैकल्पिकौ । तेन पञ्च गावो घनमस्य इत्यत्र पञ्च गाव
इत्थं नित्ये तत्पुरुषे—

७२८ । गोरत्तद्धितलुकि ॥ ५।५।८२ ॥

दी—। गोऽन्तात् तत्पुरुषात् टच् स्यात् समासान्तः । न तद्धित-
लुकि । पञ्चगवधनः । पञ्चानां गवां समाहारः—

A तत्पुरुष ending in गी will have टच् affixed to it as a part of
the compound, but not if some तद्धित affix disappears from it.
Thus attaching टच् after the तत्पुरुष portion पञ्चगी above, we
get पञ्चगी + टच् + घन = पञ्चगवधनः । As an instance of समाहार let
us take the statement पञ्चानां गवां समाहारः—

मित—। पञ्चगी इत्यत्र उत्तरं टचि कृते पञ्चगव इति जातम् । तत्र पञ्चगवधन
इत्येकमेव रूपं न च पञ्चगीघन इत्यपि ॥ द्वन्द्वपक्षे वाक् च द्वेषश्च प्रिया अस्य इति वाक्ये
पूर्वमध्ययोः समाहारे “इन्द्रास्तु—” (८३०—५।४।१०६) इति टचि वाग्द्वेषदप्रियः ॥
समाहारस्य उदाहरणं प्रति पञ्चानां गवां समाहार इति स्थिते—

७३० । संख्यापूर्वो द्विगुः ॥ २।१।५२ ॥

दी—। “तद्धितार्थ—” (७२८) इत्यलोक्तः संख्यापूर्वो द्विगुः स्यात् ।

Compounds with numerals leading as directed by “तद्धि-
तार्थ—” (728) are called द्विगु ।

मित—। पूर्वसूत्रे दिग्वाचकस्य संख्यावाचकस्य च समास उक्तः । तत्र संख्या-
वाचकस्य यः समासः स द्विगुसंज्ञः स्यात् । समाहार इत्यर्थनिर्देशः, न ह्ययं समासस्य
अवयवः । तेन ‘पञ्चानां गवाम्’ इत्येतावदेव समासशरीरम् । अस्य च द्विगुसंज्ञा ।
संज्ञायाः फलमाह—

७३१ । द्विगुरेकवचनम् ॥ २।४।१ ॥

दी— । द्विगुर्वर्थः समाहारः एकवत् स्यात् । “स नपुंसकम्” (८२१—
२।४।१७) इति नपुंसकत्वम् । पञ्चगवम् ।

The समाहार, which is one of the senses of द्विगु above, always indicates a single object. Hence ‘पञ्चानां गवाम्’ in the sense of समाहार gives पञ्चगव (with टच् affixed) as a single object. This is to be in the neuter by “स नपुंसकम्” (821) yielding पञ्चगवम् ।

मित— । द्विगोरिह तयोऽर्था निर्दिष्टाः—तद्वितार्थे, उत्तरपदे, समाहारे च स इति । तत्र समाहाररूपो योऽर्थः स एकवत् स्यात् ॥ अथ किमर्थमिदमेकवत्तावचनं यावता समाहृतानां बहुनामपि अवयवानामभेदविवक्षायां समूहस्य एकत्वेन ग्रहणे सिद्ध्यत्येव एकवत्ता । सत्यं सिध्यति । यदा पुनरवयवानां भेदो विवक्ष्यते तदा न सिद्ध्यति । तन्निग्रमार्थं सूत्रम्— तिरोहितावयवभेद एव समासो यथा स्यात् न तु पक्षे उद्भूतावयवभेदोऽपि । समाहारि एकाधिकव्यक्तेरुपस्थितावपि समुदाय एकवत् स्यात् । तस्य समुदायस्य अवयवानां भेदविवक्षा न स्यादित्यर्थः । कुतोऽयमर्थो लभ्यते ? उच्यते—एकवचनमिति अन्वर्थः शब्दः न पारिभाषिकम् । वक्तृतीति वचनं, बाहुलकात् कर्त्तरि ल्युट् । एकस्य एकद्रव्यस्य वचनम् । द्विगुः एकवचनम् एकं द्रव्यं वक्ति । सामान्ये नपुंसकम् । “उच्यते वचनम् । एकस्यार्थस्य वचनम्” इति तु भाष्यम् । तत्र कैयटः—“कृत्यल्युटो बहुलमिति कर्मणि ल्युट्, एकस्यार्थस्येति वाच्यवाचकसम्बन्धे षष्ठी” इति । अयमवयवानां भेदविवक्षाभावो द्विगावेव न इच्छेऽपि । तेन इच्छे अवयवभेदस्य अविवक्षायां हंसकोकिलम्, विवक्षायां तु हंसकोकिलौ ॥ ननु समाहारस्य समूहार्थत्वात् पञ्चगवमित्यत्र “तस्य समूहः” (१२४३—४।१।३७) इति तद्वितोत्पत्तिः कथं न भवति ? तद्वितार्थस्य समासेनैव उक्तत्वात् प्रत्ययो नीतुपपद्यते ॥

७३२ । कुत्सितानि कुत्सनैः ॥ २।१।५३ ॥

दी— । कुत्स्यमानानि कुत्सनैः सह प्राग्वत् । वैयाकरणखसूचिः ।
मीमांसकदुर्दुरुद्धः ।

A word, referring to one who is being deprecated, is compounded with the word attaching the deprecation. Thus वेया-
&c.—A grammarian pointing at the sky ; मीमांसक &c.—A
ritualist addicted to vicious habits.

मित—। “मतिबुद्धिपुजार्येभ्यश्च” (३०८६) इत्यत्र चकारस्य अनुक्तसमुच्चयार्थ-
त्वात् कुत्स अवचेपणे इति वातीर्वर्त्तमाने क्तः । कुत्सितानि कुत्स्यमानानि इत्यर्थः ।
कुत्स्यते एभिरिति कुत्सनानि, करणे ल्युट् ॥ खमाकाशं सूचयति दर्शयति पश्यति
वा खसूचिः, कर्त्तरि औणादिक इ-प्रत्ययः । वैयाकरणश्चासौ खसूचिश्च । यः प्रतिभाहीनो
वैयाकरणः पृष्टः सन् प्रश्नं विस्मारयितुमाकाशं वर्णयति—अहो निर्मलं गगनमिति—
स एवसूचते । खसूचिलमिह निन्दाप्रकारः, वैयाकरणत्वं निन्दाविषयः ॥ दुर्दुर्द
इति रुद्रिश्चो दुष्कर्मनिरते वर्त्तते । अत्रापि मीमांसकत्वं निन्दाविषयः, दुर्दुर्दता
निन्दाप्रकारः ॥ इह यत् कुत्सितं तद्विशेष्यमेव, कुत्सनं तस्य विशेषणम् । एतयोः
समासे “विशेषणं विशेष्येण—” (७३६—२।१।५७) इति कुत्सनस्य विशेषणस्य
पूर्वनिपातः प्राप्तेः, कुत्सितस्य विशेष्यस्य तु पूर्वनिपातार्थं सूत्रम् ॥

७३३ । पापाणके कुत्सितैः ॥ २।१।५४ ॥

दी—। पूर्वसूत्रापवादः । पापनापितः । अणककुलालः ।

The words पाप and अणक are compounded with what is
being deprecated. This is an exception to the previous rule.
Thus पाप &c.—a wicked barber ; अणक &c.—a wicked potter.

मित—। पापमस्यास्तीति अर्शश्चाद्यचि पापः पापीत्यर्थः । अणको गह्वरः ।
वाचपि कुत्सनौ । एतौ कुत्सितैः सङ्ग समस्येते । पूर्वसूत्रेण कुत्सनस्य परनिपाते प्राप्ते
पूर्वनिपातार्थं वचनम् ॥

३४ । उपमानानि सामान्यवचनैः ॥ २।१।५५ ॥

दी—। धन इव श्यामो धनश्यामः । इह ‘पूर्वपदं तत्सदृशे लाक्षणिकम्’
इति सूचयितुं लौकिकविग्रहे इवशब्दः प्रयुज्यते । पूर्वनिपातनियमार्थं सूत्रम् ।

Words, referring to standards of comparison, are compounded with words expressing the basis of comparison. Thus घन इव &c., which is a compound of घन, the standard, and श्याम, the basis, of comparison. The इव in the वाक्य is not a constituent of the compound and is used only to show that the first member in such compounds is an attributive meaning 'like it' by transference of epithets. The rule is to restrict the lead to the standard.

मित—। उपनीयते तीत्यते स्वरूपपरिज्ञानार्थमित्युपमानं प्रसिद्धं परिचायकम् । इह उपमानमिति लक्षणया उपमानसदृशे वर्तते । ततश्च उपमेयं विशेषयति ॥ समानं साधारणम् । तदेव सामान्यं, यज् स्वार्थं । साधारणता च एकाधिकद्रव्यनिष्ठा भवति । अत्र तु उपमानसंशब्दनात् उपमेयमिति द्वितीयं द्रव्यमाचिष्यते । उपमानोपमेययोर्यत् साधारणं, तदिह सामान्यम् । सामान्यमुक्तवन्त इति सामान्यवचनाः, ये पूर्वं सामान्यमुक्ता सम्प्रति सामान्यविशिष्टं द्रव्यमभिदधति ते, यथा गुणवचनशब्दाः । एतेऽपि विशेषणशब्दा एव ॥ घनश्यामशब्दे घनशब्दः श्यामशब्दस्य उपमेयस्य देवदत्तस्य विशेषणम् । वक्तृविवक्षया द्वयोर्विशेषणयोर्यस्य कस्यापि विशेष्यता, इतरस्य च विशेष्यता जायते । सूत्रेणानेन तु नियमः क्रियते सामान्यवचनमेव विशेष्यम् उपमानवचनमेव विशेषणं, तेन च पूर्वनिपातो नियम्यते । एवं घनशब्दस्य पूर्वनिपाते सिद्धं घनश्याम इति ॥ अथ कथमिवशब्दो वाक्ये प्रयुज्यते वक्तौ च न दृश्यते ? नार्थ समासावयवः शब्दः, किन्तु घनशब्दो घनसदृशे प्रयुक्त इत्यस्य ज्ञापकमात्रम् । एतदेव कथ्यते 'पूर्वपदं तत्सदृशे' इत्यादिना ॥

७३५ । उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे ॥ २।१।५६ ॥

दी—। उपमेयं व्याघ्रादिभिः सह प्राप्तवत्, साधारणधर्मस्य अप्रयोगे सति । विशेष्यस्य पूर्वनिपातार्थं सूत्रम् । पुरुषव्याघ्रः । नृसोमः । व्याघ्रादि-राकृतिगणः । सामान्याप्रयोगे किम् ? पुरुषो व्याघ्र इव शूरः ।

A word, referring to one who is being deprecated, is compounded with the word attaching the deprecation. Thus वेद्या-
&c.—A grammarian pointing at the sky ; भीमांसक &c.—A
ritualist addicted to vicious habits.

मित—। “मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च” (३०८६) इत्यत्र चकारस्य अनुक्तसमुच्चयार्थ-
त्वात् कुत्स अवचेपणे इति घातोर्वर्तमाने क्तः । कुत्सितानि कुत्स्यमानानि इत्यर्थः ।
कुत्स्यते एभिरिति कुत्सनानि, करणे ल्युट् ॥ खमाकाशं सूचयति दर्शयति पश्यति
वा खसूचिः, कर्तरि औष्णादिक इ-प्रत्ययः । वेद्याकरणश्चासौ खसूचिश्च । यः प्रतिभाङ्गीनो
वेद्याकरणः पृष्टः सन् प्रज्ञं विस्मारयितुमाकाशं वर्णयति—अहो निर्मलं गगनमिति—
स एवसूचते । खसूचिन्निह निन्दाप्रकारः, वेद्याकरणत्वं निन्दाविषयः ॥ दुर्दुर्बुद्ध
इति बुद्धिशब्दो दुष्कर्मनिरते वर्तते । अत्रापि भीमांसकत्वं निन्दाविषयः, दुर्दुर्बुद्धता
निन्दाप्रकारः ॥ इह यत् कुत्सितं तद्विशेष्यमेव, कुत्सनं तस्य विशेषणम् । एतयोः
समासे “विशेषणं विशेष्ये—” (७३६—२।१।५७) इति कुत्सनस्य विशेषणस्य
पूर्वनिपातः प्राप्तः, कुत्सितस्य विशेष्यस्य तु पूर्वनिपातार्थं सूत्रम् ॥

७३३ । पापाणके कुत्सितैः ॥ २।१।५४ ॥

दी—। पूर्वसूत्रापवादः । पापनापितः । अणककुलालः ।

The words पाप and अणक are compounded with what is
being deprecated. This is an exception to the previous rule.
Thus पाप &c.—a wicked barber ; अणक &c.—a wicked potter.

मित—। पापमस्यास्तीति अर्शआद्यचि पापः पापीत्यर्थः । अणको गर्ह्यः ।
इवपि कुत्सनौ । एतौ कुत्सितैः सह समस्येते । पूर्वसूत्रेण कुत्सनस्य परनिपाते प्राप्ते
पूर्वनिपातार्थं वचनम् ॥

७३४ । उपमानानि सामान्यवचनैः ॥ २।१।५५ ॥

दी—। वन इव श्यामो घनश्यामः । इह ‘पूर्वपदं तत्सदृशे लाक्षणिकम्’
इति सूचयितुं लौकिकविग्रहे इवगण्डः प्रयुज्यते । पूर्वनिपातनियमार्थं सूत्रम् ।

Words, referring to standards of comparison, are compounded with words expressing the basis of comparison. Thus घन इव &c., which is a compound of घन, the standard, and श्याम, the basis, of comparison. The इव in the वाक्य is not a constituent of the compound and is used only to show that the first member in such compounds is an attributive meaning 'like it' by transference of epithets. The rule is to restrict the lead to the standard.

मित—। उपमीयते तोल्यते स्वरूपपरिज्ञानार्थमित्युपमानं प्रसिद्धं परिचायकम् । इह उपमानमिति लक्षण्या उपमानसदृशे वर्तते । ततश्च उपमेयं विशेषयति ॥ समानं साधारणम् । तदेव सामान्यं, ध्वज् स्तब्धः । साधारणता च एकाधिकद्रव्यनिष्ठा भवति । अतः तु उपमानसंशब्दनात् उपमेयमिति द्वितीयं द्रव्यमाक्षिप्यते । उपमानोपमेययोर्यत् साधारणं, तदिह सामान्यम् । सामान्यमुक्तवन् इति सामान्यवचनाः, ये पूर्वं सामान्यमुक्ता सम्प्रति सामान्यविशिष्टं द्रव्यमभिदधति ते, यथा गुणवचनशब्दाः । एतेऽपि विशेषणशब्दा एव ॥ घनश्यामशब्दे घनशब्दः श्यामशब्दश्च उपमेयस्य देवदत्तस्य विशेषणम् । वक्तृविवक्षया द्वयोर्विशेषणयोर्यस्य कस्यापि विशेष्यता, इतरस्य च विशेष्यता जायते । सूत्रेणानेन तु नियमः क्रियते सामान्यवचनमेव विशेष्यम् । उपमानवचनमेव विशेषणं, तेन च पूर्वनिपातो नियम्यते । एवं घनशब्दस्य पूर्वनिपाते सिद्धं घनश्याम इति ॥ अथ कथमिवशब्दो वाक्ये प्रयुज्यते द्वौ च न दृश्यते ? नायं समासावयवः शब्दः, किन्तु घनशब्दो घनसदृशे प्रयुक्त इत्यस्य ज्ञापकमात्रम् । एतदेव कथ्यते 'पूर्वपदं तत्सदृशे' इत्यादिना ॥

७३५ । उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे ॥ २।१।५६ ॥

दी—। उपमेयं व्याघ्रादिभिः सह प्राग्वत्, साधारणधर्मस्य अप्रयोगे सति । विशेष्यस्य पूर्वनिपातार्थं सूत्रम् । पुरुषव्याघ्रः । नृसोमः । व्याघ्रादि-राकृतिगणः । सामान्याप्रयोगे किम् ? पुरुषो व्याघ्र इव शूरः ।

The subject of comparison is compounded with such standards as व्याघ्र, सोम &c. if the basis of comparison is not mentioned. The rule is to give the lead to the विशेष्य in the compound. Thus पुरुष &c.—a tiger-like person, च &c.—a moon-like man. Words of the व्याघ्रादि class have to be gathered from usage. Why say सामान्य &c.—if the basis &c. ? Witness पुरुषी &c. where there is no समास because शूरः points out the सामान्य—basis.

मित—। उपमितं तोलितम् उपमेयमित्यर्थः। सामान्यं व्याख्यातं प्राक्। उपमितनिर्देशात् सामान्यशब्दोच्चारणाच्च व्याघ्रादय उपमानानि ॥ पूर्वसूत्रे इव इहापि उपमानशब्दा व्याघ्रादयो लक्षणया तत्सदृशे वर्तन्ते, ततश्च उपमितस्य, उपमेयस्य इत्यर्थः, विशेषणानि सम्पद्यन्ते। तदेव ज्ञापयितुं वाक्ये प्राग्वत् इवशब्दस्य प्रयोगः ॥ पुरुषी व्याघ्र इव पुरुषव्याघ्रः, ना सोम इव वृक्षसः, इत्येवमादिषु व्याघ्रः सोम इत्यादीनि विशेषणानि, पुरुषी विशेष्यम्। पुरुषश्चासौ व्याघ्रश्च इत्याद्यनवद्यं विग्रहवाक्यम् ॥ “विशेषणं—” (७३६) इत्यनेन विशेषणस्य पूर्वनिपाते प्राप्ते अनेन विशेष्यस्य पूर्वनिपाता विधीयते। तच्च यदि विशेषणं व्याघ्रादिषु दृश्यते तदैव नान्यथा। केऽसौ व्याघ्रादय इत्यपेक्षायामाह व्याघ्रादिः आकृत्या प्रयोगरूपेण गण्यते इत्याकृतिगणः। शिष्टप्रयोगादनुसर्त्तव्या इत्यर्थः ॥ प्रत्युदाहरणे शूर इत्यनेन शौर्यं सामान्यमुक्तमतो न समासः ॥

७३६। विशेषणं विशेष्येण बहुलम् ॥ २।१।५७ ॥

टी—। भेदकं समानाधिकरणेन भेदेन बहुलं प्राग्वत्। नीलमुत्पलं नीलोत्पलम्। बहुलग्रहणात् क्वचिन्नित्यम्—कृष्णसर्पः ; क्वचिन्न—रामो जामदग्नयः।

Differentiating epithets may be compounded with words denoting the differentiated, but there is no uniformity in this

matter. Thus नौलीत्पलम् in which the compound is optional, कृष्णसर्पः where it is obligatory, रामो जामदग्न्यः in which it is not allowed at all.

मित—। विशेष्यते पृथक्क्रियते अनेन इति विशेषणं भेदकम् । यद्विशेष्यते तद्विशेष्यं भेदकम् । नौलमिति भेदकं पीतीत्पलात् रक्तीत्पलाच्च उत्पलमिदं पृथक् करोति ॥ बहुलमिति नानालबोधकम् । तदेव दर्शयति—नौलीत्पलमिति समास-विकल्पः, कृष्णसर्प इति नित्यः समासः, रामो जामदग्न्य इत्यसमास एव । “क्वचित् प्रवृत्तिः क्वचिदप्रवृत्तिः क्वचिद्विकल्पः क्वचिदन्यदेव । विधेर्विधानं बहुधा समीक्ष्य चतुर्विधं बाहुल्यकं वदन्ति ॥” ‘समानाधिकरणेन’ किम्? देवदत्तस्य गुरुः इत्यत्र नैतत् सूत्रं प्रवर्तते ॥

७३७ । पूर्वापरप्रथमचरमजघन्यसमानमध्यमध्यमवीराश्च ॥

२।१।५८ ॥

दी—। पूर्वनिपातनियमार्थमिदम् । पूर्ववैयाकरणः । अपराध्यापकः ।

The words पूर्व, अपर, प्रथम, चरम, जघन्य, समान, मध्य, मध्यम, वीर may be compounded with collocative (समानाधिकरण) words. This is only to restrict the lead in the compound to these words. Thus पूर्व &c.—an older grammarian ; अपर &c.—the other professor.

मित—। “विशेषणं विशेष्येण—” (७३६) इति सिद्धे समासे पूर्वादीनामेव विशेषणता, वैयाकरणादीनामेव विशेष्यता इति नियमार्थम्, ततः पूर्वनिपातनियमार्थं सूचम् । पूर्व इति नाथं दिशिप्रयुक्तः शब्दः नाप्यपर इति ॥

दी—। “अपरस्याद्धे पश्चमावो वक्तव्यः” (वार्त्तिक) । अपरश्चासावद्धश्च पश्चाद्धः । कथम् ‘एकवीर इति ? “पूर्वकालैक—” (७२६—२।१।४६) इति

The subject of comparison is compounded with such standards as व्याघ्र, सीम &c. if the basis of comparison is not mentioned. The rule is to give the lead to the विशेष in the compound. Thus पुरुष &c.—a tiger-like person, नृ &c.—a moon-like man. Words of the व्याघ्रादि class have to be gathered from usage. Why say सामान्य &c.—if the basis &c. ? Witness पुरुषो &c. where there is no समास because शूर; points out the सामान्य—basis.

मित—। उपमितं तोलितम् उपमेयमित्यर्थः । सामान्यं व्याख्यातं प्राक् । उपमितनिर्देशात् सामान्यशब्दीच्चारणाच्च व्याघ्रादय उपमानानि ॥ पूर्वसूचे इव इहापि उपमानशब्दा व्याघ्रादयो लक्षणया तत्सदृशे वर्तन्ते, ततश्च उपमितस्य, उपमेयस्य इत्यर्थः, विशेषणानि सन्पद्यन्ते । तदेव ज्ञापयितुं वाक्ये प्राग्वत् इवशब्दस्य प्रयोगः ॥ पुरुषो व्याघ्र इव पुरुषव्याघ्रः, ना सीम इव नृसीमः, इत्येवमादिषु व्याघ्रः सीम इत्यादीनि विशेषणानि, पुरुषो विशेष्यम् । पुरुषस्यासौ व्याघ्रश्च इत्याद्यनवयं विग्रहवाक्यम् ॥ “विशेषणं—” (७३६) इत्यनेन विशेषणस्य पूर्वनिपाते प्राप्ते अनेन विशेष्यस्य पूर्वनिपाता विधोयते । तच्च यदि विशेषणं व्याघ्रादिषु दृश्यते तदैव नान्यथा । केऽसौ व्याघ्रादय इत्यपेक्षायामाह व्याघ्रादिः आकृत्या प्रयोगरूपेण गण्यते इत्याकृतिगणः । शिष्टप्रयोगादनुसर्तव्या इत्यर्थः ॥ प्रत्युदाहरणे शूर इत्यनेन शौर्यं सामान्यमुक्तमती न समासः ॥

७३६ । विशेषणं विशेष्येण बहुलम् ॥ २।१।५७ ॥

दी—। भेदकं समानाधिकरणेन भेदेन बहुलं प्राग्वत् । नीलमुत्पलं नीलोत्पलम् । बहुलप्रहणात् क्वचिन्नित्यम्—कृष्णसर्पः ; क्वचिन्न—रामो जामदग्नयः ।

Differentiating epithets may be compounded with words denoting the differentiated, but there is no uniformity in this

matter. Thus नीलोत्पलम् in which the compound is optional, कृष्णसर्पः where it is obligatory, रामो जामदग्न्यः in which it is not allowed at all.

मित—। विशेष्यते पृथक्क्रियते अनेन इति विशेषणं भेदकम्। यद्विशेष्यते तद्विशेष्यं मेघम्। नीलमिति भेदकं पीतोत्पलात् रक्तोत्पलाच्च उत्पलमिदं पृथक्-करोति ॥ बहुलमिति नानात्वबोधकम्। तदेव दर्शयति—नीलोत्पलमिति समास-विकल्पः, कृष्णसर्प इति नित्यः समासः, रामो जामदग्न्य इत्यसमास एव। “क्वचित् प्रवृत्तिः क्वचिदप्रवृत्तिः क्वचिद्विकल्पः क्वचिदन्यदेव। विधेर्विधानं बहुधा समीक्ष्य चतुर्विधं बाहुल्यकं वदन्ति ॥” ‘समानाधिकरणेन’ किम्? देवदत्तस्य गुरुः इत्यत्र नैतत् सूत्रं प्रवर्त्तते ॥

७३७। पूर्वापरप्रथमचरमजघन्यसमानमध्यमध्यमवीराश्च ॥

२११५८ ॥

दी—। पूर्वनिपातनियमार्थमिदम्। पूर्ववैयाकरणः। अपराध्यापकः।

The words पूर्व, अपर, प्रथम, चरम, जघन्य, समान, मध्य, मध्यम, वीर may be compounded with collocative (समानाधिकरण) words. This is only to restrict the lead in the compound to these words. Thus पूर्व &c.—an older grammarian; अपर &c.—the other professor.

मित—। “विशेषणं विशेष्येण—” (७३६) इति सिद्धे समासे पूर्वादीनामेव विशेष्यता, वैयाकरणादीनामेव विशेष्यता इति नियमार्थम्, ततः पूर्वनिपातनियमार्थं सूचम्। पूर्व इति नायं दिशिप्रयुक्तः शब्दः नाप्यपर इति ॥

दी—। “अपरस्याद्धे पञ्चभावो वक्तव्यः” (वार्त्तिक)। अपरश्चासावद्धश्च पश्चाद्धः। कथम् ‘एकवीर इति? “पूर्वकालैक—” (७२६—२११४६) इति

बाधित्वा परत्वादनेन समासे 'वीरैकः' इति हि स्यात् । बहुलग्रहणा-
द्भविष्यति ।

In compounding by this rule, अपर changes into पञ्च when अर्द्ध follows. Thus पञ्चार्द्धः, the lower half. How can you have एकवीरः ? The rule "पूर्वकालैक—" (726) does not apply ; because एकः and वीरः being समानाधिकरण, the rule "पूर्वापर—", which comes later, over-rules "पूर्वकाल—" and gives the lead to वीरः, thus yielding वीरैकः । The fact is बहुलम् comes in here from the preceding rule and justifies the anomalous form एकवीरः ।

मित— । प्रथमजनः, चरमच्छेषः, जघन्यजनः, समानशब्दः, मध्यदेशः, मध्यम-
पाण्डवः, वीरपुरुषः इत्याद्यपि द्रष्टव्यमुदाहरणेषु ॥ एको वीरः इति समासे तुल्यबल-
विरोधः । "पूर्वकालैक—" (७२६) इत्येकशब्दस्य, अनेन च वीरशब्दस्य, पूर्वनिपातः
प्रातः । इदं तु सूत्रं विन्यासे परं दृश्यते । तदनेन पूर्वस्य बाधे वीरैक इति भवति ।
दृश्यते च "इतः स राजन्यकमेकवीरः" इति प्रयोगः कालिदासस्य । तत् कीदृश
समाधिः ? आह च 'बहुलग्रहणाद्भविष्यति' इति । पूर्वसूचात् बहुलमित्यनुवर्तते,
तेन च सिद्धमेकवीर इति इत्याशयः ॥

७३८ । श्रेण्यादयः कृतादिभिः ॥ २।१।५८ ॥

दी— । "श्रेण्यादिषु स्वार्थवचनं कर्तव्यम्" (वार्त्तिक) । अश्रेण्यायः
श्रेण्यायः कृताः श्रेणिकृताः ।

Words listed with श्रेणि leading may be compounded with कृत &c. It should be noted that श्रेण्यादि words convey the sense of चि when compounded by this rule. Thus श्रेणिकृताः means that those that were previously unclassified have now been classed together and punished or rewarded collectively.

मित—। श्रेष्ठादयः शब्दाः कृतादिभिः शब्दैः समस्यन्ते वा, समानाधिकरणत्वे सति ॥ एकेन शिल्पेन पण्डनेन वा ये जीवन्ति तेषां समूहः श्रेणिः। च्विप्रत्ययस्य योऽर्थः अभूततद्भावरूपः स इह वक्तव्यः। च्विप्रत्ययस्य अर्थः समासः इति फलितम्। समासि नैव च्चार्यस्य उक्तत्वात् न पुनश्चिप्रत्ययः। तेन श्रेणौकृताः इति यत् बहुषु पुस्तकेषु दृश्यते अपपाठ एव सः। श्रेणिकरणमिह पृथक्स्थितानामपि दण्डनादिषु तुल्यफलभागित्वेन व्यवस्थापनम् ॥

७३६। क्तेन नञ् विशिष्टेनानञ् ॥ २।१।६० ॥

दी—। नञ् विशिष्टेन क्तान्तेन अनञ् क्तान्तं समस्यते। कृतञ्च तदकृतञ्च कृताकृतम्।

A क्तान्त word may be compounded with itself having नञ् added and referring to the same object (collocative—समानाधिकरण)। Thus कृताकृतम्—done yet not done—referring to something that is only partly done.

मित—। अनञ् इति प्रथमात्तम्, तस्य पूर्वनिपातो नियम्यते। समासस्तु “विशेषणं—” (७३६) इति सिद्ध एव ॥ नञा, नञा एव न तु अन्येनापि केनचित्, विशिष्टः अधिकः नञ् विशिष्टः। यस्मिन् नञ् मात्रमधिकं सर्वमन्यत् समानं सः। एतेन ह्यीरपि क्तान्तयोरिकैव प्रकृतिरिति लभ्यते। तथा च सिद्धञ्च तदभुक्तञ्च इत्यञ्च सिद्धाभुक्तयोः समासः न नियमः, प्रकृतिभेदात्। तेन सिद्धाभुक्तम् असुक्तासिद्धमिति दावपि भवतः ॥ इह नञ् अन्यथात्वबोधकाव्ययमात्रस्योपलक्षणम्। तेन कृतञ्च तदपकृतञ्च कृतापकृतमिति भवत्येव नियमः ॥ ननु समानाधिकरणेन इत्यधिकृतमस्ति। कथञ्च कृताकृतयोः समानाधिकरणता? यदेव अंशतः कृतं तदेव अंशतः अकृतम्, इत्यवयवगता कृताकृतता समुदाये आरोप्यते, समानाधिकरणता च सिद्धा भवति ॥

दी—। “शाकपार्थिवादीनां सिद्धये उत्तरपदलोपस्योपसंख्यानम्” (वार्त्तिक)। शाकप्रियः पार्थिवः शाकपार्थिवः। देवब्राह्मणः।

Words like शाकपार्थिव are derived by the elision of the last member of certain compounds. Thus शाकपार्थिवः comes from शाकप्रियः पार्थिवः—a king fond of vegetables. The compound शाकप्रिय is समानाधिकरण with पार्थिव and drops प्रिय which is its last member. Similarly देवपूजको ब्राह्मणः देवब्राह्मणः ।

मित— । शाकः प्रियो यस्य स शाकप्रियः । अस्य तु समानाधिकरणेन 'पार्थिवः' इत्यनेन समास उत्तरपदस्य प्रियशब्दस्य लोपः ॥ नित्योऽयं लोपः तेन शाकप्रिय-पार्थिवः, देवपूजकब्राह्मणः, इत्यादयो न भवन्ति इति नागेशः ॥

७४० । सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टाः पूज्यमानैः ॥ २।१।६१ ॥

दी— । सद्द्वैद्यः । वक्ष्यमाणेन (८०७) महत् आकारः—महावैयाकरणः । 'पूज्यमानैः' किम् ? उत्कृष्टो गौः, पङ्कटदुद्धृत इत्यर्थः ।

The words सत्, महत्, परम, उत्तम, उत्कृष्ट, may be compounded with what is honoured by the epithets. Thus सद्द्वैद्य—a good physician ; महा &c.—a great grammarian, महत् becoming महा by a subsequent rule (807). Why say पूज्यमानैः ? Witness उत्कृष्टो गौः, which means, a cow extricated from mud, and, therefore, no praise is implied ; the two stand uncompounded.

मित— । सदादयः पूजावचनाः प्रशंसावचना इत्यर्थः । येषामेतैः पूजा गम्यते तैरिमे समस्यन्ते समानाधिकरणत्वे सति । महान् वैयाकरणः इति विग्रहे "आत्महतः—" (८०७—६।१।४६) इत्याले महावैयाकरणः । एवं परमवैष्णवः, उत्तमप्रस्तावः, उत्कृष्टवस्तु इत्यादि ॥ "विशेषणं विशेष्येण—" (७३६) इति सिद्ध एव समासः । वचनं तु गुणक्रियाशब्दैरपि समासे सदादीनामेव पूर्वनिपातनियमार्थम् इति हरदत्तः ॥ प्रत्युदाहरणे उत्कृष्टो गौः इत्येव उत्कृष्ट इति न पूजामाह किन्तु पङ्के सौदत उद्धारम् । इह उत्कृष्टो गौः इति वाक्यवृत्तं पूजाभावप्रदर्शनार्थं न

हि समासाभावज्ञापनार्थम् । तथा च “महापापमित्यादौ पूजाभावेऽपि विशेषणसमासी बोध्यः” इति नागेशः, “पूजाभावेऽपि विशेषणं विशेष्येण इति समासः” इति शब्दकौस्तुभः पदमञ्जरी च । तदत्र समासी उत्कृष्टगवः, गवुत्कृष्टः, गवीत्कृष्टः इति रूपाणि । यदि पूजा स्यात् उत्कृष्टगव इत्येकमेव रूपं स्यात् । गौत्वमुत्कृष्टतां व्यभिचरति, उत्कृष्टता च गौत्वमित्यस्ति उभयथा समासप्राप्तिः ॥

७४१ । वृन्दारकनागकुञ्जरैः पूज्यमानम् ॥ २।१।६२ ॥

दी— । गोवृन्दारकः । व्याघ्रादेराकृतिगणत्वादेव सिद्धे सामान्य-
प्रयोगार्थं वचनम् ।

Words referring to what is honoured may be compounded with वृन्दारक, नाग and कुञ्जर implying honour. Thus गौ &c.— a fine cow. This समास is already available, because व्याघ्रादि is an open list to be filled in from usage. Hence the rule is to allow the mention of the basis of comparison.

मित— । वृन्दारकनागकुञ्जरशब्दा यदा पूजां गमयन्ति तदा यस्य पूजा गम्यते तत् एभिः समस्यते वा । तत्र वृन्दारकशब्दो देववाची, नागशब्दो गजवाची सर्पवाची च, कुञ्जरशब्दो हस्तिवाची । नञ्चेति स्वाभिधानेन पूजावचनाः, उपमानत्वेन प्रयुक्तास्तु पूजां गमयन्ति । तत् गौवृन्दारक इव इति विग्रहः । तथा सति वृन्दारकशब्दस्य व्याघ्रादिषु पाठादेव “उपमितं व्याघ्रादिभिः—” (७३५—२।१।५६) इति सिद्धः समासः किमेतेन सूत्रेण ? युक्तञ्चेतत् यतो व्याघ्रादयः प्रयोगादनुसर्त्तव्या न हि सूचकारेण निःशेषात् पठिताः । एतत् प्रत्याह सामान्यप्रयोगार्थं वचनमिति । “उपमितं—” इत्यत्र ‘सामान्याप्रयोगे’ इत्यस्ति । इह च सामान्यप्रयोगे अपि समासी विधीयते—गोकुञ्जरः स्थूलः ॥

७४२ । कतरकतमौ जातिपरिग्रहे ॥ २।१।६३ ॥

दी— । कतरकृष्टः । कतमकालापः । “गोखञ्च चरणैः सह” इति जातित्वम् ।

The words कतर and कतम may be compounded with one of whom enquiry relating to caste or class is made. Thus कतर &c.—Which of you two is of the class Katha? कतम &c.—Which of you belongs to the class Kálāpa? कठ and कालाप are taken as class by the Kārikā “गोवच्च—” ।

मित—। यस्य जातिगतः परिप्रश्नः कतरकतमशब्दाभ्यां ज्ञायते तेन सह तौ शब्दौ वा समस्येते ॥ भवतीः कतरः कठः इत्यर्थे भवतीः कतरकठः । भवतां कतमः कालापः इति भवतां कतमकालापः ॥ कठ इति ऋषिनाम । कठेन प्रीतः इति णिनिः । तस्य “कठचरकालुक” (१४८७—४।३।१०७) इति लुकि कठः वेदशाखा-विशेषः । चरणः शाखा इति पर्यायशब्दौ । कठं तदाख्यं चरणमधीते इत्यण् । तस्य “प्रीतकालुक” (१२७४—४।२।६४) इति लुकि कठः कठशाखाध्येता । “गोवच्च चरणैः सह” इत्यत्र लक्षणया चरण इति चरणाध्येता गृह्यते । तस्य जातित्वे कठ इति जातिः ॥ एवं कलापी ऋषिः । तेन प्रीत इत्यणि टिलोपि कालापः शाखा चरण इत्यर्थः । कालापमधीते इति अणलुकि कालापो जातिः । इह सृष्टिषु पुस्तकेषु कतमकालाप इत्यपवादः ॥ ननु जातिपरिप्रश्ने एव उतमच् विधीयते, तदनुक्तोऽप्येतस्मिन् जातिपरिप्रश्नो लभ्यते एव । तथाप्युच्यते ज्ञापनार्थम्—अन्यत्रापि उतमच् भवति, समासस्तु अस्मिन्नेवार्थे नान्यत्र इति । तेन कतमः पण्डितो भवतामित्यत्र समासो न भवति । एवञ्च नागेशो मन्यते ॥ यद्वा—भवतीः कतरः कठः, भवतां कतमः कालापः इत्यादिषु कतरः कतमः इत्येतौ भवतीः भवताम् इत्येतार्थां सापेक्षौ । तेन असति सामर्थ्ये अप्राप्तः समासोऽनेन विधीयते । इत्यं वा दृश्यतामिदमसामर्थ्यम्—भवतीः कतरः भवतां कतमः इत्यत्र भवतीः भवताम् इत्येतौ कतरः कतमः इत्येतयोर्विशेषणम् । ततः “सर्वविशेषणानां न वृत्तिः” इति भाष्यकृद्वाचनादसमासः, ऋद्धस्य राजमातङ्ग इत्यादिषु यथा । देवदत्तस्य गुरुकुलम् इत्यादिषु तु स्फुटा गमकता ततः सर्वविशेषणस्यापि वृत्तिः इति भाष्यम् । एवमप्राप्ते समासे विधिः ॥

७४३ । किं क्षेपे ॥ २।१।६४ ॥

दी—। कुत्सितो राजा किंराजा, यो न रक्षति ।

When किम् implies censure, it may be compounded with the object censured. Thus किंराजा—a bad king—as applied to one that neglects the protection of his people.

मित—। किमित्यव्ययमनव्ययञ्च । अव्ययं तु निन्दायामपि दृश्यते । निन्दितेन सह तत् वा समस्यते । कुत्सितो राजा इत्यर्थे किंराजा । “किमः क्षेप” (८५५—५।४।७०) इति टच्प्रतिषिधः । प्रजानामरक्षणात् निन्दा ॥

७४४ । पीटायुवतिस्त्रीककतिपयगृष्टिधेनुवशावेहद्वक्ष्यणी-
प्रवक्तृश्रोत्रियाध्यापकधूर्त्तर्जातिः ॥ २।१।६५ ॥

A class-name may be compounded with the words पीटा, युवति, स्त्रीक, कतिपय, गृष्टि, धेनु, वशा, वेहत्, वक्ष्यणी, प्रवक्तृ, श्रोत्रिय, अध्यापक and धूर्त्त when these are collocative (समानाधिकरण) with it. Thus suppose our वाक्य is इभौ चासौ पीटा च, we now look forward.

मित—। जातिवाचकः शब्दः समानाधिकरणेन पीटाप्रभृतिना समस्यते । इभौ चासौ पीटा च इति विग्रहे—

७४५ । तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारयः ॥ १।२।४२ ॥

A तत्पुरुष in which the constituents refer to the same object (collocative—समानाधिकरण) is called a कर्मधारय । Hence इभौ चासौ पीटा च is a कर्मधारय ; we now look further forward.

मित—। अधिक्रियेते गुणकर्मणौ अस्मिन्नित्यधिकरणं द्रव्यम्, पदार्थः । समानम् एकम् अधिकरणं द्वयोरपि पदयोः अस्मिन् समानाधिकरणः । तादृशस्तत्पुरुषः कर्मधारयसंज्ञां लभते । तत्पुरुषसंज्ञां तु न जहाति । द्वयोः संज्ञयोः समावेशः । अतएव भिन्नप्रकरणे कृतमेतत् सूत्रम् । बाधश्चेदिष्टः स्यात् इहैव तत्पुरुषाधिकारे

“समानाधिकरणः कर्मधारयः” इत्येतन्मात्रमुक्त्वा प्रत्ययलाघवं कुर्यात् ॥ प्रकृते एतावता इमौ चासौ पीटा च इत्यस्य कर्मधारयसंज्ञायाम्—

७४६ । पुंवत् कर्मधारयजातीयदेशीयेषु ॥ ६।३।४२ ॥

दी—। कर्मधारये जातीयदेशीययोश्च परतो भाषितपुंस्कात् पर ऊङ्भावो यस्मिंस्तथाभूतं पूर्वं पुंवत् । पूरणीप्रियादिषु अप्राप्तः पुंवद्भावो विधीयते । महानवमी । कृष्णचतुर्दशी । महाप्रिया ।

An attributive in the feminine, not ending in the affix ऊङ्, takes the corresponding masculine form when leading in a कर्मधारय and also when the affixes जातीयर् and देशीयर् follow. This enjoins the masculine form which was not available with an ordinal numeral or a word of the प्रियादि class following. Thus मह्ना etc.—the great ninth phase of the moon, कृष्ण &c.—the dark fourteenth phase, मह्ना &c.—a great favourite.

सित—। भाषितः प्रागुक्तः न तु भाष्यमाणः पुमान् येन स भाषितपुंस्कः शब्दः । यः शब्दः प्रथमं पुरुषमुक्त्वा सम्प्रति स्त्रियमाचष्टे सः । “स्त्रियाः पुंवत्—” (८३१—६।३।३४) इत्यत्र भाषितपुंस्कशब्दो व्याख्यास्यते । भाषितपुंस्कः शब्दः ऊङ्भिन्न-स्त्रीप्रत्यययोगात् स्त्रियं चेत् वक्ति, तस्य पुंवत् रूपं स्यात् यदि स कर्मधारयस्य पूर्वपदं भवति, यदि वा स जातीयदेशीयराभ्यां प्रत्ययराभ्यां युज्यते इत्यर्थः ॥ “स्त्रियाः पुंवत्—” (८३१) इति सामान्यतो विहितः पुंवद्भावः तत्रैव सूत्रे “अपूरणीप्रियादिषु” इति प्रतिषिद्धः । कर्मधारये तु पूरणीप्रियादिष्वपि अनेन पुंवद्भावी भवति । तथा च महती नवमी इत्यत्र पुंवद्भावे “आन्महतः—” (८०७—६।३।४६) इत्यात्वे च महानवमी ॥

दी—। तथा कोपधादेः प्रतिषिद्धः पुंवद्भावः कर्मधारयादौ प्रतिप्रसूयते । पाचकस्त्री । दत्तभार्या । पञ्चमभार्या । खौन्नभार्या । सुकेशभार्या । ब्राह्मणभार्या । एवं पाचकजातीया । पाचकदेशीया । इत्यादि ।

Besides, in a कर्मधारय, and when जातीयर् or देशीयर् follows, provision is here made for the masculine form prohibited by the five rules beginning with “न कोपधायाः” (838—6. 3. 37). Thus पाचकस्त्री (कोपध) ; दत्त &c. (संज्ञा) ; पञ्चम &c. (पूरणी) ; सौम्य &c. (वृद्धि) ; सुकेश &c. (स्वाङ्ग) ; ब्राह्मण &c. (जाति) । पाचक &c. (कोपध)—(like a cook, as good as a cook).

मित—। सूदस्य प्रयोजनान्तरञ्च, “न कोपधायाः” (८३८) इत्यादि पञ्चसूत्रां प्रतिषिद्धस्य पुंवद्भावस्य कर्मधारयजातीयदेशीयेषु प्रतिप्रसवः । पाचिका स्त्री इति कर्मधारये “न कोपधायाः” (८३८) इति निषेधो निवर्तते । दत्तभाष्या पञ्चमभाष्या इति “संज्ञापूरण्योश्च” (८३९) इत्यस्य व्यावृत्तिः । सौम्यभाष्या इतीह “वृद्धि-निमित्तस्य—” (८४०) इति निषेधो बाध्यते । सुकेशभाष्या इति “स्वाङ्गश्चेत्” (८४१) इत्यस्य प्रतिप्रसवः । ब्राह्मणभाष्या इति “जातिश्च” (८४२) इत्यस्य । पाचिकातुल्या इत्यर्थे “प्रकारवचने—” (२०२४—५।३।६९) इति पाचिकाशब्दात् जातीयर्प्रत्यये पुंवद्भावः । ईषदसमाप्ता पाचिका इत्यर्थे, “ईषदसमाप्ता—” (२०२२—५।३।६७) इति देशीयर् पुंवद्भावश्च ॥

दी—। इभपोटा—“पोटा स्त्रीपुंसलक्षणा” । इभयुवतिः । अग्नि-स्तोकः । उदश्वित्कतिपयम् । “गृष्टिः सकृत्प्रसूता”—गोगृष्टिः । “धेनुर्नव-प्रसूतिका”—गोधेनुः । वशा बन्धया—गोवशा । वेहद्गर्भधातिनी—गोवेहत् । बष्कयणी तरुणवत्सा—गोबष्कयणी । कठप्रवक्ता । कठाध्यापकः । कठधूर्तः ।

In the rule “पोटा—” (744), पोटा is one with both male and female characteristics. पोटा इभौ gives इभपोटा with पुंवद्भाव and पूर्वनिपात of the class-name इभ । Similarly इभयुवतिः । स्तोकः अग्निः a small fire. कतिपयम् उदश्वित् a little thin curd. &c. तरुण is well advanced towards maturity. &c.

मित—। इह षोढादयो विशेषणानि, जातिर्विशेष्यम् । “विशेषणम्—” (७३६—२।१।५७) इति विशेष्यस्य परनिपाते प्राप्ते पूर्वनिपातार्थं वचनम् । स्त्री च पुंसाश्च स्त्रीपुंसौ । “अचतुर—” (२४५—५।४।७७) इति निपातः । तौ लक्ष्येते सूच्येते अग्नया इति करणे ल्युटि स्त्रीपुंसलक्षणा, या स्तनादिभिः स्त्रीति श्मश्रुप्रभृतिभिश्च पुरुष इति प्रतीयते सा । षोढा इभौ इति विग्रहे अनेन इभौ इत्यस्य पूर्वनिपातः । “पुंवत्—” (७४६) इति पुंवद्भावः ॥ उदश्चित् तक्रम् ॥ तरुणी बाल्ययौवनयो-रन्तरा वर्त्तमानः । अतरुणवत्सा इति पाठे तरुणी बालः ॥ कठः प्राग्वाख्यातः (७४२) ॥ कठधूर्त्त इत्येवमादिषु न हि कठत्वादिकं कुतस्यते । तथा च कुतस्ति-तानि—” (७३२—२।१।५३) इत्यनेन न गतार्थता ॥

७४७ । प्रशंसावचनैश्च ॥ २।१।६६ ॥

दी—। एतैः सह जातिः प्राग्वत् । गोमतल्लिका । गोमचर्चिका । गोप्रकाण्डम् । गवोद्धः । गोतल्लजः । प्रशस्ता गौरित्यर्थः । मतल्लिकादयो नियतलिङ्गा न तु विशेष्यनिष्ठाः । जातिः किम् ? कुमारी मतल्लिका ।

A class-name may be compounded with words implying appreciation and referring to the same object with it (collocative—समानाधिकरण) । Thus गो &c.—a fine cow. मतल्लिका &c., retain their gender and do not adopt the gender of what they qualify. Why say जातिः ? Witness कुमारी &c., un-compounded.

मित—। जातिरिति विशेष्यं वर्त्तते, तस्य च पूर्वनिपातः । मतल्लिकादयः प्रशंसां गमयन्ति । के पुनस्ते ? “मल्लिकीहमियाः स्युः प्रकाण्डस्थलभित्तयः । हस्तपाशतटाः पादपालीमचर्चिकादयः ॥” एते नियतलिङ्गाः शब्दाः । ततो मतल्लिका चासौ गौश्च इति विग्रहे गोमतल्लिकेति तुल्यं धेन्वां वृषभे च । तथा प्रकाण्डं चासौ गौश्च गोप्रकाण्ड-मिति पुंसि स्त्रियाश्च लौबमेव रूपम् ॥

७४८ । युवा खलतिपलितवलिनजरतीभिः ॥ २।१।६७ ॥

दी—। पूर्वनिपातनियमार्थं सूत्रम् । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया युवति-

शब्दोऽपि समस्यते । युवा खलतिर्युवखलतिः । युवतिः खलती युवखलती । युवजरती । युवत्यामेव जरतीधर्मोपलम्भेन तद्रूपारोपात् सामानाधिकरण्यम् ।

The word युवन् leads when compounded with खलति, पलित, वलिन, जरती । The object of the rule is to restrict the lead to युवन् । What is enjoined of a प्रातिपदिक is enjoined of it in all genders. Hence युवति in the feminine may also be compounded with the lead restricted to it. Thus युवा &c.—a bald-headed young man, युवतिः &c.—a bald-headed young woman, with पुंवद्भाव of युवति (746). In युवजरती—young yet old—the same person having the characteristics of youth and age, such as darkness of the hair of youth, and wrinkles of age, &c., may be styled both young and old.

मित— । जातिरिति निवृत्तम् । युवा इति सामानाधिकरणेन खलत्यादिशब्दन समस्यते ॥ युवा इत्यस्य खलत्यादिश्च विशेष्यविशेषणभावः अनियतः । वक्तृविवक्षया यः कश्चिदेषां विशेष्यं भवति अन्यो विशेषणम् । तदिह नियमः क्रियते—एभिः समासि युवा इति विशेषणं वा विशेष्यं वा पूर्वमेव निपतति न कदापि परम् ॥ इह स्त्रियां जरतीशब्दो गृह्यते, सामानाधिकरणेन इति च वर्त्तते । कथं नु युवा इत्यस्य जरती इत्यनेन सामानाधिकरण्यात् स्यात् ? उच्यते—एतदर्थं युवन्शब्दः स्त्रियां नेयः । ज्ञाप्यते चानेन—सर्वत्र सूत्रे गृहीतानां प्रातिपदिकानां लिङ्गमनियतमिति । अस्ति च परिभाषा “प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम्” इति ॥ खलतिर्लुप्तकेशः पुरुषः । स्त्रियां ङीप् खलतीति । समासे युवतिशब्दस्य पुंवद्भावे युवखलती ॥ एवं युवजरती । तथा युवपलितः युवपलिता इत्यादि ॥ युवजरती इत्यर्थं युवतिशब्दे गृहीतेऽपि युवतीत्वजरतीत्वयोः सामानाधिकरण्यात् दुर्लभा इत्याह युवत्यामेव इत्यादि । युवतिरेव इयं, जरतीत्वन्तु आगन्तुकी धर्म इत्यर्थः । तथा सति जरती इति युवतिरित्यस्य

विशेषणम्, निर्वाधा च समानाधिकरणता । विशेषणस्य जरतीशब्दस्य तु पूर्वनिपाते प्राप्ते (७३६) अनेन विशेष्यस्य युवतिशब्दस्य पूर्वनिपातः । पुंवङ्गावे युवजरती ॥ किञ्च स्यात् यदि इह जरत्या युवतिधर्म उपलब्ध इत्येवं मन्येत ? तदा युवतिरिति विशेषणं जरतीति विशेष्यं भवति । “विशेषणं—” (७३६) इति विशेषणस्य च युवतिशब्दस्य पूर्वनिपाते युवजरतीति प्राग्वदेव रूपम् । अकृते जरतोयङ्गणे युवत्यां जरतोधर्मातोपे जरदयुवतिः, जरत्या युवतिधर्मातोपे च युवजरतीति रूपद्वयं स्यात् ॥

७४८ । कृत्यतुल्याख्या अजात्या ॥ २।१।६८ ॥

दी— । भोज्योष्णम् । तुल्यश्वेतः । सदृशश्वेतः । अजात्या किम् ? भोज्य ओदनः । प्रतिषेधसामर्थ्यात् विशेषणसमासोऽपि न ।

Words formed with कृत्य affixes, the word तुल्य and its synonyms, may be compounded with a collocative (समानाधिकरण) word but not if it is a class-name. Thus भोज्य &c.—hot food, तुल्य &c.—white like it. Why say अजात्या ? Witness भोज्य ओदनः—food that has to be chewed and eaten—uncompounded, ओदन being a class-name. Here the prohibition bars also the समास by “विशेषणं—” (736).

सित— । कृत्यप्रत्ययान्ताः शब्दाः, तुल्यशब्दः तत्पर्यायशब्दाश्च, समानाधिकरणेन शब्देन समस्यन्ते, जातिवाचिना तु न ॥ उष्णं भोज्यमिति विग्रहे उष्णमिति विशेषणं भोज्यमिति विशेष्यम् । विशेष्यस्य पूर्वनिपातार्थं वचनम् । एवं श्वेत इति विशेष्यम्, तुल्य इति सदृश इति च विशेषणम् । तस्य च परनिपातः ॥ ओदन इति जातिविशेष्यम्, भोज्यः चर्वणेन भक्ष्य इति विशेषणम् । ‘अजात्या’ इति विशेष्येण विशेषणस्य प्रतिषिद्धः समासः “विशेषणं—” (७३६) इतिसूत्रोपात्तसमासस्य प्रतिषेधे पर्यवस्यति, तदाह ‘विशेषणसमासोऽपि न’ इति ॥

७५० । वर्षो वर्षेन ॥ २।१।६९ ॥

दी— । समानाधिकरणेन सह प्राग्वत् । कृष्णसारङ्गः ।

A word meaning some colour may be compounded with another collocative word also meaning some colour. Thus कृष्ण &c.—dark and spotted.

मित—। वर्ण इति वर्णविशेषवाची शब्दः । स तथाविधेन शब्दान्तरेण समानाधिकरणेन सह वा समस्यते ॥ सारङ्गशिवः बहुवर्ण इत्यर्थः । स हि कर्णयोः कृष्णो वा लोहितो वा इत्येकवर्णीऽपि सन् सारङ्गत्वं न जहाति, भवति च तदा कृष्णवर्णः सारङ्गः लोहितवर्णः सारङ्ग इत्यादिस्तस्य व्यपदेशः । एवं कृष्णो लोहित इत्यादि विशेषणं सारङ्ग इति विशेष्यम् । समासस्तु “विशेषणं—” (७३६) इति न सिध्यति यावता कृष्णशब्दः कर्णश्रीर्वा चरणेषु वा पुच्छे वा वर्त्तमानः समुदाये खगशरीरे वर्त्तमानेन सारङ्गशब्देन नैव समानाधिकरणः ॥ इह तु अवयवे स्थिता कृष्णता समुदाये आरोप्यते, तेन च समानाधिकरणता लभ्यते । ततो “विशेषणं—” (७३६) इत्येव सिद्धः समासः, व्यर्थेच्छेदं सूत्रम् ॥ अथवा आरोपलब्धा समानाधिकरणता गौणी इति दृश्यतां, न मुख्या । तत् गौणेऽपि समानाधिकरणत्वे यथा वर्णस्य वर्णेन समासः स्यात् तदर्थं वचनम् ॥

७५१ । कङ्काराः कर्मधारये ॥ २।२।३८ ॥

दी—। कङ्कारादयः शब्दाः कर्मधारये वा पूर्वं प्रयोज्याः । कङ्कार-जैमिनिः । जैमिनिकङ्कारः ।

Words listed with कङ्कार at the head are optionally given the lead in कर्मधारय compounds. Thus कङ्कारो जैमिनिः—purple-headed Jaimini—gives कङ्कार &c.

मित—। कङ्कारः पिङ्गलः । विशेषणमेतत् जैमिनेः । “विशेषणं—” (७३६) इति नित्ये पूर्वनिपाते विकल्पो विधीयते ॥ ‘कङ्काराः’ इति बहुवचनेन गणो लक्ष्यते । तदाह ‘कङ्कारादयः’ इत्यादि ॥

७५२ । कुमारः श्रमणादिभिः ॥ २।१।७० ॥

दी—। कुमारी श्रमणा कुमारश्रमणा । इह गणे श्रमणा ‘प्रव्रजिता’ गर्भिणी इत्यादयः स्त्रीलिङ्गाः पठ्यन्ते । लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया एतदेव ज्ञापकं बोध्यम् ।

The word कुमार may be compounded with words of the श्रमणादि class that are collocative with it. Thus कुमारी &c., with पुंवद्भाव of कुमारी। Feminine words श्रमणा, प्रव्रजिता, गर्भिणी &c. are here found in this list. But कुमार; in the masculine cannot be collocative with them. Hence कुमार; must include कुमारी also and the latter has to be compounded, not the former, with these words. Thus the inference that some such परिभाषा as “प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम्” exists.

मित—। कुमारशब्दः श्रमणादिगणे पठितेन समानाधिकरणेन शब्दान्तरेण वा समस्यते ॥ श्रमणा भिन्नुः स्त्री। स्त्रीत्वात् कुमारः इति पुलिङ्गेन समानाधिकरणता नास्ति। अतः कुमारीशब्दी गृह्यते। इयमेव प्रव्रजिता, गर्भिणी इत्यादिषु अपि इह पठितेषु शब्देषु गतिः ॥ विशिष्टः अधिकः। लिङ्गविशिष्टस्य येन केनचित् लिङ्गेन, तद्विषयप्रत्ययेन इत्यर्थः, अधिकस्य ग्रहणं प्रति “प्रातिपदिकग्रहणे—” (७४८ टीका) इति या परिभाषा प्रागुक्ता तस्याः ज्ञापकमेतदेव एतदपि इत्यर्थः। “युवा खलति—” (७४८) इत्यनेनाप्येतदज्ञाप्यते ॥ पूर्वनिपातनियमार्थं सूचम् ॥

७५३। चतुष्पादो गर्भिण्या ॥ २।१।७१ ॥

दी—। चतुष्पाज्जातिवाचिनो गर्भिणीशब्देन सह प्राग्वत्। गो-गर्भिणी। “चतुष्पाज्जातिरिति वक्तव्यम्” (वार्त्तिक)। नेह—स्वस्तिमती गर्भिणी।

Class-names of four-footed animals may be compounded with the word गर्भिणी। Thus गी &c. Note that class-names only are compounded, hence there is no समास in खलितमती गर्भिणी।

मित—। चत्वारः पादा एषां चतुष्पादः। “संख्यासु—”(८७८—५।४।१४०)

इति पादशब्दस्य लोपः समासात् । जातेरिव समासो न व्यक्तेः इति वार्त्तिकार्थः ॥ प्रलुदाहरणे स्वस्तिमतौति चतुष्पादपि न जातिः । तेनेदं गोविशेषस्य नाम, यथा नन्दिनीति । अती न समासः ॥ सर्वत्र गर्भिणी इति विशेषणम् । तस्य परनिपातार्थं सूत्रम् ॥

७५४ । मयूरव्यंसकादयश्च ॥ २।१।७२ ॥

दी—। एते निपात्यन्ते । मयूरो व्यंसकः मयूरव्यंसकः । व्यंसको धूतः । उदक् च अवाक् च उच्चावचम् । निश्चितञ्च प्रचितञ्च निश्च-
प्रचम् । नास्ति किञ्चन यस्य सः अकिञ्चनः । नास्ति कुतो भयं यस्य
सः अकुतोभयः । अन्यो राज्ञ राजान्तरम् । चिदेव चिन्मात्रम् ।

Compounds like मयूरव्यंसक are तत्पुरुष irregularly derived. Thus मयूर &c.—a decoy pea-fowl, व्यंसक meaning a cheat ; उच्च &c.—high and low ; निश्च &c.—collected and hoarded ; अकिञ्चनः—Possessing nothing whatever ; अकुतो &c.—Suspecting danger from no-where ; राज &c.—Another king ; चित् &c.—Consciousness in the abstract.

मित—। मयूरव्यंसकादयः अविहितलक्षणास्तत्पुरुषा निपात्यन्ते । 'मयूरव्यंसक' इति इह निपातनादिशेषणस्य परनिपातः ॥ उच्चावचमिति चार्थे तत्पुरुषः, उदक्शब्दस्य उच्चाभावः, अवाक्शब्दस्य अवचभावश्च, इति त्रीणि निपातनफलानि ॥ निश्चप्रचमिति निश्चितस्य निश्चभावः, प्रचितस्य प्रचभावः, चार्थे तत्पुरुषश्च, इति त्रीणि फलानि ॥ अकिञ्चन इति नञ् किम् चन इति विपदे तत्पुरुषः, अन्यपदार्थे तत्पुरुषश्च, इति द्वे फले निपातनस्य ॥ अकुतोभय इति तदेव ॥ राजान्तरमिति अन्तरशब्दो भिन्नवाची । विशेषणस्य परनिपातः । अस्वपदविग्रहो नित्यतां बोधयति ॥ चिन्मात्रमिति साच-
शब्दोऽवधारणे । चैतन्यसम्बन्धे अवधारणम् । विशेषणस्य परनिपातः ॥ सूत्रे चका-
रोऽवधारणार्थः । मयूरव्यंसकादय एव, अन्यः समासो न भवति परममयूरव्यंसक इति । विस्तरस्तु "तिष्ठद्—" (६७१—२।१।७३) इत्यत्र द्रष्टव्यः ॥

दी—। “आख्यातमाख्यातेन क्रियासातत्ये” (गणसूत्र) । अशनीतः पिवत इत्येवं सततं यत्नाभिधीयते सा अशनीतपिवता । पचतभृज्जता । खादतमीदता ।

One तिङन्त word is compounded with another तिङन्त word when ceaselessness of their action is implied and the compound means some thing different from the sense of the constituents. अशनीतपिवता—Some thing in which the cry “Eat and drink” is incessantly uttered. Similarly पचतभृज्जता—A function at which “Boil and bake” is constantly shouted. खादतमीदता—A function at which “Eat and be merry” is repeatedly uttered.

मित—। आख्यातं तिङन्तं पदम् । तिङन्तस्य तिङन्तेन तत्पुरुषो निपात्यते अन्यपदार्थे, तिङन्तबीधक्रिययोः सातत्ये नैरन्तर्यं धीत्ये ॥ अशनीतपिवता इति लीङन्तयोः समासः । अन्यपदार्थ इह “क्रिया” काचित् । तस्याः स्त्रीत्वात् टापि अशनीतपिवता । एवमुत्तरत्रापि । पचतमीदता इत्यत्र मीदध्वमिति वक्तव्ये निपातनात् मीदत इति । इह “एहीडादयोऽन्यपदार्थे” इत्यतः ‘अन्यपदार्थे’ इत्यनुवर्तते । तदेतत् “एहीङ—” इत्यतः परं पाठ्यम् ॥

दी—। “एहीडादयोऽन्यपदार्थे” (गणसूत्र) । एहि ईड इति यस्मिन् कर्मणि तत् एहीङ्म् । एहिपचम् । उद्धर कोष्ठात् उत्सृज देहि इति यस्यां क्रियायां सा उद्धरोत्सृजा । उद्धमविधमा । असातत्यार्थमिह पाठः ।

एहीङ् &c. are compounded to mean some thing different from the meaning of the constituents. Thus एहीङ्म् is a function in which the phrase “come and sing in praise” is pronounced. Similarly एहिपचम्—A function in which “come and cook” is shouted. Similarly उद्धर &c.—A function at

which is shouted "Bring out from the room and distribute" ;
उद्धम &c.—A function at which is shouted "Exhale and in-
hale" or "Inflate and deflate." These are separately mentioned
here because ceaselessness is not implied by them.

मित—। इहापि तिङन्तस्य तिङन्तेन तत्पुरुषो निपात्यते अन्यपदार्थे, सातत्वं
तु नास्ति ॥ एहोडम् इति केचिदह्नि ईड इति विगृह्णन्ति, केचिच्च एहि ईडे इति ।
आये ईड इति लोटि रूपं परस्मैपदं तु निपात्यते । द्वितीये ईडे इति लटिरूपं तस्य च
इह निपातनादीङादेशः ॥ इह अन्यपदार्थः 'कर्म' इति न 'क्रिया' इति । तस्य च
क्तीबत्वात् एहोडम् न एहोडा ॥ उद्धर इति लोटि रूपम् ऊर्ध्वमानय इत्यर्थः । भूगर्भस्थे
कोष्ठे भाण्डं निधीयते । तस्माद्व्यादिकमादाय उत्सृज्य समागतेभ्यो देहि इति
यस्यामुच्यते सा उद्धरीत्सृजा क्रिया ॥ उद्धम निश्चसिद्धिं विधम प्रश्नसिद्धि—कर्मणि
घटित्वा व्यायच्छस्—इति यस्यामुच्यते इत्यादि ॥ गये इदमेव प्रयत्नं पठितमन्यपदार्थे
इत्यनुवर्त्तनार्थम् ।

दी—। "जहि कर्मणा बहुलमाभीक्ष्ये कर्त्तारञ्चाभिदधाति" (गण-
सूत्र) । जहि इत्येतत् कर्मणा बहुलं समस्यते आभीक्ष्ये गम्ये समासेन
चेत् कर्त्ता अभिधीयते । जहिजोडः । जहिस्तम्बः ।

जहि is compounded with its कर्म if frequency is implied, and
the compound refers to the speaker ; there is, however, no uni-
formity in the matter. Thus जहिजोडः &c.—One who fre-
quently shouts "sever connection." जहिस्तम्बः—One who
often says "destroy the trunk."

मित—। 'अन्यपदार्थे' इति वर्त्तते । जहीति लोटि रूपम् । कर्मणा जहीत्यस्यैव
कर्मणा । आभीक्ष्णमिह असन्नदुच्चारणं गमयति । कर्त्ता च कर्मसमेतजहिश्चो-
च्चारणक्रियायाः कर्त्ता । अयमेव कर्त्ता इह, अन्यपदार्थः । जुड बन्धने इत्यस्य घञि
जोडः बन्धनम् । 'जहि जोड' मुक्तबन्धनं कुरु इति यः असन्नदाह स जहि-
जोडः । एवं जहिस्तम्बः ॥

७५५ । ईषदक्तना ॥ २।२।७ ॥

दी— । ईषत्पिङ्गलः । “ईषद्गुणवचनेनेति वाच्यम्” (वार्त्तिक) ।
ईषद्रक्तम् ।

The word ईषत् may be compounded with a collocative word not ending in क्त् । Thus ईषत् &c.—slightly brown. It should be said that ईषत् is compounded with a गुणवचन word. Thus ईषद्रक्तम्—slightly pink—though रक्त has a क्त् ।

सित— । पिङ्गल इत्यव्युत्पन्नं प्रातिपदिकम् ॥ समानाधिकरणेन इत्यस्ति ।
पिङ्गलतायास्तथा पिङ्गलतानिष्ठाया ईषत्तायाश्च भिन्नेऽप्यधिकरणे परस्परसम्बन्धेन
एकमेव अधिकरणम् ॥ अथवा असमानाधिकरणे एव विधिः ॥ कथमीषद्रक्तमिति ?
रक्तशब्दस्य कृदन्तः । एवमाद्यर्थे वार्त्तिककारः ‘अकृता’ इत्यपाकृत्य ‘गुणवचनेन’ इति
पठति ॥

७५६ । नञ् ॥ २।२।६ ॥

दी— । नञ् सुपा सह समस्यते ।

The privative particle नञ् may be compounded with any सुबन्त word having syntactical connection with it. Thus with the statement न ब्राह्मणः we compound and look forward.

सित— । समानाधिकरणेन इति निवृत्तम् । जिदयं नञ् निषेधार्थकः ।
“तत्सादृश्यसमावश्यं तदव्युत्पन्नं तदल्पता । अप्राशस्त्यं विरोधश्च नञर्थः षट् प्रकौर्त्तिताः ॥”
न ब्राह्मण इति विग्रहे—

७५७ । नलोपो नञः ॥ ६।३।७३ ॥

दी— । नञो नस्य लोपः स्यादुत्तरपदे । न ब्राह्मणः अब्राह्मणः ।

nञ् drops its न् before the last member of a compound.

Thus ज् being an इत्, the final form is अ । Hence the compound अत्राक्षयः ।

मित—। “अलुगुत्तरपदे” (८५८—६।३।१) इत्यतः ‘उत्तरपदे’ इत्यनुवर्तते । न-
लोपे सति अकारमात्मवशिष्यते । ततश्च अत्राक्षय इति रूपम् । ब्राह्मणसदृश
इत्यर्थः । निषेधादेव सादृश्यमिदं प्रतीयते । नायं गौः इति वचनं गौसदृशं गवये
उपपद्यते न तु अत्यन्तसदृशे लोष्ट्रे ॥

७५८ । तस्मान्नुच्चि ॥ ६।३।७४ ॥

दी—। लुप्तकाराच्च उत्तरपदस्य अजादेर्नुडागमः स्यात् । अनश्वः ।
अर्थाभावे अव्ययीभावेन सह अयं विकल्पते, “रत्नोहागमलघुसन्देहाः प्रयो-
जनम्” इति “अद्रुतायामसंहितम्” इति च भाष्यवार्तिकप्रयोगात् । तेन
‘अनुपलब्धिः’ ‘अविवादः’ ‘अविघ्नम्’ इत्यादि सिद्धम् ।

After नज् has dropped न, the final member of the compound,
if beginning with a vowel, will have नुद् prefixed to it. Thus न
अश्चः gives अ अश्चः dropping न । Now अश्चः becomes नश्चः with नुद्
prefixed. Hence अनश्चः । This समास alternates with अव्ययीभाव
that implies privation, i. e., the absence of some thing, because
such alternation is seen in both भाष्य and वार्त्तिक । Thus the
भाष्य writes असन्देहाः with a तत्पुरुष in “रत्नोह—” and the वार्त्तिककार
has both अद्रुता, a तत्पुरुष, and असंहितम्, an अव्ययीभाव in the same
line in “अद्रुतायाम्—” — all in the sense अर्थाभाव । Hence
अनुपलब्धिः &c. are justified.

मित—। ‘उत्तरपदे’ इत्यस्ति । ‘अचि’ इति तद्विशेषणम् । “यस्मिन् विचिन्तदा-
दावलुग्रहणे” इति अचि इत्यस्य अजादौ इत्यर्थः । अजादौ उत्तरपदे अयं नुडविधिः ॥
ननु कस्यायं विधिः, पूर्वपदस्य उत्तरपदस्य वा ? ‘अचि’ इति सप्तमीनिर्देशात् “तस्मि-
न्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य” (४०—१।१।६६) इति पूर्वपदस्य नञः प्राप्नोति । ‘तस्मात्’

इति पञ्चमीनिर्देशात् “तष्मादित्युत्तरस्य” (४१—१११६७) इति अजादेरुत्तरपदस्य प्राप्नोति । किमत्र कर्तव्यम् ? “तष्मात्—” इति सूत्रं परत्वात् बलवत्तरम् । अत उत्तरस्य अयं विधिः । किञ्च “आदेः परस्य” (४४—१११५४) इति परस्य यो विधिः स परस्य य आदिवर्यस्तस्यैव भवति । एवमुत्तरपदस्य आदेरचो नुट् स्यात् इत्यर्थः सम्यग्यते ॥ अत्रापि सन्देहः अचः ‘स्थाने’ आदेशो नुट्, उत ‘प्राक्’ वा ‘परं’ वा आगमः ? “आद्यन्तौ टकितौ” (३६—१११४६) इति टिट् अयं नुट् अचः प्राक् आगमः । तेन न अश्चः इति विग्रहे नलोपे (७५७) अ अश्चः इति स्थिते नुडागमे अ न्अश्चः इति जाते अनश्च इति रूपम् । अकृते परादित्वे अन्नश्च इति स्यात् ॥ कथं तर्हि “अविग्रसस्तु ते स्त्रियाः पितेव धुरि पुञ्चिणाम्” ? नञ्त्तत्पुरुषोऽयं परत्वादभावाद्ये नञः अव्ययीभावं बाधेत । तेन अविग्रसः इति पुंसि स्यात् । समाधिमाह अव्ययीभावेन सह विकल्पते इति । विकल्पे प्रमाणम्—सन्देहस्य अभाव इत्यर्थे ‘असन्देहः’ इति पुंसि प्रयोगी भाष्ये, तथा द्रुताया अभाव इत्यर्थे ‘अद्रुता’ इति स्त्रियां प्रयोगी वार्तिके, तथा च संहिताया अभाव इत्यर्थे ‘असंहिताम्’ इति क्लीबे प्रयोगस्तत्रैव । आद्ययोस्तत्पुरुषः दृतीयेऽव्ययीभावः ॥

दी—। “नञो नलोपस्तिङ् क्षेपे” (वार्तिक) । अपचसि त्वं जालम् ।

‘नैकधा’ इत्यादौ तु नशब्देन “सह सुपा” (६४६—२११४) इति समासः ।

If censure is implied, नञ् is compounded with a तिङन्त word and drops न । Thus अपचसि &c.—you cook badly &c. नैकधा &c. are compounds of न not नञ्, by the rule “सहसुपा” (649—2.1.4).

सित—। ‘सुपा’ इति वचनात् तिङन्तेन समासी न प्राप्नोति । तदनेन विधीयते । अपचसि कुत्सितं पचसि इत्यर्थः । न एकधा इति विग्रहे नायं नञ्, किन्तु अव्ययं तत्समानार्थको निरनुबन्धको नशब्द एवापरः । नञः समासे तु अनेकधा इत्येष भवति ॥

७५८ । नभ्राण्णपान्नवेदा नासत्या नमुचिनकुलनखनपुंसक-

नक्षत्रनक्रनाकेषु प्रकृत्या ॥ ६१३७५ ॥

दी—। पादिति शतन्तः । वेदा इत्यस्यन्तः । न सत्याः असत्याः । न असत्या नासत्याः । न मुञ्चतीति नमुचिः । न कुलमस्य । न खमस्य । न स्त्री पुमान् । स्त्रीपुंसयोः पुंसकभावो निपातनात् । न क्षरतीति नक्षत्रम् । क्षीयते क्षरतेर्वा क्षत्रमिति निपात्यते । न क्रामतीति नक्रः । क्रमेर्ङः । न अक्रमस्मिन्निति नाकः ।

नञ् stands unaltered in नञाञ्, नपात्, नवेदस्, नासत्य, नमुचि, नकुल, नख, नपुंसक, नक्षत्र, नक्र, नाक । पात् ends in शब्द । वेदस् has असन् affixed. नासत्य, not inimical to the good. नमुचि—does not relinquish. नकुल—without a pedigree. नख—not allowed in heaven. नक्षत्र—does not move ; चत्र is irregularly derived from क्षि or क्षर । नक्र—does not stir ; the affix is ड after क्रम । नाक—having no room for sin.

मित—। भजते इति क्षिपि भाट् । न भाट् नभाट् नभाड् वा । “ब्रह्मसूज—” (२८४—८२।३६) इति जकारस्य षकारः । तस्य “भला जग्मोन्ते” (८४—८२।३६) इति ङकारः । तस्य च “वावसाने” (२०६—८४।५६) इति पच्चे टकारः ॥ पातीति पात् शतन्तः । अन्ये तु क्षिपि निपातनात् तुक् इत्याहुः ॥ वेत्तीति वेदाः । औषादिकः असन् । सत्सु साधवः सत्याः । बहुवचनं वैचित्र्यमिति नागेशः ॥ चत्वारि एतानि पृथक्पदानि । सतस्यर्थे प्रथमा ॥ मुञ्चतीति मुचिः । औषादिक इः ॥ स्त्री च पुमांश्च स्त्रीपुंसौ । “अचतुर—” (८४५—५।४।३३) इति निपातः । न स्त्रीपुंसौ नपुंसकम् । स्त्रीपुंसशब्दस्य पुंसकभाव एकवचनत्वञ्च समुदायस्य निपात्यते । क्षियति क्षरति वा क्षत्रम् । अचि निपात्यते । क्षी इति दिवादिषु न पठितः । क्षीयते इति दीर्घपाठो दिवादीनामाकृतिगणत्वात् ॥ अकं दुःखम् ॥ नञाञि नपाति नवेदसि नासत्ये नमुच्यादिषु च सप्तषु नञ् प्रकृत्या स्वभावेन सह तिष्ठति नलोपादिविकारं न भजते इत्यर्थः । तेन नासत्यनाकयोर्न नुट् ॥

७६० । नगोऽप्राणिष्वन्यतरस्याम् ॥ ६।३।७७ ॥

दी—। 'नग' इत्यत्र नञ् प्रकृत्या वा । नगाः—अगाः पर्वताः ।
'अप्राणिषु' इति किम् ? अगो वृषलः शीतेन ।

नञ् optionally stands unchanged in नग when it does not refer to an animate being. Thus a mountain may be termed नग or अग । Why say अप्राणिषु ? Witness अग; &c.—the servant has become stiff with cold—where न-लोप is compulsory, the reference being to the servant—an animate being.

मित—। न गच्छतीति नगः । गमेर्ङः । सप्तम्यर्थे प्रथमा । तदाह 'नग इत्यत्र' इति । अप्राणिषु इति विषयसप्तमी । 'नञ् प्रकृत्या' इत्यनुवर्त्तते । अप्राणिषु विषये यो नगशब्दः तस्मिन् नञ् प्रकृत्या वा इत्यर्थः ॥

दी—। "नित्यं क्रीडा—" (७११—२।२।१७) इत्यतः 'नित्यम्' इत्यनुवर्त्तमाने—

The अनुवृत्ति of नित्यम् being obtained from the rule "नित्यं क्रीडा—", we look forward.

मित—। उत्तरसूत्रेषु "कुगति—" (७६१) इत्यादिषु 'नित्यम्' इति सम्बध्यते इत्यर्थः ॥

७६१ । कुगतिप्रादयः ॥ २।२।१८ ॥

दी—। एते समर्थेन नित्यं समस्यन्ते । कुत्सितः पुरुषः कुपुरुषः । "गतिश्च" (२३—१।४।६०) इत्यनुवर्त्तमाने—

The indeclinable कु, words that are technically called गति, and the particle प्र &c. are always compounded with words syntactically related to them. Thus कुपुरुषः—one of disagreeable features. The designation गति attaches itself to the following—

मित—। गतिप्रादिसाहचर्यात् कु इत्यव्ययं गृह्यते कुत्सितार्थकम् । नित्यः समासः इत्यस्त्रपदविग्रहः । गतिसंज्ञा क्रियायोगे एव भवति । प्रादीनामपि तदानौ-

मयं रंज्ञा ॥ कुत्सितार्थः कुशब्दः, गतिसंज्ञकाः शब्दाः, अक्रियाश्रुताश्च प्रादयः नित्यं समर्थेन समस्यन्ते तत्पुरुषश्च समासो भवति ॥ इह “उपपदमतिङ्” (७८२—१।२।१६) इत्यतः ‘अतिङ्’ इत्यपकृष्य ‘गति’ इत्यनेन सम्बध्यते । तेन तिङन्तेन गतिर्न समस्यन्ते प्रकरोति, करोकराति, खाट् करोति इत्यादयः असमस्ताः एव ॥ के पुनर्गतिसंज्ञका इत्याकाङ्क्षायांनाह—

७६२ । जय्यादिचिडाचश्च ॥ १।४।६१ ॥

दी—। एते क्रियायोगे गतिसंज्ञाः स्युः । जरीकृत्य । शुद्धीकृत्य । पटपटाकृत्य ।

Words listed with the indeclinable जरी, leading, and words ending in चि or डाच् are termed गति when they are connected with some क्रिया । Thus जरीकृत्य, having accepted, which is a compound of जरी with कृत्वा ; शुद्धीकृत्य, having transformed into white, which is a compound of शुक्ल with चि added and कृत्वा ; पट-पटाकृत्य, uttering a sound like पटत्, which is a compound of पटत् with डाच् added and कृत्वा ।

मित—। “उपसर्गाः क्रियायोगे” (२२—१।४।५६) इत्यतः ‘क्रियायोगे’ इत्यनुवर्तते । जय्यादयः शब्दाः, चिप्रत्ययान्ताश्च, तत्रा डाच्प्रत्ययान्ताः शब्दाः क्रियायोगे गतिसंज्ञका भवन्ति । ततः “कुगति—” (७६१—२।२।१८) इति क्रियाया नित्यं समस्यन्ते । जरी इत्यङ्गीकारे । अङ्गीकृत्य इत्यर्थे जरीशब्दस्य कृत्वाशब्देन समासः । “समासोऽनञ्पूर्व—” (३३३२—७।१।३७) इति क्ता-प्रत्ययस्य ल्यवादेशः ॥ अशुक्लं शुक्लं सम्पद-मानं कृत्वा इत्यर्थे “कृभूस्तियोगे—” (२११७—५।४।५०) इति कृत्वाशब्दयोगे शुक्लशब्दात् चिप्रत्यये शुक्लः चि इति जाते, “अस्य चूँ” (२११८—७।४।३२) इति अकारस्य ईकारे चिलोपि च शुद्धौ इति रूपम् । तस्य कृत्वाशब्देन समासे क्ता प्रत्ययस्य प्राग्वत् ल्यवादेशः ॥ पटत्-सदृशं शब्दं कृत्वा इत्यत्र पटदिति अव्यक्तस्य शब्दविशेषस्यानुकरणम् । ततः पटत् कृत्वा इति स्थिते “अव्यक्तानु-करणात्—” (२१२८—५।४।५७) इति डाच् । पटत् डाच् कृत्वा इति जाते ।

“डाचि बहुलं द्वे—” (८२—वा) इति द्वित्वे—पठत् पठत् डाच् क्त्वा । ततः “नित्य-
माच्चङिते—” (२१२८—वा) इति पररूपे पठपठत् डाच् क्त्वा । डाचो डित्वात्
टिलोपे पठपठा क्त्वा । “कुगति—” (७६१) इति समासे ल्यवादेशे पठपठाक्त्य ॥
नैतत् परिण “अनुकरणञ्च—” (७६३) इत्यादिना गतार्थम् । पठदित्यनुकरणं न तु
पठपठेति, तेन पृथगग्रहणम् ॥

दी—। “कारिकाशब्दस्योपसंख्यानम् (वार्त्तिक) । कारिका क्रिया ।
कारिकाकृत्य ।

The word कारिका has to be counted as a गति । कारिका
means क्रिया work. • Thus कारिका &c.—having finished the
work.

मित—। कारिका-शब्दस्य गतिषु उपसंख्यानं परिगणनं कर्त्तव्यम् । कारिका
इति भावे खल्, तदाह क्रिया इति । कारिकां क्त्वा इत्यर्थे कारिकाकृत्य कर्म समाप्त्य
इत्यर्थः ॥

७६३ । अनुकरणञ्चानितिपरम् ॥ ११८।६२ ॥

दी—। खाट्कृत्य । ‘अनितिपरम्’ किम् ? “खाडिति कृत्वा निर-
ष्टीवत्” ।

A word in imitation of an inarticulate sound is a गति in
connection with a क्रिया if not followed by इति । Thus खाट्कृत्य
uttering a sound like खाट् । Why say अनितिपरम् ? Witness
खाडिति क्त्वा ।

मित—। इति परं यस्मात् तत् इतिपरम् । न तथा अनितिपरम् । तादृशः
अनुकरणशब्दः क्रियायोगे गतिसंज्ञः स्यात् । ततश्च तथैव क्रियया नित्यसमासः ॥
खाट्शब्दो निष्ठौवनध्वनेरनुकरणम् । इति-शब्दे परे गतिसंज्ञा नास्ति, ततः धातोः
प्रागेव प्रयोज्य इति नियमो न । तथा च ‘खाडिति क्त्वा’ ‘क्त्वा खाडिति’ यथेच्छं
भवति ॥

७६४ । आदरानादरयोः सदसती ॥ १।४।६३ ॥

दी— । सत्कृत्य । असत्कृत्य ।

सत् and असत् are गति when respectively implying honour and dis-honour in connection with some क्रिया । Thus सत्कृत्य having honoured ; असत्कृत्य having dis-honoured.

मित— । सदित्यन्वयं क्रियायोगे गतिसंज्ञं यदा आदरे वर्तते, असदिति च यदा अनादरे ॥

७६५ । भूषणेऽलम् ॥ १।४।६४ ॥

दी— । अलङ्कृत्य । 'भूषणे' किम् ? अलं कृत्वा ओदनं गतः, पर्याप्त-मित्यर्थः । "अनुकरणम्—" (७६३) इत्यादिलिखी स्वभावात् कृञ् विषया ।

अलम् is a गति in connection with a क्रिया when it implies decoration. Thus अलङ्कृत्य । Why भूषणे ? Witness अलं कृत्वा &c.—Left after having cooked enough food—where अलम् implies पर्याप्ति and therefore, not being a गति, is not compounded. The three rules beginning with "अनुकरणम्—" (763) naturally refer to the root कृ ।

मित— । भूषण-पर्याप्ति-सामर्थ्या-प्रतिषेधाः अलमर्थ्याः । तत्र भूषणे क्रियायोगे अलमिति गतिसंज्ञकं भवति । अलङ्कृत्य प्रसाध्य इत्यर्थः ॥ कृञ् विषयो यस्याः सा कृञ्-विषया, गतिसंज्ञायां कृजेवानुप्रयोज्य इत्यर्थः । संज्ञाभावे अनभिधानमेव इति तु न । तथा च वृत्तिकारः प्रयुङ्क्ते अलं सुक्ता ओदनं गत इति ॥

७६६ । अन्तरपरिग्रहे ॥ १।४।६५ ॥

दी— । अन्तर्हृत्य । मध्ये हत्वा इत्यर्थः । 'अपरिग्रहे' किम् ? अन्तर्हृत्वा गतः, हतं परिगृह्य गत इत्यर्थः ।

The indeclinable अन्तर is a गति in connection with a क्रिया when there is no seizure implied. Thus अन्तर्हृत्य—Having killed

in the middle of flight. Why अपरिग्रहः? Witness the absence of समास in अन्तर्हत्वा गतः which means—went away having killed and carried off in the middle of flight.

मित—। आच्छिद्य नयनं परिग्रहः। न परिग्रहः अपरिग्रहः। तस्मिन् दौत्ये अन्तर्यब्धो गतिसंज्ञकः स्यात् क्रियायोगे ॥ अन्तर्मध्ये प्रयाणैकदेशे हत्वा प्राणैर्वियोज्य गतः अन्तर्हत्वा गतः ॥ यदा तु हत्वा इति प्राणैर्वियोज्य शब्दं च गृहीत्वा इत्यर्थः, तदा न गतिः ॥ प्रयोगदर्शनादनुमेयः प्रयोक्तुराशयः—समासो अपरिग्रहः असमासो परिग्रह इति ॥

७६७। कणेमनसौ अङ्गाप्रतीघाते ॥ १।४।६५ ॥

दी—। कणेहृत्य पयः पिबति। मनोहृत्य। कणेशब्दः सप्तमी-प्रतिरूपको निपातः अभिलाषातिशये वर्त्तते। मनःशब्दोऽपि अत्रैव।

The indeclinables कणे and मनस् are गति in connection with a क्रिया when satiety is implied. Thus कणेहृत्य &c.—drinks till satiety. कणे looks like a सप्तम्यन्त word ; it is in fact an अव्यय meaning 'ardent desire.' मनस् too means the same.

मित—। कणे इत्यव्ययम्। साहचर्यात् मन इत्यपि अव्ययमेव। “मनश्चनः प्रेत्यनिधःशनैः” इत्यव्ययगणे वर्द्धमानः ॥ अङ्गायाः पयःपानप्रीतिः प्रतीघातः निहृदनम् अपाकरणमित्यर्थः। अभिलाषातिशयं हत्वा इत्यर्थं कणेहृत्य। पयःपानात् परमभिलाषनिवृत्तिः तथापि आस्यं व्यादाय स्वपिति इतिवत् समाधेयम्। मनःशब्दोऽपि अत्रैव इति अव्ययेष्वेव अभिलाषातिशये एव इत्याशयः ॥

७६८। पुरोऽव्ययम् ॥ १।४।६७ ॥

दी—। पुरस्कृत्य।

The indeclinable पुरस् is a गति in connection with some क्रिया। Thus पुरस्कृत्य—Having placed in front.

मित—। अव्ययं यः पुरस्शब्दस्तस्य गतिसंज्ञा स्यात् क्रियायोगे ॥ ३ ।

नगरवाचिनः पुरश्चब्दस्य द्वितीयाया बहुवचने यत् पुरः इति रूपं तस्य संज्ञा ना भूत् ।
दानवानां पुरो दग्ध्वा भक्षसादकरोद्दिभुः ॥

७६६ । अस्तच्च ॥ १।४।६८ ॥

दी— । अस्तमिति मान्तमव्ययं गतिसंज्ञं स्यात् । अस्तंगत्य ।

The indeclinable अस्तम् is a गति in connection with some क्रिया ।
Thus अस्तंगत्य—Having dis-appeared.

मित— । अव्ययमिति वर्तते । अस्तमित्यनुपलब्धौ । अनव्ययस्य तु—शरवेगेण
रिपुं दूरमस्तं कृत्वा जघान ॥

७६७ । अच्छ गत्यर्थवदेषु ॥ १।४।६९ ॥

दी— । अव्ययमित्येव । अच्छगद्य । अच्छोद्य । अभिमुखं गत्वा
उक्त्वा चेत्यर्थः । 'अव्यय' किम् ? जलमच्छं गच्छति ।

The indeclinable अच्छ is a गति in connection with गत्यर्थ roots
and the root वद । Thus अच्छ &c.—Moving towards, अच्छो &c.—
Shouting at. Why say अव्ययम् ? Witness जलम् &c.—plunges
into or makes for clear water.

मित— । अव्ययम् अच्छशब्दः अभिशब्दस्यार्थे वर्तते । अस्ति च अच्छशब्दो विशद-
शब्दस्यार्थे अनव्ययम् । तस्य तु क्रियायोगेऽपि गतिसंज्ञा न भवति । जलमच्छमित्यत्र
अच्छमित्यभि रूपम् । गतिसंज्ञायां निपातत्वे सुपो लुक् स्यात् ॥

७७१ । अदोऽनुपदेशे ॥ १।४।७० ॥

दी— । अदःकृत्य अदः कृतम् । परं प्रत्युपदेशे प्रत्युदाहरणम्—अदः
कृत्वा अदः कुरु ।

The pronoun अदस् is a गति in connection with a verb but not
when used in instructing another. Thus अदःकृत्य &c.—This was
done by him after having done that. The rule does not apply

when another person is to be instructed ; thus अदः कृत्वा &c.—Do this after having done that.

मित—। अव्ययमिति नेह संबध्यते असम्भवात् । अदस्शब्दः क्रियायोगे गतिसंज्ञः स्यात् न चेत् परस्य अपूर्वबोधने प्रयुक्तः । मन्वे 'अदः कृत्य' इदं कर्म कृत्वा तेन 'अदः कृतम्' इदमन्यत् कृतम् इति स्वयमेव कश्चित् पर्यालोचयति । इह अदःकृत्य इति गतिसंज्ञायां नित्यसमासः ॥ परप्रबोधने न संज्ञा । तथाहि—लम् 'अदः कृत्वा अदः कुरु' प्रथममिदं कुरु पश्चात् एतत् ॥

७७२ । तिरोऽन्तर्द्धौ ॥ १।४।७१ ॥

दी—। तिरोभूय ।

The indeclinable तिरस् is a गति in connection with some क्रिया when implying dis-appearance. Thus तिरोभूय ।

मित—। अन्तर्द्धिवधानं नेवयोरगोचरता । तस्मिन्नर्थे वर्त्तमानं तिरस् इत्यव्ययं क्रियायोगे गतिसंज्ञं स्यात् । अन्तर्द्धौ किम् ? तिरो भूत्वा स्थितः, पार्श्वं वो भूत्वा इत्यर्थः ॥

७७३ । विभाषा कृजि ॥ १।४।७२ ॥

दी—। तिरस्कृत्य—तिरःकृत्य—तिरः कृत्वा ।

The गतिसंज्ञा of तिरस् is optional in connection with the root कृ । Thus, if तिरस् is a गति, we get स for विसर्ग optionally, resulting in तिरस्कृत्य and तिरःकृत्य ; if it is not a गति the only form is तिरः कृत्वा uncompounded.

मित—। पूर्वसूत्रमनुवर्त्तते । तिरस् इत्यव्ययमन्तर्द्धौ विभाषा गतिसंज्ञं स्यात् । कृधात्वर्थयोगे गतिसंज्ञायां "तिरसीऽन्यतरस्याम्" (१५६—८।३।५२) इति विसर्जनीयस्य वैकल्पिकः सः ॥

७७४ । उपाजेऽन्वाजे ॥ १।४।७३ ॥

दी—। एतौ कृजि वा गतिसंज्ञौ स्तः । उपाजेकृत्य—उपाजे कृत्वा । अन्वाजेकृत्य—अन्वाजे कृत्वा । दुर्बलस्य बलमाधाय इत्यर्थः ।

The indeclinables उपजि and अन्वजि are optionally गति in connection with the root कृ । Thus उपजिक्त्व इत्यादि etc., which mean—Having imparted strength to the weak.

नित— । उपजि अन्वजि इति विभक्तिप्रतिष्ठापकौ निपातौ दुर्बलस्य बलाधाने वर्त्तते । विभाषा कृजि इत्यस्ति, तदाह एतौ इत्यादि ॥

७७५ । साक्षात्प्रभृतीनि च ॥ १।४।७४ ॥

दी— । कृजि वा गतिसंज्ञानि स्युः । “च्यर्थे इति वाच्यम्” (वार्तिक) । साक्षात्कृत्य—साक्षात् कृत्वा । लवणं कृत्य—लवणं कृत्वा । मान्तत्वं निपातनात् ।

Words, listed with the indeclinable साक्षात् leading, are optionally गति in connection with the root कृ the sense being that imparted by the affix चि । Thus साक्षात्कृत्य or साक्षात् कृत्वा—Having seen what was unseen ; लवणं कृत्य etc.—Having salted what was not salted. The म in लवणं कृत्य does not disappear because in the साक्षात् प्रभृति list लवणम्, उष्णम् &c. are listed with म attached.

नित— । विभाषा कृजि इत्यस्ति । तदाह कृजि वा इत्यादि । ‘च्यर्थे’ इति सदैव अन्वयः—साक्षात्प्रभृतीनि च च्यर्थे कृजि वा गतिसंज्ञानि स्याः—इति । तेन साक्षात् कृत्वा, लवणं कृत्वा, इत्यादिष्वपि च्यर्थो लभ्यते ॥ मान्तत्वं निपातनादिति इहैव गण्ये मकारान्तपाठसामर्थ्यात् समासेऽपि मकारो न लुप्यते इत्यर्थः ॥

७७६ । अनत्याधान उरसि मनसि ॥ १।४।७५ ॥

दी— । उरसिकृत्य—उरसि कृत्वा, अभ्युपगम्य इत्यर्थः । मनसिकृत्य—मनसि कृत्वा, निश्चित्य इत्यर्थः । अत्याधानमुपश्लेषणम्, तल्लन । उरसि कृत्वा पाणिं शेते ।

The indeclinables उरसि and मनसि are optionally गति in

connection with the root कृ when no contact is implied. Thus उरसि etc. the sense being 'having accepted'; मनसि etc. meaning 'having resolved.' The संज्ञा is not available with अन्त्याधाने which is contact ; thus उरसि etc.—Sleeps with hand on his chest.

मित—। विभाषा कृजि इत्यस्ति । उरसिमनसौ विभक्तिप्रतिरूपकौ निपातौ अनन्त्याधाने वर्त्तते । प्रत्युदाहरणे तु अन्त्याधाने सप्तम्यन्तौ अनव्ययशब्दावितौ न निपातौ ।

७७७ । मध्ये पदे निवचने च ॥ १।४।७६ ॥

दी—। एते कृजि वा गतिसंज्ञाः स्युरन्त्याधाने । मध्येकृत्य—मध्ये कृत्वा । पदेकृत्य—पदेकृत्वा । निवचनेकृत्य—निवचने कृत्वा, वाचं नियम्येत्यर्थः ।

The indeclinables मध्ये and पदे and the word निवचन are गति optionally in connection with कृ when no contact is implied. Thus मध्ये etc.—having exposed the middle (?), पदे etc.—having raised the foot (?), निवचने etc.—having restrained speech.

मित—। विभाषा कृजि इत्यस्ति अनन्त्याधाने इति चानुवर्त्तते । मध्ये पदे विभक्तिप्रतिरूपकौ निपातौ मध्यपदशब्दयोरर्थे । निवचनमित्यव्ययोभावो वचनाभावार्थे । इहैव निपातनादेकारान्ता । मध्यं कृत्वा पदं कृत्वा निवचनं कृत्वा इति क्रमेणार्थः । नागेशस्तु “अन्त्याधाने इति चानुवर्त्तते तत्र चेषामिदन्तलं निपात्यते । सप्तमी तु न” इत्याह । अन्त्याधाने सप्तमीव—हस्तिनः पदे कृत्वा शिरः श्रेते इति ।

७७८ । नित्यं हस्ते पाण्युपयमने ॥ १।४।७७ ॥

दी—। कृजि । उपयमनं विवाहः । स्वीकारमात्रमित्यन्ये । हस्तेकृत्य । पाण्यौकृत्य ।

The indeclinables हस्ते and पाणौ are गति optionally in connection with कृ when marriage or, according to others, mere

acceptance is implied. Thus हस्ते etc., having taken by the hand.

मित—। अनव्याधाने इति निवृत्तम्, क्वञि इत्यस्ति । हस्त पाशौ विभक्तिप्रति-
रूपकौ निपातौ हस्तपाणिशब्दयोरर्थे । एतौ क्वञि नित्यं गतिसंज्ञौ स्तः । नागशस्त्र
हस्तपाणिशब्दयोः समस्यन्तयोः “तत्पुरुषे क्वञि—” (८७२—६।३।१४) इत्यल्लुक्माह ॥

७७९ । प्राध्वं बन्धने ॥ १।४ ७८ ॥

दी—। प्राध्वमित्यव्ययम् । प्राध्वं कृत्य । बन्धनेनानुकूल्यं कृत्वेत्यर्थः ।
प्रार्थनादिना तु आनुकूल्यकरणे—प्राध्वं कृत्वा ।

The indeclinable प्राध्वम् is a गति in connection with कृ when restraint is implied. Thus प्राध्वं कृत्य implies that force has been applied in winning over or securing co-operation. Witness प्राध्वं कृत्वा when one is won over with entreaties.

मित—। क्वञि इत्यस्ति नित्यमित्यनुवर्तते । प्राध्वमितिमात्तमव्ययानुकूल्ये
वर्तते । तच्चानुकूल्यं यदा बन्धनभयं प्रदर्शय लभ्यते तदा प्राध्वमिति नित्यं गतिसंज्ञकं
भवति क्वञि । इह लिपिकरप्रसाददुष्टः शब्दे नु शिखरः पठति “इदं मात्तमव्ययं बन्धने-
नानुकूल्ये वर्तते” इति । तदसत् । आनुकूल्यमावमेवार्थः । बन्धनेनानुकूल्ये तु
‘बन्धने’ इति व्यर्थे स्यात् सूत्र । “अव्ययानुकूल्ये वर्तते” इति काशिका शब्दकौस्तुभश्च ।
तथाच बन्धनाभावेऽपि कालिदासस्य “सभाजने मे भुजमूर्ध्नुवाहुः सध्येतरं प्राध्वमितः
प्रयुङ्क्ते” इति ॥

७८० । जीविकोपनिषदावौपम्ये ॥ १।४।७९ ॥

दी—। जीविकामिव कृत्वा जीविकाकृत्य । उपनिषदमिव कृत्वा
उपनिषत्कृत्य । ‘औपम्ये’ किम् ? जीविकां कृत्वा ।

The words जीविका and उपनिषद् are गति in connection with कृ if comparison is implied. Thus जीविकाकृत्य—treating as livelihood, उपनिषत्कृत्य—treating like an Upanishad. Why say

औपसी—implying comparison. With ~~ness~~ जोविकां कृत्वा—making a livelihood of it—which makes it actually the livelihood not merely like livelihood.

नित—। कृञि इत्यस्ति । जीवयतीति जीविका जीवनोपायः । खृल् कर्त्तरि । उपनिषत् वेदान्तविद्या । औपस्यमुपमाया भावः । औपस्ये विषये जीविकाशब्दः उपनिषच्छब्दश्च कृञि नित्यं गतिसंज्ञः स्यात् । जीविका नाम सर्वप्राणिनानुस्रियते । तत् जीविकाकृत्य इत्यस्य अत्यन्ततो निषेध इत्यर्थः ॥ उपनिषच्च रहसि आख्यायते । तेन उपनिषत्कृत्य इत्यस्य सुगुप्तं कृत्वा इत्यर्थः । हावप्येतावर्थौ औपस्याल्लभ्येते ॥ प्रत्युदाहरणे जीविकां कृत्वा इति तत्तु कथनम् ॥ एवं “कुगति—” (७६१—२।२।१८) इत्यत्र गतिसमासं निरूप्य प्रादिसमासं व्याचष्टे—

दी—। प्रादिग्रहणमगत्यर्थम् । सुपुरुषः । अत्र वार्त्तिकानि—

The rule “कुगति—” (761) mentions प्रादि separately to provide for cases in which प्र etc. are not गति । Thus सुपुरुषः a fine-looking person. Here are the following Varttikas—

नित—। “कुगति—” (७६१—२।२।१८) इत्यत्र गतियहणेन प्रादयोऽपि गृह्येताः, अनर्थकं तेषां पृथग्यहणम् इति सा विज्ञायि । क्रियायोगे एव प्रादयो गतिसंज्ञका भवन्ति गतियहणेन च गृह्यन्ते नान्यथा । क्रियायोगाभावेऽपि यथा तेषां समासः स्यात् तदर्थमुच्यते ‘प्रादयः’ इति । शोभनः पुरुषः इत्यर्थे सुपुरुषः इति नित्यः समासः । प्रादित्तुपुरुष इत्यस्य समासस्य नाम ॥

दी—। “प्रादयो गताद्यर्थे प्रथमया” (वार्त्तिक) । प्रगत आचार्यः प्राचार्यः ।

The particles प्र &c. are always compounded with a प्रथमान्त word when they mean ‘past’ &c. Thus प्राचार्यः means the late professor, the professor that is dead.

नित—। इह प्र इत्यस्य आचार्ये इत्यनेन नित्यः समासः । प्रशब्दस्य प्रगत

इत्यर्थः । गतशब्दस्य तु न समासः ॥ प्रशब्दस्य आचार्यशब्दं प्रति गतित्वं न सम्भवति
अतो वचनम् ॥

दी— । “अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया” (वार्त्तिक) । अतिक्रान्तो
मालामतिमालः ।

The particles अति &c. are always compounded with a द्वितीयान्त
word when they mean ‘surpassed’, ‘exceeded’ &c. Thus अतिमालः
means over-passed the garland.

नित— । इह अतिशब्दस्य अतिक्रान्त इत्यर्थः । मालामित्युपसर्जनम् । नित्यः
समासः । उपसर्जनङ्गलः । अतिमालः । देर्घेण मालां व्यतीत्य स्थितः, यथा सौरभसृङ्ग्या
मालां विजित्य स्थितः इत्यर्थः ॥

दी— । “अवाद्यः क्रुष्टाद्यर्थे तृतीयया” (वार्त्तिक) । अवकृष्टः
कोकिलया अवकोकिलः ।

The particles अव &c. are always compounded with a तृतीयान्त
word when they mean ‘cried down’ &c. Thus अवकोकिलः—cried
down by a female cuckoo.

नित— । आत्मक्रोशनमिव क्रोशनं श्रुत्वा जिगीषया यदुच्चैस्तरं क्रोशनं तदवक्रोशनम् ।
अवशब्दस्य अवकृष्ट इत्यर्थः । कोकिलया इत्युपसर्जनम् । नित्यः समासः ।
उपसर्जनङ्गलः । अवकोकिलः ॥

दी— । “पर्यादयो ग्लानाद्यर्थे चतुर्थ्या” (वार्त्तिक) । परिग्लानो-
ऽध्यनाय पर्यध्ययनः ।

The particles परि &c. are always compounded with a चतुर्थ्यन्त
word when they mean ‘toiling’, ‘weary’ &c. Thus पर्यध्ययनः—
toiling for study.

नित— । अध्ययनाय परिग्लानः अध्ययनमभिप्रेत्य परिग्लानः अध्ययनविषये
परिग्लान इत्यर्थः । “क्रियार्थोपपदस्य—” (५८१—२।३।१४) इति चतुर्थी ॥

दी—। “निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या” (वार्त्तिक) । निष्क्रान्तः कौशाख्या निष्कौशाम्बिः ।

The particles निर् &c. are always compounded with a पञ्चम्यन्त word when they mean ‘to come out of’, ‘to depart from’ &c. Thus निष्कौशाम्बिः—departed from Kausambi.

नित—। पञ्चमीसाहचर्यादिह क्रमिकर्मकः । “अत्यादयः—” इत्यत्र तु सकर्मकः । ‘कौशाख्याः’ इत्युपसर्जनम् । नित्यः समासः । उपसर्जनङ्गश्च । निष्कौशाम्बिः कौशाख्या निर्गम्य नगरान्तरं प्रति अध्वानं प्रतिपन्न इत्यर्थः ॥

दी—। “कर्मप्रवचनीयानां प्रतिषेधः” (वार्त्तिक) । वृत्तं प्रति ।

The कर्मप्रवचनीय particles (546—1. 4. 83.) अनु &c. are not compounded. Thus वृत्तं प्रति stands as uncompounded.

नित—। अर्थविशेषे प्रादयः कर्मप्रवचनीयसंज्ञका भवन्ति (५४६—१।४।८३) । तदा “—प्रादयः” (७६१२।२।१८) इति समासः प्राप्नोति । स इह निविध्यते ॥

७८१ । ततोपपदं सप्तमीस्थम् ॥ ३।१।८२ ॥

दी—। सप्तम्यन्ते पदे ‘कर्मणि’ इत्यादौ (२६१३—३।२।१) वाच्यत्वेन स्थितं कुम्भादि । तद्वाचकं पदमुपपदसंज्ञं स्यात् । तस्मिंश्च सत्येव वक्तव्यमाणाः प्रत्ययः स्यात् ।

In some of the rules guiding affixes to roots, certain words appear with the सप्तमीविभक्ति, such as कर्मणि &c. in rules “कर्मण्य” (2913—3. 2. 1.) &c. These words refer to such things as ‘a pitcher’ &c. Such words denoting ‘a pitcher’ &c. are termed उपपद, the corresponding affixes being available only in presence of the उपपद ।

नित—। कृतप्रकरणस्थं सूत्रमिदम् । “प्रत्ययः” (१८०—३।१।१) इत्यधि-क्रियते “धातोः” (२८२६—३।१।८१) इति च । तेनान्यमर्थः—धातोः प्रत्ययः स्यात् । ‘तत्र’ तस्मिन् प्रत्यये कर्तव्ये, विधायकसूत्रे यत् ‘सप्तमीस्थं’ तत्

‘उपपदं’ भवति, उपपदसंज्ञां लब्ध्वा उपतिष्ठते ॥ किमिदमुपपदमिति ? पद-
मिति सुबन्तं तिङन्तश्च । उप समीपे उच्चारितं पदम् उपपदम् । सानीयश्च
अन्वयकृतम् । अतो यस्य प्रत्ययार्थेन अन्वयः तदुपपदम्, तच्च तस्मिन् प्रतारये समर्थम् ॥
अथ सप्तमीस्थमित्यस्य कोऽर्थः ? सप्तमीति सप्तम्यन्तं पदम् । तस्मिंस्तिष्ठतीति सप्तमीस्थम् ।
“सुपि स्थः” (२९१६—३।२।४) इति कः । किञ्च तस्मिन् पदे तिष्ठति ? यत् तस्य पदस्य
वाच्यं तदेव तस्मिन् तिष्ठति । एवं सप्तमीस्थमित्यस्य सप्तम्यन्तपदवाच्यं द्रव्यं मुख्योऽर्थः ।
इदमिह उपपदमित्युच्यते । तदनेन पदेन केनचित् भाव्यम् । द्रव्यञ्च पदं न स्यात् इति
मुख्यार्थवाचि लक्षणया सप्तम्यन्तपदवाच्यद्रव्यस्य वाचकशब्दः सप्तमीस्थमित्यनेन गृह्यते ॥
एतच्च दृष्टान्तगर्भेण व्याख्यानेन परिष्करोति—“कर्म्मण्यण्” (२९१३—३।२।१)
इत्यण्विधायकं सुबन्तम् । इह ‘कर्म्मणि’ इति सप्तम्यन्तम् । प्रथमार्थे सौवी सप्तमी । अत्र
पदे वाच्यत्वेन स्थितः ‘कुम्भः’ इति द्रव्यम् । अस्य च कर्म्मरूपेण वाचकं ‘कुम्भम्’
इति पदमिह ‘उपपदम्’ । प्रत्यये कर्त्तव्ये उपपदमुपतिष्ठते इति ‘वव’-शब्द-व्याख्याने
उक्तम् । तदसत्यस्मिन्नुपपदे एष प्रत्ययो न स्यात् । तदाह तस्मिंश्च सत्येव
इत्यादि ॥

७८२ । उपपदमतिङ् ॥ २।२।१८ ॥

दी— । उपपदं सुबन्तं समर्थेन नित्यं समस्यते, अतिङन्तश्चायं
समासः । कुम्भं करोतीति कुम्भकारः । इह कुम्भ अस्य कार इत्यलौकिकं
प्रक्रियावाक्यम् । ‘अतिङ्’ किम् ? मा भवान् भूत् । “माङि लुङ्”
(२२१६—३।३।१७५) इति सप्तमीनिर्देशात् माङ् उपपदम् ॥

An उपपद ending in a सुप् is always compounded with
what is syntactically connected with it, but not with a तिङन्त
word as the last member of the compound. Thus कुम्भकारः,
meaning one who makes pitchers, a potter. Here the
exposition is the unusual one कुम्भ अस्य कार which cannot
be used in ordinary language. Why say अतिङ्—not with a

तिङन्त word final? Witness मा and भूत् uncompounded in मा भवान् भूत्, though by the rule “माङि—” (2219) माङ् is an उपपद, and should have been compounded with भूत् ।

नित— । तिङ् इति तिङन्तम् । इह भाष्यं ‘अतिङ्’ इति योगो विभज्यते, पूर्वसुवात् ‘गति’ इति च पृथक् क्रियते । तेन “गतिः” “उपपदम्” “अतिङ्” इति द्विसूत्री प्राप्ता । ‘सुपा’ इति निवृत्तम् । अतिङ् इति द्वयोरपि पूर्वयोः सम्बध्यते । व्याख्यानञ्च—“गतिः समर्थेन समस्यते अतिङ्” “उपपदं समर्थेन समस्यते अतिङ्” इति । तत्र अतिङिति कस्य विशेषणम् ? न हि समासो पूर्वपदे स्थितयोः गत्युपपदयोः, गतिषु तिङन्तशब्दाभावात् । यथा च नागेशो मन्यते तथा नापि अतिङ् इति अतिङा, अतिङन्तेन उत्तरपदेन, इत्यर्थे लुप्ततृतीयाकम्, भाष्यं “केनेदानौ समासः” इति प्रश्ने “समर्थेन” इति वचनात् । यद्धि सूत्रे तृतीयान्तं तेनैव उत्तरपदेन समासो भवति । तत् तृतीयान्तशब्दाभावे एव “केनेदानौ समासः” इति प्रश्नः सङ्गच्छते “समर्थेन” इति च उत्तरं भवति । तथा च “सह सुपा” इत्यत्र योगविभागेन “सह” इति तृतीयान्त-विरहिते सूत्रे लब्धे “सुप्” समस्यते । केन सह ? समर्थेन” इत्युक्तं भाष्ये । अत इह लुप्ततृतीयापक्षे प्रश्नावकाश एव न स्यात्, सत्यपि “अतिङा” इत्येव उत्तरं स्यात् इति हि नागेशस्याभिप्रायः । भवतु, “समासः” इत्यधिकृतमस्ति तस्यैवेदं विशेषणं भविष्यति । तदाह “अतिङन्तश्चायं समासः” इति । अयमाशयः—अविद्यमानं तिङ् तिङन्तम् अस्मिन् अतिङ्, समास इत्यास्य विशेषणमेतत् । उपपदस्य सुबन्तत्वात् उत्तरपदविशेषणत्वे पर्यवसानम् ॥ कुञ्चकार इति कर्मण्यण् (२११९—३२१) इत्यण् प्रत्ययः । कुञ्चशब्दस्य कारशब्देन नित्यसमासः । कुञ्चं करोतीति व्याख्यानमात्रं न विग्रहः लौकिकविग्रहः प्रयोगार्ह इह नास्तीति । अलौकिके वाक्ये अस् इति षष्ठी लक्ष्योगा कर्मणि ॥ “माङि लुङ्” (२२१९—३११७५) इत्यत्र माङ् उपपदम् । तस्य तिङन्तेन समासो मा भूत् इति नित्यं समासः स्यात्, ततो ‘भवान्’ इति मध्ये प्रयोगो न स्यात् ॥

दी— । ‘अतिङ्-ग्रहण’ ज्ञापयति—“सुपा” (६४६—२११४) इत्येत-
च्चेहानुवर्त्तते इति । पूर्वसूत्रेऽपि गतिग्रहणं पृथक् कृत्य ‘अतिङ्-ग्रहण’

तत्पुरुष्यते, “सुपा” इति च निवृत्तम् । तथाच “गतिकारकोपपदानां कृद्धिः सह समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेः” (परिभाषा) इति सिद्धम् । व्याघ्री । अश्व-क्रीती । कच्छपी ॥

The prohibition अतिङ्—not with a तिङन् word as final—implies that the general maxim “सुपा” (649—2.1.4) does not attach itself to this rule. In the former rule (761—2. 2. 18) again, गति is detached and taken along with अतिङ्, also “सुपा” is counter-manded. Hence we practically arrive at the Paribhasha “गतिकारक—” —गति, कारक and उपपद are compounded with कृदन्त words but before such words take सुप् । Thus व्याघ्री, which is an उपपदसमास of आ and घ्र and then गतिसमास of वि and आघ्र, the feminine symbol and सुप् coming in after the compound is finally formed. Similarly अश्वक्रीती is a compound of अश्वेन—which is a कारक, विङ्, करण—and क्रीत with no feminine symbol or सुप् attached. In कच्छपी too the समास is of कच्छेन—an उपपद—and प without any feminine symbol or सुप् ।

मित—। अतिङ् इति गत्युपपदयोर्न विशेषणं परन्तु उत्तरपदद्वारा समासं विशेषयति इत्युक्तं प्राक् । परं “सुपा” इत्यधिकारात् उत्तरपदे तिङ् प्रसङ्ग एव नास्ति कुतो निषेधः ‘अतिङ्’ इति ? तदाह अतिङ् ग्रहणमित्यादि । अयमाशयः—अस्मादेव ‘अतिङ्’-ग्रहणादनुमोद्यते गतिसमासी उपपदसमासी च ‘सुपा’ इत्यस्य न सस्त्वः । उत्तरपदे सुबुत्पत्तेः प्रागेव समासी भवति । अतएव प्रागलौकिक-विग्रहे कुम्भ अस् कार इति कारशब्दः अविभक्तिकाः प्रयुक्तः । एतच्च प्राचां “गतिकारको—” इति परिभाषाया अनुकूलम् । अथच परिभाषार्थः—गतिः कारकस्य उपपदस्य च कृदन्तेन सह नित्यसमासी वाच्यः, स च समासः कृदन्ते सुबुत्पत्तेः प्रागेव भवति । स्त्रीप्रत्यययोगः सुब्योगस्य समासात् परं क्रियते । तथाहि

व्याजिप्रति इयमित्यर्थे व्याङ्पूर्वात् प्राधातोः स्त्रियां क-प्रत्यये प्रथमं वे
 आङ्श्च 'प्र' इति निर्विभक्तिकेन कृदन्तेन तत्पुरुषः। तत्पुरुषः पुनस्त्रिपदेन
 न भवति इति आङो 'प्र' इत्यनेन उपपदसमासे कृते, वेराप्र इत्यनेन
 गतिसमासः क्रियते। तेन जातं 'व्याप्र' इति निर्विभक्तिकं रूपम्, व्याजिप्रतीय-
 नित्यर्थस्तु नायातः। तमर्थं प्रति यतमानेन प्रथमं स्त्रीत्वस्य लिङ्गमासङ्गनीयं ततः
 कर्तृत्वस्य। तेन जातिलक्षणे ङीषि (५१८—४।१।६३) सुपि च व्याघ्री।
 सुवृत्पत्तेः परं समासे तु 'प्र'-शब्दे सुव्योगात् पूर्वं लिङ्गयोगः। ततो 'प्र'-
 शब्दस्य जातिपरत्वाभावात् टावेव। तेन जातं 'प्रा' इति। समासे 'व्याप्रा'
 इति। व्याप्रीति तु न सिद्ध्यति॥ एवम् अश्वेन क्रीता इत्यर्थे प्रथमम् 'अश्वेन
 इत्यस्य 'क्रीत' इति निर्विभक्तिकेन क्तान्तेन समासः। तेन 'अश्वक्रीत' इति जाते
 स्त्रीत्वाय कर्मत्वार्थश्च लिङ्गयोगः सुव्योगश्च। ततः "क्रीतात् करणपूर्वात्" (५०६
 —४।१।५०) इति ङीषि सुपि च अश्वक्रीतौ। सुवृत्पत्तेः परं समासे अश्व-
 क्रीता इति स्यात्॥ कच्छेन पिवति इयमित्यर्थे कच्छेन इति सुबन्तोपपदे पा-
 धातोः "सुपि स्थः" (२८१६—३।२।४) इति योगविभागात् स्त्रियां कप्रत्यये
 प्रथमं कच्छेन इत्यस्य 'प' इति निर्विभक्तिकेन कृदन्तेन समासः। तेन कच्छप
 इति रूपे जाते स्त्रीत्वाय ङीषि ततः सुपि कच्छपी। सुवृत्पत्तेः परं समासे तु 'कच्छप'
 इति स्यात्॥ इह सर्वेव टावृत्पत्तेः परं समासे स्त्रीत्वस्य समासे अन्तर्भावात्
 स्त्रियासिब प्रातिपदिकं वर्तते परन्तु अदन्तत्वाभावात् ङीष् न भवति॥

७८३। अमैवाव्ययेन ॥ २।२।२० ॥

दी-। अमैव तुल्यविधानं यदुपपदं तदेव अव्ययेन सह समस्यते।
 स्वादुङ्कारम्। नेह—“कालसमयवेलासु तुमुन्” (३१७६—३।३।६७); कालः
 समयो वेला वा भोक्तुम्॥ 'अमैव' इति किम्? अयं भोजम्—अयं
 भुक्त्वा। “विभाषाप्रप्रथमपूर्वेषु” (३३४५—३।४।२४) इति क्त्वाणामुलौ।
 अमा च अन्येन च तुल्यविधानमेतत् ॥

An उपपद is not compounded with an indeclinable कृत

cept with णसुल् if the उपपद is enunciated with णसुल् alone then the समास is obligatory. Thus खादुङ्कारम्—having been enunciated—is a नित्यसमास with अस् (णसुल्). But there is समास with भोक्तुम् in कालः &c.—though भोक्तुम् is an अव्यय कालः &c. are उपपद. Why say अस्मैव—enunciated with णसुल् alone? Witness the uncompounded form in अग्ने &c. caused by “विभाषा—” (3345—3. 4. 24) the उपपद arises in connection with णसुल् alone, but with णसुल् as well as क्ता ।

नित—। उपपदमित्यस्ति । ‘अस्’ इति णसुल्खसुञौ । ‘अस्मैव’ इत्युपपद-
शेषणम् । अना एव यत् उपपदम्, अना एव सह यस्य उपपदत्वम्, येन
‘अस्’ एव केवलं विधीयते तत् यत् उपपदं तत्, इति फलितम् । तदाह
‘अव्ययेन समस्यते’ इत्युच्यते ।
‘अव्ययेन ? प्रसङ्गात् अना इति लभ्यते । अस्मैव तुल्यविधानत्वे अव्ययान्तरं

उपपदत्वमेव नास्ति कुतः समासकोन ? तर्हि यत् णसुल् च अस् च विधीयते तत्
येन समासनिवृत्त्यर्थमिदम् ॥ ‘तदेव समस्यते’ इत्युच्यते ‘तत् समस्यते’ इति
नोक्तम् । कुतोऽयमेवकारः ? पूर्वसुत्वे उपपदभावस्य समास उक्तः, तस्य
यथेनापि सिद्धः समासः । एवं सिद्धे सति यत् पुनरिह उपपदविशेषस्य
भासविधानं, तन्नियमाद्यैर् भविष्यति, ईदृशमेवोपपदमव्ययेन समस्यते नारुदिति ।

आह तदेवेति ॥ खादुङ्कारम् इति खादुङ्गश्चे निपातनात् सकारान्ते उप-
कारमिति णसुला नित्यसमासः । “खादुमि णसुल्” (३३४७—३।४।२६)
त णसुला एव तुल्यविधानमिहोपपदम् ॥ अव्ययान्तरेण उपपदं न समस्यते । तथा
कालादीनां तुमुना उपपदत्वं न तु अना तेन न समासः ॥ अग्ने भोजम् इति
तुल्प्रत्ययेन क्ताप्रत्ययेन च तुल्यविधानमुपपदं न तु अस्मैव, तेन न समासः ॥ उपपद-
भास एवेह नियम्यते । गतिसमासस्तु येन केनचिदव्यययेन भवति । तेन निश्चित्य
भगन्तुम् इत्यादयो निर्वाधाः ॥

७८४ । तृतीयाप्रभृतौन्यतरस्याम् ॥ २।२।२१ ॥

दी—। “उपदंशस्तृतीयायाम्” (३३६८—३।४।१४) इत्यादिन्युपपदानि अमन्तेन अव्ययेन सह वा समस्यन्ते । मूलकेनोपादशं भुङ्क्ते—मूलको-पदंशम् । उच्चैःकारम् ॥

Upapadas enunciated in the rules commencing with “उपदंशः—” (3368—3. 4. 47) are optionally compounded with the corresponding अमन्त indeclinable. Thus मूलकेन &c. uncompounded and मूलकोप &c. compounded. Again in उच्चैः &c. उच्चैः is an उपपद by “अव्यये—” (3381—3. 4. 59) but it is enunciated along with णमुल् and त्वा as well ; yet it is optionally compounded with णमुल् by this rule.

मित—। ‘अनैव’ इत्यनुवर्त्तते, अर्थस्तु ‘अनैव समासः’ इति । इह तृतीयाप्रभृतिषु यानि अनेव तुल्यविधानानि तेषां पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्पार्थं वचनम्, यानि तु अमा च अन्तेन च तुल्यविधानानि तेषामप्राप्ते विकल्पः । मूलकेन इत्यादीनां नित्ये प्राप्ते विकल्पः, उच्चैःकारमित्यत्र “अव्यये—” (३३८१—३।४।५९) इति क्त्वाप्रत्ययेन णमुला च तुल्यविधानत्वात् अप्राप्ते ॥ अनैव समासो नाग्रेण । तथा हि “पर्याप्ति-वचनेषु—” (३१७८—३।४।६६) इति तृतीयाप्रभृतिषु पठ्यते, परं तुमुनोऽयं विधिः न णमुलः । तेन न समासः—पर्याप्तो भोक्तुम् ॥

७८५ । क्त्वा च ॥ २।२।२२ ॥

दी—। तृतीयाप्रभृतौन्युपपदानि क्त्वान्तेन सह वा समस्यन्ते । उच्चैः-कृत्य—उच्चैः कृत्वा “अव्ययेऽयथाभिप्रेत—” (३३८१—३।४।५९) इति क्त्वा । ‘तृतीयाप्रभृतीनि’ इति किम् ? अत्र कृत्वा । खलु कृत्वा ।

Upapadas enunciated in the rules commencing with “उप-दंशः—” (3368—3.4.47) are optionally compounded with the corresponding क्त्वान्त indeclinable. Thus उच्चैः &c.—Aloud.

The क्ता is by “अव्यये—” (3381—3. 4. 59). समास is not available outside the range तृतीया प्रभृति । Thus अलं कृत्वा &c.—need not be done. The क्ता is by “अलंखत्वाः—” (3316—3.4.11) which precedes “उपदेशः—” (3368—3.4.47)

मित—। ‘क्ता’ इति क्ता-शब्दस्य तृतीयैकवचनम् । धातु-शब्देन धात्वधि-काराक्तः प्रत्ययोऽपौह गृह्यते । तेन “आतो धातोः” (२४०—६।४।१४०) इत्याकार-लोपे ‘क्ता’ इति रूपम् । तथा अन्यत्रापि “—क्तो ल्यप्” (३३३२—७।१।३७) इति । ‘तृतीयाप्रभृतीनि’ इति सर्वमस्ति । “अव्ययेऽयथा—” इति तृतीयाप्रभृतिषु सूत्रम् । अतो विकल्पः । अप्राप्ते विकल्पः । तृतीयाप्रभृतिषु यत्र यत्र क्ता विधेयते तत्र तत्र वैकल्पिकः समासः । तिथ्यक् कृत्वा—तिथ्यक्कृत्य ॥ अलं कृत्वा इत्यादिषु. “अलंखत्वाः...” (३३१६—३।४।१८) इति क्ता, स च तृतीयादीनां पूर्ववर्ती विधिः अतो न समासः ॥

७८६ । तत्पुरुषस्याङ्गुलेः संख्याव्ययादेः ॥५।४।८६॥

दी—। संख्याव्ययादेरङ्गुल्यन्तस्य तत्पुरुषस्य समासान्तः अच् स्यात् । द्वे अङ्गुली प्रमाणमस्य द्व्यङ्गुलं दारु । निर्गतमङ्गुलिभ्यो निरङ्गुलम् ।

The affix अच् is the समासान्त of a तत्पुरुष beginning with a numeral or an indeclinable and ending with अङ्गुलि । Thus द्व्यङ्गुलम्—measuring two finger-breadths ; निरङ्गुलम्—projecting both ways when grasped with the fingers.

मित—। अच् इत्यनुवर्तते । संख्याव्ययादेस्तत्पुरुषस्य अन्तावयवः अच् स्यात् अङ्गुलेः परम्, इत्यन्वयः । यद्वा—संख्याव्ययादेस्तत्पुरुषस्य यो अङ्गुलिशब्द उत्तरपदम् तस्मात् अच् स्यात् समासान्तः । आद्ये तत्पुरुषस्य इति समासान्तापेक्षया षष्ठी, द्वितीये अङ्गुल्यपेक्षया । उभयत्र अङ्गुलेः इति पञ्चमी ॥ द्वे अङ्गुली प्रमाणमस्य इति प्रमाणे नावच् प्रत्ययः । तदर्थं ‘द्वे अङ्गुली’ इत्येतयोः “तद्वितार्थ—” (७२८—२।१।५१) इति तत्पुरुषो विगुसंज्ञकः । अनेन अच् तद्वितः । “यस्येति च” (३११—६।४।१४८) इतीकारलोपे “विगुसंज्ञक” (१८३८—४।१।३८) वा) इति.

मावचो लुकि ङाङ्गुल मावच् इति स्थितम् । ङाङ्गुलम् ॥ निरङ्गुलमिति प्रादितत्पुरुषे
अचि इकारलोपे रूपम् ॥

७८७ । अहःसर्वैकदेशसंख्यातपुण्याच्च रात्रेः ॥५।४।८७॥

दी—। एभ्यो रात्रेस्त्वं स्यात्, चात् संख्याव्ययादेः । अहर्ग्रहणं
द्वन्द्वार्थम् । अहश्च रात्रिश्च अहोरात्रः । सर्वा रात्रिः सर्वरात्रः । पूर्व रात्रेः
पूर्वरात्रः । संख्यातरात्रः । पुण्यरात्रः । द्वयो रात्रयोः समाहारो द्विरात्रम् ।
अतिक्रान्तो रात्रिम् अतिरात्रिः ।

The word रात्रि coming after अहन्, सर्व, an एकदेश, संख्यात, and
पुण्य also, in a तत्पुरुष, takes अच् as a समासान्त । By 'also' संख्या and
अव्यय are included. अहन् is mentioned for a द्वन्द्व compound with
रात्रि । Thus अहोरात्रः means अहश्च रात्रिश्च with अच् added and इ of
रात्रि dropped ; the compound being in the masculine by "रात्रा-
ङ्गाहाः—" (814—2.4. 29). सर्वरात्रः has पुंवङ्गाव by "पुंवत् कर्मधारय—" ✓
(746—6.3.42) &c. द्विरात्रम् is neuter by "संख्यापूर्वं रात्रि क्लीबम्" (814,
Vart).

मित—। अहन्शब्दे पूर्वपदे रात्रिशब्दे चोत्तरपदे तत्पुरुषो न दृश्यते ।
इन्द्रे च "अहोरात्रे" (३३६६—२।४।२८) इति समासान्तो दृश्यते । तदाह अह-
र्ग्रहणं द्वन्द्वार्थमिति । अहश्च रात्रिश्च इति समाहारे "रूपरात्रि—" (१७२—
८।२।६६, वा) इति कत्वम् । "हृदि च" (१६६—६।१।११४) इतुल्यम् । अचि
इकारलोपः । समाहारस्य एकत्वादेकत्वम् । "रात्राङ्गाहाः—" (८१४—२।४।२९)
इति पुंस्त्वम् ॥ सर्वरात्र इति "पूर्वकालैकसर्व—" (७२६—२।१।४९) इति समासः,
"पुंवत् कर्म—" (७४६—६।३।४२) इति "सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे—" (७२८—२।१।५१,
वा) इति वा पुंवत् ॥ द्विरात्रमिति "संख्यापूर्वं रात्रिम्—" (८१४, वा) इति क्लीबत्वम् ॥

७८८ । राजाहःसखिभ्यष्टच् ॥५।४।८८॥

दी—। एतदन्तात् तत्पुरुषात् टच् स्यात् । परमराजः । अतिराजी ।
कृष्णसखः ।

A तत्पुरुष ending in राजन्, अहन्, सखि takes the समासान्त affix टच् । Thus परमराजः—a great king, अतिराजी—a woman surpassing the king himself, कृष्णसखः—Krishna's friend.

नित—। 'तत्पुरुषस्य' इत्यनुवर्त्तते । तत्पुरुषस्य यो राजन्-शब्दः, अहन्-शब्दः, सखिशब्दश्च ततः समासान्तश्च । पञ्चमीसान्ध्यात् एषासुत्तरपदता गम्यते । तदाह 'एतदन्तात् तत्पुरुषात्' इति । परमराज इति टचि "नस्तद्धिते" (६७१—६।४।१४४) इति टिलोपः । टचः टिल्लस्य फलं दर्शयति राजानमतिक्रान्ता इयमिति स्त्रियामतिराजीति—"टिड्ढाणञ्—" (४७०—४।१।१५) इति डीप् ॥

७८६ । अङ्गष्टखोरेव ॥६।४।१४५॥

दी—। एतयोरेव परतः अङ्गष्टिलोपः स्यान्नान्यत् । उत्तमाहः । द्वे अहनी भूतो (? भूतो) द्वयहीनः क्रतुः । तद्धितार्थे द्विगुः । "तमघीष्टः—" (१७४४—५।१।८०) इत्यधिकारे "द्विगोर्वा" (१७५०—५।१।८६) इत्यनुवृत्तौ "राख्यहःससंवत्सराच्च" (१७५१—५।१।८७) इति खः ॥ लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया अनित्यत्वान्न ह—मद्राणां राज्ञी मद्रराज्ञी ॥

The word अहन् drops its टि (अन्) only when ट or ख follows but not with any other affix. Thus उत्तमाहः with ट । As an instance of ख we have द्वयहीनः meaning "in progress for two days"—This is a द्विगु with a view to attach the तद्धित affix ख । The context is "तमघीष्टः—" (1744—5.1.80); the rule "द्विगोर्वा" (1750—5.1.85) attaches itself to the rule "राख्यहः—" (1751 | 5.1.87). मद्राणां राज्ञी gives मद्रराज्ञी without टच् because the maxim "प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम्" (748, *Mitabhashini*) is not universal, and does not affect the समासान्त section.

मित—: टच् खञ्च टखौ । तयोः । हलन्तं प्रातिपादिकम् । परसप्तमी । तदाह 'एतयोरेव परतः' इति ॥ उत्तमाहन् टच् इति स्थिते टिलोपः । "रावा-
 ज्ञाहाः—" (८१४—२।४।२६) इति पुंस्त्वम् ॥ भूत इति लिपिकरप्रमादजः पाठः ।
 वेतनेन क्रीत इति भूतशब्दस्यार्थः, स च क्रीतौ न सङ्गच्छते । भूत इत्येव पाठः ।
 भूतः स्वसत्तया व्याप्तकालः, कालश्चैव बाह्यात्मकः । अथवा ऋलिजो भूताः इति
 क्रतुरपि भूत इत्युच्यते । ततो भूत इति पाठः । इ इ अहनौ भूत भूतो वा इत्यर्थे
 'ख' इति तद्धितः कर्त्तव्यः । अस्मिन् कर्त्तव्ये इ इ अहनौ ख इति जाते
 आद्ययोर्द्विगुः (७२८—२।१।५१) । बाहन् ख इति जाते "राजाहः—" (७८८—५।४।६१) इति टच् प्राप्तः, समासान्तविधिरनित्य इति तु न कृतः ।
 ततश्चिलोपे बाहोनः । ख-प्रत्ययस्तु "समायाः खः" (१७४६—५।१।८५)
 इत्यत्र प्रकान्त उपगिष्टादनुवृत्तश्च । ततो "विगोर्वा" इत्यप्यनुवर्त्तते । एतैः
 सहान्वये "रावाहः—" इत्यस्य 'रावाहःसंवत्सरान्ताविगोर्वा खः' इत्यर्थः सम्पद्यते ।
 तेन लब्ध इह खः ॥ कथं मद्रराज्ञीति ? राजन्शब्दाद्विहितटच् राज्ञीशब्दादपि
 भवति । ततो मद्रराज्ञो टच् इति स्थिते, "भस्याडे—" (८३६, वा) इति
 पुंवद्भावे मद्रराजन् टच् इति जाते, टिलोपे, स्त्रियां मद्रराज्ञीति स्यात् । उत्तर-
 माह—लिङ्गविशिष्टपरिभाषायाः "प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम्" (७४८,
 मित—) इत्यस्याः अनित्यत्वात् । परिभाषेयं सर्वत्र न प्रवर्त्तते, समासान्तेषु लिङ्ग-
 विशिष्टस्य ग्रहणं नास्ति । तेन राज्ञीशब्दान्न टच् ॥

७६० । अङ्गोऽङ्ग एतेभ्यः ॥ ५।४।८८ ॥

ही— । सर्वादिभ्यः परस्य अहन्शब्दस्य अङ्गादेशः स्यात् समासान्ते
 परे ।

The word अहन् coming after a संख्या, an अचय, an एकदेश
 and the words सर्व and संख्यात changes into अङ्ग, a समासान्त
 following.

मित— । 'तत्पुरुषस्य' इत्यनुवर्त्तते । तत्र च "राजाहः—" (७८८—

५।४।८१) इति समासान्तश्च भवति । तदाह 'समासान्ते परे' इति । 'एतेभ्यः' इति प्रागुक्ताः परान्तरान्ते । तानि च "तत्पुरुषस्य—" (७८६—५।४।८६) इत्यतः संख्या, अश्रयानि च, "अहःसर्व—" (७८७—५।४।८७) इत्यतः अहन्, सर्व, एकदेश, संख्यात, पुण्य इत्यपि । तव अहन्शब्दात् परः अहन्शब्दो न भवति, पुण्यशब्दाच्च प्रतिषिद्धः अज्ञादेशः (७८४—५।४।८०) । शिष्टानि तु गृह्यन्ते ॥

७८१ । अज्ञोऽदन्तात् ॥ ८।४।७ ॥

दी— । अदन्तपूर्वपदस्याद्रेफात् परस्य अहः अज्ञादेशस्य नस्य णः स्यात् । सर्वाहः । पूर्वाहः । संख्याताहः । द्वयोरहोर्भवः—"कालाट्ठञ्" (१३८१—४।१।११) । "द्विगोर्लुगनरत्ये" (१०८०—४।१।८०) इति ठञ् लुक्—द्व्यहः । स्त्रियामदन्तत्वात् व्यप्—द्व्यहः । द्व्यहप्रियः । अत्यहः ॥

The word अज्ञ, substituted for अहन्, changes its न into ण if the cause for the change (र) is in a पूर्वपद that ends in short अ । Thus सर्वाहः &c. (790) with a cerebral (791). इज्ञ is compounded with a view to attach the तद्धित affix ठञ् in the sense "तव भवः" by the rule "कालाट्ठञ्" (1381—4. 3. 11). The ठञ् disappears by "द्विगोर्लुक्—" (1080—4. 1. 88) and अहन् changes to अज्ञ ।

नित— । 'अज्ञः' इति अहन्शब्दस्य य आदेशः अज्ञशब्दः, तस्य प्रथमाया एकवचनम् । षष्ठार्थे प्रथमा सौती । अज्ञशब्दस्य इत्यर्थः । "रषाभ्याम्—" (२३५—८।४।१) इत्यतः 'रषाभ्यां नो णः' इत्यनुवर्तते । "पूर्वपदात्—" (८५७—८।४।३) इत्यतः 'पूर्वपदात्' इति च । "अट्ठञ्—" (१८७—८।४।२) इत्यप्यस्ति । तदेवोऽन्त्यः—अदन्तात् पूर्वपदात् रषाभ्यां परस्य अज्ञशब्दस्य नो णः अडादिव्यवायेऽपि । एतदेवाह अदन्तपूर्वेति । अज्ञादेशनिमित्तेषु षकाराभावादाह रेफादिति । 'इज्ञः' इति तद्धिते कर्त्तव्ये द्विगुः । द्वयोरहोर्भव इति भवार्थे ठञ् । द्वयोः अज्ञोः ठञ् इति

स्थिते पूर्वयोर्दिगौ हि अहन् टच् ठच् इति जाते संख्यायाः परम् अङ्गदेशे द्वाङ्ग ठच् इति । “द्विगुलुक्—” (१०८०—४।१।८८) इति ठञ्लुकि द्वाङ्गः । ‘द्वाङ्ग’ इति द्वयोरङ्गार्भवा । इह लुक्ः स्थानिद्वारेण ठञ् उत्तरं विहितो ङोप प्राप्तः, स तु “अपरिमाण—” (४८०—४।१।२२) इति निविध्यते, तेन टावेव ॥ द्वाङ्गप्रिय इति उत्तरपदे दिगुः । हे अङ्गनो प्रिये यस्य इति विग्रहः ॥ अतिगतमहः अयङ्गः ॥ नन्विह सूत्रे ‘अङ्गः’ इत्यहन्शब्दात् षष्ठी इति व्याख्यानं को दोषः ? उच्यते—तथा सति “दीर्घाङ्गी शरत्” इत्यत्र णत्वं प्रसज्यते, भाष्ये तु दन्ताः पाठः । अतएवेह अकारान्तादङ्गशब्दात् प्रथमा परिकल्प्यते इतुत्तरत्वं वक्ष्यति दूषयिष्यति च ॥

७८२ । जुभादिषु च ॥ ८।४।३८ ॥

दी—। एषु णत्वं न स्यात् । दीर्घाङ्गी प्रावृट् । एवञ्च एतदर्थम् ‘अह’ इत्यदन्तानुकरणे क्लेशो न कर्त्तव्यः । “प्रातिपदिकान्त—” (१०५५—८।४।११) इति णत्ववारणाय जुभादिषु पाठस्य आवश्यकत्वात् ॥ ‘अदन्तात्’ इति तपरकरणात्—पराङ्गतमहः पराङ्गः ॥

Words listed with जुभा leading do not change their न into ण । Thus दीर्घाङ्गी is deemed to be of the जुभादि class and read with a dental न । If so, it is unnecessary to explain अङ्गः in the previous rule as the प्रथमा of अङ्ग with अ final to defend the dental here. It cannot be said that by so doing the necessity of classing दीर्घाङ्गी with जुभा is avoided ; for, the rule “प्रातिपदिकान्त—” (1055 —8. 4. 11) still operates and makes ण optional in दीर्घाङ्गी । If, however, listed with जुभा, this rule too is barred. पराङ्ग with a dental is with परा preceding, hence, the पूर्वपद not ending in short अ, we do not get ण ।

नित—। ‘जुभा’ इत्येवमादिषु शब्देषु निमित्ते सत्यपि णत्वं न भवति ।

अस्येहप्रयोजनं दीर्घाङ्गीशब्दे णत्वप्रतिषेधः । यदुक्तं पूर्वसूत्रव्याख्याने अङ्ग इत्य-
कारान्तात् प्रथमेति, तदस्यै नालम् । तेन “अङ्गी—” (७६१) इति सूत्रं
वाच्यते सत्त्वं किन्तु “प्रातिपदिकान्तानुम्विभक्तिषु च” (१०५५) इत्यस्य तु न
निवृत्तिः । तथा च दीर्घाण्युहायस्यामिति वियहे दीर्घाहन् डोप् इति स्थिते
अकारलोपे दीर्घाङ्गीति रूपम् । तव नकारा दीर्घाहन् इति प्रातिपदिकस्य
अन्ते स्थित इति सूत्रस्य प्राप्तिः । सा च चुभ्रादिषुपाठेनैव निवार्यते न
पुनरङ्गशब्दस्य प्रथमान्तताव्याख्यानम् । तन्मास्तु तथाविधं व्याख्यानम् अङ्गशब्दस्य षष्ठ्यां
रूपमित्येवास्तु ॥

७६३ । न संख्यादेः समाहारे ॥ ५।४।८८ ॥

दी— । समाहारे वर्तमानस्य संख्यादेरङ्गादेशो न स्यात् । संख्यादः
इति स्पष्टार्थम् । द्वयोरङ्गोः समाहारो द्वयहः । त्वयहः ।

The substitute अङ्ग is] not available in a तत्पुरुष in the
sense of समाहार. with a numeral leading. The qualification
'with a numeral leading' (संख्यादेः) is added merely for
a clear statement. Thus द्वयहः means a समाहार of two days etc.
अनृ disappears as before.

मित— । ‘अङ्गोऽङ्गः’ इत्यस्ति । संख्याव्यादेः सर्वकदेशसंख्याताच्च अङ्गा-
देश उक्तः । एषु संख्यादेरेव समाहारः सम्भवति नान्यस्य । तत् “न समाहारे”
इत्येतावतिः उक्तं ‘न संख्यादेः’ इत्येतदर्थदायाति स्पष्टोक्तिं नापिचते । तथापि स्पष्टार्थ-
मिह संख्यादेरित्युक्तम् ॥ बाह्यादिषु टच्टिलोपादि प्राग्वत् ॥

७६४ । उत्तमैकाभ्याम् ॥ ५।४।८९ ॥

दी— । आभ्यामङ्गादेशो न । उत्तमशब्दः अन्त्यार्थः पुरायशब्दमाह ।
“पुरायैकाभ्याम्” इत्येव सूत्रयितुमुचितम् । पुरायाहम् । छदिनाहम् । छदिन-
शब्दः प्रशस्तवाची । एकाहः । उत्तमग्रहणमुपान्तस्यापि संग्रहार्थमित्येके ।
संख्याताहः ।

स्थिते पूर्वयोर्दिङ्गौ हि अङ्गन् टच् ठञ् इति जाते संख्यायाः परम् अङ्गादेशे ह्रस्व
ठञ् इति । “दिङ्गोलुक्—” (१०८०—४।१।८८) इति ठञ्लुकि ह्रस्वः ।
‘ह्रस्वा’ इति द्वयोरङ्गोभवा । इह लुक् स्थानिद्वारेण ठञ् उत्तरं विहितो ङोप
प्राप्तः, स तु “अपरिमाण—” (४८०—४।१।२२) इति निषिध्यते, तेन टाविव ॥
ह्रस्वप्रिय इति उत्तरपदे द्वयुः । हे अङ्गनो प्रिये यस्य इति विग्रहः ॥ अति-
गतमहः अत्यङ्गः ॥ नन्विह सूत्रे ‘अङ्गः’ इत्यङ्गशब्दात् षष्ठी इति व्याख्याने का
दोषः ? उच्यते—तथा सति “दीर्घाङ्गी शरत्” इत्यत्र शब्दं प्रसज्यते, भाष्ये तु दन्ताः
पाठः । अतएवेह अकारान्तादङ्गशब्दात् प्रथमा परिकल्प्यते इतु उत्तरव वच्यति
दूषयिष्यति च ॥

७८२ । क्षुभ्रादिषु च ॥ ८।४।३८ ॥

दी—। एषु शब्दं न स्यात् । दीर्घाङ्गी प्रावृट् । एवञ्च एतदर्थम्
‘अङ्ग’ इत्यदन्तानुकरणे क्लेशो न कर्तव्यः । “प्रातिपदिकान्त—” (१०५५—
८।४।११) इति शब्दवारणाय क्षुभ्रादिषु पाठस्य आवश्यकत्वात् ॥
‘अदन्तात्’ इति तपरकरणात्—पराङ्गतमहः पराङ्गः ॥

Words listed with क्षुभ्रा leading do not change their
into ण । Thus दीर्घाङ्गी is deemed to be of the क्षुभ्रादि class
and read with a dental न । If so, it is unnecessary to
explain अङ्गः in the previous rule as the प्रथमा of अङ्ग with
अ final to defend the dental here. It cannot be
said that by so doing the necessity of classing दीर्घाङ्गी
with क्षुभ्रा is avoided ; for, the rule “प्रातिपदिकान्त—” (1055
—8. 4. 11) still operates and makes ण optional in दीर्घाङ्गन् ।
If, however, listed with क्षुभ्रा, this rule too is barred. पराङ्ग
with a dental is with परा preceding, hence, the पूर्वपद not ending
in short अ, we do not get ण ।

नित—। ‘क्षुभ्रा’ इत्येवमादिषु शब्देषु निमित्ते सत्यपि शब्दं न भवति ।

अथैहप्रयोजनं दीर्घाङ्गीशब्दे एतत्प्रतिषेधः । यदुक्तं पूर्वसूत्रव्याख्याने अङ्ग इत्य-
कारान्तात् प्रथमेति, तदसौ नालम् । तेन “अङ्गी—” (७८१) इति सूत्रं
वाध्यते सत्यं किन्तु “प्रातिपदिकान्तनुस्विभक्तिषु च” (१०५५) इत्यस्य तु न
निवृत्तिः । तथा च दीर्घाङ्गहान्यस्यामिति विग्रहे दीर्घाङ्गन् डीप् इति स्थिते
अकारलोपे दीर्घाङ्गाति रूपम् । तत्र नकारा दीर्घाङ्गन् इति प्रातिपदिकस्य
अन्ते स्थित इति सूत्रस्य प्राप्तिः । सा च क्षुभ्रादिषुपाठेनैव निवार्यते न
पुनरङ्गशब्दस्य प्रथमान्तताव्याख्याननि । तन्मास्तु तथाविधं व्याख्यानम् अङ्गन्शब्दस्य षष्ठ्यां
रूपमित्येवास्तु ॥

७८३ । न संख्यादेः समाहारे ॥ ५।४।८८ ॥

दी— । समाहारे वर्तमानस्य संख्यादेरङ्गादेशो न स्यात् । संख्यादः
इति स्पष्टार्थम् । द्वयोरङ्गोः समाहारो द्वयहः । लयहः ।

The substitute अङ्ग is not available in a तत्पुरुष in the
sense of समाहार. with a numeral leading. The qualification
'with a numeral leading' (संख्यादेः) is added merely for
a clear statement. Thus द्वाहः means a समाहार of two days etc.
अन्व disappears as before.

मित— । ‘अङ्गोऽङ्गः’ इत्यस्ति । संख्याव्ययादेः सर्वैकदेशसंख्याताच्च अङ्गा-
देश उक्तः । एषु संख्यादेरेव समाहारः सम्भवति नान्यस्य । तत् “न समाहारे”
इत्येतावति उक्तं ‘न संख्यादेः’ इत्येतदर्थोदायाति स्पष्टोक्तिं नापेक्षते । तथापि स्पष्टार्थ-
मिह संख्यादेरित्युक्तम् ॥ बाह्यादिषु टच्टिलोपादि प्राग्वत् ॥

७८४ । उत्तमैकाभ्याम् ॥ ५।४।८८ ॥

दी— । आभ्यामङ्गादेशो न । उत्तमशब्दः अन्त्यार्थः पुरयशब्दमाह ।
“पुरयैकाभ्याम्” इत्येव सूत्रयितुमुचितम् । पुरयाहम् । छदिनाहम् । छदिन-
शब्दः प्रशस्तवाची । एकाहः । उत्तमग्रहणमुपान्तस्यापि संग्रहार्थमित्येके ।
संख्याताहः ।

अङ्ग is not substituted after एक and the last word above. उत्तम means 'last' and therefore refers to पुण्य in the above list. The rule is better worded with पुण्यैकाभ्याम्. Thus पुण्याहम् &c. सुदिन means 'fair' 'auspicious'. Some say उत्तम here is deliberately used to include the last but one also. Thus संख्याताहः ।

नित—। 'अङ्गोऽङ्गः' इत्यस्ति, नेति चानुवर्त्तते । उत्तम ऊर्ध्वतमः अन्तरा इत्यर्थः । "अहःसर्वम्—" (७८७—५४:८७) इति सूत्रे अन्त्यः । तदुच्यते 'पुण्यशब्दनाह' इति । 'पुण्यैकाभ्याम्' इत्युक्ते स्पष्टतरं स्यात् । पुण्याहसुदिनाहयोः "पुण्यसुदिनाभ्याम्—" (८२१—२।४।१७, वा) इति क्लोवलम् ॥ उपगतम् अन्तरा उपान्ताम् अन्त्यात् पूर्वम्, संख्यातशब्द इति शेषः । अत्र पक्षे अरुचिज्ञापनाय आह 'इत्येकं' इति ॥

७८५ । अयाख्यायामुरसः ॥ ५।४।८३ ॥

दी— । टच् स्यात् । अश्वानामुर इव अश्वोरसम्, मुख्योऽश्व इत्यर्थः ।

After उरम् final in a तत्पुरुष, टच् is added as a समासान् if उरम् means 'best'. Thus अश्वोरसम्—like the chest among horses, i. e., the best horse.

नित—। 'तत्पुरुषस्य' इत्येव । अयं प्रधानम् । आख्या अर्थः । तत्पुरुषस्य य उरस्यशब्दः अन्तावयवः अयाख्यायां प्रधानार्थे वर्त्तते तस्मात् टच् स्यात् समासान् । इत्यर्थः । यदा च उरस्यशब्द उपमानं तदैवास्त्र प्रधानार्थता । तदाह 'उर इव' इति । अङ्गेषु यथा उरः प्रधानं तथायस्येषु । उर इव उर इति लक्षणया प्रधानमिति फलितम् । निर्धारणनिह नास्ति, अश्वानामिति शेषे षष्ठी । नागशब्दे 'अयाख्यायाम्' इति सयकारं पठति । अये भवः अयाः प्रधानमित्यर्थः ॥

७८६ । अनोऽश्मायः सरसां जातिसंज्ञयाः ॥ ५।४।८ ४ ॥

दी— । टच् स्याज्जातौ संज्ञायाम् । उपानसम् । अमृताश्वम् । कालाय-
सम् । मण्डूकसरसम् । इति जातिः ॥ महानसम् । पिण्डाश्वम् । लोहिताय-
सम् । जलसरसम् । इति संज्ञा ॥

In a तत्पुरुष, टच् is added as a समासान्त after अनस्, अस्मन्,
अयम् and सस् to signify a class or a proper name. Thus, as class-
names, उप &c.—a kind of cart, अमृत &c.—a kind of stone, काल
&c.—a kind of iron, मण्डूक &c.—a frog-pond ; instances of
proper names are महा &c.

मित— । अनः क्लीबे शकटम् । अस्मा पुंसि प्रस्तरः । अयः क्लीबे खड्गम् ।
अनसादीनां इन्वः । पञ्चम्यर्थे षष्ठी सौवौ । अनः प्रभृतिभ्यस्तत्पुरुषान्तावयवेभ्यष्टच्
स्यात् समासान्तो जातौ संज्ञायाच्च विषये ॥ समासान्ताः स्वार्यिकाः प्रत्ययाः इति प्रकृति-
वृत्तिवचनानि । “परवर्लङ्गम्—” (८८२—२।४।२६) इति अमृताश्वः पिण्डाश्व इति
पुंसि, क्लीबे चैतराणि ॥

७८७ । ग्रामकौटाभ्याञ्च तच्छाः ॥ ५।४।८ ५ ॥

दी— । ग्रामस्य तन्ना ग्रामतन्नाः । साधारण इत्यर्थः । कुत्र्यां भवः
कौटः, स्वतन्त्रः । स चासौ तन्ना च कौटतन्नाः ।

The word तच्न्, a carpenter, coming after ग्राम or कौट in a
तत्पुरुष will have the समासान्त affix टच् added after it. Thus ग्राम
&c.—a village carpenter working at the house of any one in the
village that might require his services ; कौट &c. a carpenter
working at his own shop.

मित— । तन्ना सूत्रधरः । तत्पुरुषे एव । ग्रामस्य वृद्धनां साधारण इत्यर्थः ।
वृत्त्यर्थे यत् कुत्रापि गत्वा कर्मकरः । कुट्टी पण्यशाला । तत्रैव कर्मकरः स्वतन्त्र
इत्यर्थः । उभयत्र टचि टिलोपः ॥

३८८ । अतिः शुनः ॥५।४।८६॥

दी— । अतिश्वो वराहः । अतिश्वी सेवा ।

The word श्वन् coming after अति in a तत्पुरुष takes टच् as समासान्त । Thus अतिश्वः &c.—the boar is faster than the hound ; अतिश्वी &c.—service beyond that of the dog even, *i. e.*, meaner than or surpassing that of the dog even.

मित— । ‘अतिः’ इति पञ्चमी । ‘शुनः’ इति पञ्चमी वा षष्ठी वा । पञ्चमी-पक्षे—तत्पुरुषे अतिशब्दात् परो यः श्वन्शब्दः समासचरमावयवः ततः परं टच् स्यात् समासान्तः इत्यर्थः । षष्ठीपक्षे—तस्य अन्ते टच् स्यात् समासान्तः इत्यर्थः । ज्ञान-मतिक्रान्ती वैरीन अतिश्वः । टचि टिलोपः ॥ टचटित्करणफलं दर्शयति—ज्ञानमतिक्रान्ता, सर्वप्रयत्नेन कृता इत्यर्थः, अतिश्वो सेवा । “टिड्ढाणञ्—” (४७०—४।१।१५) इति ङीप् । नारीशस्सु ज्ञानमतिक्रान्ता नौचतया अतिश्वी अतिनीचा सेवा इत्याह ॥

३८९ । उपमानादप्राणिषु ॥५।४।८७॥

दी— । अप्राणिविषयकोपमानवाचिनः शुनष्ट्व स्यात् । आकर्षः श्वेवः आकर्षश्वः । ‘अप्राणिषु’ किम् ? वानरः श्वेव वानरश्वा ॥

टच् comes after श्वन् which is intended as a standard of comparison and is final in a तत्पुरुष, the reference being to something inanimate, *i. e.*, if something inanimate is compared to श्वन् । Thus आकर्षश्वः meaning an wooden आकर्ष resembling a dog in shape. Why say अप्राणिषु ? Witness वानरश्वा without टच्, the sense being—a monkey, which is not अप्राणिन्, resembling a dog.

मित— । तत्पुरुषोत्तरपदात् उपमानवाचकात् श्वन्शब्दात् टच् स्यात् समासान्तः अप्राणिषु विषये अप्राणी चेदुपमेयः पूर्वपदम् इत्यर्थः । पञ्चाङ्गुली धान्यादिकर्षकः काष्ठविशेष आकर्षः, येन आतपे शोषणार्थं धान्यादिकं प्राङ्गने आकृष्य विचिष्यते आतपात्ये च सचिष्यते सः ॥ उपमानादेव । कृष्यः वा कृष्यश्वा इति न टच ॥

८०० । उत्तरमृगपूर्वाच्च सकथ्यः ॥५॥४॥८८॥

दी—। चादुपमानात् । उत्तरसकथम् । मृगसकथम् । पूर्वसकथम् ।
फलकमिव सकथि फलकसकथम् ॥

उच comes after सकथि in a तत्पुरुष if preceded by उत्तर, मृग and पूर्व । The च in the rule gives टच् also when an उपमान precedes. Thus उत्तर &c.—The lower part of the thigh &c. Also फलक &c.—thigh flat like a plank.

मित—। उत्तरश्च मृगश्च पूर्वश्च उत्तरमृगपूर्वम् । एकवद्भावः । एषां शब्दानाम् अन्यत्वे पूर्वपदे परपदं यः सकथिशब्दः तदन्तात् तत्पुरुषात् टच् स्यात् समासान्तः । चकारात् उपमानपूर्वपदेऽपि सकथिशब्दादृच् भवति ॥ उत्तरं सकथ्यः, पूर्वं सकथ्यः इत्येकदेशिसमासः । मृगस्य सकथि इति षष्ठीसमासः । फलकसकथमिति मधुरव्यसकादि इति नागेशः । यद्वा—फलकमिव फलकम् । तच्च तत् सकथि च इति विशेषणसमासः । सर्वत्र टचि टिलोपः ॥

८०१ । नावो द्विगोः ॥५॥४॥८९॥

दी—। नौशब्दान्ताद्विगोष्ठ्यु स्यात्, न तु तद्धितलुकि । द्वाभ्यां नौभ्यामागतौ द्विनावरूप्यः । “द्विगोलुङ्गनपत्ये” (१०८०—४११८८) इत्यल ‘अचि’ इत्यस्यापकर्षणात् हलादेः न लुक् ॥ पञ्चनावप्रियः । द्विनावम् । त्रिनावम् ॥ “अतद्धितलुकि” इति किम् ? पञ्चभिन्नौभिः क्रीतः पञ्चनौः ॥

A तत्पुरुष, of the द्विगु variety with नौ final, takes टच्, but not if some तद्धित affix has disappeared. Thus द्विनावरूप्यः proceeding or resulting from two boats—a तद्धितार्थद्विगु with टच् after नौ because the तद्धित affix रूप्य in the sense तत् आगतः does not disappear. The reason for the retention of the affix is that, in the rule “द्विगोलुङ्ग” (1080—4. 1. 88), अचि is incorporated from the next rule (“गोवेऽलगाचि”); hence an affix with a consonant

leading, such as ह्य, is not elided. Similarly पञ्चनाव &c. is an उत्तरपद्विगु with no तद्धित elided because none added. द्विनावम् &c, are instances of समाहारविगु। Why say 'अतद्धितलुकि'? Witness पञ्चनौः—bought in exchange for five boats—without a टच् because the affix टक् has disappeared from it.

मित—। “गारतद्धितलुकि” (७२८—५।४।८२) इत्यतः ‘अतद्धितलुकि’ इति मण्डूक-
प्रुत्या अनुवर्तते तदाह न तु तद्धितलुकि इति ॥ बाभ्यां नौभ्याम् आगत इत्यर्थे “हेतु-
मनुष्येभ्योऽन्तरस्यां ह्यः” (१४६१—४।३।८२) इति ह्यप्रतायः। तस्य प्रतायस्य विषये
“तद्धितार्थः”—(७२८—२।१।५१) इति समासः, टच्—द्विनावरूपः। अत्र अनपत्तेऽपि
लोपामात्रे कारणमाह ‘अचि इत्यपकर्षणार्थः’ इति। अपकर्षणञ्च “गोत्रेऽलुगचि”
(१०८१—४।१।८८) इत्यतः ॥ पञ्च नावः प्रिया अथ इति बहुव्रीहौ पूर्वव्योद्धिगुः, टच्—
पञ्चनावप्रियः ॥ द्वयोर्नावोः समाहार इति विगुः, टच्—द्विनावम्। “स नपुंसकम्”
(८२१—२।४।१७) इति लौबलम्। ननु टचि कृते अकारान्त्वत् “अकारान्तोत्तर-
पदो—” (८२१, वा) इति स्त्रियां ङोवस्तु। मास्तु, अकारोऽयं समासस्यान्नावयवो
न तु उत्तरपदावयवः ॥ एवं द्विनावम् ॥ पञ्चनौः इत्यत्र “तेन क्रीतम्” (१७०२—
५।१।३७) इत्यर्थे “आर्हादगो—” (१६८१—५।१।१८) इति ठकि कर्त्तव्ये
“तद्धितार्थः—” इति समासः। “अध्यर्हपूर्वविगोः—” (१६८३—५।१।२८) इति
ठको लुक्। तेन न टच् ॥

८०२। अर्धाच्च ॥५।४।१००॥

दी—। अर्धान्नावष्टच् स्यात्। नावः अर्द्धम् अर्द्धनावम्। कृत्वत्
लोकात् ॥

नौ final in a तत्पुरुष takes टच् if अर्द्ध leads. Thus अर्द्धनावम्
meaning ‘half the boat’. Feminine was expected, but we have
neuter through usage.

मित—। ‘नावः’ इत्यनुवर्तते। नौशब्दान्तात् अर्द्धशब्दपूर्वपदात् तत्पुरुषादित्यर्थः।

अत एकदेशिसमासमुदाहरति । “परवलिङ्ग—” (८१२—२४।२६) इति स्त्रीलि
प्राप्ते “लिङ्गमशिष्य” लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य” इति भाष्यरीत्या स्त्रीत्वम् ॥

८०३ । खार्याः प्राचाम् ॥५।४।८०१॥

दी—। द्विगोरद्धाच्च खार्याष्टच् वा स्यात् । द्विखारम्—द्विखारि ।
अर्द्धखारम्—अर्द्धखारि ॥

खारौ final in a द्विगु or after अर्द्ध in a तत्पुरुष, takes टच् according to the older grammarians, i.e., the टच् is optional. Thus द्विखारम्—two खारौ measures—with टच् added, द्विखारि without टच्. Similarly अर्द्ध &c. the neuter here being through usage.

नित—। ‘द्विगोः’ इति ‘अर्द्धाच्च’ इत्याद्यनुवर्तते । खारौशब्दान्तात् द्विगोः खारौशब्दान्तात् अर्द्धपूर्वपदात् तत्पुरुषाच्च इत्यर्थः । ‘प्राचाम्’ इति विकल्पबोधकम् । एकं प्राचीनानामन्यद्वाचीनानामिति विकल्पः । तदाह ‘टच् वा’ इति । द्विखारमिति समाहारे टचि नपुंसकम् । टजभावे नपुंसकङ्गस्ते द्विखारि ॥ अर्द्धखारमिति आद्यगुणात् परवलिङ्गतया स्त्रीत्वे प्राप्ते स्त्रीत्वं लोकात् । ‘अर्द्धखारि’ इति टजभावे नपुंसकङ्गः, न तु उपसर्जनङ्गः, “एकविभक्तौ—” (७१३, वा) इति उपसर्जन-रुन्ताया एव अभावात् ॥

८०४ । द्वित्रिभ्यामञ्जलिः ॥५।३।१०२॥

दी—। टच् वा स्यात् द्विगौ । द्वयञ्जलम्—द्वयञ्जलि । ‘अतद्वित्रिलुकि’ इत्येव—द्वाम्भ्यामञ्जलिभ्यां क्रीतो द्वयञ्जलिः ।

अञ्जलि final in a द्विगु with द्वि or त्रि leading takes टच् optionally. Thus द्वयञ्जलम् &c.—two handfuls. The restriction अतद्वित्रिलुकि persists. Thus द्वयञ्जलिः without टच् in the sense “bought with two handfuls of grain”, the affix टच् having disappeared from it by “अध्यर्द्ध—”. (1693—5. I. 28).

मित—। 'प्राचाम्' इत्यनुवर्त्तते 'द्विगोः' इति च । द्विगौः द्विविध्यामुत्तरो यः अञ्जलिशब्दः ततः समासान्तश्च वा स्वादित्यर्थः । द्वाभ्यामञ्जलिभ्यां क्रीत इत्याव अञ्जलिशब्दो लक्षणया अञ्जलिपरिमिते शक्ये वर्त्तते । तेनायं परिमाणवाची द्वाञ्जलि-शब्दः । ततश्च "आहोतृ—" (१६८१—५।१।१९) इति ठकि अप्राप्ते "प्रातवेष्टञ्" (१६८०—५।१।१८) इति ठञ् । तस्य "अद्वयई—" (१६८३—५।१।२८) इति लुक्, तेन च न टच्—द्वाञ्जलिः ॥

८०५ । ब्रह्मणो जानपदाख्यायाम् ॥ ५।४।१०४ ॥

दी—। ब्रह्मान्तात् तत्पुरुषात् टच् स्यात् समासेन जानपदत्वमाख्यायते चेत् । सुराष्ट्रे ब्रह्मा सुराष्ट्रब्रह्मः ।

A तत्पुरुष ending in ब्रह्मन् takes टच् if the compound implies that the ब्रह्मन् is a provincial. Thus सुराष्ट्रब्रह्मः—A provincial Brahmana coming from Surashtra.

मित—। ब्रह्मा ब्राह्मणः । जनपदे भवः जानपदः । तस्य आख्या कथनम् । तस्यां द्योतायाम् । यो हि जनपदः साचान् नामा निर्दिष्टः तच्च भवत्वे चेदनायहः, किन्तु जानपदोऽयं ब्राह्मण इतिमात्रं चेदङ्गुलिमिथ्यते तदैव टच् ॥ सुराष्ट्रे ब्रह्मा इति अर्थकथनं सुराष्ट्रस्य ब्रह्मा इति विग्रहः । सप्तमीतत्पुरुष इह दुर्लभः । सुराष्ट्रब्रह्म इति न हि सौराष्ट्रत्वमाख्यातुमिष्यते किन्तु जानपदत्वम् । एवं शूरसेनब्रह्म इत्यादयोऽपि ॥ 'जानपदाख्यायां' किम् ? पाटलिपुत्रस्य ब्रह्मा पाटलिपुत्रब्रह्मा । पाटलिपुत्रमिति नगरं न जनपदः । देवानां ब्रह्मा देवब्रह्मा नारदः ॥

८०६ । कुमहद्भ्यामन्यतरस्याम् ॥ ५।४।१०५ ॥

दी—। आभ्यां ब्रह्मणो वा टच् स्यात् तत्पुरुषे । कुतसितो ब्रह्मा कुब्रह्मः—कुब्रह्मा ।

ब्रह्मन् final in a तत्पुरुष optionally takes टच् if coming after कु or महत् । Thus कुब्रह्मा or कुब्रह्मः—a wicked Brahmana. For महत्,

compounding in the sense महान् ब्रह्मा—a great Brahmana—we look forward.

नित—। ‘ब्रह्मणः’ इति वर्त्तते । ब्रह्मण्यब्देन कुशब्दस्य “कुशति—” (७६१—२।२।१८) इति समासः । महच्छब्दस्य तु “विशेषणं विशेष्येण—” (७३६—२।१।५७) इति । महान् ब्रह्मा इति वियहे—

८०७ । आन्महतः समानाधिकरणजातीययोः ॥ ६।३।४६ ॥

दी—। महत् आकारः अन्तादेशः स्यात् समानाधिकरणे उत्तरपदे जातीये च परे । महाब्रह्मः—महाब्रह्मा । महादेवः । महाजातीयः ॥ समानाधिकरणे किम् ? महत् सेवा महत्सेवा ।

महत् will have its final letter changed into आ, i. e., महत् will become महा, if a collocative (समानाधिकरण) or the affix जातीयर् follows. Thus महाब्रह्मः or महाब्रह्मा—a great Brahmana, or the image of ब्रह्म in a श्मशान । Similarly महादेवः &c. Why say समानाधिकरणे ? Witness महत्सेवा—the service of the great—with महत् unchanged.

नित—। ‘जातीय’ इति जातीयर् प्रत्ययो गृह्यते । “प्रकारवचने जातीयर्” (२०२४—५।३।६२) । “अगुत्तरपदे—” (२५८—६।३।१) इत्यतः ‘उत्तरपदे’ इत्यधिक्रियते । तच्च ‘समानाधिकरण’ इत्यनेनैव सम्बध्यते न ‘जातीय’ इत्यनेन, अलम्भवात् । तदाह ‘समानाधिकरणे उत्तरपदे’ इति ॥ महाब्रह्म इति “श्मशानादधिकृतो ब्रह्मा इति वा अर्थः । तवापि मूर्त्तिवयसत्तायाः तन्मे पु प्रसिद्धत्वात्” इति नागेशः ॥

दी—। लक्षणिकं विहाय प्रतिपदोक्तः “सन्महत—” (७४०—२।१।६१) इति समासो ग्रहीष्यते इति चेत् ‘महाबाहुः’ न स्यात् । तस्मात् “लक्षण-प्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्य” इति परिभाषा नेह प्रवर्त्तते, समानाधिकरण-ग्रहणसामर्थ्यात् ।

The maxim “लक्षणप्रतिपदीकृतयोः—” here apparently requires that, when speaking of the समास of मङ्गत्, only *Samasas* enunciated by specifically mentioning (प्रतिपदीकृत) the word मङ्गत् are to be understood, and not such *Samasas* as are, in the ordinary course of the operation of a rule, available for मङ्गत् also (लाक्षणिक) without specific mention of मङ्गत् । In that case the समास of मङ्गत् here is to be that enunciated in “सन्मङ्गत्—” (740—2. 1. 61). But then समानाधिकरण, in the rule here, becomes superfluous ; for, the rule “सन्मङ्गत्—” is already enunciated as a समानाधिकरण समास । Consequently we must assume that the maxim “लक्षणप्रतिपदीकृतयोः—” does not apply to the present case. In other words, मङ्गत् here covers both kinds of cases, लाक्षणिक as well as प्रतिपदीकृत । Hence महान् बाहुरस्य is also subject to this rule and gives महाबाहुः । Had the maxim been allowed scope here also, the बहुव्रीहि form would have been महद्बाहुः ।

मित—। इह प्राप्तिर्द्विविधा । एका सूचीकृतसामान्यलक्षणात् प्राप्तिः, या प्रकृते च अप्रकृते चालि । तद् यथा—मङ्गच्छब्दस्य समासप्रसङ्गे “वष्ठी” (७०२—२।२।८) इति मङ्गत्-सेवा मङ्गत्सेवा इत्यत्र प्राप्तिः, परं वृत्तस्य शाखा वृत्तशाखा इत्यादिष्वपि । इयं नाम ‘लाक्षणिकी’ प्राप्तिः । द्वितीया तु प्राप्तिः प्रकृते एव वर्तते नान्यत्र । तद् यथा—“अर्द्धं नपुंसकम्” (७१३—२।२।२) इति अर्द्धपदसुक्ता विहितत्वात् तत्रैव प्राप्तिरिति नान्यत्र । इयञ्च ‘प्रतिपदीकृता’ प्राप्तिः ॥ अथात्र यो मङ्गच्छब्दे पूर्वपदे समास उच्यते स लाक्षणिको वा प्रतिपदीकृतो वा ? ननु प्रतिपदीकृत एव । “लक्षणप्रतिपदीकृतयोः प्रतिपदीकृतस्य” इति परिभाषया उभयसम्बन्धे प्रतिपदीकृता प्राप्तिर्दृश्यते न लाक्षणिकी ॥ तथा सति महत्-सेवा मङ्गत्सेवा इत्यप्रसङ्ग एव आत्वस्य, असत्तापि ‘समानाधिकरणमङ्गत्’ लाक्षणिकत्वादेव आत्मनो नैव

भविष्यति । किञ्च महान् बाहुरस्य महाबाहुरिति लाक्षणिके बहुव्रीहौ, सत्यपि इह समानाधिकरणग्रहणे, आत्वं न सिध्येत् । अत्र समाधिमाह 'लक्षणप्रतिपद—' इति परिभाषा नेह प्रवर्तते' इति । आत्वविधिरेव लाक्षणिके प्रतिपदोक्ते च समासे तुल्यं प्रवर्तते इत्यर्थः । कुत एवमिति चेत् 'समानाधिकरणग्रहणसामर्थ्यात्' । अयमाशयः—प्रतिपदोक्ते एव चेदस्य प्रवृत्तिः स्यात् "सन्महत्—" (७४०) इति समास एव गृह्यते । स च समानाधिकरणे एव विहितः । तदिह पुनः 'समानाधिकरणग्रहणं' न स्यात् ॥

दी—। 'आत्' इति योगविभागादात्वम्, "प्रागेकादशम्यः—" (१९६५—५।३।४६) इति निर्देशाद्वा—एकादश ।

If आत् be separated (योगविभाग) from the rule "आन्महत्तः—" it will stand by itself as a rule meaning—"आ of the पूर्वपद may be allowed in a compound". This defends आ of एका in एकादश । Or we may defend this from निपतन in the rule "प्रागेका—" (1995—5. 3. 49).

मित—। उत्तरसूत्रविषयकमेतत् लिपिकरप्रमादादिहोपन्यस्तमिवाभाति । ननु यदि ह्यष्टनोरिव आत्वं कथमेकादश इति ? उच्यते—"आन्महत्तः—" इत्यत्र 'आत्' इति योगविभागः कर्त्तव्यः । अथवा भाष्ये योगविभागो न दृश्यते इति चेद्वृत्तिः "प्रागेकादशम्यः—" इति निपातनादालम्बेहि ॥ जातीयरमुदाहरति—

दी—। महतीशब्दस्य "पुंवत् कर्मधारय—" (७४६—६।३।४७) इति पुंवद्भावे कृते आत्वम् । महाजातीया ।

Attaching जातीयर्त् to महती by the rule "प्रकारवचने—" (2024—5. 3. 69.) in the sense महत्याः प्रकार इव प्रकारो यस्याः we get महत् through पुंवद्भाव by "पुंवत्—" (746) ; and then महत् becomes महा yielding महाजातीया ।

मित—महत्याः प्रकार इव प्रकारो यस्याः इत्यर्थे महती शब्दः प्रकारवत्यां वर्तते । ततः "प्रकारवचने जातीयर्त्" (२०२४—५।३।६९) इति स्वार्थे

जातीयर् प्रतायः । प्रतायस्य उत्तरपदत्वाभावात् पृथक्वचनम् ॥ महती जातीयर् इति स्थिते पुंवद्भावः तत्र आत्वम् । इह “प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम्” इति परिभाषा न प्रवर्तते इति भाष्ये स्थितम् । तेन पुंवद्भावः व्युत्क्रमस्य महतीशब्दस्यैव न आत्वम् ॥ प्रवृत्तायामप्यस्यां परिभाषायां जातीयर-प्रताये न दोषः । तत्र हि “तत्सिलादिषु—” (८३६—६।३।३५) इति पुंवद्भावः, लिङ्गविशिष्टपरिभाषया पुनः “आत्महतः—” इति आत्वञ्च प्राप्नोति । परन्वात् आत्वेन पुंवद्भावस्य बाधः स्यात् । “पुंवत् कर्मधारय—” इति पुनर्जातीययोर्ग्रहणात् स बाधो निवर्तते । तेन प्रथमं पुंवत्, पश्चाच्च “आत्महतः—” इत्यात्वम् । “सङ्गद्धतौ विप्रतिषेधे यद्वाधितं तद्वाधितमेव” इति नेह प्रवर्तते । गतिरेव न स्यात् कुतो विप्रतिषेधो बाधा वा ? तदाह ‘पुंवद्भावे कृते आत्वम्’ इति ॥

दी— । “महादात्वे घासकरविशिष्टेषूपसंख्यानं पुंवद्भावश्च” (वार्त्तिक) । असमानाधिकरणार्थमिदम् । महतो महत्या वा घासो महाघासः । महाकरः । महाविशिष्टः ।

“The substitution of आ in महत् has to be enjoined when वास, कर or विशिष्ट is the उत्तरपद, also there is पुंवद्भावः” । This is for cases where there is no collocation. Thus महाघासः in the sense—grass for the great. Similarly महाकरः meaning—the hand of the mighty, &c.

मित— । महाविशिष्टशब्दे महत्या विशिष्ट इति द्वतीयात्वेन विग्रहः ।

दी— । “अष्टनः कपाले हविषि” (वार्त्तिक) । अष्टाकपालः ।

“अष्टन् takes the substitute आ when कपाल is the उत्तरपद and the reference is to sacrificial offerings”. Thus अष्टाकपालः—an offering cooked in eight pans.

मित— । कपाले उत्तरपदे अष्टनः आत् स्यात् हविषेदुच्यते समासेन । अष्टसु कपालेषु संस्कृतः इत्याणि कर्त्तव्ये विग्रः । ततो “द्विगोलुक्—” (१०८०—४।१।८८) इत्यथो लुक् ॥ एतदपि उत्तरसूत्रसम्बद्धमेव ॥

दी—। “गवि च युक्ते” (वार्त्तिक) । गोशब्दे परे युक्त इत्यर्थे गम्ये
अष्टन आत्वं स्यात् । अष्टागवं शकटम् । “अञ् प्रत्यन्त्व—” (६४३—
६।४।७५) इत्यत्र ‘अञ्’ इति योगविभागात् बहुव्रीहावपि अञ् ॥ अष्टानां
गवां समाहारः अष्टागवम् । तद्रयुक्तत्वात् शकटमष्टागवमिति वा ॥

“अष्टन् becomes अष्टा when गो is the उत्तरपद and the sense
‘yoked’ is implied”. Thus अष्टा &c.—A cart with eight oxen
yoked on to it. Here we have a बहुव्रीहि in the sense अष्टौ गावः
अस्मिन् । अञ् comes in as a समासान्त by योगविभाग in the rule “अञ्
प्रति—” (943). Or, first derive अष्टागवम् by समाहार in the sense
“a batch of eight oxen”. Next transfer this epithet to the cart
from the fact that this batch is yoked to it, and change अष्ट
into अष्टा by this Varttika.

नित—। अस्यापि उत्तरपूर्वे एव प्रसङ्गः । ‘उत्तरपदे’ इत्यधिक्रियते, तदाह
‘गोशब्दे परे’ इति ॥ इह प्रकरणे विशिष्य कश्चित् समासो नाधिकृतः, तत् तुल्या एव
प्राप्तिर्यथा तत्पुरुषे तथा बहुव्रीह्यादिषु च । किञ्च समासान्तोऽपि यथा तत्पुरुषे टच्
तथा बहुव्रीहौ अच् सुलभ एव । अष्टौ गावः अस्मिन् युक्ता इत्यर्थे बहुव्रीहौ अचि
समासान्ते अष्टागवं शकटम् ॥ योगविभागोऽयं वृत्तावुक्तो, भाष्ये तु न दृश्यते इति
व्याख्यानान्तरमाह ‘समाहारः’ इति । ‘अष्टागवम्’ इति द्विगुः । लवणया यत्
अष्टागवयुक्तं तत् यदा उच्यते तदा अनेन वार्त्तिकेन अष्टन आत्वे अष्टागवमिति ॥

८०८ । द्वाष्टनः संख्यायामबहुव्रीह्यशीत्योः ॥ ६।३।४७ ॥

दी—। आत् स्यात् । द्वौ च दश च द्वादश, द्व्यधिका दश इति वा ।
द्वाविंशतिः । अष्टादश । अष्टाविंशतिः । ‘अबहुव्रीह्यशीत्योः’ किम् ?
द्वित्राः । द्व्यशीतिः ॥

द्वि and अष्टन् take the substitute आ if a numeral is the उत्तरपद
but not in a बहुव्रीहि or if अशीति follows. Thus द्वादश meaning—

'two and ten' or 'ten increased by two'. Similarly द्वाविंशति &c. Why say 'अवङ्' ? Witness द्विवा; without the transformation वा, because the compound is a बहुव्रीहिः। Similarly द्वाशीति: does not change द्वि into वा।

नित—। विशब्दस्य अष्टन् शब्दस्य च आत् ख्यात् संख्याशब्दे उत्तरपदे न तु बहुव्रीहौ न वा अशीतौ उत्तरपदे इत्यर्थः। द्वौ च दश च इति समाहारः। द्वाधिका दश इति शाकपाथिवादि। द्वाविंशतिः इत्यपि समाहारः। स्त्रीलं लोकात्। एवमन्य-
त्रापि ॥ द्वौ वा त्रयो वा इति विग्रहे "संख्यायाव्यय—" (८४३—२।२।२५) इति बहुव्रीहिः। तत आत्वप्रतिषेधे "बहुव्रीहौ संख्ये—" (८५१—५।४।७३) इति डचि च द्विवाः ॥ एतदनन्तरं पूर्वसूत्रस्थम् "आदिति योगविभागात्—" इत्यादि, "अष्टनः कपाले—" इत्यादि च पाठ्यम् ॥

दी—। "प्राक् शताद्वक्तव्यम्" (वार्त्तिक)। नेह—द्विशतम्। द्विसहस्रम् ॥

"It should be noted that the उत्तरपद must be below a hundred". Thus द्विशतम् &c. do not change.

नित—। शतात् प्राक् या संख्या तस्यामीवोत्तरपदे द्वाष्टनीः प्रागुक्तमालं वक्तव्य-
नित्यर्थः। तेन शते उत्तरपदे न—द्विशतम्। द्वे शते इति विग्रहः ॥ [एः
द्विसहस्रम् ॥

८०८। ते स्त्रयः ॥ ६।३।४८ ॥

दी—। त्रिशब्दस्य 'त्रयस' स्यात् पूर्वविषये। त्रयोदश। त्रयोविंशतिः।
बहुव्रीहौ तु त्रिदश त्रिदशाः, सजयं बहुव्रीहिः। अशीतौ तु त्रयशीतिः। 'प्राक्
शतात्' इत्येव—त्रिशतम्। त्रिसहस्रम् ॥

Under similar conditions वि becomes त्रयस्। Thus त्रयोदश &c. The change does not take place in a बहुव्रीहिः। Hence त्रिदशाः, which is a बहुव्रीहिः involving the sense of the affix. सूच्—

'three times ten', i.e., thirty. With अशीति again we get वाशीतिः without the change. The restriction 'below a hundred' also exists ; thus विशतम् &c.

नित—। 'चयोदश' इति सन्धिविलादिषु पाठात् 'वयम्' इति सकारान्त आदेशः । 'पूवविषये' इति प्राक्शतोऽयाम् अशीतिभिन्नायां संख्यायासुत्तरपदे अवहुत्रोहिविषये च ॥ 'चयोदश' इति समाहारः, शाकपार्थिवादिकसंघारयो वा ॥ वृत्तौ 'विदश' इति विग्रहवाक्यम् । 'विः' इति सुजन्तः । विराहत्वा 'दश' इत्यर्थः । "संख्ययाव्यय—" (८४३—२।२।२५) इति बहुव्रीहिः । "बहुव्रीहौ संख्ये—" (८५१—५।४।७३) इति डच् समासान्तः । विदशाः विंशदित्यर्थः । समासिनैव सुच्प्रत्ययस्य अये उक्त इति वृत्तौ सुच् न दृश्यते, शुद्ध एव दिशब्द उपलभ्यते । तदाह 'सुजर्थे बहुव्रीहिः' इति ॥

८१० । विभाषा चत्वारिंशत्प्रभृतौ सर्वेषाम् ॥ ६।३।४८ ॥

दी—। द्व्यष्टनोस्त्रश्च प्रागुक्तं वा स्यात् चत्वारिंशदादौ परे । द्वि-चत्वारिंशत्—द्वाचत्वारिंशत् । अष्टचत्वारिंशत्—अष्टाचत्वारिंशत् । त्रि-चत्वारिंशत्—त्रयश्चत्वारिंशत् । एवं पञ्चाशत्षष्टिसप्ततिनवतिषु ॥

The change in द्वि, अष्टन् and त्रि, as noted above, is optional if the उत्तरपद is a numeral from चत्वारिंशत् onwards. Thus द्विचत्वारिंशत् or द्वाचत्वारिंशत् &c. Similarly with पञ्चाशत्, षष्टि, सप्तति and नवति ।

नित—। 'प्रागुक्तम्' इति द्वाष्टनोरालं लेश वयम् । 'चत्वारिंशदादिः' इह प्राक्शतीया संख्या । ताश्च चत्वारिंशत्, पञ्चाशत्, षष्टिः, सप्ततिः, नवतिश्च । अशीतौ तु प्रतिषिद्धौ विकारः ॥

८११ । एकादिश्चैकस्य चादुक् ॥ ६।३।७६ ॥

दी—। एकादिर्नञ् प्रकृत्या स्यात् एकस्य चादुगागमश्च । नञो विंशत्या समासे कृते एकशब्देन सह 'तृतीया' इति योगविभागात् समासः ।

अनुनासिकविकल्पः । एकेन न विंशतिः एकात्रविंशतिः—एकाद्विंशतिः
एकोनविंशतिरित्यर्थः ॥

nञ् stands unchanged coming after एक, and एङ् then takes the augment अदुक् or आदुक् (अद्) । Thus, with the exposition एकेन न विंशतिः we first compound न and विंशतिः into नविंशतिः with नञ् unchanged ; next एकेन is compounded with it by योगविभाग of द्वितीया in the rule “द्वितीया तत्कृत—” (692—2.1.30). Eliding the सुप् and changing एक into एक अद् or एक आद् we get एकाद्-नविंशतिः । This optionally changes द् into न् by: “यरोऽनु—” (116—3.4.45) ; hence the additional form एकात्रविंशतिः meaning एकोन-विंशतिः, i.e., nineteen.

मित—। “नलोपो नञः” (७५६—६।३।७३) इततो ‘नञः’ इत्यनुवृत्तं “नभाट्—” (७५८—६।३।७५) इत्यव ‘नञ्’ इति प्रथमया विपरिणतम् । तत्सम्बन्ध-देव ‘प्रकृत्या’ इत्यप्यनुवृत्तम् । एताभ्यां सह ‘एकादिश्च नञ् प्रकृत्या’ इत्याद्यन्वयो ज्ञभ्यते ॥ आगमसु ‘अदुक्’ इति वृत्तिकारः, ‘आदुक्’ इति हरदत्तः । उभयत्र दीर्घे एकादेशे ‘एकाद्’ इति रूपम् । अदुकि “अतो गुणे” (१८१—६।१।८७) इति न प्रवर्तते, पदत्वादिकशब्दस्य ॥ ‘एकेन’ इति द्विती द्वितीया । तस्य समासो न विहितः । तत आह ‘योगविभागात् समासः’ इति । “द्वितीया तत्कृत—” (६८२—२।१।३०) इति सूत्रे योगविभागः इत्याशयः । अथ तु योगविभागस्य भाष्ये अदर्शनात् सुप्सुपा मयूरव्यंसकादिर्वेति युक्तम् इति नागेशः ॥ “यरोऽनु—” (११५—८।४।४५) इति ‘अनुनासिकविकल्पः’ ॥

दी—। “ष उत्वं दत्तदशधासूत्रपदादेष्टुत्वल्च धासु वेति वाच्यम्” (वार्तिकं) । षोडन् । षोडश । षोढा—षड्धा ॥

“With दत्, दश् and धा following, ष् changes its final into उ and the द् or ष changes into ड or ढ, but this is optional

with धा” । Thus षोडन्—having six teeth, षोडश—sixteen, षोडा
or षड्धा—in six ways.

मित—। ‘दट्’ इति दन्तशब्दस्य “वयसि दन्तस्य—” (८८०—५।४।१४१)
इत्यादेशः । ऋकार इत् । दत् इति स्थितम् । धा इति प्रत्ययः, अतएव नानाधि-
करणवाचित्वाद्बहुले ‘धाम्’ इति बहुवचनम् । ‘टु’ इति टवर्गः ॥ तेन—दट्दशधाम्
परतः षष् उलं भवति, उत्तरपदस्य य आदिवर्णः तस्य च टवर्गादेशो भवति । धा-
प्रत्यये परे तु विकल्पः—इत्यर्थो लभ्यते । इह त्रीणि वाक्यानि, आद्ये उलं विधीयते,
द्वितीये टवर्गः, तृतीये विकल्पः । उलं षष्, टुलमुत्तरपदादेः । परं ‘धा’ इति
प्रत्ययः, न उत्तरपदम्, तेन प्रथमयोर्वाक्ययोः ‘धा’ इत्यस्य टुलं न विधीयते, षष् उले
‘धा’ इत्यपि निमित्तम् इत्येतावदेव उच्यते । तत् निमित्तत्वं परवर्तिन्या ‘धाम् वा’
इत्यवस्थया सप्तम्यापि कथ्यते । तत् ‘दट्दशधाम्’ इत्यत्र ‘धाम्’ इति व्यर्थम् ॥
वस्तुतस्तु वार्त्तिकमिदं लिपिकरैरन्यथापादितमिव भाति । भाष्ये तु “षष् उलं
दट्दशसूत्रपदादेष्टुलम्” इत्येकं वार्त्तिकम्, “धाम् वेति वक्तव्यम्” इति द्वितीयम् ।
तत्र प्रथमात् ‘उलम्’ ‘टुलम्’ इति द्वयमपि अनुवर्तते परेण च सन्वध्यते । तेन धाम्
उलं चेत् टुलमपि, न चेदुलं नापि टुलम् । आद्ये षष् धा इत्युले षड् धा, टुले
षड् डा, षोडा । द्वितीये षष् धा इति जश्ले षड् धा इति ॥ एतच्च हरदत्तानु-
रोधेन । कैयटस्तु उल्ताभावेऽपि टुलमिच्छति । तन्मते षड्ढा इति द्वितीये रूपम् ।
नागेश आह—“कैयटोक्तं युक्तं भाष्येऽपि ‘षड्ढा’ इत्येव पाठस्य प्रायेणोपलभ्यात्” ।
‘प्रायेण’ इत्युच्यते, तत्र हि षड्ढा इति सार्वविकः पाठः, क्वचित् षड्धा अपि दृश्यते ।
किञ्च नायमस्ति नियमः यत् प्राथिकमेव आदेयं द्वयमेव कादाचित्कमिति ।
एकोऽपि ग्रन्थः सुलिखितः शतादपि विशिष्टात् दुर्लिखितेभ्यः । तन्मन्ये हरदत्तोक्त-
मेव न्याय्यम् ॥ षट् दन्ता अस्य इति विग्रहे “वयसि—” इति दत्तादेशः, षष्शब्दस्य
उले षो-भावे दकारस्य डकारे षोडत् इति प्रातिपदिकम् । सुपि षोडन् ॥ षट् च
दश च इति षड्धिका दश इति वा विग्रहे षोडश ॥

दी—। एतयोः परपदस्येव लिङ्गं स्यात् । कुक्कुटमयूटयोर्विमे । मयूरी-
कुक्कुटाविमौ । अर्द्धपिप्पली ॥

The gender of द्वन्द्व and तत्पुरुष compounds is that of the final member. Thus कुक्कुट &c.

नित—। समाहारस्य नपुंसकलिङ्गता विहिता । तदिह 'द्वन्द्व' इति इतरे-
तरयोगो गृह्यते । तस्य उभयपदार्थप्रधानत्वात् मित्रलिङ्गयोः समासे लिङ्गमनियतं
भवति । तदिह लिङ्गं परवत् स्यात् इति नियस्यते । कुक्कुटमयूटौ नयूरीकुक्कुटौ
इत्येक एवार्थः । तथापि परपदमाश्रित्य लिङ्गं नियते ॥ तत्पुरुषस्य उत्तरपदार्थ-
प्रधानः, तेन द्वन्द्वशाखा इत्यादिषु विनापि वचनेन स्त्रीत्वादिकं लभ्यते एव । एक-
देशितत्पुरुषे तु पूर्वपदार्थप्रधानतया पूर्ववलिङ्गे प्राप्ते परवलिङ्गता विधीयते । तदुदा-
हरति अर्द्धपिप्पलीति ॥ अतिप्रसङ्गं निरस्यति—

दी—। “द्विगुप्राप्तापन्नानां पूर्वगतिसमासेषु प्रतिषेधो वाच्यः” (वार्त्तिक) ।
पञ्चस्य कपालेषु संस्कृतः पञ्चकपालः पुरोडाशः । प्राप्सो जीविकां प्राप्त-
जीविकः । आपन्नजीविकः । अलं कुमार्यै अलंकुमारिः । अतएव ज्ञापकात्
समासः । निष्कौशाम्बिः ॥

“This should be prohibited in द्विगु compounds, compounds with प्राप्त, आपन्न and अलम् leading, and in गतिसमास । Thus पञ्चकपाल is not neuter with कपाल, but has the gender of the विशेष्य । Similarly प्राप्त etc., आपन्न etc. The compound अलंकुमारिः in the sense “master of the girl” is sanctioned by this very *Varttika*, and is masculine. Likewise निष्कौशाम्बि is in the masculine.

नित—। ‘द्विगु’ इति “तद्धितार्थ—” (७२८—२।१।५१) इत्यव्ययः समासः ।
‘प्राप्तापन्न’ इति “प्राप्तापन्ने च—” (७१५—२।२।४) इति समासः । ‘अलं-
पूर्व’ इति न केनचित् सूत्रेण विहितः समासः, तदाह ‘अतएव’ अस्यादेव वार्त्तिकात् ।
‘ज्ञापकात् समासः’ । निषेधसामर्थ्यात् अस्ति समास इत्यर्थः । ‘गतिसमास’ गतेः

समासो येन इति बहुव्रीहिणा “कुगति—” (७६१—२।१।१८) इति सूत्रस्थः प्रादिसमासः ॥ एषु परवलिङ्गता न भवति इत्यर्थः । तेन प्राधान्येन विवक्षितो योऽर्थः तदनुगतमेषु लिङ्गमिति फलितम् । न्यायसिद्धमेतन्न वचनसापेक्षमित्युपेक्षितं वार्त्तिकमिदं भाष्यम् । सुवच्च “परवलिङ्गं इन्वै कदेशिनोः” इत्येवं कर्त्तव्यमित्युक्तम् ॥

८१३ । पूर्ववदश्ववड्वौ ॥ २।४।२७ ॥

दी—। द्विवचनमतन्त्रम् । अश्ववड्वौ । अश्ववड्वान् । अश्व-
वड्वैः ॥

The gender of अश्ववड्वौ is that of the first member in the compound. The duality is not essential. Thus अश्व-
वड्वौ etc.—the horse and the mare &c.—all in the masculine because अश्व is masculine.

मित—। अश्वश्च वड्वा च इति विग्रहे “विभाषा वृत्त—” (८१६—२।४।१२) इति वैकल्पिक एकवद्भावः । तस्य तु “स नपुंसकम्—” (८२१—२।४।१७) इति नपुंसकत्वम् । पक्षे एकवद्भावभावे अश्ववड्वौ इति पुंसि । परवलिङ्गतापवादः ॥ ‘द्विवचनमेव वृत्त’ शास्त्रम् इति न मन्तव्यम् । अश्वश्च वड्वाश्च इति विग्रहेऽपि पक्षे इतरितरयोगे अश्ववड्वाः इति पुंसि भवति । तान् अश्ववड्वान् । पुंसप्रदर्शनार्थं शसि रूपं कृतम्, जसि तु स्त्रीपुंसयोरैकरूपता ॥ अश्ववड्वौ इति प्रथमायां द्वितीयायामपि भवति । एतेन प्रथमाद्वितीययोरैव विधिः इति न समित्यम् । तृतीयादिष्वपि भवति, तदाह अश्ववड्वैः इति ॥

८१४ । रात्राङ्गाहाः पुंसि ॥ २।४।२८ ॥

दी—। एतदन्तौ द्वन्द्वतत्पुरुषौ पुंस्येव । अनन्तरत्वात् परवलिङ्गता-
पवादोऽप्ययं परत्वात् समाहारनपुंसकतां बाधते । अहोरात्रः । रात्रेः
पूर्वभागः पूर्वरात्रः । पूर्वाह्नः । द्वयहः ।

इह and तत्पुरुष compounds ending in रात्र, अह्न and अह, with the समासान्त affixes अच् and टच् attached, are in the masculine

This restriction coming immediately after “परवलिङ्गम्—” (812—2.4.26) supersedes that rule and, being subsequent, also bars the neuter enjoined of समाहार compounds. Thus अहोरात्रः इन्दुः, पूर्वरात्रः (तत्पुरुषः), पूर्वाह्णः (तत्पुरुषः), द्वाहः (समाहारः) ।

मित—। रात्रिशब्दान्तात् तत्पुरुषात् इन्द्राच्च समासान्ते अत्रि कृते कचित् समासाङ्गस्य ‘रात्र’ इति रूपं भवति, अहन् शब्दान्तात् तत्पुरुषात् टचि ‘अह’ इति ‘अह’ इति वा । तदा तु समासः पुंसि प्रयुज्यते । परवलिङ्गतायां रात्र्यन्तस्य स्त्रीत्वे अहन्नन्तस्य च स्त्रीत्वे प्राप्ते इदं वचनम् । तदाह ‘परवलिङ्गतापवादोऽयम्’ इति ॥ किञ्च द्वाहः इत्यादिषु समाहारविषयेषु “स नपुंसकम्” (८२१—२।४।१७) इति नपुंसकत्वम् अनेन च पुंस्त्वमिति विप्रतिषेधः प्रसज्यते । ततो “विप्रतिषेधे परम्—” (१७५—१।४।२) इति परवर्त्तित्वादस्य स्वस्य पुंस्त्वमेव भवति । तदाह ‘अयं परत्वात् समाहारनपुंसकतां वाधते’ इति ॥ अहोरात्र इति इन्दुः । “अहःसर्वक—” (७८७—५।४।८७) इत्यच् ॥ पूर्वरात्र इति एकदेशितत्पुरुषः, प्राग्वदच् ॥ पूर्वाह्ण इत्यप्येकदेशिसमासः । “रात्राहः—” (७८८—५।४।८१) इति टच् । “अहोऽहः—” (७८९—५।४।८८) इत्याहोदेशः ॥ द्वाह इति समाहारः । टच् । “न संख्यादेः—” (७९३—५।४।८९) इति अहोदेशो न । इह ‘द्वाह’ इति ससुदायः अकारान्तः, उत्तरपदन्तु अह इति हान्तमेव । तेन “अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः—” (८२१ वा) इति स्त्रीत्वं न भवति इति नागेशः । परं प्रक्षिप्तमिवैतज्जाति । अकारोऽय-सुत्तरपदस्य अन्तः इति पक्षेऽपि परत्वादेनेन पुंस्त्वमेव स्यात् ॥

दी—। “संख्यापूर्वं रात्रं क्लीबम्” (वार्त्तिक) । द्विरात्रम् । त्रिरात्रम् । गयरात्रम् ।

रात्र preceded by a संख्या in a तत्पुरुष is neuter. Thus द्विरात्रम् &c. These are all समाहार द्विगु । गण is a संख्या by “बहुगण—” (258—I.I.23).

मित—। ‘संख्या पूर्वं’ पूर्वपदं यस्मिन् तादृशं ‘रात्र’ रात्र्यन्तस्तत्पुरुषः इत्यर्थः ‘क्लीबम्’ । ‘रात्रम्’ इति तदन्ततत्पुरुषे लक्षणा । समाहारे द्विरात्रमित्यादयः । “बहु-

गणवतु—” (२५८—१।१।२३) इति गणशब्दोऽपि संख्या । गणानां राक्षसां समाहार इति विग्रहः ॥

८१५ । अपथं नपुंसकम् ॥ २।४।३० ॥

दी—। तत्पुरुषः इत्येव । अन्यत्र तु अपथो देशः । कृतसमासान्त-निर्देशाच्चेह—अपन्थाः ।

The compound अपथ is neuter. This is in a तत्पुरुष only. Witness अपथो देशः—a country without a good road—where the बहुव्रीहि has the gender of the corresponding विशेष्य । The enunciation being with a समासान्त attached, the optional form अपन्थाः, without a समासान्त, is masculine by “परवलिङ्गम्—” (४।२—२.४.२६).

नित—। अपथम् इति तत्पुरुषो नपुंसकः स्यात् । ‘तत्पुरुषः’ इत्यनुवृत्तिलक्षम् । “परवलिङ्गम्—” (८१२) इत्यतो ‘इन्दुतत्पुरुषयोः’ इत्यनुवर्त्तते । असम्भवात् ‘इन्दु’ इति नेह सम्बध्यते । ‘तत्पुरुष’ इति च प्रथमया विपरिणम्यते । तदाह ‘तत्पुरुष इत्येव’ इति ॥ अपथः इति बहुव्रीहिः । “ऋकपूरः—” (६४०—५।४।७४) इति अप्रत्ययः समासान्तः । विशेष्यलिङ्गः । न पन्थाः इति विग्रहे “पथो विभाषा” (६५७—५।४।७२) इति समासान्ताभावे “परवलिङ्गम्—” (८१२) इति पथिन् शब्दस्य पुंस्वात् पुंस्त्वे अपन्थाः ॥

८१६ । अर्धर्चाः पुंसि च ॥ २।४।३१ ॥

दी—। अर्धर्चादयः शब्दाः पुंसि क्लीबे च स्युः । अर्धर्चः—अर्धर्चम् । ध्वजः—ध्वजम् । एवं तीर्थशरीरमण्डपीयूषदेहाङ्कुशकलशेत्यादि ।

Words the अर्धर्चादि class are both masculine and neuter. Thus अर्धर्चः—अर्धर्चम् with the समासान्त affix अ attached. Similarly ध्वजः—ध्वजम् । So are तीर्थे &c.

नित—। अर्धम् ऋचः अर्धर्चः अर्धर्चं वा इत्येकदेशिसमासः । “ऋकपूर—”

(२४०—५।४।७४) इति समासान्तः अ-प्रत्ययः । “परवर्द्धिङ्गम्—” (८१२—२।४।२६) इति नित्यस्त्रीत्वे प्राप्ते वचनम् ॥ अर्द्धर्चाः इति आद्यर्थे बहुवचनम् । अर्द्धर्चाः अर्द्धर्चादिशेषे पठिताः शब्दाः इत्यर्थः ॥

८१७ । जात्याख्यायामेकस्मिन् बहुवचनमन्यतरस्याम् ॥ १।२।५८ ॥

दी— । एकोऽप्यर्थो वा बहुवद्भवति । ब्राह्मणाः पूज्याः—ब्राह्मणः पूज्यः ।

In speaking of a class, the plural may be optionally used though the class is but a single object. Thus ब्राह्मणाः &c.

मित— । ब्राह्मणत्वं चक्षित्वमित्यादिकं जातिः । सा च एकैव इति नित्यं व्यक्तिशब्दान् भावप्रत्ययान्तादेकवचनेन आख्यायते । यदा तु विनैव भावप्रत्ययं तस्याः ‘जातेः’ ब्राह्मणत्वादिः ‘आख्या’ आख्यानं कथनमिष्यते तदापि जातिरेकत्वादेकवचनेनैव कथनं न्याय्यम् । बहुवचनस्यापि साधुत्वार्थमाह ‘एकस्मिन्’ जातिरूपे अर्थे अन्यतरस्यां विकल्पेन ‘बहुनाम्’ अर्थानां ‘वचनम्’ उक्तिः कथनं स्यात् । तदाह ‘एकोऽप्यर्थो वा बहुवत्’ इति । यद्वा—एकम् एकत्वम् । एकस्मिन् एकत्वे अपि बहुवचनं वा स्यादित्यर्थः । तेन वैकल्पिकं बहुवचनं लभ्यते ॥ विशेषणानामपि भवति । अतः अनुप्रयोगः ‘पूज्याः’ ‘पूज्यः’ इति ॥

८१८ । अस्मदो द्वयोश्च ॥ १।२।५९ ॥

दी— । एकत्वे द्वित्वे च विवक्षिते अस्मदो बहुवचनं वा स्यात् । वयं ब्रूमः । पक्षे अहं ब्रवीमि—आवां ब्रूवः इति वा ।

The word अस्मद् takes the plural optionally when speaking of one person or two. Thus वयं ब्रूमः &c. Or अहं आवां ब्रूवः ।

मित— । पूर्वपूर्वात् ‘बहुवचनमन्यतरस्याम्’ इत्यनुवर्त्तते । ‘द्वयोः’ अर्थयोः बहुवचनं वा इत्यर्थो भवति । ‘च’ इत्यनेन ‘एकस्मिन्’ इति समुच्चीयते । तदाह ‘एकत्वे द्वित्वे च’ इत्यादि ॥ ‘आवां ब्रूवः’ इत्यर्थे ‘वयं ब्रूमः’ । यच्चे सोऽपि भवति । एवम् ‘अहं ब्रवीमि’ इत्यर्थे ‘वयं ब्रूमः’ इत्यादि ॥

दी—। “सविशेषणस्य प्रतिषेधः” (वार्त्तिक) । पदुरहं ब्रवीमि ।

The plural is prohibited if अव्यय is qualified. Thus पटुः &c.—I, an expert, say so.

नित—। विशेषणान्वितस्य अव्ययव्यत्यस्य प्रागुक्तं न स्यात् इत्यर्थः । “अद्यान् साधु विविक्त्य संयमधनानुच्चैः कुलञ्चात्मनः”, “त्वं राजा वयमपुत्रपासितगुरुप्रज्ञाभिमानोन्नताः” इत्यादिषु विशेषणस्य विधेयत्वकल्पनया बहुत्वं सिध्यति इति हरदत्तादयः । नागेशस्तु तदव्याप्तिर्हि नन्यमानः “अव्ययव्यत्यस्य स्वघटिते समुदाये लक्षणा” इत्याह ॥

८१८ । फल्गुनीप्रोष्ठपदानाञ्च नचत्वे ॥ १।२।६० ॥

दी—। द्वित्वे बहुत्वप्रयुक्तं कार्यं वा स्यात् । पूर्वं फल्गुन्यौ—पूर्वाः फल्गुन्यः । पूर्वं प्रोष्ठपदे—पूर्वाः प्रोष्ठपदाः । ‘नचत्वे’ किम् ? पूर्वं फल्गुन्यौ माणविके ।

फल्गुनी and प्रोष्ठपदा optionally take the plural for dual while each means two stars. Thus पूर्वं &c. Why say नचत्वे ? Witness पूर्वं &c.—The first two female children born with the moon in the Phalguni star—which does not allow the plural.

नित—। ‘बहुवचनमन्यतरस्याम्’ इत्यनुवर्त्तते । ‘च’ इति चकारेण पूर्वसूत्रात्, ‘द्वयोः’ इत्यनुक्त्यते ॥ फल्गुनीति प्रोष्ठपदेति च प्रत्येकं नचत्वयुगलस्य आपत्त्या । फल्गुनी च प्रोष्ठपदे च फल्गुनीप्रोष्ठपदाः । तासाम् । ‘द्वयोः’ रूपेक्षया षष्ठी । तबः ‘फल्गुनीप्रोष्ठपदानां द्वयोः’ अर्थयोः ‘बहुवचनमन्यतरस्यां’ वा भवति ‘नचत्वे’ ज्योतिषि अभिधेये इत्यर्थो जायते । नागेशस्तु ‘नचत्वे’ इति प्रथमादिवचनं मत्वा ‘नचत्वे ययभिधीयते’ इत्येवं व्याचष्टे ॥ हित्वाश्रयं द्विवचनं न्याय्यम्, अनेन तु बहुवचनमपि भवति । तदाह ‘द्वित्वे बहुत्वप्रयुक्तं कार्यम्’ इति ॥ ‘पूर्वाः फल्गुन्यः’ इति द्वे तारके, ‘पूर्वाः प्रोष्ठपदाः’ इति च ॥ फल्गुनीभ्यां नचत्वाभ्यां युक्तः कालः इति “नचत्वे ण—” (१२०४—४।२।२) इत्यण् । “लुवविशेषे” (१२०५—४।२।४) इति लुप् । “लुपि युक्तवत्—” (१२८४—१।२।३१) इति द्विवचने फल्गुन्यौ कालः । माणविके इति

हे कन्यकी । ते च कन्यकी फल्गुन्योर्जाते इति “फल्गुन्यषाढाभ्यां टानौ वक्तव्यौ” (१४०८, वा) इति टः । तस्य च “अविष्ठाफल्गुनी—” (१४०७—४।३।३४) इति लुक् । “टिङ् टाणञ्—” (४७०—४।१।१५) इति ङीप् । तेन सिद्धं ‘फल्गुन्यौ’ इति माणविकाविशेषणम् । इह बहुत्वं न भवति ॥

८२० । तिष्यपुनर्वस्वोर्नक्षत्रद्वन्द्वे बहुवचनस्य द्विवचनं नित्यम् ॥ १।२।३३ ॥

टी—। बहुत्वं द्वित्ववद्भवति । तिष्यश्च पुनर्वसू च तिष्यपुनर्वसू । ‘तिष्य—’ इति किम् ? विशाखानुराधाः । ‘नक्षत्र—’ इति किम् ? तिष्य-पुनर्वसवो माणवकाः ।

A इह compound of तिष्य and पुनर्वसू, though with a plural idea, always takes the dual. Thus, तिष्य is a single star and पुनर्वसू a double star ; their इह gives a plural idea, but it is तिष्यपुनर्वसू in the dual. Why say तिष्य &c. ? Witness विशाखा &c. in the plural. Why say नक्षत्र &c. ? Witness तिष्य &c—children born some when the moon is in the तिष्य star and some when it is in the पुनर्वसू stars—in the plural as expected.

नित—। तिष्य इत्येका तारा पुंसि । पुनर्वसू इति द्वे पुंसि । सृत्वे तु अनुकरणशब्दौ । तयोर्द्वन्द्वे तिष्यश्च पुनर्वसुश्च तिष्यपुनर्वसू, तयोः । नक्षत्राणां नक्षत्र-वाचिनां इन्दुः नक्षत्रइन्दुः । तिष्यपुनर्वस्वोर्नक्षत्रोर्नक्षत्रइन्दुः तस्मिन् न्यायप्राप्तस्य बहुवचनस्य नित्यं द्विवचनं भवति इत्यर्थः । तदेवाह ‘बहुत्वं द्वित्ववद्भवति’ इति ॥ इन्दुः कृते तिसृणां ताराणां बोध इति बहुत्वेऽपि द्विवचनं नित्यं ‘तिष्यपुनर्वसू’ इति । ‘तिष्य—’ इत्युच्यते, अन्येषां तु यथा बोधस्तथा वचनम् । तथाहि विशाखे इति द्वे तारे, अनुराधाः इति तिस्रः । इन्दुः बहुले बहुवचनमेव ॥ नक्षत्रवाचिनां इन्दे एव । यदा तु फल्गुनीशब्दवत् (८१८) अर्थान्तरे वर्तमानयोर्द्वन्द्वः तदा बहुवचनमेव । तथा च—तिष्येण नक्षत्रेण युक्तः कालसिष्यः । तव जाता इति “सन्निवेलादि—”

(१३८७—४।३।१६) इत्यण् । तस्य लुकि तिथ्या नाणवकाः । पुनर्वसुभ्यां नचवाभ्यां युक्तः कालः पुनर्वसुः । तत्र जाताः पुनर्वसवो नाणवकाः । तिथ्याश्च पुनर्वसवश्च तिथ्यपुनर्वसवो नाणवकाः ॥

८२१ । स नपुंसकम् ॥ २।४।१७ ॥

दी— । समाहारे द्विगुर्द्वन्द्वश्च नपुंसकं स्यात् । परवल्लिङ्गापवादः । पञ्चगवम् । दन्तोष्ठम् ।

द्विगु and द्वन्द्व compounds implying समाहार are in the neuter. This bars the rule “परवल्लिङ्ग—” (812—2. 4. 26). Thus पञ्च etc.—a collection of five oxen, &c.

मित— । ‘सः’ इति कः ? ‘यस्य एकवचनं विहितं सः’ इति एकवचनप्रकरणा-
कल्पते । कस्य च एकवचनं विहितम् ? “द्विगुरेकवचनम्” (७३१—२।४।१) इति द्विगोः,
“द्वन्द्वश्च—” (६०६—२।४।२) इत्यादिभिर्द्वन्द्वश्च च । तच्च समाहारि एव :
तदाह ‘समाहारे—’ इत्यादि ॥ पञ्चानां गवां समाहार इति टच् समासान्तः
(७२६—५।४।२२) ॥

दी— । “अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियामिष्टः” (वार्त्तिक) । पञ्च-
पूली ।

A द्विगु, with an अकार final in its last member, is in the feminine. Thus पञ्च etc.—a collection of five pans or bundles of hay &c.

मित— । द्विगुः समाहारद्विगुः । पुलो भाजनविशेषः दण्डगुच्छो वा । पञ्चानां
पूलानां समाहारः इति वाक्ये समासे अनेन स्त्रौले “द्विगोः” (४७६—४।१।२१) इति
ङोपि पञ्चपूलो ॥ अकार इति ऋसदीर्घयोरुभयोरपि ग्रहणम् । तेन भुवं पातौति
भूपाः । कर्त्तरि क्तिप् । पञ्चानां भूपां समाहारः पञ्चभूपी ॥

दी— । “आबन्तो वा” (वार्त्तिक) । पञ्च खट्वी—पञ्चखट्वम् ।

A द्विगु ending in आप् in its last member is optionally in the feminine. Thus पञ्चखट्वी (feminine) or पञ्चखट्वम् (neuter).

मित—। आविति स्त्रियां विहितष्टाप्प्रतायः। टाबन्तीत्तरपदो द्विगुः समाहारि स्त्रियां वा स्यात्। पञ्चे सूत्रेणैवं नपुंसकम्। खट्वाशब्दस्य उपसर्जनक्रस्वः॥

दी—। “अनो नलोपश्च वा च द्विगुः स्त्रियाम्” (वार्त्तिक)। पञ्च-
तल्ली—पञ्चतल्लम्।

A द्विगु ending in अन् in its final member drops the न् and then it is optionally in the feminine. Thus पञ्च etc.

मित—। अनः इति अन्नन्तीत्तरपदस्य द्विगोः॥

दी—। “पालाद्यन्तस्य न” (वार्त्तिक)। पञ्चपालम्। लिभुवनम्।
चतुर्युगम्।

A द्विगु ending with a word of the पावादि class is not in the feminine. Thus पञ्च etc.

मित—। ‘द्विगुः स्त्रियाम्’ इत्यनुवर्त्तते, तत्र द्विगुरिति च षष्ठ्या विपरिणम्यते। ‘विधिः’ इत्याध्याहार्यम्। तेन ‘पावाद्यन्तस्य द्विगोः स्त्रियां न विधिः’ इत्यन्वयो लभ्यते। एवं स्त्रोत्रे प्रतिषिद्धे सूत्रेण नपुंसकं भवति। पावादिराकृतिगणः प्रयोगतोऽनुसर्त्तव्यः॥

दी—। “पुण्यसुदिनाभ्यामहः क्लीवतेष्टा” (वार्त्तिक)। पुण्यहम्—सु-
दिनाहम्।

A तत्पुरुष, with पुण्य and सुदिन leading and having अहन् as final, is in the neuter. Thus पुण्य etc., in supercession of “रावाङ्—” (814—2. 4. 29).

मित—। सुदिनशब्दः प्रशस्तवाची। ‘तत्पुरुष’ इति प्रकरणात्त्वम्। पुण्य-
शब्दात् सुदिनशब्दाच्च परो यः अहन्शब्दः तदन्तस्य तत्पुरुषस्य क्लीवता दृश्यते इत्यर्थः।
“रावाङ्—” (८१४—२।४।२९) इत्यास्थापवादोऽयम्॥

दी—। “पथः संख्याव्ययादेः” (वार्तिक) । संख्याव्ययादेः परः कृत-
समासान्तः पथशब्दः क्लीवमित्यर्थः । तया गां पन्थास्तिपथम् । विरूपः
पन्था विपथम् । कृतसमासान्तनिर्देशान्नेह—सुपन्थाः, अतिपन्थाः ।

पथ, with the समासान्त attached, being the last member of
a तत्पुरुष in which a numeral or an indeclinable leads,
is in the neuter. Thus विपथम्—passage for three ; विपथम्—rug-
ged way. सुपन्थाः and अतिपन्थाः meaning ‘a fine road’ are in the
masculine by “परबल्लिङ्गन्—” (812—2. 4. 36) because no समासान्त is
attached.

मित—। ‘तत्पुरुष’ इति प्रकरणात्त्वम् । ‘पथ’ इति कृतसमासान्तस्य तत्-
पुरुषस्य पराङ्मस्यानुकरणम् । प्रथमान्तम् । ‘संख्याव्ययादेः’ इति पञ्चमौ । तदाह
‘संख्याव्ययादेः परः’ इत्यादि । परबल्लिङ्गतापवादः ॥ सुपन्थाः इत्यात्र “न पूज-
नात्” (८५४—५।४।६८) इति समासान्तप्रतिषेधः । पूजनं प्रशंसा, तच्च स्वतिभ्या-
मेव ॥ तत्पुरुष एव, नेह—विपथा नगरी ॥

दी—। “सामान्ये नपुंसकम्” । सृदु पचति । प्रातः कमनीयम् ।

References in general terms (without an eye to any particu-
lar gender) should be in the neuter. Thus सृदु etc.—cooks
gently ; प्रातः etc.—desirable in the morning.

मित—। सामान्यं लिङ्गविशेषनिरपेक्षम् । तादृशं यदि किञ्चिदुच्यते तत्
न पुंसकलिङ्गेन वक्तव्यम् इत्यर्थः । एतच्च न्यायसिद्धसाधेयस्य अनुवादः, न विधिः ।
तत् वार्तिकमेतदिति न मन्तव्यम् । “न्यायसिद्धमेतत्, विशेष्यविशेषासन्निधाने लिङ्ग-
सर्वनाम्नो नपुंसकस्य न्याय्यत्वात्...दाण्डिनायनेति सूत्रे माथ्ये स्पष्टम्” इति नागेशः ॥
‘सृदु पचति’ इत्यात्र सृदुता पाकधर्मः । तत् ‘सृदु’ इति क्रियाविशेषणम् ॥ ननु
‘क्रिया’ इति स्त्रीलिङ्गम् । तत् ‘सृदु’ पचति’ इत्यास्तु । मास्तु—इह ‘क्रिया’
इत्यात्र विशेष्यम् इति नास्ति नियमः । ‘कर्म’, ‘पाकः’, ‘पक्तिः’, ‘पचनम्’ इत्याद्यपि
स्यात् । तदेवं बहुविशेष्यसम्भवे विशेष्यविशेषस्य अनुक्तौ नपुंसकत्वे सिद्धे ‘सृदु पचति’ ।

भवतु नपुंसकम्, कथं पुनः कर्मत्वम् ? प्रवृत्ते पाके व्यापारजनितः फलांश इह 'सृष्टु' इत्यभिधीयते, तेनास्य कर्मता ॥ 'प्रातः कामणीयम्' इत्यत्र 'कामनीय' इति विशेषणस्य विशेष्ये अनिर्दिष्टे प्राग्वत् सामान्ये नपुंसकम् ॥

८२२ । तत्पुरुषोऽनञ्कर्मधारयः ॥ २।४।१८ ॥

दी—। अधिकारोऽयम् ।

What follows relates to तत्पुरुष compounds except नञ्तत्पुरुष and कर्मधारय ।

नित—। इत उत्तरम् 'अनञ्कर्मधारयः' नञ्कर्मधारयवर्जितः 'तत्पुरुषः' इत्येतदनुवर्तते । यद्वतः परमुच्यते षट्सु सूत्रेषु, तत् तत्पुरुषसमासे वेदितव्यम् । न तु नञ्तत्पुरुषे कर्मधारये वा । इत्यर्थः ॥

८२३ । संज्ञायां कन्योऽशीनरेषु ॥ २।४।२० ॥

दी—। कन्यान्तस्तत्पुरुषः क्लीबं स्यात्, सा चेदुशीनरदेशोत्पन्नायाः कन्यायाः संज्ञा । सुशमस्यापत्यानि सौशमयः । तेषां कन्या सौशमिकन्यम् । 'संज्ञायाम्' किम् ? वीरणकन्या । 'उशीनरेषु' किम् ? दाक्षिकन्या ।

A तत्पुरुष ending in कन्या will be in the neuter if the compound is a class-name of wraps made in उशीनर । Thus descendants of सुशम are सौशमि, a clan in उशीनर । Wrap made by them is सौशमिकन्यम् । This is a general name of a peculiar sort of wraps. Why संज्ञायाम् ? Witness वीरणकन्या—a wrap of the Viranas (another clan in उशीनर)—which, not being a संज्ञा, has कन्या unchanged, though it is made in उशीनर । Why उशीनरेषु ? Witness दाक्षिकन्या—a wrap of the Dakshis—which, not being of उशीनर, retains कन्या though it is a संज्ञा of a kind of wraps.

मित—। ‘उशीनरेषु कन्या’ इति वृत्तिकृतान्वयः, नागेशस्य तु ‘उशीनरेषु संज्ञा’ इति । ‘कन्या’ कन्यान्तसत्पुरुषः । सुशमशब्दादपत्यार्थे “अत इज्” (१०८५—४।१।८५) इति इज्—सौशमयः । “ऋस्वो नपुंसके—” (८१८—१।१।४७) इति ऋस्वे सौशमिकन्यम् । उशीनरदेशजातस्य कन्याविशेषस्य संज्ञा इति वृत्तिकृतादयः, कन्याविशेषस्य उशीनरदेशविख्याता संज्ञा इति नागेशः ॥ ‘वीरण’ इति उशीनरदेशे सङ्गभेदः । तेषां कन्या ॥ ग्रहा—वीरणानि उशीराः, तन्निर्मिता कन्या । उभयव संज्ञान्वाभावात् नपुंसकं न ॥ दक्षस्य अपत्यानि दाक्ष्यः, तेषां कन्या । संज्ञा एव, किन्तु नैयमुशीनरेषु संज्ञा इति नपुंसकाभावः ॥

८२४ । उपज्ञोपक्रमं तदाद्याचिख्यासायाम् ॥ २।४।२१ ॥

दी—। उपज्ञान्त उपक्रमान्तश्च तत्पुरुषो नपुंसकं स्यात्, तयोत्प-
ज्ञायमानोपक्रम्यमाशयोरादिः प्राथम्यं चेदाख्यातुमिष्यते । पाणिनेरुपज्ञा
पाणिन्युपज्ञं ग्रन्थः । नन्दोपक्रमं द्रोणः ।

A तत्पुरुष ending in उपज्ञा and उपक्रम is neuter if the object is to declare first inspiration or first introduction. Thus पाणिनि &c.—ग्रन्थ is originally Panini's inspiration. Here ग्रन्थ refers to the अष्टाध्यायी system of grammar devised by Panini. Similarly नन्द &c.—the measure द्रोण was first introduced by king Nanda.

मित—। उपज्ञायते इत्युपज्ञा उपज्ञायमानं परिदृश्यमानं वस्तु । कर्मणि अङ् । उपक्रम्यते इत्युपक्रमः उपक्रम्यमाणं प्रारम्भमाणं कर्म । कर्मणि घञ् । उपज्ञा च उपक्रमश्च उपज्ञोपक्रमम् । समाहारबन्धः । आदिः प्राथम्यम् । भावे लक्षणा । तस्य उपज्ञोपक्रमस्य आदिः तदादिः । आख्यातुमिच्छा आचिख्यासा । तदादेः आचिख्यासा । तस्यां सत्याम् ॥ पाणिनेः इति कर्त्तरि क्तयोगा षष्ठी । ग्रन्थ इत्यष्टा-
ध्यायी । ‘पाणिनुपज्ञं’ पाणिनिना प्रथमं परिज्ञातो ‘ग्रन्थः’ । प्रवृत्ते ग्रन्थे अन्योऽपि तं जानाति—देवदत्तोपज्ञा अष्टाध्यायी ॥ एवं नन्दोपक्रमं द्रोणः । असत्यामाद्याख्यायां देवदत्तोपक्रमो यागः ॥

८२५ । काया बाहुल्ये ॥ २।४॥ २ ॥

दी—। कायान्तस्तत्पुरुषो नपुंसकं स्यात् पूर्वपदार्थबाहुल्ये । इक्षूणां काया इक्षुच्छायम् । “विभाषा सेना—” (८२८—२।४।२५) इति विकल्पस्या-
यमपवादः ॥ “इक्षुच्छायानिषादिन्यः” इति तु ‘आ’ समन्तात् ‘निषादिन्यः’
इत्याहप्रश्नेषो बोध्यः ॥

A तत्पुरुष ending in काया is in the neuter if the पूर्वपद is in the plural. Thus इक्षु &c.—The shade of sugar canes. This overrules the option allowed by “विभाषा—” (828). “इक्षुच्छायानिषादिन्यः” has to be explained with an आ introduced, thus ‘इक्षुच्छायि आ’ समन्तात् ‘निषादिन्यः’ ।

मित—। ‘काया’ इति कायान्तस्तत्पुरुषः । ‘बाहुल्ये’ गत्यमाने इति वृत्ति-
कारः, ‘बाहुल्ये’ सति इति नागेशः । बाहुल्यञ्च कायाया एव । काया तु सूर्यस्य
भावरणात् जायते । तत् भावरकद्रव्यस्य बाहुल्ये कायाया बाहुल्यम् । भावरकद्रव्यञ्च
कायाया समासे पूर्वपदम् । तदाह ‘पूर्वपदस्य’ यः ‘अर्थः’ इक्षुर्वा वटो वा तस्य ‘बाहुल्ये’
इति ॥ “इक्षुच्छायनिषादिन्यः” इत्येव पाठो रघौ चतुर्थे प्रायेण दृश्यते ॥ अबाहुल्ये
विकल्पो वक्ष्यते “विभाषा सेना—” (८२८—२।४।२५) इति ॥

८२६ । सभाराजामनुष्यपूर्वा ॥ २।४।२३ ॥

दी—। राजपथ्यायपूर्वः अमनुष्यपूर्वश्च सभान्तस्तत्पुरुषो नपुंसकं
स्यात् । इनसभम् ईश्वरसभम् । पथ्यास्यैव इष्यते । नेह राजसभा—
चन्द्रगुप्तसभा ॥ अमनुष्यशब्दो रूढ्या रत्नः पिशाचादीनाह । रत्नः सभम्
—पिशाचसभम् ।

A तत्पुरुष with सभा final, and some synonym of राजन् or some
word meaning a demon leading, is in the neuter. Thus इन
&c. The rule covers synonyms only ; hence राजसभा, चन्द्रगुप्तसभा

&c. are not in the neuter. The word अमनुष्य is restricted to mean राजस, पिशाच &c. Hence रत्नःसभम् &c.

नित—। 'सभा' इति सभान्तस्तत्पुरुषः। सभा अराजामनुष्यपूर्वा इति च्छेदः। न राजा अराजा राजसदृश इत्यर्थः। तस्मादृश्ये नञ् इवार्थे इति शेषः। ये च राज-
पर्यायाः ते खलु राजसदृशाः। तदाह 'राजपर्यायपूर्वः' इति ॥ 'इन' 'ईश्वर'
इत्यादयो राजपर्यायाः। 'राजन्' इति तु न राजनृशब्दसदृशः किन्तु राजन्-
एवायम्। पुष्पनिवचन्द्रगुप्तादयोऽपि न राजसदृशाः किन्तु राजविशेषबोधका एव।
तदेतेषां व्यावृत्तये एवकारिण आह 'पर्यायस्यैव' इति ॥ न मनुष्यः इति व्युत्पत्त्या
'अमनुष्यः' इति द्विधा प्रतिपद्यते—एकस्मात् योगरूढः रक्षपिशाचादिषु वर्तते, अन्यस्तु
शौगिको मनुष्यादन्यमात्रे। इह प्रथमो गृह्यते। तदाह 'रूढ्या' इत्यादि। द्वितीयस्तु
"अमनुष्यकर्तृके च" (२६७०—३१।५३) इत्यत्र। न्यासकारस्तु प्रथममनयोर्व्युत्प-
न्नमाह ॥ सभाशब्द इह शालावचनः। तस्य उत्तरसूत्रेन सामान्यतः क्लीबत्व-
निषेधात् अराजमनुष्यपूर्वत्वे विधीयते ॥

८२७। अशाला च ॥ २।४।२४ ॥

दी—। सङ्घातार्था या सभा तदन्तस्तत्पुरुषः क्लीबं स्यात्। स्त्री-
सभम्, स्त्रीसङ्घात इत्यर्थः। अशाला किम्? धर्मसभा, धर्मशाला
इत्यर्थः।

A तत्पुरुष ending in सभा—in the sense 'an assemblage'
not in the sense शाला, a house—is neuter. Thus स्त्री &c. meaning
a body of a females. Why say अशाला? Witness धर्मसभा which
means धर्मशाला, a house in which religious meetings are held,
a rest-house for pilgrims, &c.

नित—। 'सभा' इति वर्तते, 'अशाला' इत्यनेन च विशेष्यते। 'शाला'
गृहम्। सभाशब्दः शालार्थे सङ्घातार्थे च वर्तते। तत्र 'अशाला' इति पर्युदासात्

सङ्गताथे इह नेवः । तदाह 'सङ्गताथार्था या सभा' इति ॥ धर्मार्था सभा धर्मसभा
पात्रनिवासः । स च शालावशेष एव तेन न क्लीबम् ॥

८२८ । विभाषा सेनासुराच्छायाशालानिशानाम् ॥ २४।३५ ॥

दी— । एतदन्तस्तत्पुरुषः क्लीबं वा स्यात् । ब्राह्मणसेनम्—
ब्राह्मणसेना । यवसुरम्—यवसुरा । कुड्यच्छायम्—कुड्यच्छाया । गो-
शालम्—गोशाला । श्वनिशम्—श्वनिशा ॥ “तत्पुरुषोऽनञ् कर्मधारयः”
(८२२—२।४।१६) इत्यनुवृत्तेर्नेह—इदमेतेनो राजा, असेना, परमसेना ॥

A तत्पुरुष ending in सेना, सुरा, छाया, शाला or निशा is optionally
neuter. Thus ब्राह्मण &c. “तत्पुरुषः—” (822) following, we do
not get neuter in इदं &c. (बहुव्रीहि), असेना (नञ्), परम &c. (कर्म-
धारय) ।

नित— । ‘निशानाम्’ इति प्रथमाथे षष्ठी । ‘—निशाः’ इत्यर्थः । तत्पुरुष-
विशेषणम् । तदाह ‘एतदन्तस्तत्पुरुषः’ इति ॥ कुड्यस्य छाया इति वियहः । कुड्याना-
मित्युक्ते नित्यं स्यात् (८२५—२।४।२२) ॥ शुनो निशा कृष्णचतुर्दशी । तस्यां हि
ज्ञान उपवसन्तीति प्रसिद्धिः इति व्यासपदमन्त्रार्थौ ॥

अथ बहुव्रीहिः

८२८ । शेषो बहुव्रीहिः ॥ २।२।२३ ॥

दी—। अधिकारोऽयम् । “द्वितीयाश्रित—” (६८६—२।१।२४) इत्यादिना यस्य लिङ्गस्य विशिष्य समासो नोक्तः स शेषः, प्रथमान्तमित्यर्थः ।

The rest are called बहुव्रीहिः । This is the subject matter of the rules following. शेष is that particular triad of case-affixes of which no समास is specifically mentioned as in the case of द्वितीया, तृतीया &c. by rules such as “द्वितीयाश्रित—” (686). In other words शेष is प्रथमान्त ।

नित—। उक्तादन्यः शेषः । समासः इत्यस्ति । द्वितीयाया विभक्तयो विशिष्य इह समाससूत्रेषु उक्ताः । तद्वयथा—“द्वितीयाश्रित—” (६८६), “तृतीया तत्-
कृत—” (६८२—२।१।३०), “चतुर्थी—” (६८८—२।१।३६), “पञ्चमी—”
(६८९—२।१।३७), “षष्ठी” (७०२—२।२।८), “सप्तमी—” (७१७—२।१।४०)
इति । अनुक्ता प्रथमा । सैव शेषः । तदाह ‘शेषः प्रथमान्तम्’ । प्रथमान्तं समस्यैव
समासश्च बहुव्रीहिसंज्ञो भवति इत्यर्थः । न चैतावता नीलमुत्पलं नीलोत्पलमित्यादिषु
कर्त्तृधारयेषु बहुव्रीहिर्ज्ञापसङ्गः । तेषां तु “विशेषणं विशेषण—” (७३६—
२।१।५७) इत्यादिषु विधायकसूत्रेषु विशिष्य प्रथमा नोक्ता ॥

८३० । अनेकमन्यपदार्थे ॥ २।२।२४ ॥

दी—। अनेकं प्रथमान्तमन्यपदार्थे वर्त्तमानं वा समस्यते, स बहु-
व्रीहिः । अथप्रथमाविभक्त्यर्थे बहुव्रीहिरिति, समानाधिकरणानामिति च,
फलितम् । प्राप्तुदकं यं प्राप्तोदको ग्रामः । ऊदरयोऽनुडवान् । उपहृत-
पशू रुद्रः । उद्धृतौदना स्थाली । पीताम्बरो हरिः । वीरपुरुषको

ग्रामः ॥ प्रथमार्थे तु न । वृष्टे देवे गतः ॥ व्यधिकरणानामपि न । पञ्चभि-
र्भुक्तमस्य ॥

Several mutually related words in the प्रथमाविभक्ति are com-
pounded in the sense of some word other than those that are
compounded, and the compound is called a बहुव्रीहि । In effect,
बहुव्रीहि is of collocated (समानाधिकरण) words and in the sense of
a विभक्ति other than प्रथमा । Thus प्राप्नोदको ग्रामः—the village reached
by the floods. Here the compound means neither प्राप्त nor
उदक, but something different, viz, यम् which refers to ग्राम ; also
यम् is in the द्वितीयाविभक्ति not प्रथमा, and प्राप्त and उदक are
collocatives. Similarly ऊदरयः &c. There is no समास if the
sense is that of प्रथमा । Thus वृष्टे देवे गतः has वृष्टे and देवे
uncompounded though these are collocative and the reference
is to अन्वयपदार्थ, viz, गतः which, however, being in the प्रथमा bars
compounding. Non-collocative words again are not compo-
unded. Thus पञ्चभिर्भुक्तमस्य—This man's share was eaten by
five—has पञ्चभिः and भुक्तम् uncompounded though the reference
is to अन्वय which is an अन्वयपदार्थ and not in the प्रथमा ।

नित—। 'शेषः' इत्यस्ति । अनेकं शेषः अन्यपदार्थे इति सूत्रशरीरम् । तदाह
'अनेकं प्रथमान्तम्' इति । 'वा' इति सहाविभाषा । अन्यस्य पदस्य अर्थे 'अन्यपदार्थे' ।
अन्यत्वमिह पर्यङ्गतं विभक्तिकृतञ्च इत्युभयात्मकम् । अर्थङ्गतत्वादन्वयस्य समस्यमानानि
यानि प्रथमान्तपदानि तेभ्यो भिन्नस्य कस्यचित् पदस्य अर्थे बहुव्रीहिरित्यायाति । दीर्घ-
बाहुर्देवदत्तः इत्यत्र दीर्घबाहुरिति बहुव्रीहिः, अन्यपदार्थस्य देवदत्तः । विभक्तिकृतत्वात्
पुनः समस्यमानपदानां वा विभक्तिः, प्रथमा इति शेषः, तद्व्यतिरिक्ताया विभक्तेरपि
बहुव्रीहिरित्यप्यायाति । तदाह 'अप्रथमाविभक्त्यर्थे बहुव्रीहिः' इति ॥ किञ्च सति
मानर्थो समासः । सान्नायश्च बाह्ये नाथेन सन्वयं विना प्रथमान्तानां समानाधि-

करणानामिव सम्भवति न व्यधिकरणानाम् । 'बलम्' 'बुद्धिः' इति व्यधिकरणे नैव समस्येते । 'तौष्णा' 'बुद्धिः' इति समानाधिकरणे तु समस्येते एव । तव स्वपदार्थे 'तौष्णबुद्धिः' इति कर्मधारयः, अन्यपदार्थे बहुव्रीहिरिति विवेकः । तदेवाह 'समानाधिकरणानामिति च फलितम्' इति ॥ 'प्राप्तोदकः' इत्यादिषु यथाक्रमं 'यः' 'येन' 'यस्मै' 'यस्याः' 'यस्य' 'यस्मिन्' इति द्वितीयादर्थे समासः । 'वीरपुरुषकः' इत्यव 'वीरपुरुषः' इति कर्मधारये मा विज्ञायि इति कप् कृतः ॥ 'वृष्ट देवे' इत्यव 'वृष्टदेवे' इति समासो न भवति, 'गतः' इत्यस्य प्रथमान्तत्वात् ॥ 'पञ्चभिः' पञ्चभिरितिभिर्भुक्तमस्यान्नमित्यर्थः । कथं तर्हि—“बुद्धिशस्त्रः प्रकृत्यङ्गो घनः” इति वाच्यम् । चारिचरणौ दूतमुखः पुरुषः कोऽपि पार्थिवः ॥” इति ? बुद्ध्यादिषु शस्त्रत्वादिरारोपात् समानाधिकरणत्वात् सिध्यतीति समासः । कथं वा “तमात्मजन्मानसजं चकार” इति ? अपाणिनीयं शिष्टेस्तु न परिहृतम् । तथा च वामनः—“अवजो बहुव्रीहिर्यधिकरणो जन्माद्युत्तरपदः” इति ॥

दी—। “प्रादिभ्यो धातुजस्य वाच्यो वा चोत्तरपदलोपः” (वार्त्तिक) ।
प्रपतितपर्यः—प्रपर्यः ।

A compound, with a प्रादि particle leading and a derivative of some root following, optionally elides the उत्तरपद when further compounded in a बहुव्रीहि । Thus प्रपर्यः, with पतित dropped, or प्रपतितपर्यः with the same retained.

मित—। समासे 'प्रादिभ्यः' परं यदि 'धातुजः' कश्चित् शब्दः उत्तरपदं भवति तदा तस्य समासस्य पदान्तरेण बहुव्रीहौ धातुजसुत्तरपदं वा लुप्यते इति 'वाच्यम्' इत्यर्थः । प्रपतितशब्दे 'प्र' इति 'प्रादि', 'पतित' इति 'धातुजम्' । 'पर्य' इत्यनेन बहुव्रीहौ पतितशब्दस्य वा लोपः ॥

दी—। “नञोऽस्यर्थानां वा चोत्तरपदलोपः” (वार्त्तिक) । अविद्यमानपुलः—अपुलः । 'अस्ति' इति विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययम्—अस्ति-क्षीरा गौः ।

A compound, with a नञ् leading and some word meaning

'existent' following, optionally elides the उत्तरपद when further compounded in a बहुव्रीहि । Thus अपुनः with विद्यमान dropped after नञ्, and अविद्यमानपुनः with the same retained. अस्ति in अस्त्यर्थे here is an indeclinable looking like a तिङन्त word. Compare अस्तिचोरा गौः where the compound अस्तिचोरा is not available if अस्ति is तिङन्त ।

नित—। 'अस्ति' इत्यव्ययं विद्यमानार्थे । अस्ति अर्थे एषाम् 'अस्त्यार्थाः' विद्यमानार्थाः । तेषाम् समासे 'नञः' परं यदि 'अस्त्यर्थे' विद्यमानार्थे किञ्चित् पदसुत्तरपदं भवति तदा तस्य समासस्य पदान्तरेण बहुव्रीहौ विद्यमानार्थसुत्तरपदं वा लुप्यते इत्यर्थः ॥ ननु 'अस्ति' इति धातुनिर्देशे तिप् क्रियताम् । ततश्च अस्तेः असधातोः अर्थः अस्त्यर्थः । अस्त्यर्थे इव अर्थे एषाम् 'अस्त्यार्थाः', तेषाम्—इत्यस्तु व्याख्यानं, किमव्ययेन ? मास्तु । तथा सति अस्त्यार्था इति धातवो निर्दिश्यन्ते, ते नाम कथं नञ्समासस्य उत्तरपदे सुगः ? अतः सुष्ठूक्तम् 'अस्तीति विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययम्' इति । "अस्तिचोरा" इति भाष्यप्रयोगश्च इह मानम् ॥

८३१ । स्त्रियाः पुंवद्भाषितपुंस्कादनूङ् समानाधिकरणे स्त्रियाम्-
पूरणोप्रियादिषु ॥ ६।३।३४ ॥

दा—। भाषितपुंस्कात् अनूङ् ऊङ् अभावः अस्याम् इति बहुव्रीहिः । निपातनात् पञ्चम्या अलुक्, षष्ठ्याश्च लुक् ॥ तुल्ये पठ्वृत्तिनिमित्ते यत् उक्त-
पुंस्कं तस्मात् परः ऊङ् अभावो यत् तथाभूतस्य स्त्रीवाचकस्य शब्दस्य पुंवाचकस्येव रूपं स्यात् समानाधिकरणे स्त्रीलिङ्गे उत्तरपदे, न तु पूरणार्थां प्रियादौ च परतः । "गोस्त्रियोः—" (६५६—१।२।४८) इति ह्रस्वः । चिला गावो यस्य इति लौकिकविग्रहे, 'चिला असू गो असू' इत्यलौकिकविग्रहे, चिल्लुः । रूपवद्भाष्यः ।

भाषितपुंस्कादनूङ् is a बहुव्रीहि compound with the sixth case-ending. The षष्ठी has disappeared and the पञ्चमी in भाषितपुंस्कात्

has not elided by निपातन in this very rule. भाषितपुंल्ल is a word which, with the connotation unchanged, is applied equally to both males and females. Practically it is a word that can take feminine affixes. Hence the rule means—A masculine word, changed by the addition of a feminine affix other than ऊङ्, resumes its masculine form if the उत्तरपद is a feminine word collocative with it but neither has an ordinal termination nor is of the प्रियादि class. Thus in चित्रगुः (with the current exposition चित्रा गावो यस्य or with the book-exposition चित्रा अस् गो अस्), meaning 'one having brindled cows', चित्रा resumes the masculine form चित्र। गो is shortened into गु by "गोस्त्रियोः—" (656—I. 2. 48). Similarly रूपवद्भाष्यः with पुं वद्भाव of रूपवतो ।

मित—। 'उत्तरपदे' इत्यधिकृतमस्ति । 'स्त्रियाः' स्त्रीवाचकस्य शब्दस्य 'पुंवत्' पुंवाचकस्यैव रूपं स्यात् । कदा ? 'समानाधिकरणे' एकद्रव्यनिष्ठे 'स्त्रियां' स्त्रीलिङ्ग शब्दे 'उत्तरपदे' सति । किमविशेषिण सर्वस्यैव स्त्रीवाचकस्य पुंवत् स्यात् ? न इत्याह 'भाषितपुंल्लादनूङ् स्त्रियाः' एव स्यात् न सर्वस्य स्त्रीवाचकस्य । 'भाषितः' स्त्रियां प्रयोगात् प्राक् उक्तः 'पुमान्' येन शब्देन तस्यैव स्यात् नान्यस्य । तवापि पुनः 'अनूङ्' एव, स्त्रियां विहितस्य ऊङ्प्रत्ययस्य अभावो यस्मिन् स्त्रीवाचके शब्दे तस्यैव ॥ किमिदं 'भाषितपुंल्लादनूङ्' इति ? समुदायोऽयं बहुव्रीहिः 'स्त्रियाः' इत्यस्य विशेषणम् । 'भाषितपुंल्लात्' परः 'अनूङ्' ऊङ् अभावो यस्याः यस्यां वा तस्या स्त्रियाः इत्यर्थः । तर्हि 'भाषितपुंल्लादनूङ्' इति षष्ठ्यन्तं लुप्तपञ्चमीकमसु । अत्राह 'निपातनात् पञ्चम्या अलृक् षष्ठ्या लृक्' इति, इहेव सूत्रे निपातनादिति भावः ॥ 'भाषितपुंल्लं' व्याचष्टे 'तुल्ये' इति । 'भाषितः' उक्तः 'पुमान्' यस्मिन्नर्थे स 'भाषितपुंल्लः' अर्थः । सः अर्थः अस्ति यस्मिन् स 'भाषितपुंल्लः' शब्दः । अर्थश्चाद्याच् । इयमेव प्रक्रिया—बहुव्रीहौ "उरःप्रभृतिभ्यः—" (८८६—१।४।१५१) इति कपि भाषितपुमस् कप् इति स्थिते "स्त्रादिभ्यसर्वम्—" (२३०

—१४।१७) इति पूर्वस्य पदत्वम् । “संयोगान्तस्य लोपः—” (५४—८।२।२३) इति सलोपे भाषितपुम् क इति । “पुमः खयि—” (१३८—८।३।६) इति मकारस्य रुले सत्वे च भाषितपुस् क इति । “अवानुनासिकः—” (१३६—८।३।२) इति “अनुनासिकात् परः—” (१३७—८।३।४) इति च अनुस्वारो भाषितपुंस्कः ॥ येन अर्थेन हेतुना पुंसि प्राक् प्रयुक्तः शब्दः, तेनैवार्थेन चेत् स शब्दः सम्पृति प्रत्ययादिभिरिकदेशविक्रतः सन् अविक्रतो वा लिङ्गान्तरे वर्तते तदासौ ‘भाषितपुंस्कः’ शब्दः इति कथ्यते । एतदेवाह ‘तुल्ये प्रवृत्तिनिमित्ते’ इति । प्रवृत्तिः शब्दप्रयोगः । तस्य निमित्तं हेतुः ‘प्रवृत्तिनिमित्तम्’ अर्थः, अर्थगतो धर्म इति शेषः । अर्धं दृष्ट्वैव लोके शब्दः प्रयुज्यते । सुखरः पुमान् इत्यत्र सुखरशब्दप्रयोगे पुंसि स्थितं किमपि वस्तु हेतुः प्रवृत्तिनिमित्तम् । ‘तुल्ये प्रवृत्तिनिमित्ते’ अर्थे अभिन्ने इत्यर्थः । अथ पुंसि सुखरशब्दप्रयोगकाले प्रवृत्तिनिमित्तं यत् प्राङ्निरूपितं वस्तु, सुखरत्वरूपः पदार्थः, तदेव कस्याञ्चित् स्त्रियां लक्ष्यते, प्रयुज्यते च तस्यां स एव शब्दः, तदा ‘सुखर’ इति ‘भाषितपुंस्कः’ शब्दो भवति । परन्तु स्त्रियां प्रयुक्तत्वात् रूपं तस्य स्त्रीप्रत्यययोगेन ‘सुखरा’ इति जायते । स च स्त्रीप्रत्यय इह टाप् न ऊङ् । तेन ‘सुखरा’ इति ‘भाषितपुंस्कानूङ् स्त्री’ शब्दः । तस्माद् पुंवङ्गावो विधीयते । शेषमरे यामणिशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ ‘अनेकम्’ इत्युक्ते बहुव्रीहौ समस्यमानपदानां सर्वेषामेवोपसर्जनत्वं प्राप्नोति । एवं पूर्वनिपातस्य अनियमो प्राप्ते नियमो वक्ष्यते “सप्तमौविशेषणे—” (८६८—२।२।३५) इति । तत् चित्वा गावो यस्य इति वाक्ये समासे चित्वाशब्दस्य पूर्वनिपातः । गोशब्दस्य स्त्रीत्वे चित्वाशब्दस्य भाषितपुंस्कस्य पुंवङ्गावः । गोशब्दस्य तु “गोस्त्रियोः—” (६५६) इति ऋस्वे “एच इक्—” (३२३—१।१।४८) इति ओकारस्य उकारः—चित्रगुः । चित्वा अस् गो अस् इत्यादिषु सन्धिकार्यं न भवति “अकृतव्यूहाः—” (४५, परि—) इत्युक्ते ॥

दी— । चित्वा जरती गौर्यस्येति विग्रहे अनेकोक्तेर्बहुनामपि बहुव्रीहिः । अत्र केचित्—चित्वाजरतीगुः—जतीचित्वागुः । एवं दीर्घातन्वीजङ्घः—तन्वीदीर्घाजङ्घः । सिपदे बहुव्रीहौ प्रथमं न पुंवत्, उत्तरपदस्य मध्यमेन

व्यवधानात् । द्वितीयमपि न पुं वत्, पूर्वपदत्वाभावात् । उत्तरपदशब्दो हि समासस्य चरमावयवे लुङ्, पूर्वपदशब्दस्तु प्रथमावयवे—इति वदन्ति । वस्तु-
तस्तु नेह पूर्वपदमाक्षिप्यते “आनङ् ऋतः—” (६२१—६।३।२५) इत्यत्र यथा ।
तेन उपान्त्यस्य पुं वदेव—चिवाजरद्वुः इत्यादि ॥

The rule says अनेक which means ‘several’ not necessarily ‘two’. Hence three or more words may enter into a बहुव्रीहि । We may therefore have a बहुव्रीहि with the ex-
position चिवा जरती गौर्यस्य । Here some say the form is
चिवाजरतोगुः or जरतीचिवागुः—having an old brindled cow.
Similarly दीर्घातन्वीजङ्घः or तन्वीदीर्घाजङ्घः—having long lean shanks.
They contend “When three words enter into a बहु—, the
first cannot resume the masculine form because the उत्तर-
पद is separated from it by the middle word. The middle
again does not resume the masculine form because it is
not the पूर्वपद । उत्तरपद and पूर्वपद in compounds are restricted
to mean the last word and the first word in them. The
fact is, as in the rule “आनङ्—” (921—6. 3. 25) here too
the विधि is उत्तरपदे—when an उत्तरपद follows. This does not
imply that the विधि is of the पूर्वपद, but of whatever imme-
diately precedes the उत्तरपद । Thus the pen-ultimate has
पुं वद्भाव and the form is चिवाजरद्वुः &c.

मित— । एकाधिकसनेकम् । तत् बहुभिरपि बहुव्रीहिः स्यात् ॥ उदाहरणे
या चिवा सेव जरती गौः इति सामानाधिकरण्यम् । ततो बहुव्रीहिः । द्वयो-
र्विशेषणयोः चिवाजरयोः पथ्यादिण पूर्वनिपातः । एवं दीर्घा तन्वी जङ्घा अस्य
इत्यादि ॥ समासे प्रथमं पदं पूर्वपदम् अन्तः पदम् उत्तरपदम् इति स्थितं
केचित् सूत्रार्थमेव वर्णयन्ति—“स्त्रियाः पुं वद्भवति । कदा ? उत्तरपदे परतः ।

कस्याः स्त्रियाः ? पूर्वपदभूताया इत्यर्थादाशानि, उत्तरपदसामर्थ्यात्—इति । इह च चिवा इति पूर्वपदं गौः इत्युत्तरपदम् । तत्तेषां मते चिवा इत्यस्य विधिः गौः इत्यस्मिन् परे । न चेह गौरिति चिवा इत्यस्मात् परमस्ति, जरतीशब्देन व्यवधानात् । तेन चिवाशब्दस्य न पुंवत् रूपम् । जरतीशब्दस्यापि न, यतीऽसौ न पूर्वपदम् । तथा च चिवाजरतीगुः जरतीचिवागुः इति रूपद्वयम् । एवमन्यत्रापि ॥ इदमसत् । पूर्वपदस्य पारिभाषिकस्य नायं विधिः किन्तु अव्यवहितपूर्ववर्तिनः पदस्य । नेदमपूर्वमुच्यते । इहैव उत्तरपदाधिकारे “आनङ् कृतः—” (२२१) इत्यत्र होतपोवनेषोद्गातारः इत्युदाहरणं स्थितं भाष्ये । तत्तु पारिभाषिके पूर्वपदे न सिध्यति । तेन उत्तरपदात् गौः इत्यस्मात् अव्यवहितस्य पूर्वस्य पुंवदेव—चिवाजरदगुः—जरतीचिदगुः इत्यादि ॥

दी— । अतएव चिवाजरत्यौ गावौ यस्य इति द्वन्द्वगर्भेऽपि चिवाजरदुः इति भाष्यम् । कर्मधारयपूर्वपदे तु द्वयोरपि पुंवत्—जरच्चिदगुः । कर्मधारयोत्तरपदे तु चिदजरद्वीकः ॥ ‘स्त्रियाः’ किम् ? ग्रामणि कुलं दृष्टिरस्य ग्रामणिदृष्टिः । ‘भाषितपुंस्कात्’ किम् ? गङ्गाभाष्यः । ‘अनृद्’ किम् ? वामोरुभाष्यः । ‘समानाधिकरणे’ किम् ? कल्याणयाः माता कल्याणीमाता । ‘स्त्रिया’ किम् ? कल्यानी प्रधानं यस्य स कल्याणी-प्रधानः ॥ पूरण्यां तु—

Hence indeed even in a बहुव्रीहि covering a दन्ध with the exposition चिवाजरत्यौ गावौ यस्य—one having a brindled and an old cow—the form is चिवाजरदगुः, as appears from the भाष्य । But if the पूर्वपद is a कर्मधारय with the exposition जरच्चिवा गौर्यस्य—having a cow which is old and brindled—then both have पुंवद्भाव yielding जरच्चिदगुः । If again the उत्तरपद is a कर्मधा—with the exposition चिवा जरद्वी यस्य—having an old cow which is brindled—the form is चिदजरद्वीकः । Why say स्त्रियाः ? Witness ग्रामणिदृष्टिः which means

one who sees matters not with his own eyes, but with those of the leading house in the village, i. e., an abject supporter of the leading house. In this ग्रामणी is masculine with the meaning 'leader'; without change of meaning, if it is applied to कुल, which is neuter, the form becomes ग्रामणि । ग्रामणी then is भाषितपुंल्ल here, but it is not स्त्रियाम्, hence no पुंवङ्गाव, and the final form is ग्रामणिष्ठिः । Why say 'भाषितपुंल्लान्' ? Witness गङ्गाभाष्यः where, गङ्गा not being; भाषितपुंल्ल, we do not get गङ्गाभाष्यः । Why say '—अनूङ्' ? Witness वामोदभाष्यः which does not become वामोदभाष्यः with पुंवङ्गाव । Why say समानाधिकरणे ? Witness कल्याणीमाता without पुंवङ्गाव the exposition being कल्याणी माता which makes कल्याणी and माता as वधिकरण । Why स्त्रियाम् ? Witness कल्याणीप्रधानः with the exposition कल्याणी प्रधानं यस्य सः where the उत्तरपद not being feminine we have no पुंवङ्गाव । If the उत्तरपद has an ordinal affix, we look forward—

सित— । 'अत एव' अस्मादेव हेतोः, यतः पारिभाषिकं पूर्वपदं न अत्रिष्यते तत इत्यर्थः । तदेव दर्शयति । चिदा च जरती च इति इन्द्रे एका चिदा अपरा जरती गौः । समानाधिकरण्या नास्ति इति न पुंवङ्गावः—चिदाजरती । ततो बहुव्रीहौ गोशब्दे उत्तरपदे पारिभाषिकं पूर्वपदं 'चिदाजरती' इति, अव्यवहित-पूर्वपदं तु 'जरती' इति । अत्र पुंसि प्रयुक्तो नास्ति कोऽपि शब्दः यव स्रोमत्य-योगे 'हन्दूलब्धः चिदाजरतीशब्दो भवेत् । तेन चिदाजरतीशब्दस्य भाषितपुंल्लता नास्ति, अतो न पुंवङ्गावः, टाप् च चिदाशब्दान्न निवर्तते । जरतीशब्दः पुनर्गोशब्दे न उत्तरपदेन समानाधिकरणं भाषितपुंल्लानूङ् च । तस्य पुंवङ्गावे चिदाजरद्वयः । 'इति' एवंविधं 'भाष्यम्' ईदृशव्याख्यानानुकूलमित्यर्थः । एतच्च भाष्ये प्रयुक्तात् 'पट्टीच्छदुभाष्यः' इति इन्द्रगर्भाद्बहुव्रीहिः प्रतीयते । पारिभाषिकपूर्वपदाच्चेति तु

भाष्यप्रयोग एष न सिध्येत् ॥ कर्मधारयपूर्वपदे जरतो चासौ चिवा च इति समाना-
धिकरणत्वात् जरञ्चिवा । ततो बहुव्रीहौ जरञ्चिवयुः । इह जरञ्चिवा इति भाषित-
पुंस्त्वानूङ् । अस्य पुं'वत्त्वे 'चिवा' इत्यस्य वा पुं'वत्त्वे रूपम् ॥ कर्मधारयोत्तरपदे
जरती गौः जरदगवौ । पुं'वद्भावः, टच् (७२६—५।४।६२) डोप् । ततो बहुव्रीहौ कप्
(८३३) ॥ यामं नयतीति किपि यामणौः यामस्य नेता । यामनेतृत्वमिह प्रवृत्ति-
निमित्तम् । तस्मिन्नर्थे पुंसि इह प्रथमं प्रयुक्तः शब्दः । ततो नेतृत्वं कस्मिंश्चित्
कुलेऽप्यस्ति इति दृष्ट्वा यदा कुले शब्दः प्रयुज्यते, तदा कुलशब्दस्य नपुंसकत्वात्
ङ्गस्त्वले यामणि इति रूपं जायते । तदेष यामणिशब्दो भाषितपुंस्त्वः । पुं'वद्भावस्य
तु न विषयः, स्त्रियामप्रयुक्तत्वात् । तेन यामणि दृष्टिः अस्य इति बहुव्रीहौ पुं'वद्भावो
न भवति ॥ 'गङ्गा' इति नित्यस्त्रीलिङ्गः शब्दः । नियतलिङ्गाः शब्दाः लिङ्गान्तरं
न भजन्ते इति तेषां भाषितपुंस्त्वता नास्ति । तेन 'गङ्गा' इत्यस्य भाषितपुंस्त्वता-
भावात् गङ्गाभार्यशब्दे न पुं'वद्भावः ॥ ऊर्वाः सौन्दर्यं दृष्ट्वा पुरुषे यथा वामौ
सुन्दरौ ऊरु अस्य इति वामोरुशब्दः प्रयुज्यते तथा स्त्रियामपि । तत् 'वामोरु' इति
भाषितपुंस्त्वः शब्दः । परं तव "संहित—" (५२५—४।१।७०) इत्युङ् प्रत्ययः
क्रियते रूपञ्च 'वामोरु' इति भवति । अयं तु 'भाषितपुंस्त्वानूङ्' न । तेन
न पुं'वत्—वामोरुभार्यः ॥ कल्याणो इति कस्याश्चित् नाम । प्रधानं नेत्री, नित्यन-
पुंसकम् । उत्तरपदस्य अस्त्रोच्छिन्नत्वात् न पुं'वद्भावः ॥ 'अपूरणीप्रियादिषु' इति
पुं'वद्भावप्रतिषेध उक्तः । तव पूरण्यां प्रक्रियाविशेषं प्रक्रमते 'पूरण्यां तु' इति ॥

८३२ । अप पूरणीप्रमाणोः ॥ ५।४।११६ ॥

दी—।^१ पूरणार्थप्रत्ययान्तं यत् स्त्रीलिङ्गं तदन्तात् प्रमायन्ताच्च
बहुव्रीहेरपि स्यात् । कल्याणी पञ्चमी यासां रात्रीणां ताः कल्याणीपञ्चमा
रात्रयः । स्त्री प्रमाणी यस्य स स्त्रीप्रमाणाः । पुं'वद्भावप्रतिषेधः अप-
प्रत्ययश्च प्रधानपूरणयामेव । रात्रिः पूरणी वाच्या च इति उक्तोदाहरणे
मुख्या । अन्यतस्तु—

A बहु—ending in प्रमाणी or a feminine word with an ordinal
affix takes अप् as समासान्त । Thus कल्याणीपञ्चमा, the वाक्य being

कल्याणी &c.—a succession of nights in which the fifth night is auspicious. There is no पुंवङ्गाव in कल्याणी owing to the prohibition “अपूरणी” in the rule, and अप् is added after पञ्चमीः। Similarly स्त्रीप्रमाणः, the वाक्य being स्त्री &c.—one to whom the wife is the guide. Here स्त्री cannot have पुंवङ्गाव because it is not भाषितपुंस्त्व, and प्रमाणो becomes प्रमाण with the addition of अप्। A पूरणी word in the उत्तरपद bars पुंवङ्गाव and guides अप् only when the पूरणी is prominent. In the example above, the पूरणी is night, and the compound also refers to nights. This is supposed to give prominence to the पूरणी। In the statement कल्याणी पञ्चमी (रात्रिः) यस्य पक्षस्य the पूरणी refers to रात्रि and the whole refers to पक्ष—a fort-night—hence the पूरणी is not prominent, and, if compounded, the पुंवङ्गाव will not be barred, nor will अप् come in. We then look forward—

मित—। पूर्यते अनया इति पूरणी पूरणप्रत्ययान्तः स्त्रीलिङ्गः शब्दः। प्रतीयते अनया इति प्रमाणी। उभयव विशेष्यलिङ्गता, तेन डोप् ॥ ‘पञ्चमी’ इति पूरणी-शब्दः। तस्यां पूरण्यामुत्तरपदे पुंवङ्गावप्रतिषेधः। तेन कल्याणीशब्दात् डोप् न निवर्तते। अनेन सूत्रेण अप् समासान्तः। “यस्येति च” (३११—६।४।१४८) इति ईकार-लोपे टाप् कल्याणीपञ्चमीः॥ प्रमाणीशब्दे उत्तरपदे ‘स्त्री’ इति पूर्वपदम्। तच्च न भाषितपुंस्त्व तेन न पुंवङ्गावः। अपि कृते ईकारलोपे स्त्रीप्रमाणः स्त्रीविधेयः इत्यर्थः॥ “स्त्रियाः पुंवत्—”(८३१) इति सूत्रे तु “पूरण्यां प्रधानपूरणीग्रहणं कर्त्तव्यम्” इति वार्तिकम्। यादृशः पदार्थः पूरणीशब्देन लक्ष्यते तादृश एव चेत् समासस्यापि लक्ष्यः तदा पूरण्याः प्रधानता। तदैव च पुंवङ्गावप्रतिषेधः इति वार्तिकार्थः। उदाहरणे कल्याणीपञ्चमा इति कासाच्चिद्रावीणां समुदायः पञ्चमीति पूरणी अपि रात्रिरेव। एवमिह पूरणी प्रधानम्, तेन न पुंवङ्गावः। अत्रैव वार्तिके “कल्याण-पञ्चमीकः पक्षः” इति भाष्योक्ते उदाहरणे ‘पक्षः’ इति समासवाच्यः, पूरणीवाच्या तु

रात्रिः क्वाचित् । वाच्ययोर्भिन्नजातीयत्वात् पूरणी अप्रधानम् । अतः पु'वद्भावप्रतिषेधो न । किञ्च अप् प्रत्ययोऽपि उदाहरणे नास्ति । तेन अप्रधानत्वे अप् प्रत्ययोऽपि न भवति इत्यनुमीयते । तदाह 'पु'वद्भावप्रतिषेधः' इत्यादि ॥ भाष्योक्तं "कल्याणपञ्चमीकः पञ्चः" इति व्याख्यातुं ऽक्रमते 'अन्यव तु' इति—

८३३ । नट्यातश्च ॥ ५।४।१५३ ॥

दी— । नट्युत्तरपदात् ऋदन्तोत्तरपदाच्च बहुव्रीहेः कप् स्यात् । पु'वद्भावः ।

A बहु—ending in a word with ऋ final or in a word technically known as नदी, will have कप् added to it as a समासान्त । Hence compounding कल्याणी &c. we first get पु'वद्भाव yielding कल्याणपञ्चमी । Next कप् comes in. But in attaching कप् to it, we look forward.

मित— । नदीति परिभाषिकम्, नदीसंज्ञकः शब्द इत्यर्थः । ऋदिति ऋकारान्तः शब्दः । नदी च ऋञ्च नट्युत्, इन्वै कालम् । 'बहुव्रीहौ' इत्यनुवर्त्तते, 'कप्' इति च । तेन बहुव्रीहौ यत् नट्युत्, ततः परं कप् स्यात् समासान्तः इत्यन्वयः । ततश्च नट्युत् इति समासे उत्तरपदमित्यर्थादायाति । तदाह 'नट्युत्तरपदात्' इत्यादि ॥ कल्याणी पञ्चमी (रात्रिः) यस्मिन् पञ्चे इति वाक्ये "पूरण्यां प्रधान—" इति वार्त्तिकेन पु'वद्भावे, अवभावे च, अनेन कप् । कल्याणपञ्चमी कप् इति स्थिते—

८३४ । केऽणः ॥ ७।४।१३ ॥

दी— । के परे अणो ह्रस्वः स्यात् । इति प्राप्त—

When क of an affix follows, the preceding आ, ई, ऊ become shortened. Thus the undesirable form कल्याणपञ्चमिक comes in, and we look further forward.

मित— । ऋस्वः इति पूर्वस्वादनुवर्त्तते । अण् इति दीर्घः अवर्णः इवर्णः उवर्णश्च ॥ तद्धिते एव विधिः तेन 'राका' इति कृति ऋस्वो न इति नागेशः । अन्ये तु सामान्येन विधिं वर्णयन्ति, राका इत्यादिषु च "उणादयो बहुलम्" (३।१६८—

३।२।१) इति बाहुलकात् ऋषं वारयन्ति ॥ 'इति प्राप्त' इत्यस्य 'इति' ऋषले 'प्राप्त' कल्याणपञ्चमिक इति रूपे आपतिते इत्यर्थः ॥

८३५ । न कपि ॥७।१४ ॥

दी—। कपि परे ह्रस्वो न स्यात् । कल्याणपञ्चमीकः पञ्चः । अत्र तिरोहितावयवभेदस्य पञ्चस्य अन्यपदार्थतया रात्रिरप्रधानम् ॥ बहुकर्तृकः ॥

आ, ई, ऊ, are not shortened if कप् follows. Hence finally कल्याणपञ्चमीकः पञ्चः । In the बहु—here the अन्यपदार्थ is पञ्च with its constituent nights undistinguished. Hence the पञ्चमी night is unprominent. As an example of च final, we have बहुकर्तृकः—having many agents.

मित—। अनेन "केऽणः" इति प्रतिषिद्धे कल्याणपञ्चमीकः इति रूपम् । उपसर्जन-द्वयस्यापि अर्थ प्रतिषेधः ॥ ननु कथं रात्रिरिह अप्रधानम् ? उच्यते—इह पञ्चरूपे समुदाये अवयवानां रात्रौणां पृथगभ्यवसानं न भवति तत् ता रात्रयः अप्रधानम् । देवदत्तो याति इत्यत्र देवदत्तस्य अवयवानां पृथग्विश्रानं भवति वा नापि वा भवति । सारस-पंक्तिरेषा इत्यत्रापि सारसाः प्रत्येकं पृथग् गृह्यन्ते वा नापि वा गृह्यन्ते । आद्ये चङ्गतावयवभेदः समुदायः, अन्ते तिरोहितावयवभेदः । इह तिरोहितावयवभेदः पञ्चः, तेन तदवयवभूता पञ्चमी रात्रिरप्रधानम् ॥ चदन्तमुदाहरति—बहवः कर्ता रोऽव बहुकर्तृकः ॥

वी—। 'अप्रियादिषु' किम् ? कल्याणीप्रियः ॥ प्रिया, मनोज्ञा, कल्याणी, सुभगा, दुर्भगा, भक्तिः, सचिवा, स्वसा, कान्ता, ज्ञान्ता, समा, चपला, दुहिता, वामा, अबला, तनया ॥ सामान्ये नपुंसकम्—दृढं भक्ति-र्यस्य स दृढभक्तिः । श्रीत्वचिवन्नायां तु दृढाभक्तिः ॥

Having now finished the consideration of the prohibition अप्रिया in rule 831, he takes up the prohibition अप्रियादि । Why say अप्रियादिषु ? Witness कल्याणीप्रियः—one whose wife is lucky—

without पु'वद्भाव of कल्याणी । प्रियादि words are प्रिया, मनोज्ञा &c. But then, the list including भक्ति, how is दृढभक्ति to be defended ? This is correct by the maxim "सामान्ये नपुंसकम्" । The exposition will be दृढ' &c. the दृढता being considered in the abstract and not as भक्तिनिष्ठा । If we start with दृढा in the feminine, the compound will be दृढाभक्तिः ।

मित— । प्रियादिप्रतिषेधस्य फलमाह 'कल्याणीप्रियः' इति । कल्याणी प्रिया यस्य इति विग्रहः । पु'वद्भावः । उपसर्जनद्वयः ॥ प्रियासमोच्चाप्रभृतयः प्रियादयः । तेषु भक्तिशब्दः पठ्यते । कथं तर्हि "दृढभक्तिरिति जीष्टे राज्यदृष्ट्यापराङ्मुखः", "भवति विरलभक्तिस्त्रानपुष्पोपहारः", "दृढभक्तिर्भवान्या" इत्यादयः प्रयोगाः ? उत्तरमाह 'सामान्ये नपुंसकम्' इति (८२१, वा) । अयमाशयः—दृढ' भक्तिर्यस्य इति विग्रहे दृढ' यस्य इति प्रथमं स्थिते, दृढ' किम् इत्याकाङ्क्षा । यत् दृढं सा भक्तिः इति पूरणम् । प्रथमं सामान्यतोऽप्यवसानं पश्चात् भक्तिशब्दस्यानुप्रवेशः इति । प्रागेव यदि भक्तिनिष्ठा दृढता इति मन्यते तदा पु'वद्भावो न भवति, दृढाभक्तिः इति च रूपम् ॥ भोजस्तु भज्यते सेज्यते इयमिति कर्मणाधनो यो भक्तिशब्दस्तस्यैव प्रियादिषु पाठं मन्यते । तेन भवानी भक्तिराराध्यदेवता यस्य स भवानीभक्तिः न तु पु'वद्भावेन भवभक्तिः । दृढा भक्तिर्यस्य इति भावसाधनस्य तु दृढभक्तिरिति पु'वद्भावो भवत्येव इत्याह ॥ इह भवेन सम्बन्धात् भवान्यामपि भवत्वमस्ति इति कृत्वा भवभवाद्योर्यथाकथञ्चित् तुल्यं प्रवृत्ति-निमित्तमनुसन्धेयम् । तेन भाषितपुंस्त्वत्वं सिद्धयति उदाहरणञ्च सङ्गच्छते । ज्ञापित-मेवदुत्तरसूत्रे अग्रायीशब्दे पु'वद्भावं कुर्वता भाष्यकारिणैव ॥

८३६ । तसिलादिष्वा कृत्वसुचः ॥ ६।३।३५ ॥

दी— । तसिलादिषु आकृत्वसुजन्तेषु (? कृत्वसुजन्तेषु) परेषु स्त्रियाः पुंवत् स्यात् । परिगणानं कर्त्तव्यम्, अव्यासयतिव्याप्तिपरिहाराय—त्रतसौ, तरपुतमपौ, चरदृजातोयरौ, कल्पबदेशीयरौ, रूपपूपाशयौ, थाल, तिलथ्यनौ । बहीषु बहुत्र, बहुतः । दर्शनीयतरा, दर्शनीयतमा । "घरूप—" (६८५—

६।६।४३) इति वक्ष्यमाणो ह्रस्वः परत्वात् पु'वङ्गाव' बाधते—पटितरा, पटितमा । पटुचरी, पटुजातीया । दर्शनीयकल्पा, दर्शनीयदेशीया । दर्शनीयरूपा, दर्शनीयपाशा । बहुथा । प्रशस्ता वृकौ वृकतिः, अजाभ्यो हिता अजथ्या ।

Words that are भाषितपुंस्त्वं will have पु'वङ्गाव if one of the affixes from तसिल् (1953—5.3.7) down to क्तसुच् (2085—5.4.17) is attached. Enumeration is necessary to avoid the exclusion of the desired and the inclusion of the undesired. The affixes are व, तस् &c. Thus बहुव from बहु, दर्शनीय &c. from दर्शनीया । पट्टि &c. are from पट्टी without पु'वङ्गाव because the rule “वहप—” (985), being subsequent, supersedes this rule and substitutes the ह्रस्व barring पु'वङ्गाव । Again दर्शनीय &c. are from दर्शनीया. बहुथा is from बहु, वृकतिः is from वृकौ meaning ‘a fine wolf’, अजथ्या is from अजा meaning ‘good for the goat’.

नित— । ‘स्त्रियाः पु'वत् भाषितपुंस्कादनुङ्’ इत्यनुवर्तते । तेन वृत्तौ ‘स्त्रियाः’ इत्यस्य ‘भाषितपुंस्कादनुङ्’ स्त्रियाः’ इत्यर्थः ॥ ‘तसिल्’ इति “पञ्चम्यान्तसिल्” (१८५३—५ ३।७) इति विहितो ष्टछते, ‘क्तसुच्’ च “संख्यायाः क्रिया—” (२०८५—५।४।१७) इति । इह ‘आक्तसुजन्तषु’ इत्यपपाठः । ‘क्तसुजन्तषु’ इति विवक्षितम् । तसिल् आदौ येषां, क्तसुच् अन्ते येषां तेषु प्रत्ययेषु परतः पु'वङ्गावो विधीयते । ‘आक्तसुच्’ इत्यव्ययीभावो न सिध्यति, आ क्तसुचः प्रत्ययाः इत्यर्थः । तत आक्तसुजन्तशब्दः प्रत्ययान्तं वक्ति न प्रत्ययम् । सुप्रतिषेधे तु बहुषु पुल्लिङ्गे अथमेव आङ् युक्तः पाठा दृश्यते । तत्त्वबोधिकां पुनराकारो नास्ति ॥ बहुवो हि इह प्रत्यया विहिताः, सर्वेषु तु पु'वङ्गावो नेष्यते, इष्यते च ततोऽन्यथापि विहिते प्रत्यये । अतः आह ‘परिगणनं कर्त्तव्यम्’ इति । व्याप्तिशब्दः प्राप्त्यर्थकः । अव्याप्तिरप्राप्तिः इष्टस्य अप्राप्तिः । अतिव्याप्तिः अधिक्रा प्राप्तिः अनिष्टस्य प्राप्तिः । तयोः ‘परिहाराय’ वारणाय ‘परिगणनं कर्त्तव्यम्’ । अथ परिगण्यन्ते प्रत्ययाः—‘वतसौ’ इत्यादि । इह ‘तिल्’ क्तसुचः परसुक्तः,

‘य्यन्’ तसिलात् प्राक् । अकृते परिगणने एतयोरप्राप्ते अव्याप्तिः स्यात् । देश्वादयः प्रत्ययाः तसिलादिषु पठ्यन्ते, तेषु च प्राप्ते पुं वद्भावे अतिव्याप्तिरपि । परिगणनेन तु उभय परिह्रियते ॥ बहुव इति तल् प्रत्यये परे बहुव्रीशब्दस्य पुं वद्भावः । बहुतः इति तसिल्परं तथा ॥ अतिशयेन दर्शनीया इत्यर्थे तरपि तमपि च पुं वद्भावः ॥ अतिशयेन पट्टी इत्यर्थे तरपि तमपि च अनेन ‘पटु’ इति पुं वद्भावः प्राप्तः । “चरूप—” (८८५—६।३।४३) इत्यनेन तु ‘पट्टि’ इति ह्रस्वः । परवर्तित्वात् ह्रस्वविधिः प्रवर्तते—पट्टितरा, पट्टितमा ॥ पूर्वं पट्टी इत्यर्थे पट्टीशब्दात् “भूतपूर्वं चरट्” (१८८८—५।३।५३) इति चरट् । पुं वद्भावः ॥ पट्टाः प्रकारेण युक्ता पट्टीप्रकारा इत्यर्थे पट्टीशब्दात् “प्रकारवचने जातीयर्” (२०२४—५।३।६८) इति जातीयर् । पुं वद्भावः ॥ ईषदसमासा दर्शनीया दर्शनीयेव इत्यर्थे दर्शनीयाशब्दात् “ईषदसमासौ—” इति कल्पपदेशीयरी । पुं वद्भावः ॥ प्रश्ला दर्शनीया इत्यर्थे “प्रशंसायां रूपप्” (२०२१—५।३।६६) इति रूपप् । पुं वद्भावः ॥ याया कृतसिता दर्शनीया इत्यर्थे “यायो पाशप्” (१८८३—५।३।७७) इति पाशप् । पुं वद्भावः ॥ वह्नीः प्रकारेण इति वह्नीशब्दात् “प्रकारवचने घाल्” (१८७१—५।३।२३) इति घाल्, पुं वद्भावः ॥ प्रश्ला वकी इत्यर्थे वकीशब्दात् “व्रकजोष्ठाभ्याम्—” (३५०४—५।४।४१) इति तिल् । पुं वद्भावः ॥ अजाभ्यो हिता इत्यर्थे अजाशब्दात् “अजाविभ्यां य्यन्” (१६६८—५।१।८) इति य्यन् । पुं वद्भावः ॥ परिगणनसामर्थ्यात् “जातिश्च” (८४२—६।३।४१) इति निषेधं बाधित्वा वकीशब्दे अजाशब्दे च पुं वद्भावः ॥

दी—। “यसि बहुल्यार्थस्य पुं वद्भावो वक्तव्यः” (वार्त्तिक) । वह्नीभ्यो देहि—बहुशः । अल्पाभ्यो देहि—अल्पशः ।

Words in the feminine meaning बहु and अल्प have पुं वद्भाव when शस् follows. Thus बहुशः &c, अल्पशः &c.

नित—। वह्नीभ्यो देहि इत्यर्थे “बहुल्यार्थात् शस्—” (२१०८—५।४।४२) इति वह्नीशब्दात् शस् । पुं वद्भावः—बहुशः । एवमल्पशः ॥

दी—। “त्वत्तलीर्गुणवचनस्य” (वार्त्तिक) । शुक्लाया भावः शुक्त्वम् ।

‘गुणवचनस्य’ किम् ? कर्त्र्या भावः कर्त्रीत्वम् । “शरदः कृतार्थता” इत्यादौ तु सामान्ये नपुंसकम् ।

Words technically known as गुणवचन have पुंवद्भाव when त्व or तल् follows. Thus शुक्लत्वं from शुक्लः । Why say गुणवचनस्य ? Witness कर्त्तृत्वम् without पुंवद्भाव from कर्त्री which is not गुणवचन । कृतार्थता in “शरदः कृतार्थता” is not from कृतार्थः but from कृतार्थ with सामान्ये नपुंसकम् ।

नित— । त्वतलोः परयोः गुणवचनस्य पुंवद्भावो वक्तव्य इत्यर्थः । गुणसुक्तवान् गुणवचनः । स च “संज्ञा-जाति-कृदन्त-तद्धितान्त-समस्त-सर्वनाम-संख्याशब्दातिरिक्तः शब्दः” इति नागेशः । शुक्लशब्दोऽव्युत्पन्नः गुणवचनः । भाषितपुंस्त्वस्यायम् । तेन शुक्लाया भावः इति त्व-प्रत्यये पुंवद्भावः ॥ कर्तृशब्दो भाषितपुंस्त्वः, परं कृदन्त इति न गुणवचनः, अतः कर्त्तृत्वम् इति पुंवद्भावो नास्ति ॥ ननु “निरौच्यं मेने शरदः कृतार्थताम्” इत्यत्र ‘कृतार्थता’ इति शरदः सम्बन्धे प्रयुक्तं दृश्यते । ‘कृतार्थ’ शब्दस्य भाषितपुंस्त्वोऽपि बहुव्रीहिणा समस्तत्वात् कृतार्थशब्दस्य पुंवद्भावो न स्यात् । ‘कृतार्थाताम्’ इत्यपि कृन्दो विरुद्धम् । तत् कथं नामैतत् ? उच्यते—नेह कृतः अर्थ अनया शरदा इति साक्षात् विवक्षा । किन्तु कृतः अर्थः येन तत् कृतार्थम् इति सामान्यतः प्रक्रम्य कृतार्थेषु शरदः अन्तर्भावः ॥

दी— । “भस्याडे तद्धिते” (वार्त्तिक) । हस्तिनीनां समूहो हास्तिकम् । ‘अडे’ किम् ? रौहिणेयः । “स्त्रीभ्यो ढक्” (११२३—४।१।१२०) इति ङोऽत्र गृह्यते । “अग्नेर्ढक्” (१२३६—४।२।३३) इति ढकि तु पुंवदेव—अग्न्यायै देवतास्य स्थालीपाकस्य आग्नेयः ।

Feminine words have पुंवद्भाव when ङ तद्धित, other than ङ, beginning with य or a vowel follows. Thus हास्तिकम् from हस्तिनी in the sense ‘a crowd of female elephants.’ Why say अडे ? Witness रौहिणेय with ढक् attached to रौहिणी which does

not assume the masculine form रोहित । Here the ढ in अढे is that of “स्त्रीभ्यो ढक्” (1123—4.1. 120); the ढ of “अग्रदेढक्” (1236—4.2.33) allows पुंवङ्गाव । Thus अग्रदेयः &c. with ढक् attached to अग्रायौ, the sense being, ‘a saucer-full of pudding &c. having अग्रायौ for the presiding deity’.

नित— । मसंज्ञकस्य भाषितपुंस्त्वनूङः स्त्रीवाचकस्य शब्दस्य पुंवत् स्यात् तद्धिते परे, न तु ढकारादौ तद्धिते ॥ हास्तिकमिति “अचित्त—” (१२५६—४।२।४७) इति ढक्प्रत्यये हस्तिनीशब्दस्य पुंवङ्गावः । हस्तिन् ढक् (इक) इति स्थिते “नस्तद्धिते” (६७९—६।४।१४४) इति टिलोपः । असति पुंवङ्गावे हस्तिनी ढक् इति स्थिते “यस्येति च” (३११—६।४।१४८) इति ईकारलोपे हस्तिन् ढक् इति जाते ‘इन्’-भागस्य लोपो न भवति । स हि लोपः “नस्तद्धिते” इति विधीयते । तस्मिन् कर्त्तव्ये “असिद्धवत्—” (२१८३—६।४।२२) इति सूत्रेण “यस्येति च” इत्यस्य कार्यम् ईकारलोपः असिद्धः । तेन ईकारलोपेऽपि शिष्टं शब्दरूपम् ईकारान्तमेव सन्त्यम् । ततो न इन्-लोपः । तेन ‘हास्तिकम्’ इति स्यात् ॥ रोहितलोहितौ पथ्यायौ । रोहितशब्दात् “वर्णात्—” (४९६—४।१।३९) इति स्त्रियां ङोपि तकारस्य नकारे रोहिणी । तस्या अपत्यमित्यर्थे इह ढकि पुंवङ्गावप्रतिषेधे रौहिण्येः, इतरथा हि रौहितेय इति स्यात् । नागेशस्तु प्रत्ययस्यापि निवृत्त्या इजि रौहितिरित्याह ॥ अग्र-शब्दस्य स्त्रियां “वृषाकप्यग्रि—” (४९४—४।१।३७) इति ऐकारे अन्तादेशे ङोपि च अग्रायौ । “प्रातिप्रदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम्” इति अग्रे विहितो ढक् अग्राय्या अपि भवति । किञ्च अग्निसम्बन्धात् अग्राय्यामपि अग्नित्वमस्ति इत्यस्य पगमे उभयोस्तुल्यं प्रवृत्तिनिमित्तम् । एवम् ‘अग्रायौ’ इति भाषितपुंस्त्वनूङ् स्त्रीशब्दः । ततः पुंवत्त्वे ‘अग्रि ढक्’ इति जाते ‘अग्रदेयः’ इति रूपम् । एवमिह भाष्यस्वरसः । असति पुंवत्त्वे अग्रायौ इत्यस्य ईकारलोपे अग्राय्येयौ इति स्यात् ॥

दी— । सपत्नीशब्दस्त्रिधा । शत्रुपर्यायात् सपत्नशब्दात् शार्ङ्गरवा-दित्वात् ङीनि एकः । समानः पतिर्यस्या इति विग्रहे विवाहनिबन्धनं पतिशब्दमाश्रित्य नित्यस्त्रीलिङ्गो द्वितीयः । स्वामिपर्यायपतिशब्देन

भाषितपुंस्कन्तृतीयः ॥ आद्ययोः शिवादयश्च—सपत्न्या अपत्यं सापत्नः ।
तृतीयास्तु लिङ्गविशिष्टपरिभाषया पत्युत्तरपदलक्षणो गद्य एव, न त्वण्,
शिवादौ रुढयोरेव ग्रहणात्—सापत्यः ॥

The word सपत्नी is derived in three ways. First, from सपत्र which means an 'enemy' and, being of the शाङ्करवादि class, takes डीन् in the feminine. सपत्र, having a technical sense, is रुढ् ; सपत्नी, derived from it, is भाषितपुंस्कानूङ् and subject to पुं वङ्गाव । A second derivation is from सपति in the sense समानः पतिः स्वाः where पति, through marriage, means 'husband'. This sense of पति is technical and hence सपति also is रुढि । But सपत्नी derived from it always means a woman ; so it is not भाषितपुंस्कानूङ्—no पुं वङ्गाव । Thirdly we may have the word from सपति with पति meaning 'master'—a यौगिक word. सपत्नी thus obtained is भाषितपुंस्कानूङ् and subject to पुं वङ्गाव ।

Now with the exposition सपत्न्या अपत्यम् we observe that सपत्नी, derived in the first two ways above, is of the शिवादि class and receives अण् yielding सापत्नः । But as the शिवादि class includes the रुढि derivatives only, the third, which is a यौगिक word, takes स्त्वं not अण्, by the rule “—पत्युत्तरपदास्त्याः” (1077—4.1.85) because by the maxim “—लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम्”, पत्युत्तरपद includes पत्युत्तरपद । Hence with पुं वङ्गाव we get सापत्यः ।

नित— । ‘विधा’ सिध्यति इति वाक्यशेषः । तदेव दर्शयति । सपत्र इत्यव्युत्पन्नं प्रातिपदिकं शब्दौ रुढम् । “रिपौ वेरिसपत्नारिङ्घिवेषणदुहं दः” इत्यमरः । शाङ्करवादिषु पाठात् स्त्रियां ङोनि सपत्नी । इह प्रवृत्तिनिमित्तं श्रुता । तच्च स्त्रियां पुंसि च तुल्यम् । तत् ‘सपत्नी’ इति भाषितपुंस्कानूङ् शब्दः पुं वङ्गावस्य विषयः । इयमेका सिद्धिः ॥ पाति रक्षति इति श्रीणादिके डतिप्रत्यये ‘पतिः’ भर्त्तरि यीगरूढः

स्वामिनि यौगिकः । “धवः प्रियः पतिर्भर्त्ता” इति “स्वामीस्त्वश्चरः पतिरौशिता” इति चास्मरः । ‘समानः पतिरस्य जनस्य’ इति विग्रहे सपतिः । इह प्रवृत्तिनिमित्तं भर्तृपक्षे एकभर्तृकता, स्वामिपक्षे एकस्वामिकता । एकभर्तृकता पुनः स्त्रिया एव सम्भवति, एकस्वामिकता तु दासीदासादिषु सर्वत्र । आद्ये ‘सपति’ शब्दे नित्यं स्त्रियां वर्त्तते, “नित्यं सपत्न्यादिषु” (४६२—४।१।३५) इति च ‘सपत्नी’ इति रूपं लभते । न चाद्यं भाषितपुंस्त्वानुङ् नापि पुं वद्भावविषयः । इयं द्वितीया सिद्धिः ॥ एकस्वामिकतायां तदेव रूपं सपत्नीति, परन्तु भाषितपुंस्त्वानुङ् अयं शब्दः पुं वद्भावस्य विषयः । एषा तृतीया सिद्धिः ॥ सपत्न्या अपत्यम् इति विग्रहे “स्त्रीभ्यो ढक्” इति ढकि प्राप्ते प्रथमद्वितीययोः शिवादिषु पाठात् “शिवादिभ्योऽण्” (१११५—४।१।११२) इत्यण् । ततः प्रथमस्य पुं वद्भावे ङीपो निवृत्त्या ‘सापन्नः’ ॥ द्वितीयस्य तु न पुं वद्भावः किन्तु “यश्चेति च” (३११—६।४।१४८) इति ईकारलोपे ‘सापन्नः’ इत्येव । तृतीयस्तु शिवाः दिपु न पठ्यते । तत्र ढकि प्राप्ते भाष्योक्तो न पूर्वविवृतिविधेन “दित्यदिति—” (१०७७—४।१।८५) इति ण्य-प्रत्ययो भवति । पुं वद्भावे ‘सापत्यः’ । ननु “दित्यदिति—” इति सूत्रं पतिशब्दे उत्तरपदे प्रवर्त्तते, इह तु पत्नीशब्द उत्तरपदम् । तत् ढकि ‘सापत्यः’ एव स्यात् । उच्यते “प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम्” इति पत्युत्तरपदे विधिः पत्युत्तरपदेऽपि भवति । नागेशस्तु ढकमवाध्रियते ॥

दी— । “ढक्छसोश्च” (वार्त्तिक) । भवत्याश्छान्ना भावतृकाः—भवदीयाः । एतद्वार्त्तिकम् “एकं तद्धिते व” (१०००—६।३।६२) इति सूत्रञ्च न कर्त्तव्यम्, “सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुं वद्भावः” (७२८, वा) इति भाष्य-कारेष्ट्या गतार्थत्वात् । सर्वमयः—सर्वकाम्यति—सर्विका भाष्यां यस्य सर्वकामार्थ्यः—सर्वप्रियः इत्यादि ॥ पूर्वस्यैवेदम् “भस्त्रैषाज्जाज्ञाद्वा—” (४६६—७।३।४७) इति लिङ्गात् । तेन अकचि एकशेषवृत्तौ च न । सर्विका, सर्वाः ॥

There is पुं वद्भाव when ढक् or छस् is added to भवतौ । Thus भावतृकाः with ढक् and भवदीयाः with छस् in the sense ‘your pupils’. This वार्त्तिक and the rule “एक—” (१०००—६.३. ६२) are unneces-

sary, their purpose being served by “सर्वनाम्नी—” (728, V) the इष्टिसूत्र of the भाष्यकार । Thus सर्वमयः from सर्वा (तद्धितवृत्ति), सर्व-
काम्यति from सर्वा (सनायन्तवृत्ति), सर्वकामार्थः from सर्विका and सर्वप्रियः
from सर्वा (समानवृत्ति) &c. The पुंवङ्गाव is of what precedes the
cause for it, as appears from the rule “भस्त्रा—” (466). Hence
it is not available in an एकशेष or when अकच् follows. Thus
सर्विका with अकच् and सर्वाः by एकशेष ।

भित— । “भवतृकृत्सौ” (१३३८—४।२।१५) इति विहितौ ठक्कुसौ
इह गृह्यते । तत् ल्यदादिषु पठितो वृद्धसंज्ञको भवच्छब्द एवास्य विषयः । तस्य च
स्त्रियां ‘भवती’ इति रूपम् । ठकि कृसि च परे भवतीशब्दस्य पुंवङ्गावः स्यात्
इति वार्तिकस्यार्थः ॥ अथ ठक् गृहणं किमर्थं, यावता “भस्त्राडे—” इति सिद्ध एव
ठकि पुंवङ्गावः ? तस्य इकादिशात् प्रागेव भवतीशब्दस्य अभत्वेऽपि पुंवङ्गावो यथा
स्यादेवमर्थं उग्यहणम् । तेन ‘भवत् ठक्’ इति जाते “इत्सुसुक्—” (१२२१—७।३।५१)
इति कादेशे भावत्कः । अकृते उग्यहणे भावतिक इति स्यात् ॥ कृसि तु “सिति च”
(१२५२—१।४।१६) इति पदत्वम् । ततः अप्राप्ते पुंवङ्गावे वचनम् ॥ वृत्तिः
पदविधिः । वृत्तयः समासवृत्तिस्तद्धितवृत्तिरित्येवमादयः पञ्च इत्युक्तं प्राक् । ‘गतः’ अतीतः
‘अर्थः’ प्रयोजनं यस्य तत् ‘गतार्थं’ निष्प्रयोजनम् । तस्य भावो गतार्थत्वम् । तस्मात्
प्रयोजनाभावादित्यर्थः ॥ सर्वमय इति तद्धितवृत्तिरुदाहरणम् । सर्वस्या आगत इति मयट् ।
पदत्वादप्राप्ताऽपि पुंवङ्गावः सर्वनाम्नी भवति । वस्तुतस्तु ‘सर्वः’ इत्यत्र पुरुषविषयकमशेषत्वं
प्रवृत्तिनिमित्तम् ‘सर्वा’ इत्यत्र तु स्त्रीविषयकम् । एवं प्रवृत्तिनिमित्तभेदात् भाषितपुंस्त्वत्वं
नास्तीत्यप्रसङ्गः पुंवङ्गावस्य ॥ सर्वकाम्यति इत्यत्र आत्मनः सर्वा इच्छति इत्यर्थे काम्यच् ।
पुंवङ्गावः ॥ सर्विका इति नाथं भाषितपुंस्त्वानूङ् शब्दः । तेन अप्राप्तः पुंवङ्गावः सर्वनाम्नी
भवति । अथ भवानिह भाषितपुंस्त्वान्मात्रयमाणः त्वैषैव प्राप्तिं मन्यते तदा षष्ठीसमासः
सर्वप्रिय इत्युदाहरणम् । प्रियादिषु प्रतिषिद्धोऽपि सर्वासां प्रियः इति व्यधिकरणेऽपि
पुंवङ्गावः सर्वनाम्नी भवति ॥ एष सर्वनाम्नः पुंवङ्गावः ‘पूर्वस्यैव’ पूर्ववर्त्तिन एव शब्दस्य ।
येन वृत्तिसिद्ध्यिन् परभूते एव भवति इत्यर्थः । एतत् “भस्त्रैषा—” (४६६) इति सूत्रादनु-

नौयते । तेन हि स्तुति 'एषा' इति सर्वनामशब्दस्य अकचि 'एषका' 'एषिका' इति रूपद्वयं प्राप्यते । तव निमित्तं ककारात् परष्टाप् । 'एषा अकच्' इति स्थिते अन्याद्वयः पूर्वमकच्, तेन एष अकच् आ इति जाते एषका एषिका इति रूपद्वयम् । सति तु पुंवद्भावे टापो निवृत्तिः स्यात्, निमित्ताभावात् इत्थमपि न स्यात् रूपद्वयञ्च न सिद्धेत् । तदाह 'पूर्वस्थैव' इति ॥ फलम् अकचि सर्विका न तु सर्वकः ॥ एकशेषे एक एव शिष्यते परभूतं किञ्चिदपि नास्ति इति न पुंवत् । तेन सर्वाः न तु सर्वे इति ॥

दी— । “कुक्कुट्यादीनामण्डादिषु” (वार्त्तिक) । कुक्कुट्या अण्डं कुक्कुटाण्डम् । मृग्याः पदं मृगपदम् । मृगक्षीरम् । काकशावः ।

कुक्कुटी &c. have पुंवद्भाव when अण्ड &c. follow in a compound. Thus कुक्कुटाण्डम् from कुक्कुटी, मृगपदम् from मृगी ; similarly मृगक्षीरम् &c.

मित— । उदाहरणेषु सर्वेषु षष्ठैतत्पुरुषः । कुक्कुटी मृगी इत्यादयो जाति-शब्दा ङीषन्ताः ॥

८३७ । क्यङ्मानिनोश्च ॥ ६।३।२६ ॥

दी— । एतयोः परतः पुंवत् । एनीवाचरति एतायते । श्येनीवाचरति श्येतायते । स्वमित्रां काल्चिद्दर्शनीयां मन्यते दर्शनीयमानिनी । दर्शनीयां स्त्रियं मन्यते दर्शनीयमानी चैत्रः ।

Feminine words resume the masculine form when क्यङ् is to be attached or when मानिन् is the उत्तरपद । Thus एतायते, behaves like a doe ; श्येतायते, behaves like a hawk. In these एनी becomes एत and श्येनी becomes श्येत by पुंवद्भाव । Also दर्शनीयमानिनी comes from दर्शनीया the sense being 'she considers some girl other than herself as fine-looking' ; दर्शनीयमानी too, is from दर्शनीया in the sense 'Chaitra thinks the woman is good looking'.

मित— । क्यङि परतो मानिनि चोत्तरपदे 'स्त्रियाः पुंवत् भाषितपुंस्कादङ्'

इत्यर्थः । एतच्चिवाङ्गो मृगविशेषः । स्त्रियाम् एनौ । एतश्चब्दस्य मुख्यतो वयंवाचित्वात्
 “वर्णादनुदात्तात्—” (४८६—४।१।३८) इति वैकल्पिके ङीपि तकारस्य नकारः ।
 पक्षे एता । “कर्तुः क्यङ्—” (२६६५—३।१।११) इति क्यङि पुंवद्भावे ‘एत य
 लट्’ इति स्थिते “अकृतसार्व—” (२२८८—७।४।२५) इति दीर्घे एतायते ।
 ‘उत्तरपदे’ इत्यस्ति । क्यङ् तु नीत्तरपदम् । अप्राप्तः पुंवद्भावो विधीयते ॥ एवं
 श्येतायते ॥ अपरां काञ्चित् दर्शनीयां मन्यते इत्यर्थे दर्शनीया मन णिनि इति
 स्थिते दर्शनीया मानिन् इति स्त्रीप्रत्ययोत्पत्तेः प्रागेव समासः । एतच्च “गतिकारक—”
 (७८२, वा) इत्यवोक्तं प्राक् । तच्च दर्शनीयात् मननञ् भिन्नधिकरणस्थम् इति
 “स्त्रियाः पुंवत्—” (८३१—६।३।३४) इति अप्राप्तः पुंवद्भावः अनेन विधीयते ।
 ततो दर्शनीयमानिन् इति जाते ङीपि सुपि दर्शनीयमानिनी ॥ एवं कामपि दर्शनीयां
 मन्यते चैवः इति दर्शनीया मानिन् इत्यादि प्राग्वत् ॥

८३८ । न कोपधायाः ॥ ६।३।३७ ॥

द्वी—। कोपधायाः स्त्रिया न पुंवत् । पाचिकाभार्य्यः । रसिका-
 भार्य्यः । मद्रिकायते । मद्रिकामानिनी ।

Words having क for their pen-ultimate do not resume the
 masculine form. Thus पाचिका &c.—one whose wife is a cook.
 रसिका &c.—one whose wife is witty. Here पाचिका and रसिका
 are भाषितपुंस्त्वानूङ् so by “स्त्रियाः पुंवत्—” (831) पाचक &c. रसिक
 &c. were expected and are barred. Again मद्रिका in the sense
 मद्रेषु जाता is भाषितपुंस्त्वानूङ् ; hence the masculine form is expec-
 ted when क्यङ् or मानिन् follows, but is here prohibited.

नित—। ककार उपधा अस्याः कोपधा । तस्याः । पचति इयमिति पाचिका ।
 रसः अस्ति अस्या रसिका । उभयमपि भाषितपुंस्त्वानूङ् । “स्त्रियाः पुंवत्—”
 (८३१) इति प्राप्तः पुंवद्भावः प्रतिषिध्यते ॥ मद्रेषु जाता इत्यर्थे “मद्रवृज्योः कन्”
 (१३५५—४।२।१३१) इति कन् प्रत्यये स्त्रियां मद्रिका । अयमपि भाषितपुंस्त्वानूङ्
 शब्दः । “क्यङ् मानिनीञ्” (८३७) इति प्राप्तः प्रतिषिध्यते ॥

दी—। “कोपधप्रतिषेधे तद्धितबुप्रहणम्” (वार्त्तिक)। नेह पाका भाष्यार्थं यस्य स पाकभाष्यः।

This prohibition regarding words having क in the penultimate applies only to words got from a तद्धित or from an affix that has वु in its enunciation. Thus पाक derived irregularly with the उणादि क्त affix कन् is exempt and admits of पुंवज्ञाव; hence पाकभाष्यः—having a child wife.

नित—। ‘वु’ इति प्रत्ययावयवः खलुवुन्प्रभृतिषु दृष्टः। तद्धितञ्च बुञ्च ‘तद्धितवू’। तयो ‘यङ्गणम्’। तद्धितयोगात् वुयोगाच्च या कोपधा जाता तस्या एवायं पुंवज्ञावनिषेध इत्यर्थः। पाका शिशुः। “पाकः परिणतौ शिशौ” इति भेदिनी। औणादिककन्प्रत्ययान्तो निपातितः। “अभक्तपृथुकपाका वयसि” (उ ५।५३) इत्यत्र ‘पिवतेः कन्’ इति दीक्षितः। अस्य तु पुंवज्ञाव एव ॥

८३८। संज्ञापूरण्योश्च ॥ ६।३।३८ ॥

दी—। अनर्थोर्न पुंवत्। दत्ताभाष्यः। दत्तामानिनी। दानक्रियानिमित्तः स्त्रियां पुंसि च संज्ञाभूतोऽयमिति भाषितपुंस्कत्वमस्ति। पञ्चमीभाष्यः। पञ्चमीपाशा।

Class-names and ordinal numbers do not resume the masculine form. Thus दत्ता &c. Here पुंवज्ञाव was expected because दत्त is used as a class-name through gift and is applicable to both males and females, thus it is भाषितपुंस्क and the rules apply; hence the prohibition. Again पञ्चमी &c.—One who has wedded a fifth wife, पञ्चमीपाशा—the wretched fifth wife.

नित—। संज्ञाशब्दानां पूरणप्रत्ययान्ताणाञ्च पुंवज्ञावो न स्यादित्यर्थः। दानादेव दत्तसंज्ञा। तेन दत्ता इति भाषितस्कान्ङ्। ततो ‘दत्ताभाष्यः’ इत्यत्र “स्त्रियाः पुंववत्—” (८३१—६।३।३४) इति प्राप्नोति; ‘दत्तामानिनो’ इत्यत्र “स्त्रियाः पुंववत्—” इति वा “क्वङ्—” (८३७—६।३।३६) इति वा प्राप्तिः। उभयमपि प्रतिषिध्यते॥

पञ्चमीपाश इति कुत्सिता पञ्चमी इत्यर्थे “याप्ये पाशप” (१८८३—५।३।४७) इति पाशप् । याप्यः कुत्सितः । “तसिलादिषु—” (८३६—६।३।३५) इति प्राप्तस्य प्रतिषेधः ॥

८४० । वृद्धिनिमित्तस्य च तद्धितस्यारक्तविकारे ॥ ६।३।३८ ॥

दी— । वृद्धिशब्देन विहिता या वृद्धिः, तद्दुर्त्यस्तद्धितः, अरक्त-
विकारार्थः, तदन्ता स्त्री न पुं वत् । स्त्रीभार्य्यः । माथुरीयते । माथुरी-
मानिनी ॥ ‘वृद्धिनिमित्तस्य’ किम् ? मध्यमभार्य्यः । ‘तद्धितस्य’ किम् ?
काण्डलावभार्य्यः । ‘वृद्धि’-शब्देन किम् ? तावद्भार्य्यः । ‘रक्ते’ तु
काषायी कन्था यस्य स काषायकन्थः । ‘विकारे’ तु हैमी मुद्रिका यस्य इति
हैममुद्रिकः । वृद्धिशब्देन वृद्धिं प्रति फलोपधानाभावात् इह पुं वत्—वैय-
करणभार्य्यः, सौवश्वभार्य्यः ।

The masculine form will not be resumed by a word with a
तद्धित affix in connection with which वृद्धि is enjoined by actually
mentioning the word वृद्धि ; but the prohibition does not apply
to तद्धित affixes in the sense तेन रक्तम्—dyed with it, or तस्य
विकारः—made of it, got out of it. Thus स्त्रीभो, माथुरी &c. retain
their feminine form in स्त्रीभोभार्य्यः &c. Why say वृद्धिनिमित्तस्य ?
Witness मध्यमभार्य्यः in which मध्यमा becomes मध्यम because the
तद्धित affix मन् after मध्य does not cause वृद्धि । Why say तद्धितस्य ?
Witness काण्ड &c. in which काण्डलावी becomes काण्डलाव because
the affix अण् here is a कृत् and not a तद्धित । Why say वृद्धिशब्देन ?
Witness तावत् &c in which तावती becomes तावत् because the वृद्धि
in तावत् is by the special injunction “वा सर्वनाचः” (430—6. 3. 91)
to which the word वृद्धि does not attach directly or by अनुवृत्ति ।
But पुं वद्भाव is not barred if the affix is in the sense ‘dyed with

it'; thus काषाय &c. where काषायी has become काषाय because the word means 'dyed red.' Similarly in हैम &c. we get पुंवङ्गाव in हैमी because हैमी means 'made of gold.' But then how do दैयाकरणी, सौवन्धी &c. become दैयाकरण, सौवन्ध &c.? These do not mean 'dyed with it' or 'made of it'. The fact is here ऐ and औ are ordained by actually naming them. Hence though the result is वृद्धि it is not got from वृद्धिशब्द; therefore no prohibition.

मित—। 'अरक्तविकारे विहितस्य वृद्धिनिमित्तस्य तद्धितस्य च' इत्यन्वयः ।
 "तेन रक्तम्—" (१२०२—४।२।१) इति "तस्य विकारः" (१५१४—४।३।१३४)
 इति च यस्माद्धितो विहितः तद्विहितो वृद्धिनिमित्तं यस्माद्धितः इत्याद्यर्थः । 'वृद्धि'
 इत्यनेनेह वृद्धिशब्देन विहिता, वृद्धिशब्दमुच्चार्य अनुवर्त्तः वा-विहिता, वृद्धिर्लक्ष्यते ।
 एतदर्थं "वृद्धिशब्द आवर्त्तते" इति नागेशः । व्याख्याने वृद्धिशब्दो विरुद्धान्यर्थः इति
 तदाशयः । तदपि कथमिति चेत्—लक्षणया वृद्धिशब्द इह वृद्धिशब्देन विहितायां वृद्धौ
 वर्त्तते ॥ सुप्ते भवा सौप्ते । इह अण् इति वृद्धिनिमित्तसद्धितः, तेन पुंवङ्गावो न । एवं
 मादुरी ॥ मध्ये भवा मध्यमा । मप्रत्ययो न वृद्धिनिमित्तम् । पुंवङ्गावः ॥ काष्णं लुणाति
 इयमिति काष्णलावी । इह अण् वृद्धिनिमित्तं, परं छदये न तद्धितः । पुंवङ्गावः ॥ तत्
 परिमाणमस्याः तावती । "यत्तद्विहितः—" (१८४०—५।२।२८) इति वतुप् ।
 न त्वयं वृद्धिनिमित्तम् । वृद्धिस्तु "आ सर्वनाम्नः" (४३०—६।३।९१) इति विधीयते
 न वृद्धिशब्देन । तेन पुंवङ्गावः ॥ काषायेण सङ्घिष्ठादिना रक्ता काषायी । "तेन
 रक्तम्—" (१२०२—४।२।१) इत्यण् । पुंवङ्गावः ॥ हैमी विकार इयं हैमी ।
 "तस्य विकारः" (१५१४—४।३।१३४) इत्यर्थे "अनुदात्तादिश्च" (१५२०—४।३।१४०)
 इत्यञ् । पुंवङ्गावः ॥ ननु दैयाकरणी भार्या अस्य दैयाकरणभार्याः, सौवन्धी भार्या
 अस्य सौवन्धभार्याः, इत्येतयोः कथं पुंवङ्गावः ? उच्यते—व्याकरणमपौते इयमिति
 स्त्रियानां "न धाभ्याम्—" (१०८८—७।३।३) इति निषिद्धा वृद्धः । परमिह
 वृद्धेर्न फलम् ऐकारः स आसन्न्यते । न च तत् वृद्धिशब्देन, किन्तु—“पूर्वो तु
 ताभ्यामेच्” (१०८८—७।३।३) इति ऐकारोच्चारणेन । तदिह 'वृद्धिं प्रति'

फलनैकारः तस्य 'उपधानम्' आसन्नम् 'वृद्धिश्च' न अकृतत्वात् 'पुं'वत् भवत्येव ॥
एवं सुसज्जितः अथ अस्य स्वः । तस्य अपत्यं स्त्री इत्यणि अपि तथैव प्रक्रिया
पुं'वद्भावः । उदाहरणद्वयेऽपि यकारवकारौ इक आदेशौ पदान्तरं वर्तेत ॥

८४१ । स्वाङ्गाच्चेतः ॥ ६।३।४० ॥

दी- । स्वाङ्गात् य ईकारस्तदन्ता स्त्री न पुं'वत् । सुकेशीभार्य्यः ।
'स्वाङ्गात्' किम् ? पटुभार्य्यः । 'ईतः' किम् ? अकेशभार्य्यः ।

A feminine word got by attaching ई to what is technically known as a स्वाङ्गवाचक word, will not resume the masculine form. Thus in सुकेशीभार्य्य the word सुकेशी does not become सुकेश । Why say स्वाङ्गात् ? Witness पटुभार्य्य where पटू has become पटु because पटु is not स्वाङ्ग । Why say ईतः ? Witness अकेशभार्य्य where अकेशा resumes the masculine form अकेश ।

मित- । 'साङ्गम्' इति पारिभाषिकं गृह्यते । "अद्वयं सूक्तिनत् स्वाङ्गं प्राणिस्थानविकारजम् । अतस्तस्यं नव दृष्टञ्च तेन चेत् तत् तथायुतम् ।" इति । स्वाङ्गादिति गम्यमानपरशब्दयोगे पञ्चमी । 'स्त्रियाः पुं'वत्' इत्यस्मि 'न' इति च । 'ईतः' इति षष्ठी 'स्त्रियाः' इत्यस्य विशेषणम् । तदन्तविधिः । तेन 'स्वाङ्गात्' परः यः 'ईकारः' तदन्तायाः 'स्त्रियाः न पुं'वत्' इत्यन्वयः ॥ सुदर्शनाः केशा अस्याः सुकेशी सुकेशा वा । आद्ये पुं'वद्भावप्रतिषेधः ॥ 'पटु' इति न स्वाङ्गम् । तेन पटू भार्य्या अथ इत्यत्र पुं'वद्भाव एव—पटुभार्य्यः ॥ अवर्त्तमानाः केशा अस्या अकेशा । "सहजञ्—" (५१३—४।१.५७) इति ङीष्भावः । पुं'वद्भावे अकेशभार्य्यः ॥

दी- । "अमानिनीति वक्तव्यम्" (वार्त्तिक) । सुकेशमानिनी ।

The prohibition does not come in if मानिन् follows. Thus सुकेशमानिनी with सुकेशी changed into सुकेश ।

मित- । मानिन्शब्दे उत्तरप्रदे समानाधिकरणे असमानाधिकरणे च विहितः पुं'वद्भावः । तस्य तु 'स्वाङ्गाच्चेतः' इति प्रतिषेधो न भवतीत्यर्थः । सुकेशीमात्मानं मन्यते, स्वमित्रां काङ्क्षितं सुकेशीं मन्यते वा सुकेशमानिनी ॥

८४२ । जातेश्च ॥ ६।३।४१ ॥

दी—। जातेः परो यः स्त्रीप्रत्ययस्तदन्तं न पुंवत् । शूद्राभार्यः । ब्राह्मणीभार्यः । सौत्रस्यैवायं निषेधः । तेन हस्तिनीनां समूहो हास्तिकम् इत्यत्र “भस्याढे—” (८३६, वा) इति तु भवत्येव ।

Feminine class-names do not resume the masculine form. Thus शूद्रा &c. This prohibition affects Panini's rules only and does not apply to Katyayana's Vartikas such as “भस्याढे—” &c. Consequently when ठक् is attached to हस्तिनी in the sense ‘a multitude of she-elephants’ the word changes into हस्तिन् yielding हास्तिकम् ।

मित—। ‘स्त्रियाः पुंवत्’ इत्यस्ति ‘न’ इति च । ‘ईतः’ इति नाम्बर्त्तते । ‘जातेः’ इति ‘स्त्रियाः’ इत्यस्य विशेषणम् । जातेः स्त्रिया न पुंवत् इत्यन्वयः । ‘जातेः’ जातिवाचिनः ‘स्त्रियाः’ स्त्रीप्रत्ययान्तस्य शब्दस्य ‘न पुंवत्’ इत्यर्थः । एवं हि वृत्तिकृता व्याख्यातम् । दोक्षितस्तु ‘जातेः’ इति पञ्चम्यन्तं मन्यते, तदाह ‘जातेः परो यः’ इति ॥ ‘शूद्रा’ इत्यजादिषु पठ्यते “शूद्रा चामहत्—” (४५४, ग० सू०) इति ॥ ‘सौवस्थ’ सूत्रे ढट्स्य पाणिनिना विहितस्य पुंवद्भावस्य इत्यर्थः । तेन कात्यायनीयानां “भस्याढे—” (८३६, वां) प्रभृतीनां न निषेधः । फलञ्च हस्तिनीनां समूह इत्यर्थे हास्तिकमिति ठकि । असति पुंवद्भावे हास्तिकमिति स्यादिति प्रपञ्चितं प्राक् ॥ वृत्तः शेषाधिकारः । अतः परमप्रथमान्तानां बहुव्रीहिः ॥

८४३ । संख्ययाव्ययासन्नादूराधिकसंख्याः संख्येय्ये ॥ २।२।२५ ॥

दी—। संख्येय्यार्थया संख्यया अव्ययादयः समस्यन्ते स बहुव्रीहिः । दशानां समीपे ये सन्ति ते उपदशाः । नव एकादश वा इत्यर्थः । “बहुव्रीहौ संख्येये—” (८५१—५।४।७३) इति वक्ष्यमाणो ढक् ।

Indeclinables, numerals and the words आसन्न, अदूर and अधिक are compounded into a बहुव्रीहि with numerals that indicate

what is counted. Thus उपदश in the sense 'something near ten in number', i.e., a group of nine or eleven things. Here उपदशन् takes the समासान् affix डच् by "बहुव्रीहि—" (851) as will be explained further on.

नित—। संख्यातय्यं 'संख्येयम्', यस्मिन् गणनया संख्यायोगः कर्तव्यः तत् । 'संख्येयार्थया संख्यया' इत्यस्य संख्येये या संख्या वर्तते तथा इत्यर्थः । ह्रस्वेऽस्मिन् दश काकाः इत्यत्र काकाः संख्येयाः । दशलसंख्या इह संख्येयेषु काकेषु वर्तते । उप्यतिष्ठे एकस्मिन् काके नव शिष्यन्ते न दश । दशानां समीपे तदा काकाः—उपदशः काकाः । एवमन्यत्र आगत्य मिलिते एकस्मिन् काके एकादश काका भवन्ति न दश । तदापि दशानां समीपे काकाः—उपदशः काकाः । समासे उप दशन् इति स्थिते डच् । टिलोपे उपदशः ॥ नायमव्ययीभावस्वापवादो बहुव्रीहिः । अव्ययीभावस्तु 'समीपम्' इत्यर्थे भवति, इह 'समीपे' इत्यर्थः । तेन अव्ययीभावप्रसङ्गो नास्ति ॥ दशानां समीपे ये ते उपदशः इत्यत्र बहुव्रीहिलक्षणमन्यपदान्यन्ता अस्ति । समस्यमानानां प्रथमान्तता तु नास्ति । किञ्च 'ये ते' इति प्रथमार्थे समासः । एवं पूर्वेषु अप्राप्ते भयं विधिः ॥

८४४ । ति विंशतेर्डिति ॥ ६।४।१४२ ॥

दी—। विंशतेर्भस्य तिषब्दस्य लोपः स्यात् इति । आसन्नविंशः—विंशतेरासन्ना इत्यर्थः । अदूरत्रिंशः । अधिकचत्वारिंशः । द्वौ वा त्रयो वा द्वित्राः । द्विरावृत्ता दश द्विदशः—विंशतिरित्यर्थः ।

If the word विंशति is a भ, i. e., if an affix, with a व or a vowel leading, follows it, it will drop its ति provided the affix has dropped a ड । Thus with the exposition आसन्ना विंशते; we get आसन्न विंशति डच् yielding आसन्नविंशः, close upon twenty, i. e., nineteen or twenty-one. Similarly अदूरत्रिंशः, not far from thirty ; अधिक &c. more than forty ; both with टिलोप । Also द्विवा, two or three ; and द्विदशः, twice ten, i. e., twenty, with टिलोप ।

मित— । विंशत्संज्ञा इति वाक्ये बहुव्रीहौ आसन्नविंशति उच् इति स्थिते आसन्नविंशति अ इति जाते, तिङोपे आसन्नविंश अ इत्यत्र विंशशब्दस्य अकारो भस्मकः, न पदम् । तेन “अतो गुणे” (१८१—६।१।८७) इति पररूपे आसन्नविंश इत्यदन्तं प्रातिपदिकम् । बहुले आसन्नविंशः ॥ इह ये आसन्नास्ते एव समासेन कथ्यन्ते । तत् अन्यपदार्थता नास्ति । समानाधिकरणत्वञ्च न, प्रथमार्थेऽपि च समासः । एवं सर्वथा बहुव्रीहिलक्षणविरहात् अप्राप्ते विधिरयम् ॥ विंशतः अदूरे अदूरविंशः इति उपदेश इतिवत् व्याख्येयम् ॥ चत्वारिंशतः अधिकाः अधिकचत्वारिंशः । इह आसन्नविंशः इत्यत्रेव अप्राप्ते विधिः ॥ द्वौ वा त्रयो वा इत्यत्र न द्विशब्दस्य न वा विशब्दस्यार्थः प्रतीयते किन्तु तयोरेकतरस्येति । एवमिह वा-शब्दस्यार्थः प्रधानम् । तेन अन्य-पदार्थता अस्ति । प्रथमान्तानि च पदानि । तत् पूर्वमेव सिद्धौ बहुव्रीहिः । कवभावादेः तु शेषाधिकाराद्वहिः पाठः । भवतु, कथमिह बहुवचनम् ? यदि द्वौ तर्हि द्विवचनं न्याय्यम् । उच्यते—द्वौ वा इत्युक्ते द्विवच इति न प्रतीयते, त्रयो वा इत्यपि प्रतीयते । एवं त्रयो वा इत्युक्ते द्वौ वा इति च । तदियं पञ्चाधिष्ठाना वाक् । ततो बहुवचनमिति भाव्यम् ॥ द्विराहता इति क्रियाभ्याहता सुच् । अर्थनिदेशोऽयम् । तेन समासे सुच् न दृश्यते । क्रियाभ्याहता सत्यामेव द्विशब्दः, ख्येये वर्त्तते । अतः सुजयस्य उक्तत्वात् न सुचः पुनः श्रवणम् ॥ इह आहतिद्वारा द्विशब्दस्य दशन् शब्देन सामर्थ्यात्, तदाह ‘द्विराहता’ इति ॥ अयमुत्तरपदार्थप्रधानः समास इति पूर्वेण न प्राप्तिः ॥

८४५ । दिङ्नामान्यन्तराले ॥ २।२।२६ ॥

दी— । दिशो नामानि अन्तराले वाच्ये प्राग्वत् । दक्षिणस्याः पूर्व-स्याश्च दिशः अन्तरालं दक्षिणपूर्वा । नामग्रहणात् यौगिकानां न—एन्द्रयाश्च कौवेय्याश्च अन्तरालं दिक् ।

Names of the quarters are compounded into a बहुव्रीहि to indicate the interval of space between them. Thus दक्षिणपूर्वा, South-east, means any direction between south and east. नामन् in the rule implies that the समास is of the well-known names

only and is not available when names are coined to designate the quarters. Thus ऐन्द्री means the east and कौबेरी the north, but these cannot be compounded to denote the interval.

मित—। 'दिशः' इति लिपिकरप्रसाद इवाभाति । 'दिशम्' इति वृत्त्युक्तं न्याय्यम् । अन्तरालञ्च हास्यामेव भवति, तत् द्वयोर्वैश्वीः समासः ॥ इह अन्तरालमपि दिग्देव, तेन दक्षिणपूर्वा इति स्तोत्रिहता । "सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे—" (७२८, वा) इति दक्षिणाशब्दस्य पुं वङ्गावः ॥ अन्यपदार्थता वर्तते । समानाधिकरणता तु नास्ति इति अप्राप्ते बहुव्रीहिर्विधीयते ॥ सूत्रे 'नाम' इति प्रसिद्धं रूढं नाम लक्ष्यते न तु ऐन्द्री कौबेरी इत्यादिकं यौगिकं नाम । तेन यौगिकानि न समस्यन्ते ॥

८४६ । तत्र तेनेदमिति सरूपे ॥ २।२।२७ ॥

दी—। सप्तम्यन्ते ग्रहणविषये सरूपे पदे, तृतीयान्ते च ग्रहण-विषये, इदं युद्धं प्रवृत्तमित्यर्थे समस्यते कर्मव्यतिहारे द्योत्ये, स बहुव्रीहिः । 'इति'-शब्दादयं विषयविशेषो लभ्यते । इच्च समासान्तो वक्ष्यते । तिष्ठद् प्रभृतिषु इच्च-प्रत्ययस्य पाठात् अव्ययीभावत्वमव्ययत्वञ्च । "अन्येषामपि दृश्यते" (३५३६—६।३।१३७) इति दीर्घः । केशेषु केशेषु गृहीत्वा इदं युद्धं प्रवृत्तं केशाकेशि । दण्डश्च दण्डैश्च ग्रहृत्य इदं युद्धं प्रवृत्तं दण्डा-दण्डि । मुष्टीमुष्टि ।

Two identical words in the सप्तमी referring to what is gripped, or two such words in the तृतीया referring to some weapon, are compounded into a बहुव्रीहि in the sense इदं युद्धं प्रवृत्तम्—The fight began—and implying reciprocity. The special subject-matter for the operation of the rule, viz, the grip, the weapon, the fight and reciprocity, is inferred from इति in the rule which refers to what is ordinarily seen in every-day life. Such compounds receive इच्च as समासान्त as will be explained later

(866—5.4. 127). This इच् again is listed with the तिष्ठ् class of words ; hence after इच् is added, the whole is treated as an अव्ययीभाव and becomes an अव्यय । The final vowel in the first half of the double form is lengthened by “अन्येषामपि—” (3539). Thus a fight in which each grips the other’s locks is called केशकेशि । This is obtained by doubling केशेषु which offers the grip. We then get केशेषु केशेषु । This being a बहुव्रीहि the सुप् disappears leaving केश केश ; lengthening the vowel, केशाकेश । Next adding इच् we have केशाकेशि which is an अव्ययीभाव and therefore an अव्यय । Hence केशाकेशि युद्धं प्रवृत्तम्, दण्डादण्डि युद्धं प्रवृत्तम्, सुष्टौसुष्टि युद्धं प्रवृत्तम् &c.

नित—। ‘तव’ इति सर्वनाम्ना कृत्स्नं सप्तम्यन्तं परामृश्यते, “तव साधुः” इत्यादिषु यथा । ‘एवं’ ‘तेन’ इति सर्वे तृतीयांतान् “तेन क्रीताम्” इतिवत् । ‘सदृपे’ आकृत्या तुल्ये ॥ ‘तव इदमिति तेन इदमिति च सदृपे समस्येति’ इत्यन्त्यः ॥ एकरूपयोः पदयोः सप्तम्यन्तयोः तृतीयांतयोर्वा समासः स बहुव्रीहिः इत्यर्थः । सप्तम्यान्तयोः पदयोर्विशेषनाह ‘ग्रहणविषये पदे’ इति । ‘ग्रहणं’ सुष्टादिभिर्धारणं ‘विषयो’ ययोः तादृशे सदृपे पदे समस्येति । तृतीयांतयोस्तु विशेषः ‘ग्रहणविषये’ इति । ‘ग्रहणं’ तादृशं ‘विषयो’ ययोः तादृशे सदृपे पदे समस्येति । कश्च समासाद्यः ? ‘इदं’ युद्धं प्रवृत्तमित्यर्थे समस्येति । तव च ‘कर्मव्यतिहारः’ परस्परकरणं ‘द्योत्यते’ । ‘परस्परकरणेन प्रवृत्तमिदम्’ इत्येतदेव समासाद्यः ‘युद्धम्’ इति विशेष्यमात्रम् ॥ केशेषु केशेषु गृहीत्वा प्रवृत्तमिदमिति सप्तम्यन्तयोर्बहुव्रीहिः । सुबलुकि केशकेश इति स्थिते “अन्येषामपि—” (३५३९) इति दीर्घः । केशाकेश इति जाते “इच् कर्मव्यतिहारः” (८६६—५।४।१२७) इति इच्—केशाकेशि । अथच इच् तिष्ठद्गुप्रभृतिषु पठ्यते । तेन इजन्तस्य अव्ययीभावसंज्ञा अव्ययत्वञ्च । केशाकेशि युद्धम् ॥ एवं दण्डेन दण्डेन प्रवृत्त्यप्रवृत्तं दण्डादण्डि युद्धम् । सुष्टौसुष्टि इत्यत्रापि सुष्टिः ग्रहणं तृतीयांतयोः समासः ॥ अन्यपदार्थत्वेऽपि असमानाधिकरणार्थं वचनम् ॥ गृहीत्वा प्रवृत्तम्, प्रवृत्त्य

प्रवृत्तम् इत्येतयोः 'स्थितयोः' इत्यध्याहर्तव्यम् । ततो गृहीत्वा स्थितयोः प्रवृत्त्य स्थितयोः प्रवृत्तं युद्धमिति समानकर्तृकत्वनिर्वाहः ॥ सविभक्तिकस्य एकशेष इति पक्षे तदपवादोऽयं बहुव्रीहिः ॥ बाहुभ्यां बाहुभ्यां प्रवृत्त्य इदं प्रवृत्तमित्यर्थे बाह्वबाहु इच् इति स्थिते—

८४७ । ओर्गुणः ॥ ६।४।१४६ ॥

दी— । उवर्णान्तस्य भस्य गुणः स्यात्तद्धिते । अवादेशः—बाह्वबाह्वि । 'ओरोत्' इति वक्तव्ये गुणोक्तिः "संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः" (परिभाषा) इति ज्ञापयितुम् । तेन 'स्वायम्भुवम्' इत्यादि सिद्धम् । 'सरूपे' इति किम् ? हलेन सुसलेन ।

Words ending in उ or ऊ take गुण when a तद्धित, with य or a vowel leading, follows. Thus बाह्वबाहु इच् becomes बाह्वबाह्वो इ, *i. e.*, बाह्वबाह्वि with the substitution of अच् । Here ओ is wanted in place of उ or ऊ, hence the rule should have been ओरोत् which is shorter and directly mentions the requirement. The fact that this is avoided and the requirement, *i. e.*, ओ is indirectly stated implies that injunctions given in technical terms such as गुण, वृद्धि &c. are not universally binding, but have exceptions now and then. Hence स्वायम्भुव &c. without गुण in the sense 'son of स्वयम्भु' &c. Why say सरूपे ? Witness absence of समास in हलेन सुसलेन प्रवृत्त्य &c.

मित— । 'ओः' इति उ-शब्दस्य षष्ठा एकवचनम् । तदन्तविधिः । 'भस्य' इत्यधिकारः । तेन 'ओः' उवर्णान्तस्य भस्य इत्यर्थः । 'तद्धिते' इत्यनुवृत्तम् ॥ इच् इति तद्धितः । बाह्वबाहु इच् इति गुण्ये बाह्वबाह्वो इ—बाह्वबाह्वि ॥ ननु एकारस्य स्थाने ओकारः इह प्रतीयते तत् ओकार एव किं नीतः सवे "ओरोत्" इति ? किमर्थमस्फुट-

निर्देशो गुरुनिर्देशश्च कृतः “ओगुंणः” इति ? उच्यते—स्फोटोक्त्या आदेशस्य नित्यता प्राप्नोति । नित्योऽयमादेशो माभूदित्युक्तम् “ओगुंणः” इति । ज्ञाप्यते स्वेयं परिभाषा ‘संज्ञापूर्वको यो विधिः’ सञ्ज्ञाशब्दमुच्चार्य तथैव सञ्ज्ञया यद्विधीयते तत् ‘अनित्यः’ व्यभिचारि इति । अस्य ज्ञापने प्रयोजनञ्च स्वयम्भुवः इदम् अपत्यं वा इत्यर्थे अणि स्वयम्भू अण् इति स्थिते गुणाभावे “अचि श्रु धातु—” (२७१—६।४।७७) इत्यवङ्गि स्वयम्भुव् अण् इति जाते स्वायम्भुवम् ॥ परिभाषेयं भाष्ये नोक्ता प्रयोगवाङ्मत्या-
दृष्टानूहिता । प्रयोगाच्च “धाम स्वायम्भुवं ययुः”, “स्वायम्भुवान्मरौचिर्यः प्रबभूव प्रजापतिः” इत्यादयः । सर्वमेतदसाध्येव इति तु नागेशः ॥ भिन्नेरूपे नायं समासः । तथा च हलिन सुसखेन प्रहृत्य इदं प्रवृत्तं युद्धमिति हलासुसखि युद्धमिति न भवति ॥

८४८ । तेन सहैति तुल्ययोगे ॥ २।२।२८ ॥

दी— । तुल्ययोगे वर्त्तमानं ‘सह’ इत्येतत् तृतीयान्तेन प्राग्वत् ।

सह implying equal participation in any matter is compounded in a बहुव्रीहि with the word that takes तृतीया in connection with it.

नित— । ‘तेन’ इति तृतीयान्तस्य उपलक्षणम् । तृतीया च इह सहयोगे एव । सहयोगे यत् तृतीयान्तं भवति तेन समस्यते । किं समस्यते ? ‘सह इति’ सह इत्येष शब्दः समस्यते । किम्भूतः सह ? ‘तुल्ययोगे’ यः सहशब्दः स समस्यते । यः सहशब्दः एकस्यां क्रियायाम् एकाधिकस्य योगं गमयति स समस्यते ॥ एतेन सहशब्दस्य पूर्वनिपातो लभ्यते ॥ ‘इति’-शब्द इह सहशब्दस्य पूर्वपदत्वं बोधयति । अनुक्तेऽस्मिन् “तेन सह तुल्ययोगे” इत्येतावता किं समस्यते इत्यनिर्दिष्टं स्यात् ॥ अन्यपदार्थत्वमस्ति, व्यधिकरणत्वात् पूर्वेण न प्राप्तिः ॥ पुर्वेण सह इति वाक्ये सुबलकिं ‘सह पुन’ इति स्थिते—

८४९ । वोपसर्जनस्य ॥ ६।२।२९ ॥

दी— । बहुव्रीहयवयवस्य सहस्य सः स्याद्वा । पुत्रेण सह सपुत्रः सहपुत्रो वा आगतः । तुल्ययोगवचनं प्रायिकम्—सकर्मकः, सलोमकः ।

सह optionally becomes स when it is a constituent of a बहुव्रीहि. Thus सपुत्रः or सहपुत्रः, the equal participation being in आगमनक्रिया। Equal participation is common in such cases, but not universal Witness सकर्मकः, समासकः &c. compounded without equal participation.

मित— “सहस्य सः सञ्जायाम्—” (१००८—६।३।७८) इत्यतः ‘सहस्य सः’ इत्यनुवर्त्तते। उपसर्जनस्य सहस्य सः वा इत्यन्वयः। उपसर्जन इह अवयवी, सह इत्यवयवः। अवयवावयविभावसम्बन्धे षष्ठी। उपसर्जनस्य अवयवो यः सहशब्दः तस्य सो वा। किमिदमुपसर्जनस्येति? उपसर्जनमस्यास्तीति उपसर्जनः समास इत्यर्थः। अर्श-आद्यच्। तस्य। समासस्य अवयवो यः सहशब्दः तस्य सो वा ॥ ननु ‘उत्तरपदे’ इत्यधिकृतमस्ति तेनैव विज्ञायते समासावयवः सहशब्द इति। तदर्थं पुनः ‘उपसर्जनस्य’ इत्युक्त्वा कटा व्युत्पत्तिर्नैव कर्त्तव्या भवति। नैवम्। उपसर्जन इह न समासभावम् किन्तु सर्वोपसर्जनी बहुव्रीहिविज्ञायते। तदाह ‘बहुव्रीह्यावयवस्य’ इति ॥ कर्मणः सह, लोभः सह, इति समासे स्थायै कः न समासान्तः कप्। कप् तु इह नास्ति। नागेशस्तु सहशब्द इह विद्यमानवचनः, सह कर्म अस्य इति विग्रहः, पूर्वं नैव समासः नानेन सूत्रेण इत्याह ॥

८५०। प्रकृत्याशिषि ॥ ६।३।८३ ॥

दी— सहशब्दः प्रकृत्या स्यादाशिषि। स्वस्ति राज्ञे सहपुत्राय सहामात्याय।

सह stands unchanged when expressing a hope, benediction &c. Thus सहपुत्राय &c. instead of सपुत्राय &c. the sense being—may good come unto the king &c. which expresses a hope.

मित—। ‘प्रकृत्या स्थात्’ स्वरूपेण तिष्ठेत्। स-भावो न स्यादित्यर्थः। ‘आशिषि’ इति आशीर्लिङ् प्रयोज्यः, स्वस्ति भूयादिति। तत्त्वकथने तु स-भाव-विकल्पः—स्वस्ति जातं सहपुत्राय सपुत्राय वा ॥

निर्देशो गुरुनिर्देशश्च कृतः “ओगुंणः” इति ? उच्यते—स्फुटोक्त्या आदेशस्य नित्यता प्राप्नोति । नित्योऽयमादेशो माभूदित्युक्तम् “ओगुंणः” इति । ज्ञाप्यते चेयं परिभाषा ‘संज्ञापूर्वको यो विधिः’ संज्ञाशब्दमुच्चार्य तथैव सञ्ज्ञया यद्विधीयते तत् ‘अनित्यः’ व्यभिचारि इति । अस्य ज्ञापने प्रयोजनश्च स्वयम्भुवः इदम् अपत्यं वा इत्यर्थे अणि स्वयम्भू अण् इति स्थिते गुणाभावे “अचि श्रु धातु—” (२७१—६।४।७७) इत्यवङ्गि स्वयम्भुव् अण् इति जाते स्वायम्भुवम् ॥ परिभाषेयं भाष्ये नोक्ता प्रयोगवाङ्मत्या-
वृत्तावूहिता । प्रयोगाश्च “धाम स्वायम्भुवं ययुः”, “स्वायम्भुवान्मरौचिर्यः प्रबभूव प्रजापतिः” इत्यादयः । सर्वमेतदसाध्येव इति तु नागेशः ॥ भिन्नेरूपे नायं समासः । तथा च हलिन सुसखेन प्रहृत्य इदं प्रवृत्तं युद्धमिति हलासुसखि युद्धमिति न भवति ॥

८४८ । तेन सहैति तुल्ययोगे ॥ २।२।२८ ॥

दी— । तुल्ययोगे वर्तमानं ‘सह’ इत्येतत् तृतीयान्तेन प्राग्वत् ।

सह implying equal participation in any matter is compounded in a बहुव्रीहि with the word that takes तृतीया in connection with it.

नित— । ‘तेन’ इति तृतीयान्तस्य उपलक्षणम् । तृतीया च इह सहयोगे एव । सहयोगे यत् तृतीयान्तं भवति तेन समस्यते । किं समस्यते ? ‘सह इति’ सह इत्येष शब्दः समस्यते । किम्भूतः सह ? ‘तुल्ययोगे’ यः सहशब्दः स समस्यते । यः सहशब्दः एकास्यां क्रियायाम् एकाधिकस्य योगं गमयति स समस्यते ॥ एतेन सहशब्दस्य पूर्वनिपातो लभ्यते ॥ ‘इति’-शब्द इह सहशब्दस्य पूर्वपदत्वं बोधयति । अनुक्तेऽस्मिन् “तेन सह तुल्ययोगे” इत्येतावता किं समस्यते इत्यनिर्दिष्टं स्यात् ॥ अन्यपदार्थत्वमस्ति, व्यधिकरणत्वात् पूर्वेण न प्राप्तिः ॥ पुत्रेण सह इति वाक्ये सुबलकिं ‘सह पुत्र’ इति स्थिते—

८४९ । वोपसर्जनस्य ॥ ६।३।८२ ॥

दी— । बहुव्रीहयवयवस्य सहस्य सः स्याद्वा । पुत्रेण सह सपुत्रः सहपुत्रो वा आगतः । तुल्ययोगवचनं प्रायिकम्—सकर्मकः, सलोमकः ।

सह optionally becomes स when it is a constituent of a बहुव्रीहि । Thus सपुत्रः or सहपुत्रः, the equal participation being in आगमनक्रिया । Equal participation is common in such cases, but not universal Witness सकर्मकः, सलोककः &c. compounded without equal participation.

नित— । “सहस्य सः सञ्ज्ञायाम्—” (१००८—६।३।७८) इत्यतः ‘सहस्य सः’ इत्यनुवर्तते । उपसर्जनस्य सहस्य सः वा इत्यन्वयः । उपसर्जन इह अवयवी, सह इत्यवयवः । अवयवावयविभावसम्बन्धे षष्ठी । उपसर्जनस्य अवयवो यः सहशब्दः तस्य सो वा । किमिदमुपसर्जनं सीति ? उपसर्जनसंज्ञासीति उपसर्जनः समास इत्यर्थः । अर्थ-आयच्छ । तस्य । समासस्य अवयवो यः सहशब्दः तस्य सो वा ॥ ननु ‘उत्तरपदे’ इत्य-धिज्ञातमस्ति तेनैव विज्ञायते समासावयवः सहशब्द इति । तदर्थं पुनः ‘उप-सर्जनस्य’ इत्युक्त्वा कटा व्युत्पत्तिर्नैव कर्तव्या भवति । नैवम् । उपसर्जन इह न समासभावम् किन्तु सर्वोपसर्जनो बहुव्रीहिविज्ञायते । तदाह ‘बहुव्रीह्य-वयवस्य’ इति ॥ कर्मणा सह, लोका सह, इति समासे स्वार्थे कः न समासान्तः कप् । कप् तु इह नास्ति । नागिस्तु सहशब्द इह विद्यमानवचनः, सह कर्म अस्य इति विग्रहः, पूर्वं नैव समासः नानेन सूत्रेण इत्याह ॥

८५० । प्रकृत्याशिषि ॥ ६।३।८३ ॥

दी— । सहशब्दः प्रकृत्या स्यादाशिषि । स्वस्ति राज्ञे सहपुत्राय सहमात्याय ।

सह stands unchanged when expressing a hope, benediction &c. Thus सहपुत्राय &c. instead of सपुत्राय &c. the sense being—may good come unto the king &c. which expresses a hope.

नित— । ‘प्रकृत्या स्यात्’ स्वरूपेण तिष्ठेत् । स-भावो न स्यादित्यर्थः । ‘आशिषि’ इति आशीर्लिङ् प्रयोगः, स्वस्ति भूयादिति । तत्त्वकथने तु स-भाव-विकल्पः—स्वस्ति जातं सहपुत्राय सपुत्राय वा ॥

दी—। “अगोवत्सहलेष्विति वाच्यम्” (वार्त्तिक) । सगवे । सवत्साय । सहसाय ।

We should add ‘except when गो, वत्स or हल follows in the उत्तरपद’ । Thus सगवे &c. also सहगवे &c. because the exception restores the option.

नित—। इह ‘अगोवत्स—’ इति पठ्युदासः । गोवत्सहलवर्जितेषु प्रकृत्या इत्यर्थः । तेन गोवत्सहलेषु यथा प्राप्नो विकल्पः । सगवे—सहगवे इत्यादि ॥

८५१ । बहुव्रीहौ संख्येये डजबहुगणात् ॥ ५।४।७३ ॥

दी—। संख्येये यो बहुव्रीहिस्तस्मात् डच् स्यात् । उपदशाः । ‘अबहुगणात्’ किम् ? उपबहवः । उपगणाः—अत्र स्वरे विशेषः ।

A बहुव्रीहि, of a numeral that indicates the number of things counted, takes डच् as a समासान्त, but not if बहु or गण is final. Thus उपदशाः (843). Why exclude बहु and गण ? Witness उपबहवः and उपगणाः without डच् । The last, उपगणाः, has no डच्, because if it had, the pitch would have been different owing to डच् having dropped च ।

नित—। ‘बहुव्रीहौ’ इति पञ्चम्यर्थे सप्तमी । बहुव्रीहिरित्यर्थः । ‘संख्येये’ इति विषयसप्तमी । ‘संख्येये बहुव्रीहौ’ संख्येये यो बहुव्रीहिस्तस्मादित्यर्थः । कश्चात् बहुव्रीहिः ? यस्मिन् संख्याशब्दः संख्येये वर्त्तमानः, “संख्यायाव्यासन्न—” (८४३—२।२।२५) इत्यनेन विहितो यो बहुव्रीहिः स इत्यर्थः ॥ उपदशाः प्रागुक्त्याः (८४३) ॥ “बहुगणवतु—” (२५८—१।१।२३) इत्यनेन बहुगणयोः संख्यात्वम् । उपबहवः इत्यत्र डचि तु उपबहवः इति स्यात् । उपगणाः इति तु डचि कृते अकृते वा एकमेव रूपम्, तत् किमस्य निषेधफलमित्याह ‘स्वरे विशेष’ इति । डचश्चित्वात् अन्तोदासः स्यात्, इह तु पूर्वपदप्रकृतिसंख्येयः ॥

दी—। “संख्यायास्तत्पुरुषस्य वाच्यः” (वार्त्तिक) । निर्गतानि

त्रिंशतो निस्त्रिंशानि वर्षाणि चैत्रस्य । निर्गतस्त्रिंशतोऽङ्गुलिभ्यो
निस्त्रिंशः खड्गः ।

A तत्पुरुष, ending in a numeral that indicates the number of what is counted and beginning with an अय्य, will take उच् as a समासान्त । Thus the age of Chaitra is निस्त्रिंश means it is past thirty ; and a sabre is निस्त्रिंश means it measures more than thirty finger-breadths.

नित— । संख्यानस्य तत्पुरुषस्यापि एष उज्ज्विधिरस्ति । स च अय्यया-
देरेव इति भाष्यम् ॥ निस्त्रिंशानि वर्षाणि त्रिंशतोऽधिकानि । एकत्रिंशे वर्षे
वर्त्तमानस्यैव इत्यर्थः । एवं निस्त्रिंशः खड्गः त्रिंशदङ्गुलिभ्योऽधिकप्रमाण इत्यर्थः ।
उभयत्र उच्चि त्रिंशतल्लोपः ॥

८५० । बहुव्रीहौ सकथ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात् षच् ॥ ५।४।१२३ ॥

दी— । व्यत्ययेन षष्ठी । स्वाङ्गवाचिसकृथ्यन्ताद्बहुव्रीहेः षच्
स्यात् । दीर्घे सकथिनी यस्य स दीर्घसकथः । जलजाक्षी । ‘स्वाङ्गात्’
किम् ? दीर्घसकथि शकटम् । स्थूलाक्षो वेणुयष्टिः । “अङ्गोऽदर्शनात्”
(१४४—५।४।७६) इत्यच् ।

The षष्ठी in सकथ्यक्ष्णोः is a violation of the usual पञ्चमी । The sense is—षच् is added as a समासान्त after सकथि and अक्षि that are स्वाङ्ग in the technical sense and are final in a बहुव्रीहि । Thus दीर्घसकथ with षच् the sense being ‘having long thighs’ ; in the feminine जलजाक्षी with ङीष् because of षच्, the sense being ‘a woman with lotus-like eyes’. Why say स्वाङ्गात् ? Witness दीर्घसकथि without षच् applied to a cart, सकथि meaning the two central beams ; also स्थूलाक्ष applied to a bamboo-stick, अक्षि meaning the joints. We do not get स्थूलाक्षो because the affix is अच् by the rule “अच्ः—” (944) and not षच् as in जलजाक्षी ।

मित—। 'बहुव्रीहौ' इति पञ्चम्यर्थे सप्तमी। तदाह 'बहुव्रीहेः षच्' इति ॥
 'सक्थ्यक्तोः' इति पञ्चम्यर्थे षष्ठी। तदन्तविधिः। तदाह 'सक्थ्यक्तान्तात्' इति ॥
 स्वाङ्गमिति "अद्रव' मूर्तिमत्—" इत्यादि प्रागुक्तम् (८४१—६।३।४०)। सक्थ्यक्त्वि-
 विशेषणमेतत्। तदाह 'स्वाङ्गवाचिसक्थ्यक्त्वि—' इति ॥ 'व्यत्ययेन' इत्यत्र विधेर-
 न्यथाभावो व्यत्ययः। स च "व्यत्ययो बहुलम्" (३४३३—३।१।८५) इति कन्दोविषयः।
 आर्षेष् सुवेष कचित् कन्दोवत् कार्यं भवति। तदाह 'व्यत्ययेन षष्ठी' इति ॥ दीर्घसक्थः
 इत्यत्र दीर्घसक्थि षच् इति स्थिते भसंज्ञायां "यस्येति च" (३११—६।४।१४८)
 इति इकारलोपे रूपम् ॥ षचः पितृकरणफलं "षिद्धौरादिभ्यश्च" (४८८—४।१।४१)
 इति स्त्रियां ङोष्। तदाह जलजाचीति। "यस्येति च" इति षचि इकारलोपः
 ङोषि अकारलोपश्च ॥ स्थूलाचा इत्यत्र स्थूलानि अच् टाप् इति स्थिते "यस्येति च"
 इतीकारलोपः। सवर्णदीर्घः। 'अचि' पर्वगम्यः। षचि तु स्थूलाची इति स्यात् ॥

८५३। अङ्गुलेर्दारुणि ॥ ५।४।११४ ॥

दी—। अङ्गुल्यन्ताद्बहुव्रीहेः षच् स्याद्दारुण्यर्थे। पञ्च अङ्गुलयो
 यस्य तत् पञ्चाङ्गुलं दारु—अङ्गुलिसदृशावयवं धान्यादिविक्षेपणकाष्ट-
 मुच्यते। 'बहुव्रीहेः' किम्? द्वे अङ्गुली प्रमाणमस्या द्व्यङ्गुलां यष्टिः।
 तद्वितार्थे तत्पुरुषे "तत्पुरुषस्याङ्गुलेः—"(७८६—५।४।८६) इत्यत्र। 'दारुणि'
 किम्? पञ्चाङ्गुलिर्हस्तः।

A बहुव्रीहि ending in अङ्गुलि and referring to a piece of wood will have षच् added to it as a समासान्तः। Thus पञ्चाङ्गुल, having five pieces like five fingers, as applied to a piece of wood used for exposing paddy to the sun. Why say बहुव्रीहेः? Witness अङ्गुला with अच् by "तत्पुरुषस्य—" (786) in the sense 'measuring two fingers'; the तत्पुरुष arising in connection with the तद्धित affix नादच् or इयसच् which has disappeared. Why say दारुणि? Witness पञ्चाङ्गुलि, having five fingers, applied to a hand.

मित—। ‘अङ्गुलीः’ इति पञ्चमी अङ्गुल्यादित्यर्थः । ‘बहुव्रीहौ’ इत्यनुवर्त्तते, तस्य च इह बहुव्रीहिः इत्यर्थः । तदाह ‘अङ्गुल्याबहुव्रीहिः’ इति ॥ ‘दारुणि’ इति समासार्थो लक्ष्यते ॥ पञ्चाङ्गुलमित्यत्र पञ्चाङ्गुलि षच् इति स्थिते “यस्येति च” (३११—६।४।१४८) इति इकारलोपः । अङ्गुलस्य इह अङ्गुलिकत्वा अवयवाः । अनेन दारुणा धान्यादयः शोषणार्थमातपे विक्षिप्यन्ते आतपात्ये च पुनः संक्षिप्यन्ते ॥ वे अङ्गुली प्रमाणमस्य इत्यर्थे नावचि इयमचि वा कर्त्तव्ये ‘हे अङ्गुली’ इत्येतयोः “तद्वितार्थ—” (७२८—२।१।५१) इति तत्पुरुषः । “तत्पुरुषस्याङ्गुलिः—” (७८६) इत्यच् समासान्तः । इकारलोपः । “द्विगोर्निताम्” (१८३८, वा) इति तद्धितलुक् । ततटाप्—डाङ्गुला । षचि तु डाङ्गुलीति स्यात् ॥

८५४ । द्विविभ्यां ष मूर्ध्नः ॥ ५।४।११५ ॥

दी—। आभ्यां मूर्ध्नः षः स्याद्बहुव्रीहौ । द्विमूर्धः । त्रिमूर्धः ।

The समासान्त affix ष is attached when मूर्धन् follows द्वि or त्रि in a बहुव्रीहि । Thus द्विमूर्धः &c.

मित—। ‘बहुव्रीहौ’ इत्यस्मिन् । पञ्चाभ्यर्थे सप्तमी । ‘द्विविभ्याम्’ इति गन्धमान-परशब्दस्योपपत्तिः । ‘मूर्ध्नः’ इत्यस्य विशेषणमेतत् । द्विविभ्यां परो यो मूर्धन्-शब्दः इत्यन्वयः । मूर्ध्नः इति पञ्चमी । तदन्तविधिः । द्विविभ्यां परो यो मूर्धन्-शब्दः तदन्ताबहुव्रीहिः षः स्यात् इत्यर्थः । यद्वा—द्विविभ्यां परो यो मूर्धन्-शब्दः तस्मात् षः स्यात् समासान्तो बहुव्रीहौ समासे इत्यर्थः ॥ द्विमूर्धन् ष इति स्थिते “नक्षत्रिते” (६७८—६।४।१४४) इति टिलोपः ॥ षचि प्रकृते ष-विधानं पक्षे पूर्वपदप्रकृति-स्वरार्थम् इति नागिरः ॥ ‘ष’ इति लुप्ता प्रथमा ॥

दी—। “नेतुर्नक्षत्रे अब्बक्तव्यः” (वार्त्तिक) । मृगो नेता यासां ता मृगनेत्रा रात्रयः । पुष्यनेत्राः ।

अप् is the समासान्त when नेत्र, final in a बहुव्रीहि, refers to some star. Thus मृगनेत्रा meaning a night in which the star मृगशिरस् is the leader, i. e., which commences with the rise of मृगशिरस् । Similarly पुष्यनेत्रा ।

मित—। 'नेतुः' इति पञ्चमी। 'नचवे' इति नेतुरितास्य विशेषणम्। नचवे प्रयुक्तो यो नेतृशब्दः तस्मात् इत्यर्थः, तदन्ताद्बहुव्रीहिरिति शेषः ॥ स्यः स्यगशिरो नचवः नेता अयेसरो यासां ताः, यासु अस्तमिते एव भास्करे स्यगशिरोनचवमुदिति ता स्यगशिरोऽं पुरस्तता प्रवृत्ता रात्रयः इत्यर्थः। इह स्यगेनट् अप् टाप् स्यगेनटाः ॥

८५५। अन्तर्बहिर्भ्याञ्च लोम्नः ॥ ५।४।११७ ॥

टी—। आभ्यां लोम्नः अप् स्याद्बहुव्रीहौ। अन्तर्लोमः। बहिर्लोमः।

अप् is attached to a बहुव्रीहि in which लोमन् is final and is after अन्तर् or बहिर्। Thus अन्तर्लोमः the hair on which is on the inside, i. e., not sticking out; बहिर्लोमः having the hair on the out-side.

मित—। अन्तर्बहिर्भ्यां परो यो लोमन्शब्दः तस्मादप् स्यात् समासान्तः बहुव्रीहौ। यद्वा—तदन्ताद्बहुव्रीहिरप् स्यात् समासान्तः। अन्तर्गतानि लोमानि अस्य इति अन्तर्लोमन् अप्। टिलोपः ॥ एवम् बहिर्लोमः ॥

८५६। अञ् नासिकायाः संज्ञायां नसं चास्थूलात् ॥ ५।४।११८ ॥

टी—। नासिकान्ताद्बहुव्रीहेरच् स्यात् नासिकाशब्दश्च नसं प्राप्नोति, न तु स्थूलपूर्वात्।

A बहुव्रीहि with नासिका final, takes अच् as समासान्त and नासिका changes into नस but not if स्थूल precedes it. For examples we look forward.

मित—। 'अच् नासिका' इति स्थिते "यरोऽनुनासिके—" (११६—८४:४५) इत्यनुनासिकविकल्पे अञ्नासिका अञ्नासिका वा। 'संज्ञायां' विषये 'अस्थूलात्' पराया 'नासिकायाः (पञ्चमी) अच्' स्यात् तस्या एव 'नासिकायाः (षष्ठी) नसं' नसादेशः स्यात्। यद्वा—सा नासिका 'नसं' नसादेशं लभते। इत्यन्वयः ॥ अच्-सन्निधाने एव नसं प्राप्नोति। प्रथममनुत्पद्यते ततो नसादेश इत्यर्थः ॥

८५७ । पूर्वपदात् संज्ञायामगः ॥ ८।५३ ॥

दी— । पूर्वपदस्यात् निमित्तात् परस्य नस्य णः स्यात् संज्ञायाम्
न तु गकारव्यवधाने । द्रुग्वि नासिकास्य द्रुणसः । खरणसः ।
'अगः' किम् ? ऋचामयनम् ऋगयनम् । "अनृगयनादिभ्यः" (१४५२—
४।३।७३) इति निपातनात् णत्वाभावमाश्रित्य 'अगः' इति प्रत्यारूपात्
भाष्ये । 'अस्यूलात्' किम् ? स्थूलनासिकः ।

न becomes ण if the cause for the change is in a पूर्वपद
which does not end in ग, and if, with the change, some
proper name is understood. Thus द्रुणसः the proper name
of a demon having a nose like a branch of a tree ; खरणसः
also a Rakshasa having a nose like that of an ass.
Why say अगः ? Witness ऋगयनम् which is a proper name,
but as the पूर्वपद, viz., ऋग् ends in a ग, the change does
not take place. The भाष्य, however, prefers to omit अगः
from the rule and to defend ऋगयन by निपातन in the rule
"अनृगयनादिभ्यः—" (1452). Why say अस्यूलात् ? Witness स्थूलनासिकः
with नासिका unchanged.

नित— । यस्मिन् शब्दसमुदाये अवयवानां पूर्वोत्तरविभागोऽस्ति पूर्वस्य च
पदसंज्ञा तत्रेदं प्रवर्तते ॥ 'निमित्तं' णत्वनिमित्तम् । तच्च रषककाराः । न
चेति पूर्वपदं भवितुमर्हति, तत् 'पूर्वपदात्' इत्यस्य पूर्वपदस्यादित्यर्थः ॥ 'परस्य'
इति व्यवधानेन अव्यवधानेन वा परस्य । व्यवधानञ्च "अट्कुप्पङ्—" (१८७
—८।४२) इत्यादिभिरिव ॥ 'संज्ञायाम्' इति कृते णत्वे संज्ञा चेत् स्यादित्यर्थः ।
रघुनाथ इत्यत्र कृते णत्वे रघुनाथ इति जाते संज्ञा न प्रतीयते अतो न
णत्वम् । एवं वृषभानुः, हरिनन्दन इत्यादिष्वपि सति णत्वे संज्ञाया अप्रतीतिर्न-
णत्वम् ॥ 'अगः' इति पञ्चमी पूर्वपदादित्यस्य विशेषणम् । अगकारान्तात् पूर्व-
पदादित्यर्थः, अगकारान्तं यत् पूर्वपदं तत्र स्थितात् निमित्तादिति यावत् । 'न तु

गकारव्यवधाने' इत्यस्य पूर्वपदान्तस्थेन गकारेण व्यवधानमाशयः । “अगकारान्त-पूर्वपदादित्यर्थात्” इति नागेशः ॥ इह पूर्वस्य पृथक्पदत्वात् समानपदत्वं नास्ति इत्यप्राप्तौ वचनम् ॥ दुः व्रचः । दु नासिका अच् इति इति स्थिते पूर्वस्य भसंज्ञा । नसादेशे दुनस अ इति जाते पररूपम्—दुनस । एत्वे दुणसः, राक्षसविशेषस्य संज्ञा । एवं खरणसः ॥ ऋगयनमिति ऋच्-शब्दे चकारस्य ककारः, तस्य च गकारः । ततः ‘ऋग्’ इति पूर्वपदान्ते गकारः, तेन एत्वं न ॥

दी— । “खुरखराभ्यां वा नस्” (वार्त्तिक) । खुरणाः । खरणाः ॥ पक्षे अजपीयते । खुरणासः । खरणासः ।

In a संज्ञा, if नासिका comes after खुर or खर in a बहुव्रीहि, it is optionally replaced by नस् which itself is then treated as a समासान्त । Thus खुरणाः &c. without अच् and with नस् for नासिका । In the other alternative, अच् comes in and then नासिका is changed into नन । Thus खुरणसः &c.

मित— । संज्ञायां विषये बहुव्रीहौ खुरखराभ्यामुत्तरस्य नासिकाशब्दस्य नसित्ययमादेशो वा भवति । यदा नस् तदा अच् प्रत्ययो न । सति तु अचि खुरणस इति प्राग्वदेव रूपं वार्त्तिकश्च व्यर्थं भवति ॥ अकृते नसि खुरनासिका इति स्थिते सुतेणैव अच्, ततो ‘नस’ इत्यदन्त आदेशः ॥ खुरणा इति असंबुद्धौ सौ रूपम् । “अलसन्तस्य—” (४३५—६।४।१४) इति उपधादीर्घः । राक्षसविशेषस्य संज्ञा ॥ इह ‘वा’ इति वृत्तिभाष्ययोर्न दृश्यते । “पक्षे अच्” इति वृत्तिकारानुगोपात् । हरदत्तसु “केवलादेशवचनं प्रत्ययनिवृत्तार्थम्” इति वदन् अच् नास्ति इत्येवाह ॥

द५८ । उपसर्गाच्च ॥ ५।४।११६ ॥

दी— । प्रादेयो नासिकाशब्दस्तदन्ताद्बहुव्रीहेरच् नासिकाया नसा-देशश्च । असंज्ञार्थं वचनम् । उन्नता नासिका यस्य स उन्नसः ॥ “उपसर्गा-दनोत्तरः—” (८।४।२८) इति सूत्रम् । तत् भङ्क्त्वा भाष्यकार आह—

अच् is the समासान्त and नस् is the substitute of नासिका when it comes after words of the प्रादि class in a बहुव्रीहि. This rule is for words that are not proper names. Thus उन्नसः having a high nose. Next comes the rule “उपसर्गात्—” which the Bhashyakara replaces with—

मित—। ‘अच् नासिकायाः’ इति ‘नस्’ इति च इत्यनुवर्त्तते। “उपसर्गाः क्रियायोगे—” (२२—१।४।५८) इति क्रियायोगे एव प्रादीनामुपसर्गसंज्ञा। इह तु नासिकाशब्दे परे क्रियायोगाभावात् उपसर्गसंज्ञाया अप्रवृत्तेः ‘उपसर्गात्’ इति ‘प्रादिः’ इत्यर्थः ॥ असंज्ञायामितत्। संज्ञायां तु पूर्वैर्नैव प्राप्तः प्रत्यय आदेशश्च। अनेन असंज्ञायामपि प्रादिः परस्य विधीयते ॥ “उपसर्गात्—” इत्यस्य अथमर्थः। उपसर्गात् परो यो नस् तस्य णकारो भवति न तु ओकारात् परस्य, ओकारि वा परे। अनेन तु “प्रणो नय” इत्यत्र इष्टमपि णत्वं न प्राप्नोति। “प्रनः पूर्वा” इत्यत्र अनिष्टमपि प्राप्नोत्येव णत्वम्। तत् अत्र दीर्घमुदाहृत्य भाष्यकार आह—

८५८। उपसर्गाद्वहुलम् ॥ ८।४।२८ ॥

दी—। उपसर्गस्थान्निमित्तात् परस्य नसो नस्य णः स्याद्वहुलम्।
प्रणसः।

The न of नस् is irregularly changed into ण if the cause for the change is in an उपसर्ग preceding. Thus प्रणसः one who has lost his nose.

मित—। ‘भङ्क्ता’ इतुक्तम्, इह तु भङ्गं सन्धानञ्च दर्शयति। “उपसर्गाः दनीत्परः” इत्यतः “अनीत्परः” इत्यपनीतम्। एष तावद्भङ्गः। “बहुलम्” इति योजितम्। इदञ्च सन्धानम् ॥ प्रगता नासिका अस्य इति विग्रहे “उपसर्गाच्च” (८५८) इत्यच् नसञ्चादेशः। प्रनासिका अच् इति स्थिते प्रनस अ इति, पररूपे प्रनस इति। अत्र अदन्ते नसादेशे अन्तर्भूतो ‘नस्’ इति। तस्यानेन णः—प्रणसः। पक्षे धातुजस्य लोपामावे प्रगतनासिकाः। असंज्ञात्वात् अविषयोऽयं पूर्वस्त्वस्य। अनेनापि प्रगतशब्दस्य प्रादित्वाभावात् न प्राप्तिः ॥

दो—। “वेग्रो वक्तव्यः” (वार्त्तिक) । विगता नासिका अस्य विग्रः । “ख्यश्च” (वार्त्तिक) । विख्यः । कथं तर्हि “विनसा हतवान्वा” इति भट्टिः ? विगतया नासिकया उपलक्षिता इति व्याख्येयम् ।

Among the प्रादि particles वि requires the substitute ग instead of नस । Thus विग्रः, one who has lost his nose. The substitute is in this case optionally ख्य also. Thus विख्यः । But then how does Bhatti write विनसा in विनसा हतवान्वा ? This is not a बहुव्रीहि qualifying हतवान्वा, but a प्रादि-तत्पुरुष in the तृतीया । Thus विगता नासिका विनासिका the nose cut off ; तथा विनसा or optionally विनासिकया ।

मित—। वेः परख नासिकाशब्दस्य ‘य’ इत्यादिशो वक्तव्यः बहुव्रीहौ अचि । विनासिका अच् इति स्थिते विग्र अ, पररूपम् । ख्यश्च आदिशो वा । विख्यः ॥ “विनसा” इति तृतीयेकवचनम् । तथाहि विगता नासिका विनासिका, प्रादितत्पुरुषः । तथा विनासिकया विनसा वा । “पद्मोमास्—” (२२८—६।१।६३) इति पाक्षिको नम् नासिकायाः । “विनसा” ऋग्नया नासिकया ‘उपलक्षिता’ अरिणा विप्रकृतेति कथिता ‘हतवान्वा’ सा शूर्पणखा ‘इति व्याख्येयम्’ ॥

८६० । सुप्रातसुखसुदिवशारिकुक्षचतुरश्रेणीपदाजपदप्रोष्ठपदाः

॥ ५।३।१२० ॥

दो—। एते बहुव्रीहयः अच्प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । शोभनं प्रातरस्य सुप्रातः । शोभनं श्वः अस्य सुश्वः । शोभनं दिवा अस्य सुदिवः । शारे-रिव कुक्षिरस्य शारिकुक्षः । चतस्रः अश्रयः अस्य चतुरश्रः । एग्या इव पादा-वस्य पृणीपदः । अजपदः । प्रोष्ठो गोः । तस्येव पादावस्य प्रोष्ठपदः ।

The बहुव्रीहि compounds सुप्रात &c., are obtained with the समासान्ता affix अच् attached by निपातन in this rule. Thus सुप्रातः, one to whom the morning is auspicious ; सुश्वः, one

to whom the next day is auspicious ; सुदिनः one to whom the day-time is auspicious ; शरिक्कुचः one with the abdomen like that of a starling ; चतुरश्रः one having four corners ; एषीपदः, one with feet like that of a doe ; अजपदः, one with feet like those of a goat ; गोरुपद, one with feet like those of a cow.

नित—। सुप्रातर् अच् इति स्थिते “अश्वयानां भनावे टिलोपः” (१२२४, वा) । अर्भागलोपे सुप्रातः ॥ सुश्वस् अच् इत्यत्र अमभागलोपे सुश्वः ॥ सुदिवा अच् इत्यत्र “यस्येति च—” (३११—६।४।१४८) इत्याकारलोपः टिलोपो वा ॥ शरिक्कुचि अच् इत्यत्र “यस्येति च—” इति लापः ॥ एवं चतुरश्रः । अश्विः कोणः ॥ एषीपाद अच् इति पदादेशोऽपि इहैव निपातनात् । एषीपद अच् एणोपदः । एवनजपदप्रोष्ठपदौ । प्रशस्तौ ओष्ठौ अस्य प्रोष्ठः गौः ॥

८६१ । नज्दुःसुभ्यो हलिसकथ्योरन्यतरस्याम् ॥ ५।४।१२१ ॥

दी—। अच् स्यात् । अहलः—अहलिः । असक्यः—असक्यिः । एवं दुःसुभ्याम् ॥ ‘शक्त्योः’ इति पाठान्तरम् । अशक्तः—अशक्तिः ।

हलि and सकथि final in a बहुव्रीहि and coming after नज्दुर्, दुस् or सु require the सनासान affix अच् । Thus अहलः &c. Similarly when after दुर्, दुस् and सु । Some read शक्त्योः in place of सकथ्योः । The examples will be अशक्तः &c.

नित—। नज्दुःसुभ्यो यो हलिशब्दः सकथिशब्दश्च तदन्ताद्बहुव्रीहिरच् स्याद्वा इत्यर्थः । महत् हलं हलिरित्युच्यते इति हरदत्तः ॥ नन्विह अकृतोऽपि हलियहणे हलशब्देन समासे अहलः, हलिशब्देन च अहलिः इति सिध्यति, प्रकरणवशाच्च महत्त्वमपि हलस्य गंस्यते एव, तत् किमर्थं हलियहणं क्रियते ? उच्यते—अकृते हलियहणे ‘अहलः’ इत्यत्र पूर्वपदप्रकृतिस्वरौ भवति चित्स्वरस्तु न प्राप्नोति । किञ्च अहलकः अहलिकः इत्यपि वैकल्पिकेन कपा भवति । अहलिक इति मास्तु चित्स्वरशुक्तः अहल इति चास्तु इति कर्तव्यमेव हलियहणम् ॥

८६२ । नितप्रमसिच् प्रजामेधयोः ॥ ५।४।१२२ ॥

दी—। 'नञ्दुःसुभ्यः' इत्येव । अप्रजाः । दुष्प्रजाः । सुप्रजाः ।
अमेधाः । दुर्मेधाः । सुमेधाः ।

The समासान्त affix असिच् is attached to प्रजा and मेधा final in a बहुव्रीहि and coming after नञ्, दुस्, दुस् and सु । Thus अप्रजाः childless &c., अमेधाः witless &c.

नित—। 'नञ्दुःसुभ्यः' इत्यनुवृत्तम् । नञ्दुःसुभ्यः परौ यौ प्रजामेधाशब्दौ तदन्ताद्बहुव्रीहिर्नित्यमसिच् प्रत्ययौ भवति समासान्तः इत्यर्थः ॥ अन्यतरस्यामधिकारी नास्ति तदिह नित्यग्रहणं स्पष्टार्थमिति भाष्यम् । कचिदन्यस्मिन्नपि पूर्वपदे विधानार्थमिति वृत्तिः, तथाहि—“श्रोत्रियस्त्वेव ते राजन्मन्दकस्यात्ममेधमः । अनुवाकहता बुद्धिर्नैषा तत्त्वार्थदर्शिनी ॥” इति ॥ अविद्यमाना प्रजा अस्य इतिवाक्ये अप्रजा असिच् इति स्थिते अप्रजा अस् इति जाते आकारलोपे अप्रजस् इति प्रतिपदिकम् । सौ उपधादीर्घे अप्रजाः । इत्यादि ॥

८६३ । धर्मादनिच् केवलात् ॥ ५।४।१२४ ॥

दी—। केवलात् पूर्वपदात् परो (यो) धर्मशब्दस्तदन्ताद्बहुव्रीहिरनिच् स्यात् । कल्याणधर्मा । 'केवलात्' किम् ? परमः स्वो धर्मो यस्येति त्रिपदे बहुव्रीहौ मा भूत् । स्वशब्दो हि इह न केवलं पूर्वपदं किन्तु मध्यमत्वादापेक्षिकम् ॥ “सन्दिग्धसाध्यधर्मा” इत्यादौ तु कर्मधारय-पूर्वपदो बहुव्रीहिः । एवं तु 'परमस्वधर्मा' इत्यपि साध्येव, 'निवृत्तिधर्मा' अनुच्छित्तिधर्मा' इत्यादिवत् ॥ पूर्वपदं तु बहुव्रीहिणा आक्षिप्यते ।

अनिच् is the समासान्त when धर्म is final in a बहुव्रीहि and comes after a पूर्वपद which is absolutely a पूर्वपद । Thus कल्याणधर्मा, one of good propensities. Why say केवलात् ? Witness परमस्वधर्मः without अनिच् in a बहुव्रीहि of the three words परमः, स्वः, धर्मः । The reason is स्व here is not abso-

lutely a पूर्वपद, but only relatively because it is the middle. Compounds like सन्दिग्धसाध्यधर्मा should be defended by first compounding सन्दिग्धसाध्यः in 'a कर्मधारय and then making a बहुब्रीहि of सन्दिग्धसाध्यः and धर्मः । By this method of compounding परमस्वधर्मा is also correctly formed, just like निवृत्तिधर्मा, अनृच्छतिधर्मा &c. That a पूर्वपद is contemplated is obvious from the fact that the section is on बहुब्रीहि ।

मित— । 'बहुब्रीहौ' इत्यस्ति 'उत्तरपदे' इति च ॥ 'धर्मात्' प्रत्यय उच्यते, स च प्रत्ययः समासान्तः । तेन धर्मशब्द उत्तरपदमिति गम्यते ॥ उत्तरपदश्च इह पारिभाषिकमेव, समासचरमावयवे यत् रूढं तदेव, अधिकृतम् । तेन उत्तरपदस्य एकत्वं नियतम् । 'एवं धर्मशब्दस्य उत्तरपदस्य केवलत्वे सिद्धे न हि 'केवलात्' इति 'धर्मात्' इत्यस्य विशेषणम्, किन्तु 'बहुब्रीहौ' इत्यनेन ऊहितं यत् 'पूर्वपदम्' तन्मैव पञ्चम्यन्तस्य । तदाह 'केवलात् पूर्वपदात् परः' इत्यादि ॥ इह 'परः' इत्यन्तरं 'यः' इति बहुषु पुस्तकेषु न दृश्यते । लिपिकरप्रमादात् खलितं तत् ॥ कल्याणो धर्मोऽस्य इति वियहे कल्याण धर्मं अनिच् इति स्थिते अकारलोपः । कल्याणधर्मम् इति प्रातिपदिकम् । उपधादीर्घः ॥ अन्यनिरपेक्षत्वं केवलत्वम् । यत् नियतमेव पूर्वपदं न कदापि किञ्चिदपेक्षया परपदं तदेवेह 'केवलं पूर्वपदम्' । नागेश आह केवलत्वञ्च सजातीयान्वाभाववल्मिति । परमः स्वो धर्मो यस्य इति वाक्ये स्वशब्दो न नियतं पूर्वपदं किन्तु परमशब्दपेक्षया परपदमपि । तदिह अनिच् न प्रवर्तते परमस्वधर्म इति च भवति ॥ "सन्दिग्धसाध्यधर्मा" इति तु न विपदबहुब्रीहिः किन्तु सन्दिग्धं च तत् साध्यञ्च सन्दिग्धसाध्यम् । सन्दिग्धसाध्यं धर्मो यस्य इति कर्मधारयपूर्वपदो बहुब्रीहिः । तेन केवले पूर्वपदे अनिच् लभ्यत एव । अनेन प्रकारेण तु "परमस्वधर्मा" इत्यपि भवति ॥ ननु पूर्वपदशब्दः समासप्रथमावयवे रूढः तत् कथमस्य आपेक्षिकत्वं कल्पाते ? सत्यं रूढः, यौगिकोऽपि पुनः पूर्वं पदं पूर्वपदमिति सम्भवति । रूढत्वे तु 'केवलात्' इति विशेषणं व्यर्थं स्यात् । रूढ एवायं स्यात् यदि 'उत्तरपदे' इत्यनेन आक्षिप्येत, स हि स्वयं रूढः रूढमेव

सजातीयमाचक्षति । अयं तु 'बहुव्रीहौ' इत्यनेन विजातीयेन आक्षिप्यते ।
माचक्षेपप्रकारश्च यदि बहुव्रीहिः पूर्वोत्तरपदविभागोऽस्मिन्नस्ति इत्येवंविधः ॥ यद्वा
एवं व्याख्यास्यते—बहुव्रीहौ केवलात् एकव्रीहौ पदात् परो यो धर्मशब्दः इत्यादि ।
“निर्णीते केवलमिति विलिङ्गं त्वककृतस्योः” इत्यमरः । अस्मिन् पक्षे द्विपदबहुव्रीहिरिव
सूत्रस्य विषयो भवति ॥

८६४ । जम्भा सुहरितदृणसोमेभ्यः ॥ ५।४।१२५ ॥

दी—। 'जम्भा' इति कृतसमासान्तं निपात्यते । जम्भो भक्ष्ये दन्ते
च । शोभनो जम्भोऽस्य सुजम्भा । हरितजम्भा । दृणं भक्ष्यं यस्य, दृण-
मिव दन्ता यस्य इति वा, दृणजम्भा । सोमजम्भा । 'स्वादिभ्यः' किम् ?
पतितजम्भः ।

जम्भ becomes जम्भा with अनिच् attached when after सु, हरित,
दृण and सोम and final in a बहुव्रीहि । जम्भा is here inserted
in the rule with the समासान्त attached. जम्भ means food,
also tooth. The समासान्त is अनिच् । Thus सुजम्भा having fine
teeth ; हरिजम्भा having green teeth ; दृणजम्भा grass-eater (vege-
tarian), or having teeth like grass ; सोमजम्भा drinking Soma
juice. Why say 'after सु &c.'? Witness पतितजम्भः, toothless,
without अनिच् ।

मित—। बहुव्रीहौ स्वादिभ्यः परं यो जम्भशब्दः तस्मात् अनिच् भवति
समासान्तः जम्भा इति च तस्य रूपं भवति इत्यर्थः ॥ 'कृतसमासान्तम्' अनिच्-
प्रत्ययान्तमित्यर्थः । सुजम्भ अनिच् इति स्थिते अकालोपे सुजम्भन् इति प्रातिपदिकम् ।
'सुजम्भन्', 'हरितजम्भन्', 'दृणजम्भन्', 'सोमजम्भन्', इति चत्वारः अनिच् प्रत्ययान्ता
निपात्यन्ते इति फलितम् ॥

८६५ । दक्षिणेर्मा लुब्धयोगे ॥ ५।४।१२७ ॥

दी—। दक्षिणे ईर्मं व्रणं यस्य दक्षिणेर्मा मृगः । व्याधेन कृतव्रण
इत्यर्थः ।

The बहुव्रीहि word दक्षिणेर्मा has अचिच् as समासान् by निपातन in this rule if used in connection with a hunter. Thus a दक्षिणेर्मा stag means a stag wounded to the right by a hunter.

मित—। ‘दक्षिणेर्मा’ इत्यचिच्प्रत्ययान्तो निपात्यते बहुव्रीहौ ‘लुब्धेन’ व्याघ्रेन ‘योगे’ सति, तदोर्मं व्याघ्रेन कृतं चेत् इत्यर्थः । ईर्मं त्रयः ॥ दक्षिणे ईर्मसस्य इति अधिकरणपदो बहुव्रीहिः, “सप्तमी विशेषणे—” (८६८—२।२।३५) इति ज्ञापकात् । हत्तिकारस्तु दक्षिणं दक्षिणाङ्गस्थम् ईर्मसस्य इति समानाधिकरण-मेवाह ॥ “वाली हिनाजमालो गुणनिधिरिषुषा निर्मितो दक्षिणेर्मा” इत्यादि तु निरङ्कुशाः कवय इति ॥

८६६ । इच् कर्मव्यतिहारे ॥ ५।४।१२७ ॥

दी—। कर्मव्यतिहारे यो बहुव्रीहिस्तस्मात् इच् स्यात् समासान्तः । केशकेशि । मुसलामुसलि ॥

इच् is the समासान् in a बहुव्रीहि which refers to reciprocity of action. Thus केशकेशि &c., explained before (846—2. 2. 27).

मित—। “तव तेनेदम्—” (८४६) इति विहित एव बहुव्रीहिरिह गृह्यते । तव एव विस्तरो ज्ञेयः । इच् तिष्ठद्गु प्रभृतिषु पठ्यते । तेन अव्ययोभाव संज्ञाया-मव्ययत्वे केशकेशि रणः इति सुबलुक् ॥

८६७ । द्विदण्डादिभ्यश्च ॥ ५।४।१२८ ॥

दी—। तादृश्य चतुर्थ्येषा । एषां सिद्धयथमिच्प्रत्ययः स्यात् । द्वौ दण्डौ यस्मिन् प्रहरणे तद्द्विदण्डि प्रहरणम् । द्विमुसलि । उभाहस्ति—उभयाहस्ति ।

इच् is to be added as a समासान् to derive words like द्विदण्डि । The भ्यस् here is चतुर्थी in the sense तादृश । Thus an assault is द्विदण्डि meaning that two sticks were used in the

course of it. Similarly हिंस्रसन्नि । In उभयाहसि there is दीर्घ by the rule “अन्येषामपि दृश्यते—” (३५३६—६।३।१३७) । In उभाहसि there is no अयच् owing to निपातन in this very list of हिदण्डादि words.

नित—। ‘इच्’ अनुवर्त्तते । ‘हिदण्डादिभ्यः’ इति चतुर्थो तादर्थ्यो । ‘इच्’ कर्त्तव्यः ‘समासान्तः हिदण्डादिभ्यः’ हिदण्डादिशब्दसिद्धये इत्यर्थः ॥ नैषा पञ्चमी । तस्यां तु हिदण्डादिभ्यः शब्देभ्यः इच् स्यात् इत्यर्थो भवति । परम् इजन्ता एव हिदण्डि प्रभृतयो निपात्यन्ते, तेभ्यः पुनरिच् असङ्गतः, तदाह ‘तादर्थ्यो चतुर्थो एषा’ इति ॥ हिदण्डि प्रहरणमिति प्रहरणक्रियाया विशेषणं हिदण्डि । एवं हिंस्रसन्नि इत्यादयः ॥ “उभादुदात्तो नित्यम्—” (१८४५—५।२।४४) इति उभशब्दस्य अवयवे नित्यमयच् विहितः, इह तु निपातनादेव विकल्पः । “अन्येषामपि—” (३५३६) इति दीर्घः ॥ इह गणे निपातितानां क्रिया-विशेषणत्वे एव साधुता, नान्यथा । तत् द्वौ दण्डौ अस्यां शालाग्राममिति हिदण्डा शाला न पुनर्हिदण्डि शाला । वृत्तिकार आह “समुदाग्रनिपातनाच्च अर्थविशेषे अवकथ्यन्ते” इति । अर्थविशेषः क्रियाविशेषणरूपः ॥

८६८ । प्रसंभ्यां जानुनोर्ज्ञः ॥ ५।४।१२८ ॥

दी—। आभ्यां परयोर्जानुशब्दयोर्ज्ञरादेशः स्याद्बहुव्रीहौ । प्रगते जानुनी यस्य प्रज्ञः । संज्ञः ।

The word जानु coming after प्र or सम् and final in बहुव्रीहि is altered into ज्ञ । Thus प्रज्ञः (not प्रज्ञानुः) meaning one who has lost his knees. Similarly संज्ञः (not सञ्ज्ञानुः) having well-formed knees.

नित—। जानुनोः इति षष्ठीविषयने रूपम् आदेशार्थम् । प्रशब्दात् परो यो जानुशब्दः संशब्दाच्च यो जानुशब्दः बहुव्रीहौ उत्तरपदं तयोर्जानुशब्दयोर्ज्ञः इत्यादेशः स्यात्, स च समासान्तः इत्यर्थः ॥ प्रगते प्रकृष्टे वा सङ्गते संज्ञिष्टे वा जानुनी अस्य इति विग्रहः । धातुग्रन्थे अलोपे तु प्रगतजानुः, संज्ञिष्टजानुः ॥ ‘जानुनो ज्ञः’ इत्येकेवचनेन निर्देशे सन्देहः स्यात्—पञ्चम्या ज्ञ-प्रत्ययस्य प्रकृतिर्वा निर्दिष्टा, षष्ठ्या वा ज्ञादिशस्य

स्थानी—इति । सन्देहो मा भूत् षष्ठी विज्ञायतामादेशस्य स्थानी, इति पूर्वपदस्य द्वित्वाशित्य विवचनेन निर्देशः कृतः । अनेकालत्वात् सर्वादेशः ॥

८६८ । ऊर्ध्वादिभाषा ॥ ५।४।१३० ॥

दी—। ऊर्ध्वञ्ः । ऊर्ध्वजानुः ।

Coming after ऊर्ध्व and final in a बहुव्रीहि, जानु is optionally changed into ञ् । Thus ऊर्ध्वञ्ः &c. with knees drawn up.

मित—। ऊर्ध्वशब्दात् परस्य जानुशब्दस्य बहुव्रीहिरन्तावयवस्य ञ् रित्ययमादेशो वा स्यात् स च समासान्तः ।

८७० । धनुषश्च ॥ ५।४।१३२ ॥

दी—। धनुरन्तस्य बहुव्रीहिः अनङादशः स्यात् । शार्ङ्गधन्वा ।

अनङ् is the substitute of the final letter of a बहुव्रीहि ending in धनुष् । Thus शार्ङ्गधन्वा where शार्ङ्गधनुस् takes the substitute अनङ् and becomes शार्ङ्गधनु अन् = शार्ङ्गधन्वन् (प्रातिपदिक) ।

मित—। “प्रसंभ्या—” (८६८) इत्यत आदेशप्रकरणम् । ‘धनुषः’ इति षष्ठी । धनुरन्तस्य बहुव्रीहिरित्यर्थः । डिच्चस्य फलान्तराभावात् ‘अनङ्’ इत्यस्य डित्करणं “डिच्च—” (४३—१।१।५३) इत्यन्यस्य अल आदेशप्रतिपत्त्यर्थम् । नकारि अकार उच्चारणार्थः । अन् इति शिष्येति स च समासान्तः ॥ शार्ङ्गं सहिषशृङ्गविकारः धनुरस्य इति शार्ङ्गधनुस् इति स्थिते, सकारस्य अन्—शार्ङ्गधन्वन् इति प्रातिपदिकम् । उपधादर्घः ॥

८७१ । वा सञ्ज्ञायाम् ॥ ५।४।१३३ ॥

दी—। शतधन्वा—शतधनुः ।

The substitute अनङ् is optional if the बहुव्रीहि with धनुस् final is a proper name. Thus शतधन्वा or शतधनुः which is the name of a warrior king.

मित—। घनुरन्तस्य बहुव्रीहिरनङादेशो वा स्यात् संज्ञायां विषये स च समासान्तः ।
'शतधन्वा' इति तु राजविशेषस्य नाम ॥

८७२ । जायाया निङ् ॥ ५।४।१३४ ।

दी—। जायान्तस्य बहुव्रीहेर्निङादेशः स्यात् ।

निङ् is the substitute of the final letter of a बहुव्रीहि ending in जाया ।

मित—। प्रकरणवशात् डिङ्त्वसामर्थ्याच्च आदेशो निङ्, स च समासान्तः ।
“डिङ्” (४७—१।१।५३) इत्यस्य वर्णस्य भवति । ‘जायायाः’ इति षष्ठी ॥

८७३ । लोपो व्योर्वलि ६।१।६६ ।

दी—। वकारयकारयोर्लोपः स्यात् वलि । पुंवद्भावः । युवतिर्जाया
अस्य युवजानिः ।

A consonant except य following, व and य are elided.
Thus युवतिर्जाया अस्य gives युवति जाया ; with पुंवद्भाव this be-
comes युवन् जाया ; नलोप gives युवजाया ; उपसर्जन क्रस् yields युवजाय ।
निङ् (i. e., नि) for the final अ gives युवजाय् नि ; dropping the य्,
finally युवजानिः ।

मित—। ‘वल’ इति यवर्जं व्यञ्जनमावम् ॥ वय यञ व्यौ । तयोः व्योः ॥
‘वलि’ यवर्जे व्यञ्जने परे ‘व्योः’ वकार यकारयोः ‘लोपः’ स्यात् ॥ युवतिर्जाया
इति स्थिते पुंवद्भावे युवजाया । उपसर्जनक्रस्त्वं अन्त्यस्य च निङ्—युवजाय्नि ।
यकारलोपे युवजानिः ॥

८७४ । गन्धसिद्दुत् पूतिसुसुरभिभ्यः ॥ ५।४।१३५ ।

दी—। एभ्यो गन्धस्य इकारोऽन्तादेशः स्यात् । उद्गन्धिः । पूति-
गन्धिः । सुगन्धिः । सुरभिगन्धिः ।

गन्ध coming after उद्, पूति, सु, सुरभि and final in a बहुव्रीहि will
have its last letter changed into इ । Thus उद्गन्धि &c.

मित—। ‘गन्धस्’ इति बहुव्रीहिरुत्तरपदस्य गन्धस्य इत्यर्थः। ‘इत्’ इत्यादेशः समासान्तः। तकार इत्। ‘इ’ इत्यादेशस्वरूपम्। एकवर्षत्वात् न सर्वोदेशः। समासान्ताधिकारात् नापि “आदेः परस्—” (४४—१।१।५४) इति गकारस्य तत् “अलोऽन्त्यस्य—” (४२—१।१।५२) इत्येव भवति ॥ उद्गतः गन्धः अस्य इति ‘उद्गतस्य’ इति स्थिते इकारादेशे उद्गतस्यः। एवं पूतिगन्धिप्रभृतयः ॥

दी—। “गन्धस्येत्वे तदेकान्तग्रहणम्” (वार्त्तिक)। एकान्त एकदेश इव अविभागेन लक्ष्यमाण इत्यर्थः। सुगन्धि पुष्पं सलिलञ्च। सुगन्धि-वायुः। नेह—शोभना गन्धा द्रव्याणि अस्य सुगन्ध आपनिकः।

The substitution of इ for the final of गन्ध takes place only when the odour is a part and parcel of the entire substance and not perceived as existing distinct from it. Thus flower or water or the breeze may be described as सुगन्धि, because the गन्ध and the flower &c. are not perceived separately. But a dealer in scents is only सुगन्ध without इ added, because he and his scents are distinct having obviously separate existence.

मित—। ‘गन्धस्’ गन्धशब्दस्य ‘इत्वे’ इकारविधौ ‘तस्य’ गन्धस्य ‘एकान्त-ग्रहणम्’ एकस्वरूपग्रहणं द्रव्यादविभक्तो गन्ध इत्यध्यवसानं कर्तव्यम्। यदा द्रव्येण सह अविभागेन लक्ष्यमाणी गन्धः तदैव इत्यमित्यर्थः। अन्तशब्दः स्वरूप-वचनः। इह ‘इत्वे’ इति द्वितकारकः पाठो दृश्यते। द्वितीयाध्यायेऽस्तु एकतकारकः। आपने नियुक्त आपनिको वणिक्। “सव नियुक्तः—” (१६२०—४।४।६६) इति ठक्। गन्धा गन्धद्रव्याणि। तानि च वणिजा सह विभक्तान्येवोपलभ्यन्ते, तत् न इत्—सुगन्ध आपनिकः ॥

८७५। अल्पाख्यायाम् ॥ ५।४।१३६।

दी—। सुपस्य गन्धो लेशो यस्मिन् तत् सुगन्धि भोजनम्। शृतगन्धि। “गन्धो गन्धक आमोदे लेशे सम्बन्धगर्वयोः” इति विश्वः।

गन्ध meaning अल्प takes the substitute इ when final in बहु-
ब्रीहि । Thus सूपगन्धि means just a trace of soup. Similarly
घृतगन्धि । The विश्व gives लेश as a synonym of गन्ध, thence अल्पाख्या
is 'declaration of paucity'.

मित— । 'अल्पम्' अल्पत्वम् । तस्य 'आख्या' कथनम् । तस्याम् अल्पा-
ख्यायां 'दुर्लभत्वद्योतने' यो गन्धशब्दो बहुब्रीहिरुत्तरपदं तस्य इकारोऽन्तादेशः
स्यात् स च समासान्तः । वृत्तिकारस्तु 'आख्या' अभिधानमित्याह । 'अल्पा-
ख्यायाम्' अल्पार्थे वक्तुमानो यो गन्धशब्दः इत्याद्यर्थः ॥ सूपस्य गन्धः लेशः अल्पता
अस्मिन् सूपगन्धि इति व्यधिकरणबहुब्रीहिसिन्धुः । वृत्तिकारस्य तु गन्धः अल्पः
सूपः अस्मिन् सूपगन्धि इति विशेषणस्य गन्धशब्दस्य परनिपातो अस्मादेव वचनबलाद्भवति ॥

८७६ । उपमानाच्च ॥ ५।४।१३७ ॥

दी— । पद्मस्येव गन्धोऽस्य पद्मगन्धिः ।

इत् is also the substitute when गन्ध, coming after a standard
of comparison, is final in a बहुब्रीहि । Thus पद्मगन्धिः smelling
like lotus.

मित— । 'गन्धस्य' इत्यस्ति । उपमानात् परो यो गन्धशब्दो बहुब्रीहिरन्ता-
वयवस्तस्य इकारादेशः स्यात्, स च समासान्तः इत्यर्थः ॥ अथ कस्य उपमानात् ?
सान्निध्यात् 'गन्धस्य' ॥ 'पद्मस्य' इत्यातः परं 'गन्धः' इत्युद्गमः । पद्मस्य गन्ध
इव गन्धोऽस्य इत्यर्थः ॥ इह पद्मस्य गन्धः पद्मगन्धः । तस्य च लक्षणया 'पद्म-
गन्धसदृशः' इत्यर्थः । 'पद्मगन्धः गन्धः अस्य' इति विग्रहे गन्धस्य उपमानं गन्ध
एव । परं गन्ध इह आधेयः पद्मम् आधारः । आधेयगताया उपमानताया
आधारे समारोपात् पद्ममुपमानं भवति । ततश्च "सप्तस्युपमान—" (वा,
२।२।२४) इत्युत्तरपदलापे समासान्ते इकारे रूपं पद्मगन्धिः इति ॥ ननु "सप्तस्यु-
पमान—" इति वार्तिकं कौमुद्यामपठितम् । तेन अयुक्तियम् इह गन्धे व्याख्या ।
यव पठितं तत्रापि सुवकारस्य स्वं वार्तिकं प्रतिष्ठितमित्यसमञ्जसमेव व्याख्यानमेतद्भवति ।

तदयमस्तु व्याख्या—पद्ममिति लज्जया पद्मगन्धमदृशे वर्त्तते । पद्मं पद्मी वा गन्धः अस्य पद्मगन्धिः । इति ॥

८७७ । पादस्य लोपोऽहस्तादिभ्यः ॥ ५।४।१३८ ॥

टी—। हस्त्यादिवर्जितादुपमानात् परस्य पादशब्दस्य लोपः स्यात् बहुव्रीहौ । स्थानिद्वारेणायं समासान्तः । व्याघ्रस्येव पादावस्य व्याघ्रपात् । ‘अहस्त्यादिभ्यः’ किम् ? हस्तिपादः । कुसुलपादः ।

लोप is the substitute of the final letter of पाद when it is after some standard of comparison except हस्तिन् &c., and is the उत्तरपद in a बहुव्रीहि । This लोप is a समासान्त because it is in place of what is last in the compound. Thus व्याघ्रपात् having feet like those of a tiger. Why say अहस्तादिभ्यः ? Witness हस्तिपादः without लोप the sense being having feet like those of an elephant. Similarly कुसुल &c. with feet resembling stands of granaries (?)

नित—। ‘उपमानात्’ इत्यनुवर्त्तते । उपमेयस्य सान्निध्यात् पाद एव ॥ प्रकरणादेव समासान्तसंज्ञासिद्धिः तेन अन्तस्य अकारस्य ‘लोपः’ अदर्शनम् आदेशो भवति ॥ ननु संज्ञया व्यक्तिर्निर्दिश्यते । अभावात्मकमदर्शनमिति का नाम व्यक्तिः ? कथं वा तस्य निश्चयः ? उत्तरमाह ‘स्थानिद्वारेण समासान्तः’ इति । इह स्थानी अकारो विज्ञायते एव । तस्य स्थाने यो लोपः सोऽपि तेनेव निश्चेतुं शक्यः, तन्नास्ति संज्ञाया अप्रसिद्धिः ॥ व्याघ्रस्येव इत्यादिकं व्याख्यानमात्रं न विग्रहः । व्याघ्रपादौ पादौ अस्य इति तु वाक्यम् । परन्तु अयुक्तमेतदिति पूर्वसूत्रे प्रपञ्चितम् । पदान्तरे तु व्याघ्र इति व्याघ्रपादतुल्यं लक्षणा । ततो व्याघ्रौ पादावस्य इति विग्रहः ॥ कुसुलमिति घान्धसंश्लेषपादम् ॥

८७८ । कुम्भपदोषु च ॥ ५।४।१३९ ॥

टी—। कुम्भपद्यादिषु पादस्य लोपो ङीप् च निपात्यते स्त्रियाम् ।

गन्ध meaning अल्प takes the substitute इ when final in बहु-
ब्रीहि। Thus सूपगन्धि means just a trace of soup. Similarly
घृतगन्धि। The विश्व gives लेश as a synonym of गन्ध, thence अल्पाख्या
is 'declaration of paucity'.

मित—। 'अल्पम्' अल्पत्वम्। तस्य 'आख्या' कथनम्। तस्याम् अल्पा-
ख्यायां 'दुर्लभत्वद्योतने यो गन्धशब्दो बहुब्रीहिरुत्तरपद' तस्य इकारोऽन्तादिशः
स्यात् स च समासान्तः। इतिकारस्तु 'आख्या' अभिधानमित्याह। 'अल्पा-
ख्यायाम्' अल्पार्थे वक्तुमानो यो गन्धशब्दः इत्याद्यर्थः ॥ सूपस्य गन्धः लेशः अल्पता
अस्मिन् सूपगन्धि इति व्यधिकरणबहुब्रीहिसिन्धुः। इतिकारस्य तु गन्धः अल्पः
सूपः अस्मिन् सूपगन्धि इति विशेषणस्य गन्धशब्दस्य परनिपातो अस्मादेव वचनबलाद्भवति ॥

८७६। उपमानाच्च ॥ ५।४।१३७ ॥

दी—। पद्मस्येव गन्धोऽस्य पद्मगन्धिः।

इत् is also the substitute when गन्ध, coming after a standard
of comparison, is final in a बहुब्रीहि। Thus पद्मगन्धिः, smelling
like lotus.

मित—। 'गन्धस्य' इत्यस्ति। उपमानात् परो यो गन्धशब्दो बहुब्रीहिरन्ता-
वग्रवस्तस्य इकारादिशः स्यात्, स च समासान्तः इत्यर्थः ॥ अथ कस्य उपमानात् ?
सान्निध्यात् 'गन्धस्य' ॥ 'पद्मस्य' इत्यातः परं 'गन्धः' इत्यूह्यम्। पद्मस्य गन्ध
इव गन्धोऽस्य इत्यर्थः ॥ इह पद्मस्य गन्धः पद्मगन्धः। तस्य च लक्षणया 'पद्म-
गन्धसदृशः' इत्यर्थः। 'पद्मगन्धः' गन्धः अस्य' इति विग्रहे गन्धस्य उपमानं गन्ध
एव। परं गन्ध इह आधेयः पद्मम् आधारः। आधेयगताया उपमानताया
आधारे समारोपात् पद्मसुपमानं भवति। ततश्च "सप्तस्युपमान—" (वा,
२।२।२४) इत्युत्तरपदलापे समासान्ते इकारे रूपं पद्मगन्धिः इति ॥ ननु "सप्तस्यु-
पमान—" इति वार्त्तिकं कौमुद्यामपठितम्। तेन अनुक्तेयम् इह गन्धे व्याख्या।
यव पठितं तत्रापि पुनर्कारस्य सूत्रे वार्त्तिके प्रतिष्ठितमित्यसमञ्जसमेव व्याख्यानमेतद्भवति।

तदयमस्तु व्याख्या—पद्ममिति लक्षणया पद्मगन्धसदृशे वर्त्तते । पद्मं पद्मी वा गन्धः अस्य पद्मगन्धिः । इति ॥

८७७ । पादस्य लोपोऽहस्तादिभ्यः ॥ ५।४।१३८ ॥

दी—। हस्त्यादिवर्जितादुपमानात् परस्य पादशब्दस्य लोपः स्यात् बहुव्रीहौ । स्थानिद्वारेणायं समासान्तः । व्याघ्रस्येव पादावस्य व्याघ्रपात् । ‘अहस्त्यादिभ्यः’ किम् ? हस्तिपादः । कुसुलपादः ।

लोप is the substitute of the final letter of पाद when it is after some standard of comparison except हस्तिन् &c., and is the उत्तरपद in a बहुव्रीहि । This लोप is a समासान्त because it is in place of what is last in the compound. Thus व्याघ्रपात् having feet like those of a tiger. Why say अहस्त्यादिभ्यः ? Witness हस्तिपादः without लोप the sense being having feet like those of an elephant. Similarly कुसुल &c. with feet resembling stands of granaries (?)

नित—। ‘उपमानात्’ इत्यनुवर्त्तते । उपमेयश्च सान्निध्यात् पाद एव ॥ प्रकरणादेव समासान्तसंज्ञासिद्धिः तेन अन्तास्य अकारस्य ‘लोपः’ अदर्शनम् आदेशो भवति ॥ ननु संज्ञया व्यक्तिर्निर्दिश्यते । अभावात्मकमदर्शनमिति का नाम व्यक्तिः ? कथं वा तस्य निर्णयः ? उत्तरमाह ‘स्थानिद्वारेण समासान्तः’ इति । इह स्थानी अकारो विज्ञायते एव । तस्य स्थाने यो लोपः सोऽपि तेनैव निश्चेतुं शक्यः, तन्नास्ति संज्ञाया अप्रसिद्धिः ॥ व्याघ्रस्येव इत्यादिकं व्याख्यानमात्रं न विग्रहः । व्याघ्रपादौ पादौ अस्य इति तु वाक्यम् । परन्तु अयुक्तमेतदिति पूर्वसूत्रे प्रपञ्चितम् । पदान्तरे तु व्याघ्र इति व्याघ्रपादतुल्ये लक्षणा । ततो व्याघ्रैः पादावस्य इति विग्रहः ॥ कुसुलमिति धान्यसंयुक्तपादम् ॥

८७८ । कुम्भपदोषु च ॥ ५।४।१३९ ॥

दी—। कुम्भपद्यादिषु पादस्य लोपो ङीप् च निपात्यते स्त्रियाम् ।

“पादः पत्” (४१४—६।४।१३०) कुम्भपदी । ‘स्त्रियाम्’ किम्? कुम्भ-
पादः ।

In the matter of the list of words headed by कुम्भपदी the elision of the final of पाद and the डौप् in the feminine have to be enjoined. Thus कुम्भपदी, having feet like two water-pitchers. Here we start with कुम्भपाद+डौप् in the feminine ; by लाप् we get कुम्भपाद+डौप् ; by “पादः पत्” we have कुम्भपद्+डाप्=कुम्भपदी । Why say स्त्रियाम्? Witness कुम्भपादः in the masculine without लोप ।

नित—। ‘कुम्भपदीषु’ इति बहुवचनमसङ्गतं, नहि सन्ति बहवः कुम्भपदी-
शब्दाः। तदिह बहुवचनेन गणो लक्ष्यते। कुम्भपदीप्रभृतयो ये शब्दा गणे
पठ्यन्ते तेषु इत्यर्थः। तदाह ‘कुम्भपद्यादिषु’ इति ॥ ‘पादस्य लोपः’ इति
वर्त्तते ॥ गणे च कृतसमासान्ताः सिद्धाः शब्दाः पठ्यन्ते, तत् येन रूपेण
तेषां पाठस्तेनैव रूपेण साधवस्ते नान्यथा। दृश्यते च तेषु स्त्रीत्वं डौप् च।
ततः स्त्रियामिव तेषां साधुता, स्त्रियामपि डौपि एव। तदाह ‘डौप् च निपा-
त्यते स्त्रियाम्’ इति ॥ कुम्भाविव पादावस्या इति विग्रहे कुम्भपाद डौप् इति
स्थिते अनेन लोपे कुम्भपाद ई इति जाते भसंज्ञा। ततः “पादः पत्” (४१४)
इति पाद्भागस्य पद्—कुम्भपदी। ‘पत्’ इति तु दान्तस्य रूपम् न दान्तस्य।
तान्ते हि भत्वात् कुम्भपतो इति स्यात् ॥ डौपि एव निपातनम् अतः “पादो-
ऽन्यतरस्याम्—” (४५७—४।१।८) इति पठे कुम्भपात् इति न भवति ॥ स्त्रियामिव
निपातनं तेन पुंसि लोपो न—कुम्भपादः ॥

८७८ । संख्यासुपूर्वस्य ॥ ५।४।१४० ॥

दी—। पादस्य लोपः स्यात् समासान्तो बहुव्रीहौ । द्विपात् ।
सुपात् ।

पाद after a numeral or the word सु will elide its final if it is
the उचरपद in a बहुव्रीहि । Thus द्विपात् &c.

मित—। लोप इत्यस्मि। समासान्तना च प्रकरणात्त्वने ॥ द्वौ पादावय इत्यादि विग्रहः ॥

८८० । वयसि दन्तस्य दट् ॥ ५।४।१४१ ॥

दी—। संख्यासुपूर्वस्य दन्तस्य 'दत्' इत्यादेशः स्याद्वयसि। द्विदन्। चतुर्दन्। षट् दन्ता अस्य षोडन्। छदन्—छदती। 'वयसि' किम्? द्विदन्तः करी। छदन्तो नटः।

दन्त, final in a बहुव्रीहि and preceded by a numeral or the word सु, will be replaced by दट् as a समासान्त if the compound implies a certain age. Thus द्विदन्, an infant with only two teeth cut; चतुर्दन्, a child with only four teeth cut. Why say वयसि? Witness द्विदन्तः &c., a tusker has two tusks only; सुदन्तः &c., the actor has a fine set of false teeth.

मित—। 'संख्यासुपूर्वस्य' इत्यस्मि, 'बहुव्रीहौ' इति च ॥ 'वयसि' गम्यमाने इति शेषः ॥ 'दट्' इत्यादेशः समासान्तः। ऋकार इत् 'दत्' शिष्यते। "अनेकाल्-शित्—" (४५—१।१।५५) इति सर्वादेशः ॥ द्वौ दन्तौ अस्य इति विग्रहे द्विदन्त इति स्थिते दवादेशे द्विदत् इति प्रातिपदिकम्। ऋकारेत्वादिदम् 'उगित्'। सौ "उगि-दचाम्—" (३६१—७।१।७०) इति नुमि द्विदन्त् सु इति स्थिते "हलुङ्गावभ्यो—" (२५२—६।१।६८) इति सुलोपः। ततः द्विदन्त् इत्यस्य पदत्वे "संयोगान्तस्य लोपः—" (५४—८।२।२३) इति द्विदन्। इवैव जातौ दन्तौ न बहवः इति वयोविशेषप्रतीतिः, शेषवन्मिति शेषः ॥ एवं चतुर्दन् षोडन्नित्यादि। षोडन्नित्येव "षष उलम्—" (८११, वा—) इति षोभावो उभावश्च ॥ सुदन्निति च शोभना दन्ताः समया जाता अस्य इति वयोविशेषप्रतीतिर्यौवनमिति। दट् इति ऋकारेत्फलं दर्शयति सुदती इति स्त्रियाम् "उगितश्च" (४५५—४।१।६) इति ङीप् ॥ द्विदन्तः करी इत्यत्र वयो न गम्यते। एवं सुदन्तो नट इत्यत्रापि। अतो न दशावः ॥

८८१ । स्त्रियां संज्ञायाम् ॥ ५।४।१४३ ॥

दी—। दन्तस्य 'दत्' स्यात् समासान्तो बहुव्रीहौ । अयोदती । फालदती । 'संज्ञायां' किम् ? समदन्ती ।

दत् is the substitute of दन्त final in a बहुव्रीहि if the compound refers to a female and is a संज्ञा । Thus अयोदती which literally means having teeth like iron, but is used as a proper name. Similarly फालदती which too is a proper name, though meaning having teeth like a plough-share. Why say संज्ञायाम् ? Witness समदन्ती which is not a proper name but means 'having evenly set teeth' as its derivation implies, and therefore does not change दन्त into दत् ।

नित—। 'दन्तस्य दत्' इत्यस्ति । 'स्त्रियाम्' अभिविधायी 'संज्ञायां' विषये न वयसि । 'समासान्तः'—आदेश एव इह समासान्तः ॥ अय इव दन्ता अस्या इति विग्रहे अयोदन्त इत्यस्य दत्वादेशे अयोदत् ङीप् इति जाते अयोदतौ । एवं फालदती । नैतावता गम्यते अधोघना अस्या दन्ताः फालाघताः फालवीज्जा वा । संज्ञाशब्दादेतौ न हि नियतमेव योगार्थं गमयतः ॥ समा दन्ता अस्या इति विग्रहे "नासिकोदर—" (५११—४।१।५५) इति वैकल्पिके ङोषि समदन्ती । पक्षे समदन्ता ॥

८८२ । विभाषा श्यावारोकाभ्याम् ॥ ५।४।१४४ ॥

दी—। दन्तस्य 'दत्' स्याद्बहुव्रीहौ । श्यावदन्—श्यावदन्तः । अरोकदन्—अरोकदन्तः ।

दत् is optionally the substitute of दन्त final in a बहुव्रीहि and coming after श्याव or अरोक । Thus श्याव &c., having grey teeth ; अरोक &c., having lustreless teeth.

नित—। 'दन्तस्य दत्' इत्यनुवर्तते ॥ श्यावः कपिशः ॥ अरोकः निष्पुम्भः । रुचिर्घञ् । ततो नञ्समासः । एताभ्यां दन्तस्य दत् वा स्याद्बहुव्रीहौ, स च समासान्त इत्यर्थः ॥

८८३ । अग्रान्तशुद्धशुभ्रवृषवराहेभ्यश्च ॥ ५।४।१४५ ॥

दी—। पुन्यो दन्तस्य 'दत्' वा । कुङ्मलाग्रदन्त—कुङ्मलाग्रदन्तः ।

दन्त, coming after the words शुद्ध, शुभ, हृष, वराह and compounds having अग्र final in them, optionally changes into दत् if it is an उत्तरपद in a बहुव्रीहि । Thus कुङ्मलाग्र &c., having teeth like flower-buds. Similarly शुद्ध &c., having clean teeth ; शुभ &c., having white teeth ; हृष &c., having teeth like those of a bull ; वराह &c., having teeth like those of a boar.

नित—। 'दन्तस्य दत्' इत्यस्ति । 'विभाषा' इत्यनुवर्तते ॥ अन्तशब्दः अग्र-शब्देन सम्बध्यते । अग्रे अग्रशब्दे अन्तः अवसानं यस्य स अग्रान्तः, अग्रशब्दः अन्ते यस्य इति वा । अग्रान्तप्रवृत्तिभ्यः परस्य दन्तशब्दस्य दन्तादेशो वा स्यात् सनासान्तो बहुव्रीहिर्हो इत्यर्थः ॥ कुङ्मलानामग्राणोव दन्ता यस्य इत्यादि विग्रहः ॥

८८४ । ककुटस्यावस्थायां लोपः ॥ ५।४।१४६ ॥

दी—। अजातककुत् । पूर्णककुत् ।

ककुट drops its final in a बहुव्रीहि to imply 'stage of life'. Thus अजात &c., with the hump not showing yet, which implies that the calf is still very young ; also पूर्ण &c., with a fully developed hump, which indicates prime of youth. This elision of the final (लोप) is regarded as a सनासान्त ।

नित—। 'ककुट' वृषाङ्गः । 'अवस्था' वयो वा शरीरपरिणामो वा ॥ ककुट-शब्दान्तस्य बहुव्रीहिर्लोपो भवति सनासान्तः अवस्थायां गम्यमानायामित्यर्थः ॥ अजात ककुटस्य अजातककुत वत्सः । एवं पूर्णककुत् दन्त्यः ॥

८८५ । त्रिककुत् पर्वते ॥ ५।४।१४७ ॥

दी—। त्रीणि ककुदान्यस्य त्रिककुत् । संज्ञैषा पर्वतविशेषस्य । त्रिककुदोऽन्यः ।

The बहुव्रीहि compound त्रिककुत with लोप as सनासान्त is allowed

if it is applied to a mountain. The literal meaning is 'having three peaks shaped like three humps'; but it is the proper name of a certain mountain. Any other mountain even if it has such peaks, is त्रिककुद without लोप ।

मित—। 'ककुदाकार' पर्वतस्य शृङ्गं ककुदमित्युच्यते इति वृत्तिकारः ॥ 'विककुत्' इति बहुव्रीहौ ककुदशब्दस्य लोपः समासान्तो निपात्यते पर्वते संनिनि अभिवेधे ॥

८८६ । उद्भिभ्यां काकुदस्य ॥ ५।४।१४८ ॥

दी—। लोपः स्यात् । उत्काकुत् । विकाकुत् । काकुदं तालु ।

काकुद coming after उद् or वि and final in a बहुव्रीहि takes लोप as समासान्तः । Thus उत् &c., with the palate raised (swollen ?) वि &c., with the palate gone (perforated by disease ?). काकुद is palate. According to some उत्काकुत् is a letter pronounced off the upper part of the palate, and विकाकुत् is one that does not require the palate at all to pronounce it.

मित—। "लोपः" इत्यनुवर्त्तते । उद्भिभ्यां परस्य काकुदशब्दस्य लोपः स्यात् समासान्तो बहुव्रीहौ ॥ उद्गतं काकुदस्य अस्मिन् वा उत्काकुत् । विस्सत् काकुदस्य अस्मिन् वा विकाकुत् । काकुर्जिह्वा । सा अस्मिन्नुच्यते इति काकुदं तालु इति भाष्यम् ॥

८८७ । पूर्णादिभाषा ॥ ५।४।१४९ ॥

दी—। पूर्णाकाकुत्—पूर्णाकाकुदः ।

काकुद coming after पूर्ण and final in a बहुव्रीहि optionally takes लोप as समासान्तः । Thus पूर्ण &c., having a fully developed palate (?).

मित—। 'लोपः' इत्यस्ति । 'काकुदस्य' इत्यनुवर्त्तते । 'पूर्' शब्दात् परस्य काकुद-शब्दस्य लोपः स्यात् समासान्तो बहुव्रीहौ इत्यर्थः ॥

८८८ । सुहृद्दी मित्रामित्रयोः ॥ ५।४।१५० ॥

दी—। सुदुर्न्यां हृदयस्य दुःखावो निपात्यते । सुहृन्मित्रम् । दुर्हृद-
मित्रः । अन्यत्र—सुहृदयः, दुर्हृदयः ।

हृदय coming after सु and दुर् and final in a बहुब्रोहि is altered into हृद the compound meaning a friend and a foe respectively. Thus सुहृत् a friend, दुर्हृत् a foe, without reference to the derivative meaning, viz., having a good or a bad heart. If however the reference is really to the goodness or badness of the heart and not to friendship or enmity, the substitution is not available and the correct forms are सुहृदय and दुर्हृदय । Hence सुहृत् is a friend even though he has a bad heart ; and, notwithstanding his possession of a good heart, दुर्हृत् is an enemy.

नित—। सुहृदुर्हृच्छब्दौ निपात्येते बहुब्रौहो यथासंख्यं निवामिवयोरर्थयोः ॥ निपातनादेव हृदयस्य हृद्भावः अर्थावशेषे च वृत्तिः । तदाह सुहृन्मित्रमित्यादि । सुहृदिति मित्रे रुद्धं, शोभनं हृदयमस्य इति विग्रहायैकव नाद्रियते । एवं दुष्टं हृदयमस्य इति विग्रहायैरनिरपेक्षदैव दुर्हृदमिवै रुद्धम् । अथ निवः, हृदयस्य दुष्टत्वेऽपि स सुहृत्, अमिवस्येत् शोभनत्वेऽपि हृदयस्य दुर्हृदैव सः ॥ ‘अन्यव’ निवताया अमिवताया वा अविवक्षा चेत् इत्यर्थः । तदा हृदादेशो न भवति । सुहृदय इति शोभनत्वं दुर्हृदय इति दुष्टत्वं हृदयस्याह ॥ इह ‘अमिवस्’ इति वृत्तौ पाठः । “तस्य निवसमिवास्ते” इति तु पुंसि प्रयोगो दृश्यते ॥

८८८ । उरःप्रभृतिभ्यः कप् ॥ ५।४।१५१ ॥

दी—। बृहदोरस्कः । प्रियसर्पिष्कः । इह ‘पुमान्’ ‘अनङ्गवान्’ ‘पयः’ ‘नौः’ ‘लक्ष्मीः’ इत्येकवचनान्तानि पठ्यन्ते । द्विवचनबहुवचनान्तेभ्यस्तु “शेषाद्विभाषा” (८६१) इति विकल्पेन कप् । द्विपुमान्—द्विपुस्कः ।

Words listed with उरस् leading, when final in a बहुब्रोहि, take कप् as समासान्त । Thus बृहद् &c., having a broad chest ; प्रिय &c., and of *Ghi*. This list reads पुमान्, अनङ्गवान्, पयः, नौः, लक्ष्मीः in

the singular. Hence when these are in the dual or plural, कप् is optional by “शेषात्—” (४९१). Thus हि &c., having two servants.

मित—। उरःप्रभृत्यन्ताद्बहुव्रीहिः कप् प्रथया भवति समासान्तः ॥ बृद्धं विशालम् । बृद्धोरम् कप् इति स्थिते कृत्वे विसर्जनीये च बृद्धोरः क इति । “सोऽपदादौ—” (१५३—८३।३८) इति सकारादेशे बृद्धोरक्तः ॥ प्रिय सर्पिस् क इत्यत्र प्रियसर्पिः क इति जाते “इणः घः—” (१५३—८३।३९) इति विसर्जनीयस्य घः ॥ प्रातिपदिकानामिव गणे पाठो युक्तः । इह तु केचित् एकवचनान्ताः पठ्यन्ते । सामिप्रायं किल तत् । तदाह ‘द्विवचनबहुवचन—’ इत्यादि ॥ द्वौ पुमांसौ अस्य इति विशिष्टे द्विपुम्स् इत्यतः कपि संयोगान्तलोपकृत्वसत्त्वादिकं भाषितपुंस्त्ववत् (८३१) ॥

दी—। “अर्थान्नलः” (गणसूत्र) । अनर्थकम् । ‘नञः’ किम् ? अपार्थम् —अपार्थकम् ।

अर्थे preceded by नञ् and final in a बहुव्रीहि is of the उरःप्रभृति class and takes कप् । Thus अनर्थकम् useless. Why say नञः ? Witness अपगतः अर्थः अस्मात्, without नञ्, yielding अपार्थे and अपार्थक by “शेषादिभाषा” (८८१) ।

मित—। नञः परी यः अर्थेऽशब्दस्तदन्ताद्बहुव्रीहिः कप् समासान्तः । अविद्यमानः अर्थः अस्य अनर्थकः । अलुप्ते उत्तरपदे तु “शेषादिभाषा” इत्येव, अविद्यमानार्थः—अविद्यमानार्थकः । एवम् अपगतः अर्थः अस्मात्, अपार्थः—अपार्थकः ॥

८८० । इनः स्त्रियाम् ॥ ५।४।१५२ ॥

दी—। बहुदण्डिका नगरी ।

A बहुव्रीहि compound ending in इन् takes कप् if in the feminine. Thus बहु &c., a town with many mendicants in it.

मित—। इन्नन्ताद्बहुव्रीहिः कप् भवति समासान्तः स्त्रियां विषये ॥ उदाहरणे दण्डः एषामस्तीति दण्डिनः इति इन्नन्तः । बहुवो दण्डिनः अस्याम् इति बहुदण्डिन् कप् टाप् इति स्थिते कपि पदत्वे न-लोपः । बहुदण्डिका ॥

दी—। “अनिसुमनग्रह्यान्पर्यवता चानर्थकेन च तदन्तविधिं प्रयोजयन्ति” (परिभाषा) । बहुवाग्निका । ‘स्त्रियाम्’ किम् ? बहुदण्डी—बहुदण्डिको ग्रामः ।

What is enjoined of अन्, इन्, अस् or मन् has to be understood as of अन्नन्, इन्नन्, असन् or मन्नन् words no matter whether अन्, इन्, अस् or मन् be meaningless or not. Here the इन् is अर्थवान् when coming from इनि, but it is अनर्थक if a part of म्निनि । The rule however applies equally whether the बहुव्रीहि ends with the former or the latter. Thus बहुवो वाग्मिनः अस्याम् gives बहुवाग्निका । Why say स्त्रियाम् ? Witness बहुदण्डी without कप् and बहुदण्डिकः with कप् when applied to ग्राम which is masculine.

मित—। ननु बहुवो वाग्मिनः अस्यामिति विग्रहे अनेन सूत्रेण बहुवाग्निका इति कप् दुर्लभः । “अथवद्गृहे नानर्थकस्य” इति परिभाषया इह सूत्रे इनिप्रत्ययस्य एव ‘इन्’ गृहीयते । स एव अर्थवान् यतोऽसौ मत्वर्थे विहितः । यस्तु ‘इन्’ म्निनि-प्रत्यये दृश्यते, अनर्थकः स यतो म्निन्नेव मत्वर्थः न तु तत्रत्य इन्नित्यपि । उच्यते—परिभाषा एषा “अनिन्—” इत्यनेन नियम्यते । अन्, इन्, अस्, मन् इति चत्वारः अर्थवन्तोऽपि अनर्थका अपि तदन्तविधिं प्रयोजयन्ति । तेन म्निनिप्रत्ययान्तादपि अनेन सूत्रेण कप् भविष्यति ॥ वाग्मीति मतभेदादेकगकारको द्विगकारकश्चेत्यन्वय व्याख्यास्यामः ॥

८८१ । शेषादिभाषा ॥ ५।४।१५४ ॥

दी—। अनुक्तसमासान्तात् शेषाधिकारस्याद्बहुव्रीहिः कप् वा स्यात् । महायशस्कः—महायशः । ‘अनुक्त’ इत्यादि किम् ? व्याघ्रपात् । सुगन्धिः । प्रियपथः । ‘शेषाधिकारस्यात्’ किम् ? उपबहवः । उत्तरपूर्वा । सपुत्रः । तन्त्रादिना ‘शेष’ शब्दः अर्थद्वयपरः ।

A बहुव्रीहि coming under the jurisdiction of “शेषो बहुव्रीहिः” (829—2. 2. 23), and for which no समासान्त is announced, option-

ally takes कप् as a समासान्त । Thus महा &c. Why say 'अनुक्त' &c. Witness व्याघ्रपात् &c., to which लोप &c., have been attached and therefore कप् does not come in. Why say 'शेषाधिकारस्यात्' ? Witness उपबहवः &c., which are outside the range of "शेषो—" (829) and do not take कप् । शेष is here understood simultaneously in two different senses, this is because of a peculiar way of pronouncing (तन्त्र) the word शेष here.

मित— । उक्तादन्यः 'शेषः' । तदाह 'अनुक्तसमासान्तात्' ॥ प्रथमान्तपदाना-
सन्त्यपदार्थे समासोऽपि शेष इत्युक्तं प्राक् । सोऽपीदृशार्थः । तदाह 'शेषाधिकारः—'
इति ॥ 'व्याघ्रपात्' इति प्रथमान्तयोः समासः तद्वयं शेषाधिकारस्य, समासान्तस्य
विहित एवास्मात् 'लोपः' इति । तन्नेह कप् ॥ 'सुगन्धिः' इति च शेषाधिकारस्य
विहितस्यास्मादित् समासान्तः, अतः कवभावः ॥ एवं प्रियपथ इति च ॥ 'उपबहवः'
इति न कश्चित् समासान्तो विहितः । न पुनरयं शेषाधिकारस्यः अतो न कप् । एवम्
उत्तरपूर्वा, सपुवः ॥ नन्विह एकैव आहतिः शेषशब्दस्य द्वौ चार्थौ युगपदागतौ इति
कौटुम्भमेतत् ? आह च 'तन्त्रादिना' इति । तन्त्रं कारणविशेषः येन एकैकैव प्रयासेन
उभयप्रयोजनं सिध्यति । तथाच मेदिनी "तन्त्रः कुटुम्बकृत्ये स्यात्" इति प्रक्रम्य
"द्वैतादुभयार्थप्रयोजके—" इति ॥ अथवा एकशेषः क्रियताम् । 'शेषः' उक्तादन्यः ।
'शेषः' शेषाधिकारस्यः । शेषश्च शेषश्च शेषः । एकवचनं सौत्वम् । तस्मात् 'शेषात्' इति ॥

८८२ । आपोऽन्यतरस्याम् ॥ ७।४।१५ ॥

दी— । कपि आवन्तस्य ह्रस्वो वा स्यात् । बहुमालाकः—बहुमालकः ।
कवभावे बहुमालः ।

When कप् follows, the preceding feminine word in आप् is optionally shortened. Thus बहु &c., having several strings of garland. Without कप् the form is बहुमालः with उपसर्जनञ्च ।

मित— । 'आप्' इति स्त्रियां विहितश्चाप् । 'कपि' इति पूर्वसूत्रादनुवर्तते । 'ऋस्वः'
इति चानुवचम् । "शेषादिभाषा" (८८१) इति वैकल्पिकः कप् । कवभावे
उपसर्जनञ्चः—बहुमालः ॥

८८३ । न संज्ञायाम् ॥ ५।४।१५५ ॥

दी—। “शेषात्—” (८९१) इति प्राप्तः कप् न स्यात् संज्ञायाम् । विश्वे देवा अस्य विश्वदेवः ।

The कप् enjoined by “शेषात्—” will not come in if the compound is intended as a संज्ञा । Thus विश्वदेवः, the name of some one who adores the gods known as विश्व ।

मित—। संज्ञा भवतु कस्यचित् इति धो बहुव्रीहिः क्रियते ततः “शेषात्—” इति वैकल्पिकः कप् न स्यात् । सिद्धा संज्ञा नास्य सूत्रस्य विषयः । सिद्धस्य संज्ञा-शब्दस्य नित्या एकवृत्ता हेतुर्न स सम्भवति ॥ “विश्वे” इति जसि रूपम् । विश्वाख्य-देवगणविशेष इत्यर्थः ॥ विश्वेदेवः इत्यपि अलुकि पाठो दृश्यते । तत्र तु “विश्वेदेव इत्यपपाठः” इति नागेशः ॥

८८४ । ईयसश्च ॥ ५।४।१२६ ॥

दी—। ईयसन्तोत्तरपदान्न कप् । बहवः श्रेयोसः अस्य बहुश्रेयान् ।

कप् is not attached if the उत्तरपद in a बहुव्रीहि ends in ईयस् । Thus बहु &c., having blessings in many ways.

मित—। ‘ईयस्’ इति आतिशायनिक ईयसुन् प्रत्ययः । तस्मात् । तदन्तविधिः । ‘बहुव्रीहौ’ इत्यस्ति । ‘बहुव्रीहौ’ समासे ‘ईयसुन् प्रत्ययान्तात्’ उत्तरपदात् समासान्तः कप् न भवति इत्यर्थः ॥ बहुश्रेयान् इति “शेषादिभाषा” (८९१) इत्यस्य प्रतिषेधः ॥ ननु “न संज्ञेयसोः” इत्येव किं नीतम्, किसर्थम् “ईयसश्च—” इति पृथक् सूत्रयित्वा गौरवं कृतम् ? उच्यते—एकयोगे इहापि “शेषादिभाषा” इत्यस्यैव निषेधः प्राप्नोति । इत्येव च ईयसुनि सर्वस्यापि कपो निषेधः । अतः पृथग्योगः । तेन स्त्रीलिङ्गे श्रेयसोःशब्दे उत्तरपदे “नद्युतश्च—” (८३३—५।४।१५३) इति नित्योऽपि कप् न भवति—बहुश्रेयसौ ॥

दी—। “गोस्त्रियोः—” (६५६—१।२।४८) इति ह्रस्वत्वे प्राप्ते “ईयसो बहुव्रीहर्न” इति वाच्यम् (वार्त्तिक) । बह्वयः श्रेयस्यः अस्य बहुश्रेयसी । ‘बहुव्रीहेः’ किम् ? अतिश्रेयसिः ।

What is ordained of ईयस् in the masculine is available for ईयस् in the feminine also. Hence बह्वाः श्रेयसः अस्य will have no कप्, and the form is expected to be बहुश्रेयसी ; but then by the rule “गोस्त्रियोः—” the ई of श्रेयसी has to be shortened. This, however, is prevented by the Varttika “ईयसो—” which means—The affix ईयस् in the feminine, if final in a बहुव्रीहि, will not be shortened by “गोस्त्रियोः—”. Hence finally बहुश्रेयसी in the masculine. This is in a बहुव्रीहि only ; thus अतिशयसिः—past blessings—in a तत्पुरुष has the ई shortened.

मित—। “नद्युतश्च—” (८३३—५।४।१५३) इत्यस्य प्रतिषेधं दर्शयति । श्रेयान् इत्यस्य स्त्रियां श्रेयसी कल्याणमित्यर्थः ॥ सूते ईयसित्वेन ईयसन्तस्य गृहणम् । ईयसन्तश्च प्रातिपदिकम् । प्रातिपदिकगृहणे च लिङ्गविशिष्टस्यापि गृहणम् । तेन श्रेयसीशब्दस्याप्ययं कवभावः । बह्वाः श्रेयसः अस्य इति बहुव्रीहौ बहुश्रेयसी इति स्थिते “गोस्त्रियोः—” इत्यापसर्जनक्रस्वः प्राप्तः । न इह प्रतिषिध्यते “ईयसो—” इति ॥ बहुव्रीह्याविव, तत्पुरुषे तु अतिकान्तः श्रेयसीम् अतिशयसिः इति क्रस्व एव ॥

८८५ । वन्दिते भ्रातुः ॥ ५।४।१५७ ॥

दी—। पूजिते अर्थे यो भ्रातृशब्दः तदन्तात् न कप् स्यात् । प्रशस्तो भ्राता यस्य स प्रशस्तभ्राता—सुभ्राता । “न पूजनात्” (६५४—५।४।६६) इति निषेधस्तु “बहुव्रीहौ सकथ्यज्ञोः—” (८५२—५।४।१३) इत्यतः प्रागेव इति वक्ष्यते । ‘वन्दिते’ किम् ? मूर्खभ्रातृकः ।

The word माद, when referring to one that is esteemed, will not take कप् if final in a बहुव्रीहि । Thus प्रशस्त् &c., and सु &c., meaning one with an esteemed brother. It must not be said that सुभ्राता is no example of this rule, the समासान्तर after it being barred already by “न पूजनात्” (954); for, the prohibition “न पूजनात्” applies up to the rule “बहुव्रीहौ सकथ्यज्ञोः—” as will be

explained later, and कप् comes long after. Why say वन्दिते ? Witness सूखं &c., where सूखं does not imply estimation, and we have कप् by “नद्युतश्च” (836—5. 4. 153).

मित—। वदिधातुरभिवादने स्तुतौ च वर्त्तते । उभयव पूजास्ति, तत् ‘वन्दितः’ पूजितः । धातरिति पञ्चमी । ‘वन्दिते’ पूजिते धातरि वर्त्तमानो यो ‘धातु’-शब्द-सदन्तात् बहुव्रीहेर्न कप्, ‘पूजिते षट्’ इत्यव ‘अर्थः’ इति धातुशब्दस्य अर्थः । स च धाता एव । तत् ‘पूजिते धातरि वर्त्तमानो यो धातुशब्दः’, इति फलितम् ॥ प्रथम-धाता—सुधाता इत्यव “नद्युतश्च—” (८३३—५।४।१५३) इति प्रतिषिध्यते ॥ ‘सु-धाता’ इत्यव तु ‘न पूजनात्—” (६५४) इति न प्रवर्त्तते । “बहुव्रीहौ—” (८५२) इत्यत आरभ्य परवर्त्तिनः समासान्तास्तस्य न विषयः । षतोऽनेन कप् निवार्यते ॥ सूखी नैव हि पूजितः तेन सूखं धातुके कवेव ॥

८८६ । नाडीतन्त्रयोः स्वाङ्गे ॥ ५।४ १५८ ॥

दी—। स्वाङ्गे यौ नाडीतन्त्रीशब्दौ तदन्तात् कप् न स्यात् । बहु-नाडिः कायः । बहुतन्त्रीर्ग्रीवा । बहुतन्त्रीर्धमनी । स्त्रीप्रत्ययान्तत्वाभावात् ह्रस्वो न । ‘स्वाङ्गे’ किम् ? बहुनाडीकः स्तम्भः । बहुतन्त्रीका वीणा ।

When नाडी and तन्त्री are what is technically known as स्वाङ्ग, a बहुव्रीहि ending in them will not take कप् । Thus बहुनाडिः &c., a body has several arteries in it. बहुतन्त्रीः &c., the neck has several tendons in it ; बहुगन्तोः &c , an artery has several guts in it. The final ई is not shortened in the last two because it is not a feminine affix Why say स्वाङ्गे ? Witness बहुनाडीकः &c., a post with several guy-ropes ; बहुतन्त्रीका &c , a many-stringed lyre.

मित—। स्वाङ्गमिति “अव मूर्ध्नि—” इति पारिभाषिकं गृह्यते (८४१) ॥ बहुनाडिः इत्युपसर्जनक्रयः ॥ तन्त्रीशब्दस्तु “अवितृकृतन्त्रिभ्य ईः—” (उ० ३।१५८) इत्यौषादिके ई-प्रत्यये स्त्रियां सिद्धः न तु स्त्रीप्रत्ययान्तः, तत्तस्य ऋस्यो न, नापि ततः

सुलोपः—बहुतन्वीर्थावा ॥ स्वस्य स्वन्तरञ्जव उपचारात् तन्वीति कथ्यन्ते । साङ्गत्वाभावात् कप् । “न कपि” (८३५—७:४।१४) इति ह्रस्वनिषेधः ॥

८८७ । निष्प्रवाणिश्च ॥ ५।४।१६० ॥

दी— । कबभावोऽत्र निपात्यते ॥ प्रपूर्वाद्वयतेल्युट् । प्रवाणी तन्तुवाय-शलाका ॥ निर्गता प्रवाणी अस्य निष्प्रवाणिः पटः । समासवानः नव इत्यर्थः ।

The word निष्प्रवाणि is derived as a बहुव्रीहि by निपातन here without कप् । The affix is लुट् after विच् with प्र preceding. प्रवाणी is the weaver's needle. A cloth is निष्प्रवाणि when the needle is taken out of it, i. e., when the weaving is just finished—a new cloth.

नित— । प्रीयते अनया इति प्रवाणी । करणे लुट् । टित्वात् डौप् । नारी-शस्तु प्रीयते अस्यामित्यधिकरणे लुट्माह । “कृत्यचः—” (२८३५—५।४।१५३) इति शत्वम् ॥ समासं वाने पटात् प्रवाणी निष्काश्यते तदा निष्प्रवाणिः पटः । “नदृतश्च” (८३३—५।४।१५३) इति प्राप्तस्य कप् प्रतिषेधः । उपसर्जनङ्गस्यः ॥

८८८ । सप्तमविशेषणे बहुव्रीहौ ॥ २।२।३५ ॥

दी— । सप्तम्यन्तं विशेषणञ्च बहुव्रीहौ पूर्वं प्रयोज्यम् । कण्ठेकालः । अतएव ज्ञापकात् व्यधिकरणपदो बहुव्रीहिः । चित्रगुः ।

A सप्तम्यन्त word as well as a विशेषण leads in a बहुव्रीहि compound. Thus कण्ठेकालः, one with a black spot on the neck, has सप्तमी leading. This is a बहुव्रीहि of non-collocative words ; this very rule implies its validity. Similarly चित्रगु, one having a brindled cow, has चित्र, the विशेषण, leading in the compound.

नित— । “अनेकम्—” (८३०—२।२।१४) इति बहुव्रीहिघटकानां सर्वेषामेव उपसर्जनत्वे पूर्वनिपातस्य अनियमः प्राप्तः । तदनेन नियमः क्रियते सप्तम्यन्तं विशेषणञ्च प्राक् प्रयुज्यते इति ॥ विशेषणं प्राक् इति सामर्थ्यात् विशेष्यं परमित्यायाति, पूर्वपदं परपदस्य विशेषणमिति च ॥ सप्तमीमुदाहरति कण्ठे कालः अस्य कण्ठे-कालः । “अमूर्धमज्ञाकात्—” (८७०—६।३।१२) इति सप्तम्या अलुक् । नन्विह

कष्टस्य य आधारा न हि स कालस्यापि । तत् समानाधिकरणत्वाभावात् समास एव न भवति कुतः पुनः पूर्वनिपातनियमः ? उच्यते—‘अतएव’ स्वात् ‘ज्ञाप्यते’ अस्तेष्व ‘व्यधिकरणत्वेऽपि’ सप्तम्याः समासः । अन्यथा कथमयं सप्तम्याः पूर्वनिपातं शास्ति ? ननु इत्थं चेत् सप्तम्याः समासः “विशेषणं बहुव्रीहौ” इत्येव स सिध्यति किं पुनः सप्तमीति प्रथम्यह्येन ? न सिध्यति । समानाधिकरणानां बहुव्रीहिरित्यप्यस्ति । तत् यदेव समानाधिकरणतया विशेषणं तस्यैव भविष्यति । कष्टकालः, हस्तकालः इत्यादिषु कष्टे हस्ते इत्यादयः एकस्य कालं कालान्तरात् भेदयन्ति । एवं भेदकत्वात् कष्टे, हस्ते इत्यादयो विशेषणानि सत्यम्, परं व्यधिकरणतया, न समानाधिकरणतया । तत् “विशेषणम्—” इत्येतावता इह सप्तम्यादीनां ग्रहणं न भवति समासश्च न सिध्यति । “सप्तमी—” इति वृद्धशुक्तेः व्यधिकरणानां मध्ये सप्तम्याः समासः सिध्यति नान्येषां द्वितीयादीनाम् ॥ विशेषणमाह—‘चित्रा गौर्यस्य’ इति विग्रहे चित्रशब्दो विशेषणं तस्य च पूर्वनिपाते चित्रगुः ॥

दी—। “सर्वनामसंख्ययोरुपसंख्यानम्” (वार्त्तिक) । सर्वश्वेतः । द्विशुक्लः ॥ मिथोजन्योः समासे संख्या पूर्वम्, शब्दपरविप्रतिषेधात् । द्वयन्यः ।

The lead of pronouns and numerals in a बहुव्रीहि has to be noted. Thus सर्व &c., one having all white, द्वि &c., one having two only white. The Varttika prevails over the rule and श्वेत and शुक्ल, though विशेषण, do not lead. When सर्वनाम and संख्या are compounded together, संख्या leads because संख्या is pronounced later in the Varttika. Thus द्वयन्यः, one who has made two mistakes.

नित—। बहुव्रीहौ पूर्वनिपातप्रसङ्गे सर्वनामसंख्ययोरुपसंख्यानं कर्तव्यम् । सर्वनाम पूर्वं पतति संख्या च इत्यर्थः ॥ सर्वः श्वेतः अस्य, द्वौ शुक्लौ अस्य इति विग्रहः । तत्र श्वेतशुक्लयोर्विशेषणत्वेऽपि वार्त्तिकस्य बलवत्तरत्वात् सर्वनामसंख्ययोः पूर्वनिपातः । विग्रहस्य सर्वनामत्वात् ‘द्विशुक्लः’ इति नागेशः पठति ॥ ‘परेण’ परवर्त्तिना ‘विप्रतिषेधः’ विरोधः परविप्रतिषेधः । ‘शब्दात् परविप्रतिषेधः’ तस्मात्, उच्चारणवशात् यः

परविप्रतिषेधो ज्ञातस्तस्मात् । अयमाशयः—वार्त्तिके प्रथमं सर्वनाम उक्तं ततः संख्या । संख्यायाः परत्वात् तथा विप्रतिषेधे संख्या एव प्रवर्त्तते, प्राक् पतति, न सर्वनाम । अत एव ‘संख्यासर्वनामोः’ इति नोक्तं वार्त्तिके । एवं ‘द्वौ अन्वौ’ अन्यथाभूतौ अस्य इति विग्रहे द्विशब्दस्य पूर्वनिपाते हान्यः । येन ब्राह्मिककाले द्वौ शब्दौ अन्यथा पठितौ स एवमुच्यते ॥ इहापि नागेशः ‘अन्वः’ इति युक्तं मन्यते । इदमपि क्वचित् वार्त्तिक-रूपेणैव पठितम् । वस्तुतस्तु पूर्ववर्त्तिको वार्त्तिकस्य मायकृता कृतं व्याख्यानमादमेतत् न वार्त्तिकान्तरम् ॥

दी— । “संख्याया अल्पीयस्याः” (वार्त्तिक) । द्वित्राः ॥ द्वन्द्वेऽपि ।

द्वादश ॥

When numerals are compounded together, the less leads. Thus द्वित्राः । This is true of a द्वन्द्व also ; thus द्वादश ।

मित— । संख्यानां सिद्धः समासो अल्पीयसौ संख्या प्राक् पतति इति वाच्यम् इत्यर्थः । एतद्वच्चपि भवति । बहुव्रीहौ द्वित्राः, द्वन्द्वे द्वादश, इत्युदाहरणम् ॥ तत्पुरुषेऽपि—सहस्राणां शतं शतसहस्रम् ॥

दी— । “वा प्रियस्य” (वार्त्तिक) । गुडप्रियः—प्रियगुडः ।

The word प्रिय optionally leads in a बहुव्रीहि । Thus गुड &c., fond of non-clarified sugar.

मित— । बहुव्रीहौ विशेषणस्य प्रियशब्दस्य पूर्वनिपातविकल्पार्थं वार्त्तिकम् । अतएव प्रियेण सह इति विग्रहे प्रियशब्दस्य विशेषणत्वाभावात् प्रियसह इति न भवति ॥

दी— । “गड्वादेः परा सप्तमी” (वार्त्तिक) । गडुकण्ठः । क्वचिन्न—वहेगडुः ।

सप्तम्यन्त words follow when compounded with words of the गड्वादि class in a बहुव्रीहि । Thus गडुकण्ठः—having a tumour in the throat. Sometimes they do not follow. Thus वहेगडुः—having a swelling on the neck.

मित— । गडुः स्त्रीतिभिदः । ‘गड्वादेः’ इति पञ्चमी । ‘सप्तमी’ सप्तम्यन्त

पदम् । गडु प्रभृतिभिः शब्दैः सह बहुव्रीहौ सप्तम्यन्तं परं स्यात् ॥ गडुः कण्ठे अस्य गडुः कण्ठः ॥ 'कचित्' सप्तमी परा 'न' यथाविहितं प्रागिव । वहः स्तब्धः । वहे गडुः अस्य वहेगडुः । "असृङ्मस्तकात्—" (१७०) इति सप्तम्या अलुक् ॥

८८८ । निष्ठा ॥ २।२।३६ ॥

दी— । निष्ठान्तं बहुव्रीहो पूवं स्यात् । कृतकृत्यः ।

Words derived with क्त or क्तवत् lead in a बहुव्रीहि । Thus कृत &c., one who has finished his work.

मित— । क्तवत् 'निष्ठा' इत्युच्येते । तदन्तविधिः । तदाह 'निष्ठान्तम्' इति ॥ ननु कृतं कृत्यसनेन इति विग्रहे कृतमिति विशेषणं, तस्य च पूर्वैर्नैव सिद्धः पूर्वनिपातः, किमर्थं सूत्रम् ? उच्यते—हार्धपि इह क्रियाशब्दौ इति विशेषणविशेष्यभावे कामचारः । तथाच कृत्यमिति करणीयम् । करणीयेषु कानिचित् कृतानि कानि पुनर-कृतानि वर्तन्ते इति कृत्वा कृतानामिति विशेषणं कृत्यमिति विशेष्यम् । किञ्च कृतेषु अनु-ष्ठितेषु कर्मसु कानि वा कृत्यानि कानि वा अकृत्यानि सन्ति, एवं कृत्वा कृत्यमिति विशेषणं कृतमिति विशेष्यं भवति । तदिह नियमः क्रियते निष्ठान्तमेव विशेषणम् इतरत् विशेष्यमिति ॥ अथवा निष्ठान्तस्य विशेष्यत्वेऽपि पूर्वनिपातो यथा स्यात् तदर्थं सूत्रम् । तेन "स्मितपूर्वमभाषत" इत्यादि सिद्धम् । अत्र हि स्मितं पूर्वं यकिन् कर्मणि तत् यथा तथा अभाषत इत्यर्थः । ततः स्मितमिति विशेष्यं पूर्वमिति विशेषणम् । विशेष्यस्य च निष्ठान्तस्य पूर्वनिपातः । एवमेव नागेशस्य दर्शनं प्रतिभाति, यदसौ "चारुस्मिता इत्याहिताग्न्यादित्वात् साधु" इत्याह । चारु स्मितं यस्या इति विग्रहे स्मितशब्दस्य विशेष्यत्वेऽपि पूर्वनिपातः प्रसक्तः इति पक्षे एव आहिताग्न्यादित्वकल्पनं सङ्गच्छते, अन्यथा "सप्तमीविशेषणे—" इति स्तुतमेव चारुस्मितेति ॥

दी— । "जातिकालसुखादिभ्यः परा निष्ठा वाच्या" (वार्त्तिक) । सारङ्गजग्धी । मासजाता । सुखजाता ॥ प्रायिकञ्चेदम् । कृतकटः । पीतोदकः ॥

Words derived with निष्ठा follow class-names, words indica-

ting time, and words of the सुखादि class, in a बहुव्रीहि । Thus सारङ्ग &c.,—a woman that eats venison ; मास &c.,—one who has acquired a month in age, *i. e.*, a month old ; सुख &c.—one unto whom happiness has come. The Varttika, however, has exceptions ; thus कृत &c., though कट is a जाति ; पीत &c., उदक being a जाति ।

मित— । बहुव्रीहौ इत्यस्ति । “सप्तमीविशेषणे—” (८६८) इत्यस्य प्रतिषेधः । जातिमुदाहरति सारङ्गो जग्धः अनया सारङ्गजग्धो । “अस्त्राङ्गपूर्व—” (५०६—४।१।५३) इति ङोष् विकल्पः ॥ काले उदाहरणम्—मासो जातो वयस्त्वेन अस्याः मासजाता ॥ सुखादिषु—सुखं जातमस्याः सुखजाता ॥ ‘प्रायिक’ बाहुल्येन ‘इद’ भवति, अभिचारोऽपि दृश्यते इति भावः । तद् यथा—कृतकट इत्यादिषु जातेः पूर्वं निरु ।

८०० । वाहिताग्न्यादिषु ॥ २।२।३७ ॥

दी— । आहिताग्निः—अग्नयाहितः । आकृतिगणोऽयम् ।

In words of the आहिताग्न्यादि list, निष्ठान्त words lead optionally. Thus आहितः अग्निः अनेन gives आहिताग्निः or अग्न्याहितः । The list is not a closed one, but determined from usage.

मित— । आहिताग्निप्रभृतिषु शब्देषु निष्ठान्तं वा पूर्वं दृश्यते बहुव्रीहौ । आहितः अग्निः अनेन इति विग्रहे आहिताग्निः—अग्न्याहितः । गण एव प्रयोगादनुसर्तव्यः ॥

दी— । “प्रहरणार्थेभ्यः परे निष्ठासप्तम्यौ” (वार्त्तिक) । अस्युद्यतः । दण्डपाणिः । कचिन्न—विवृतासिः ।

In a बहुव्रीहि compound, निष्ठान्त and सप्तम्यन्त words are placed after words meaning a weapon. Thus अस्युद्यतः, one with up-lifted sword ; दण्डपाणिः one with stick in hand. Exceptions occur sometimes, as in विवृतासिः—one with sword drawn.

मित— । बहुव्रीहौ ‘प्रहरणार्थेभ्यः’ शस्त्रवाचकेभ्यः शब्देभ्यः ‘पर’ निष्ठान्तः सप्तम्य-

न्तश्च' शब्दः प्रयोज्यः इत्यर्थः ॥ उदात्तः अग्निः अग्नेन इति विग्रहे निष्ठायाः परनिपाते
अस्मादात्तः ॥ दण्डः पाणौ अस्य इति दण्डपाणिः । सप्तम्यन्तस्य परनिपातः ॥ कचि-
देष विधिर्न, यथाप्राप्त एव भवति । विवृतः अग्निः अग्नेन विवृताग्निः । "सप्तमौ—"
(८६८) इति विशेषणस्य पूर्वनिपातः, प्रह्वरण' परम् ॥

अथ द्वन्द्वः

८०१ । चार्थे इन्द्रः ॥ २।१।२८ ॥

दी— । अनेकं सुबन्तं चार्थे वर्त्तमानं वा समस्यते, स द्वन्द्वः । समु-
च्चयान्वाचयेतरेतरयोगसमाहाराश्चार्थाः । परस्परनिरपेक्षस्य अनेकस्य
एकस्मिन्नन्वयः समुच्चयः । अन्यतरस्य आनुषङ्गिकत्वे अन्वाचयः
मिलितानामन्वये इतरेतरयोगः । समूहः समाहारः ॥ तत्र 'ईश्वर' गुरुञ्च
भजस्व' इति समुच्चये 'मिहामय गाञ्जानय' इत्यन्वाचये च न समासः,
असामर्थ्यात् ॥ धवखदिरौ । संज्ञापरिभाषम् ॥ अनेकोक्तेः होतृपोतृने-
ष्टोद्गातारः । द्वयोर्द्वयोर्द्वन्द्वं कृत्वा पुनर्द्वन्द्वे तु होतापोतानेष्टोद्गातारः ॥

Several सुबन्त words implying the sense of च are compound-
ed optionally and the compound is called a इन्द्रः । The senses
of च are समुच्चय, अन्वाचय, इतरेतरयोग and समाहार । समुच्चय is the
sense of च when it makes the same predication of several mutu-
ally independent matters. अन्वाचय is its sense when it states
one matter as subordinate to another. It means इतरेतरयोग if it
predicates the same thing of several mutually dependent objects
united. समाहार is its meaning when it speaks of several as for-

ming a single group. Of these four senses, समास is not available in समुच्चय, such as ईश्वरम् &c. ; nor in अन्वाचय, such as भिचाम् &c., because of the absence of सानर्थ्यः। धवखदिरौ is an example of इतरेतरयोग, and संज्ञा &c., of समाहार। As we say several (अनेक), we may compound more than two ; thus होतृ &c., with आनङ् at the end. But if we compound two and two and then again, we get होता &c., with आनङ् in all the first three.

मित— 'शेषः' इत्यस्ति 'अनेकम्' इति च । 'अनेकम्' एकाधिकम् न तु द्वे एव । 'सुबन्त' शेषः, प्रथमान्तमित्यर्थः । 'चार्थे वर्त्तमानम्' इति समासघटकपदस्य विशेषणम् । समासोऽपि चार्थे एव । तदेवं चार्थे वर्त्तमानानां प्रथमान्तानां इन्द्रः, समासस्य चार्थे इति फलितम् ॥ चार्थे विवक्ष्यते समुच्चयेति । 'परस्परिण निरपेक्ष' समकक्षं यत् 'अनेकम्', द्रव्यं वा गुणो वा क्रिया वा, तस्य 'एकस्मिन्' द्रव्ये वा गुणे वा क्रियायां वा यदा 'अन्वयः' तदा चार्थः 'समुच्चयः' । तथा हि 'ईश्वर' गुरुश्च भजस्व इत्यत्र एकस्यां भजनक्रियायां ईश्वरस्य गुरोश्च अन्वयः । ईश्वरभजनं गुरुभजनञ्च परस्परनिरपेक्षम् । तदिह समुच्चये च-शब्दः । इयञ्च निरपेक्षता अर्थबोधे । वाक्ये तु च-शब्दो गुरुणा सम्बद्धः । 'ईश्वरं भजस्व' इत्येव वाक्यं प्रथममुक्तिष्ठते । ततः 'गुरुश्च' इति । तत्र च-शब्दः न भजनक्रियायाम् ईश्वरेण सह गुरोः समुच्चयः । एवं गुरुरिह ईश्वरेण सापेक्षः चार्थे च गुरुरेव वर्त्तमानः न ईश्वरोऽपि ॥ आनुषङ्गिकत्वे अन्वाचयस्यार्थः । उदाहरणम् 'भिचामट गाखानय' इति । भिचाटनं प्रधानम् । भिचानटन् यदि गां पश्यति आनयति, नान्यथा । गवानयनमप्रधानं प्रधानेन भिचाटनेन सह एकस्मिन्नेव देवदत्ते अन्वाचीयते ॥ 'मिलितानां' सहितानां सापेक्षाणाम् एकस्मिन् 'अन्वये' इतरेतरयोगः चार्थः । तथा हि धवश्च खदिरश्च दृश्यते इत्यत्र द्वयोरपि दर्शनं युगपदेव भवति । मिलितौ तौ दर्शनविषयौ भवतः युगपद्दर्शने अनयोः सापेक्षतास्ति । तदिह इतरेतरयोगस्यार्थः ॥ 'समूहः' संहतिः 'समाहारः' सोऽपि चार्थः । संज्ञा च परिभाषा च यदा अपृथग्भावेन उपलभ्यते तदा समाहारस्यार्थः ॥ समुच्चये यथा प्रागुक्तं तथा 'गुरु' इति चार्थे वर्त्तमानम्, 'ईश्वर' इति तु न तथा । तत् समासघटकपदानां सर्वेषां

चाथे वर्त्तमानता नास्ति इति एकार्थीभावविरहात् असामर्थ्यात्, ततः 'ईश्वर' गुरुम्' इति न इन्द्रः ॥ किञ्च—इह इयोर्भजनक्रिययोर्भिन्नं कर्म । कर्मसिदात् क्रियापि भिन्ना । अतोऽपि एवार्थीभावो नास्ति, नापि समासः ॥ अन्वाचये स्पष्टमेव भिन्ना क्रिया, नैव एकार्थीभावः । असामर्थ्यं प्राग्वदेव, नापि समासः ॥ तदाह 'न समासः असामर्थ्यात्' इति ॥ इतरितरयोगे सर्वेषामेव तुल्यं प्राधान्यं मिलितानाञ्च क्रियायोगः । तेन एकार्थीभावोऽस्ति समासस्य सिद्धः । च-शब्दस्य च सर्वरेव योगः । धवस्य खदिरस्य धवखदिरौ । धवस्य खदिरस्य च पृथगुपलब्धिरिति द्वित्वे द्विवचनम् । चार्थस्य समासेन उक्तत्वात् च-शब्दस्याप्रयोगः ॥ एवं संज्ञापरिभाषम् । संज्ञा च परिभाषा च इति विग्रहे नापि लघोः-मिलितयोरेव क्रियायोगः । परम् इयं संज्ञा इयं परिभाषा इति विभागेन अनयोर्न गृहणम् । अविभागेनैव एष समाहार इति समूहस्य एकत्वं गृहणम् । समूहस्य एकत्वादेकवचनम् । "स नपुंसकम्—" (८२१—२।४।१७) इति नपुंसकत्वे, ऋखे, संज्ञा-परिभाषम् । इह "अध्ययनतः—" (९०८—२।४।५) इति अवयवविभागविवक्षा प्रतिषिध्यते । तेन संज्ञापरिभाषे इति इतरितरयोगो न भवति ॥ ज्ञानान्यतो विवक्षाधीनः अवयवविभागः । ततः उद्भूतावयवभेदे इतरितरयोगः—हंसकोकिलौ ; तिरोहिता-वयवभेदे समाहारः—हंसकोकिलम् । केषुचित्कु प्रतिषिद्धा विवक्षा—संज्ञापरिभाषम् । तेषु समाहार एव इतरितरयोगो नास्ति इति वचाति ॥ 'अनेकम्' इत्यस्ति, तेन होता च पोता च नेष्टा च उद्गाता च इति चतुर्णां इन्द्रे "आनङ्गुतो—" (९२१—६।३।२५) इत्युपान्यस्य आनङ्गि होतृपोतृनेष्टोद्गातारः ॥ होता च पोता च इति इन्द्रे होतापोतारौ । नेष्टा च उद्गाता च इति नेष्टोद्गातारौ । ततः होतापोतारौ च नेष्टोद्गातारौ च इति पुनश्च उपान्यस्य आनङ्गि होतापोतानेष्टोद्गातारः ॥

९०२ । राजदन्तादिषु परम् २।३।३१ ॥

दी— । एषु पूर्वप्रयोगार्हं परं स्यात् । दन्तानां राजा राजदन्तः ।

In compounds listed with राजदन्त leading, what should come first appears last. Thus दन्तानां राजा, instead of giving दन्तराजः, yields राजदन्तः ।

नित— । 'एषु' राजदन्तगणस्थेषु शब्देषु । 'पूर्वप्रयोगार्हम्' उपसर्जनत्वात् प्राक्

प्रयोज्यम् । “उपसर्जनं पूर्वम्” (६५५—२।२।३०) इत्यस्यापवादः, अन्यस्यापि यथा-
लक्षणं विहितस्य पूर्वनिपातस्य ॥ इदं सर्वममासविषयकम् ॥ दन्तानां राजा राजदन्त
इति षष्ठीतत्पुरुषः ॥

दी—। “धर्मादिष्वनियमः” (गणसूत्र) । अर्थधर्मौ-धर्मार्थौ ॥ दम्पती—
जम्पती—जायापती । जायाशब्दस्य जम्भावो दम्भावश्च वा निपात्यते ।
आकृतिगणोऽयम् ॥

There is no restriction regarding the lead with words such
as धर्म, अर्थ &c. Thus अर्थधर्मौ &c. जाया becomes optionally जम्
or दम् by निपातन in this गण । Thus दम्पती &c. The गण has to be
determined from usage.

मित—। धर्माधिकामनोवाः ‘धर्मादयः’ । एषु पूर्वनिपातस्य नियमो नास्ति ।
एते प्रागपि परमपि दृश्यन्ते । इदं इन्धविषयकम् ॥ जाया च पतिश्च इति विग्रहे
पत्युरभ्यर्क्षितत्वात् पूर्वनिपाते प्राप्ते (६०५, वा) परनिपातः । ‘जायापति’ इति पादि-
पदिकम् । द्विवचने जायापती । जायाशब्दस्य वैकल्पिके आदिशे जम्पती—दम्पती ॥

६०३ । इन्धे वि ॥ २।२।३२ ॥

दी—। द्वन्द्वे घिसंज्ञं पूर्वं स्यात् । हरिश्च हरश्च हरिहरौ ।

Words technically known as वि (२४३—१।४।७) lead in a इन्ध ।
Thus हरिहरौ ।

मित—। वि इति “शेषो व्यसखि” (२४३—१।४।७) इत्यव्यक्ताः शब्दाः
रुद्धे वर्णवर्णान्ताः । ‘हरि’ इति घिसंज्ञकमिति प्राक् प्रयुक्तम् ॥ ‘अनेकम्’ इत्यस्य
प्रथमान्तत्वात् बहुव्रीहिरिव इन्धाऽपि सर्वोपसर्जनः । तत् पूर्वनिपातस्य अनियमो प्राप्ते
नियम आरभ्यते ॥

दी—। “अनेकप्राप्तावेकत्र नियमोऽनियमः शेषे” (वार्त्तिक) । हरि-
गुह्वराः—हरिहरगुह्वरः ।

When the rule applies to more than one, the lead is re-

stricted to one only without any restriction as to the rest. Thus हरि &c. where both हरि and गुरु are entitled to lead. The lead is given to one only, viz, हरि, the rest occurring in any order.

मित—। ‘अनेकस्मिन्’ एकाधिके शब्दे ‘प्राप्तौ’ पूर्वनिपातप्राप्तौ सत्याम् ‘एकव’ तेषां यस्मिन् कस्मिंश्चिदेकस्मिन् ‘नियमः’ पूर्वनिपातो निवस्यते ‘शेषे’ इतरेषु ‘अनियमः’ नियमाभावः। एकः पूर्वे पतति इतरेषां शेषाणां यद्येच्छं विनिवेश इत्यर्थः। उदाहरणे ‘हरि’ इति ‘गुरु’ इति द्वयोरपि प्राप्तिः। ‘हरि’ इति नियतम् ‘गुरु’ इति अनियतम् ॥

६०४। अजाद्यदन्तम् ॥ २।२।३३ ॥

दी—। इदं द्वन्द्वे पूर्वं स्यात्। ईशकृष्णौ।

A word beginning with a vowel and ending in short अ leads in a इन्द्वे। Thus ईश leads in ईशकृष्णौ।

मित—। ‘अजादि’स्वरादिः। ‘अदन्त’ ङ्गस्वावर्णान्तम्। अजादि च तत् अदन्तञ्च ‘अजाद्यदन्तम्’। यस्य आदौ स्वरः अन्ते च ङ्गस्वः अवर्णः तत् शब्दस्वरूपं इन्द्वे पूर्वं पतति। ‘ईश’ इत्यजाद्यदन्तम् अतः पूर्वं प्रयुक्तम्।

दी—। “बहुष्वनियमः” (भाष्यम्)। अश्वरथेन्द्राः। इन्द्ररथाम्बाः।

The rule does not apply when more than two are compounded. Thus अश्व &c., has इन्द्र last ; इन्द्र &c., has अश्व last.

मित—। ‘बहुषु’ इन्द्राङ्गेषु सत्सु ‘नियमो न’ नैव प्रवर्तते। अश्वरथेन्द्राः इत्यत्र ‘इन्द्र’ इति अजाद्यदन्तत्वेऽपि परम्। एवम् इन्द्ररथाम्बाः इत्यत्रापि ॥ एतत्तु भाष्यकारस्य व्याख्यानमात्रं “अल्पाच्चतरम्” (६०५) इत्युक्तं न वार्तिकम्।

दी—। “ध्यन्तादजाद्यदन्तं विप्रतिषेधेन” (वृत्तिः)। इन्द्राग्नी।

When words ending in इ or उ clash with अजाद्यदन्त words, in the matter of lead, the latter prevails. Thus इन्द्राग्नी, where इन्द्र should have the lead because it is अजाद्यदन्त, and अग्नि claims it because it is a इव। इन्द्र gets it because “अजाद्यदन्तम्” is later than “इन्द्वे वि”।

मित—। 'चि' इति इवर्णवर्णयोः संज्ञा इति पञ्चमाश्रित्याह 'ध्यन्तात्' इति इवर्णवर्णान्तादित्यर्थः। 'विप्रतिषेधेन' "विप्रतिषेधे परम्—" (१७५—१।४।२) इति सूत्रेण। 'ध्यन्तात्' ध्यन्तं विधूय 'अजायदन्त' प्राक् पतति इत्यर्थः। इन्द्राग्नौ इत्यत्र 'इन्द्र' इत्यजायदन्तम् 'अग्नि' इति चि, ध्यन्तं वा। परवर्त्तिना "अजायदन्तम्" इत्यनेन पूर्ववर्त्तिनो "इह्ने चि" इत्यस्य बाधे इन्द्रशब्दः पूर्वे पतति ॥ एतच्च न्यायप्राप्तमेव न वार्तिकम्। इत्थनुरोधादिहोपपत्तयस्तम् ॥

८०५। अल्पाच्तरम् ॥ २।२।३४ ॥

दी—। शिवकेशवौ।

That which has fewer vowels leads in a इह्ने । Thus शिव &c.

मित—। अल्पः अच् अस्मिन् अल्पाच्। कुतः पुनरल्पताया बोधः? अल्पत्वम् अधिक्यञ्च आपेक्षिकमेव। इतरापेक्षया अल्पो वा अधिको वा कश्चिद्वति न हि प्रकृत्या। एवम् 'अल्पाच्' इत्येव अतिशयो गम्यते, कथं पुनस्तत्परम्? स्वार्थे तरप् इहेव निपातनात्। अल्पाजिव अल्पाच्तरम्। तादृश' शब्दरूप' इह्ने प्राक् प्रयोज्यम् ॥ हयोरेव नियमः बहुषु अनियमः इति हयोरेवोदाहरति शिवकेशवौ इति ॥ ननु तरपि पूर्वस्य पदत्वे अल्पाक्तरमित्यनेन भाष्यम् किमिदमल्पाच्तरमिति? इहेव निपातनात् कुत्वाभावः ॥ सा भूत् कुत्वम्। अल्पाच्चरमिति तकारस्य चकारः कथं न भवति? तदपि निपातनादेव ॥

दी—। "ऋतुनक्षत्राणां समाक्षराणामानुपूर्वेद्यण" (वार्त्तिक)। हेमन्त-शिखिरवसन्ताः। कृत्तिकारोहिण्यौ। 'समाक्षराणाम्' किम्? ग्रीष्म-वसन्तौ।

Names of seasons and stars containing the same number of vowels are placed in order of succession in इह्ने compounds. Thus हेमन्त &c., Autumn, Winter and Spring; कृत्तिका &c. Why say समाक्षराणाम्? Witness ग्रीष्म &c., where ग्रीष्म, having fewer vowels, leads, though in the order of succession it follows वसन्त।

मित—। ‘समाचराणां’ समस्वराणामित्यर्थः । अन्यथा अचरशब्दस्यैव वर्णमाव-
ृत्तिले हेमन्तशिशिरवसन्ताः न हि समाचरा, इति उदाहरणे दोषः प्रसज्यते ॥ पूर्वम-
नुगतः अनुपूर्वः । तस्य भावः आनुपूर्व्यं क्रमः । तेन । ऋतूनामानुपूर्व्यमाविर्भावेण,
नक्षत्राणामुदयेन ॥ समाचराणाम् ऋतूनाम् नक्षत्रानामाद्य इह यथाक्रमं विन्यास
इत्यर्थः ॥ वसन्तात् परवर्ती अपि यौषोऽप्याचरत्वात् प्राक् पतति ॥

दी—। “लघ्वक्षरं पूर्वम्” (वार्त्तिक) । कुशकाशम् ।

A word with all light syllables, leads in a इन्ह compound.
Thus कुश &c., in which कुश with all light syllables leads.

मित—। “द्वस् लघु—” (३१—१।४।१०) इति लघुलक्षणम् । ‘अक्षरम्’
इति स्वरः । लघूनि अचराणि स्वरा अस् ‘लघ्वक्षरम्’ । तादृशं शब्दरूपं इह प्राक्
पतति ॥ कुशाश्च काशाश्च इति बहुवचनेन विग्रहे “जातिरप्राणिनाम्” (२१०—२।४।६)
इति समाहारः । कुशश्च काशश्च इत्येकवचने तु कुशकाशौ ॥

दी—। “अभ्यर्हितम्” (वार्त्तिक) । तापसपर्वतौ ।

The more esteemed leads in a इन्ह । Thus तापस &c.—the
sage and the hill.

मित—। ‘अभ्यर्हित’ पूजितम् । तत् इह प्राक् पतति ॥ तापसः पूज्यो न
पर्वतः इति तापसस्य पूर्वनिपातः ॥

दी—। “वर्णानामानुपूर्वेण” (वार्त्तिक) । ब्राह्मणक्षत्रियविट्शूद्राः ।

The classes are arranged in a इन्ह compound in order of
precedence. Thus ब्राह्मण &c.

मित—। ‘वर्णैः’ चातुर्वर्ण्यम् । ‘आनुपूर्व्यं’ क्रम इति व्याख्यातम् । क्रमश्चेह
उत्पत्तिः । ब्रह्मणो मुखे ब्राह्मणः, बाहुभ्यां क्षत्रियः, ऊरुभ्यां विट्, पद्भ्यां शूद्र
इति ॥ नन्विह उत्पत्तिस्थानगौरवात् यथाक्रममेव अभ्यर्हितत्वम् । तत् “अभ्यर्हितञ्च”
इत्यनेनैवेदं सिध्यति किमर्थं वार्त्तिकान्तरम् ? उच्यते—अभ्यर्हितमिति कृत्वा ब्राह्मणस्य
पूर्वनिपाते कृते, तदेव कृतार्थं वार्त्तिकमितरेषु विषु भूयो न प्रवर्तते इति शेषाणामनियमः

प्राप्नोति, अतो वचनम् । तेन ब्राह्मणविट्त्ववियशूद्राः, ब्राह्मणशूद्रत्ववियविशः इत्यादयो न भवन्ति ॥

दो—। “भ्रातृज्यायसः” (वार्त्तिक) । युधिष्ठिरार्जुनौ ।

The elder brother leads in a द्वन्द्व compound. Thus युधि &c.

मित—। अतिशयेन वृद्ध इति वृद्धशब्दादीयसुनि ज्यायान् वयोधिकः । द्वन्द्वं ज्यायान् भ्राता प्राक् पतति । ‘भ्राता’ इति ‘भ्राट्’नाम ॥ अभ्यर्हितत्वादेव भ्रातृज्यायसः पूर्वनिपाते सिद्धे व्यर्थं वार्त्तिकमिति चेत्, न । अभ्यर्हितता प्रशस्तता । लोको यं प्रशस्तं मन्यते स एवाभ्यर्हितः । वयोधिकत्वं जन्मना कृतं न लोकेन । तत् वयोधिक एव अभ्यर्हितः इति नास्ति नियमः, अस्ति च वार्त्तिकस्यावकाशः ॥ इह पूर्वं निपातप्रकरणे विप्रतिषेधेन “अजायदन्तम्” “अल्पाक्षरम्” “लघुक्षरम्—” “ऋतुनक्षत्राणाम्—” “अभ्यर्हितश्च” “भ्रातृज्यायसः” इति पूर्वं पूर्वसुपस्य परमेकं प्रवर्तते । “सर्वतोऽभ्यर्हितं पूर्वम्” इति मतान्तरमावसुक्तं नागेशेन ॥

८०६ । द्वन्द्वश्च प्राणितूर्यसेनाङ्गानाम् ॥ २।४।२ ॥

दी—। एषां द्वन्द्वः एकवत् स्यात् । पाणिपादम् । मार्दङ्गिकाण्यविकम् । रथिकाश्चारोहम् । समाहारस्य एकत्वादेकत्वे सिद्धे नियमार्थं प्रकरणम्—प्राणयङ्गादीनां समाहार एव यथा स्यात् ।

द्वन्द्व compounds of parts of the body of the animate, of members of an orchestra, of divisions of an army, are always in the singular. Thus पाणि &c., hands and feet ; मार्दङ्गिक &c., drummers and taborers ; रथिक &c., charioteers and the cavalry. Well, the singular in these is already available if we make a समाहारद्वन्द्व, because a समाहार, being a group, conveys a singular idea. Hence this rule is to be interpreted as restrictive—समाहार alone is available in a द्वन्द्व of प्राणितूर्य &c., no इतरैतरद्वन्द्व ।

मित—तूर्यं सङ्गीतसाधनवाद्ययन्त्रसमूहः इह तु वादकसमूहः । ‘सेना’ वलम् ।

प्राणी च तूर्यश्च सेना च प्राणितूर्यसेनाः । तेषामङ्गानि । तेषाम् । अङ्गशब्दः प्रत्येकं सम्बध्यते । 'एषां' प्राण्यङ्गानां तूर्याङ्गाणां सेनाङ्गानाञ्च 'हन्धः एकवत् स्यात्' ॥ प्राणी च पादौ च पाणिपादम् । प्राण्यङ्गमपि प्राणी इति कृत्वा "जातिरप्राणिनाम्" (८१०—२।४।६) इत्यनेन न सिद्धिः । 'सदङ्गः' सदङ्गवादनम् । सदङ्गः शिल्पमस्य सार्द्धङ्गिकः । एवं पाणविकः । सार्द्धङ्गिकस्य पाणविकस्य इति विग्रहः ॥ च-शब्दः समुच्चये । 'हन्धः' इत्यस्य पूर्वसूत्रस्थेन 'ह्रिगुः' इत्यनेन सह तत्रत्ये 'एकवचनम्' इत्येतस्मिन् समुच्चयः । तेन 'ह्रिगुरेकवचनं हन्धश्च' इत्यर्थः सम्पद्यते ॥ तदाह 'हन्ध एकवत् स्यात्' इति । अतः परम् 'हन्धः एकवचनम्' इत्यनुवर्तने ॥ रथाः सन्ति एषां रथिकाः । मत्वर्थीयठन् । अश्वानारोहन्ति अश्वारोहाः । रथिकास्य अश्वारोहास्य इति बहुवचनेन विग्रहे रथिकाश्वारोहम् । एकवचनेन तु रथिकाश्वारोहौ ॥ इह अङ्गशब्दस्य प्रत्येकमन्वयात् प्राण्यङ्गानां हन्धः, तूर्याङ्गाणां हन्धः, सेनाङ्गानां हन्धः इत्येव भवति, अतः पाणिमार्द्धङ्गिकमित्यादि न ॥ ननु हन्धे विवक्षावशात् इतरतरयोगः समाहारश्च भवति इत्युक्तम् । तत् समाहारपक्षे एकत्वं मन्विष्यति इत्यलं तदर्थमिह यत्नेन । अत्राह 'नियमाथं प्रकरणम्' इति । नियमस्य 'प्राण्यङ्गादीनां समाहार एव' न तु पक्षे इतरतर-योगोऽपि इत्येवंविधः ॥

८०७ । अनुवादे चरणानाम् ॥ २।४।३ ॥

दी— । चरणानां द्वन्द्वः एकवत् स्यात् सिद्धस्य उपन्यासे ।

हन्ध compounds of students of particular schools of Vedic study, are in the singular only if the compounds occur in reports of what are found out to be facts.

सित— । 'हन्धः एकवचनम्' इत्यस्ति । प्रमाणादिना सिद्धत्वेन ज्ञातस्य अर्थस्य अनुकथनम् अनुवादः । चरणं वेदशाखा । तस्य अप्राणित्वात् "जातिरप्राणिनाम्" (८१०—२।४।६) इति सिद्धमेवैकत्वम् । तदत्र चरणार्थोत्ता चरणः, स एव सूत्रस्य विषयः ॥ सिद्धस्य विज्ञापने चरणानां हन्धः एकवत् स्यात् ॥ उदाहरणमत्रे ॥

दी— । "स्थेगोर्लुङीति वक्तव्यम्" (वार्त्तिक) । "उदगात् कठ-कालापं प्रत्यष्टात् कठकौथुमम्" ।

The rule applies only if the report is made with लुङ् attached to the root स्था or इण् । Thus उदगात् &c.,—the students of कठ-शाखा and कालापशाखा were in the ascendant, and those of कठ and कौथुम got established—where उदगात् has लुङ् after इण् and प्रत्यष्ठात् has it after स्था ।

मित— । यदा च स्थाधातोरिणधातोर्वा लुङि रूपेण अनुवादी भवति तदेव सूच्यते । प्रवर्त्तते इत्यर्थः ॥ उदगात् इति इणधातोरुलूङ्, प्रत्यष्ठादिति स्थाधातोः ॥ कठः इति ऋषिः वैशम्पायनशिष्यः । तेन प्रोक्तः इति “कलापिवैशम्पायन—” (१४८४—४।३।१०४) इति णिनिः । कठ णिनि इति स्थिते “कठचरकालुक्—” (१४८७—४।३।१०७) इति लुकि कठः वेदशाखाविशेषः ॥ कलापी अपि वैशम्पायनशिष्यः । तेन प्रोक्तः इति णिनौ प्राप्ते “कलापिनोऽण्” इत्यण् । ततः “नान्तस्य टिलोपे सन्नञ्चरि—” (१४८८, वा) इति टिलोपे कलाप् अण् इति स्थिते कालापः वेदशाखाविशेषः ॥ कठमधीयते कालापमधीयते इति “तदधीते—” (१२६९—४।२५६) इत्यण् । ततः कठ अण् कालाप अण् इति स्थिते “प्रोक्तालुक्” (१२७४—४।२।६४) इत्यणो लुकि कठाः कालापाः ॥ कठाश्च कालापाश्च इति वियङ् ॥ कौथुमी इति ऋषिः । तेन प्रोक्तः इत्यणि कौथुमः । कौथुममधीयते इत्यणलुकि कौथुमाः, इत्यादि ॥ अनुवादी किम् ? उदगुः कठकालापाः इति वक्तुं न हि प्रमाणनिरूपितोऽर्थः ॥ स्थणोः किम् ? अवर्त्तयत कठकालापाः ॥ लुङि किम् ? प्रत्यतिष्ठन् कठकालापाः ॥

८०८ । अध्वर्युः क्रतुरनपुंसकम् ॥ २।८।४ ॥

दी— । यजुर्वेदे विहितो यः क्रतुः तद्वाचिनामनपुंसकलिङ्गानां द्वन्द्वः एकवत् स्यात् । अर्काश्वमेधम् । ‘अध्वर्युः क्रतुः’ किम् ? इषुवज्रौ सामवेदे विहितौ । ‘अनपुंसकम्’ किम् ? राजसूयवाजपेये । अर्धवादी ।

इत्थं compounds of names of sacrifices, not in the neuter and enjoined in the यजुर्वेदे, are in the singular only. Thus अर्क &c.,—the sacrifices अर्क and अश्वमेध । Why say अध्वर्युः क्रतुः ? Witness

इषु &c., in which इषु and वज्र are sacrifices laid down in the साम-वेद and the compound is in the singular. Why say अनपुंसकम् ? Witness राजसूय &c. in the dual, the विग्रह being राजसूयश्च वाजपेयश्च in the neuter, which is allowable because these are अर्द्धचांदि words and therefore optionally neuter.

मित—। 'इन्द्रः एकवचनम्' इत्यस्ति । 'अध्वर्युः' ऋत्विग्विशेषः, तथा च "अध्वर्यवः पूर्ववृता मयेति" इति प्रयोगः । इह लक्षणया अध्वर्योर्वेदः अध्वर्युः यजुर्वेद इत्यर्थः । अध्वर्योः क्रतुः 'अध्वर्युक्रतुः' यजुर्वेदे विहितः क्रतुः । तस्य । षष्ठ्यर्थे प्रथमा ॥ 'अनपुंसकम्' अनपुंसकस्य इत्यर्थः । क्रतुविशेषणम् ॥ अनपुंसकानामध्वर्युक्रतूनां इन्द्र एकवत् स्यादित्यन्वयः ॥ अर्कश्च अश्वमेधश्च इति विग्रहे इन्द्रे कत्वम् । इषुश्च वज्रश्च इति तु सामवेदे विहितत्वात् इतरेतरइन्द्रोऽपि ॥ राजसूयश्च वाजपेयश्च इति नपुंसकेन विग्रहे तु यजुर्वेदकृतावपि पक्षे इतरेतरइन्द्रः । राजसूयवाजपेयशब्दौ अर्द्धचांदिषु पश्यन्ते, तदनर्थोर्वैकल्पिकी नपुंसकता ॥

८०८ । अध्ययनतोऽविप्रकृष्टाख्यानाम् ॥ २।४।५ ॥

दी—। अध्ययनेन प्रत्यासन्ना आख्या येषां तेषां द्वन्द्व एकवत् । पदक-क्रमकम् ।

इन्द्र compounds of designations received through study are in the singular only if the subjects of study follow one another close. Thus पदक &c., students of पद and क्रम । Here the rule applies because पदपाठ immediately precedes क्रमपाठ ।

मित—। 'इन्द्रः एकवचनम्' इति वर्त्तते । अध्ययनेन इति 'अध्ययनतः' । आद्यादित्वात् तसिः ॥ विप्रकृष्टं दूरम् । न विप्रकृष्टा 'अविप्रकृष्टा' प्रत्यासन्ना । 'आख्या' नाम । अनुक्रमेण अध्ययने कस्यचित् विषयस्य पूर्वः परश्च विषयस्तस्य प्रत्यासन्नः । विषयस्याख्याया यदा पाठकानामाख्या भवति तदा विषयप्रत्यासन्ना पाठकाख्या अपि प्रत्यासन्ना इत्युच्यते । तत्र हेतुरध्ययनम् । तदाह 'अध्ययनतः' इति ॥ पदानां

विन्यासविशेषः क्रमः । प्रथमं पदपाठः ततः क्रमपाठः इति प्रत्यासत्तिरस्ति । पद-
संघोयते पदकाः । “क्रमादिभ्यो वुन्” (१२७१—४।२।६१) इति वुन् । एवं क्रमकाः ।
पदकाश्च क्रमकाश्च इति विग्रहः ॥

८१० । जातिरप्राणिनाम् ॥ २।४।६ ॥

दी— । प्राणिवर्जजातिवाचिनां द्वन्द्वः एकवत् । धानाशष्कुलि ।
प्राणिनां तु—विट्शूद्राः । द्रव्यजातीयानामेव । नेह—रूपरसौ, गमना-
कुञ्चने । जातिप्राधान्ये एवायमेकवद्भावः । द्रव्यविशेषविवक्षायां तु—वदरा-
मलकानि ।

इह compounds of class-names, other than those of the ani-
mate, are in the singular only. Thus धाना &c., fried grain and
sweets. But विट्शूद्राः—Vaisyas and Sudras—in the plural, in the
case of the animate. This is of class-names of *substances* only,
not otherwise. Thus रूप &c.—form and taste ; गमन &c.—
motion and flexure. Besides, this is only when the class is
prominent ; if particular individuals only are meant, not the
class, we have no restriction. Thus वदर &c.—the plums and
the Amalakas—meaning not plums &c. in general but a parti-
cular collection of them lying before the speaker.

मित— । ‘जातिः’ जातिः जातिवाचकानां शब्दानामित्यर्थः । षष्ठ्यर्थे प्रथमा ।
‘अप्राणिनाम्’ इति जातिसम्बन्धे षष्ठी । ‘अप्राणिनां’ प्राणिभिन्नानां द्रव्याणां या ‘जातिः’
तस्या वाचकानां शब्दानां द्वन्द्वः एकवत् स्यात् ॥ वर्ज्यते इयं वर्जा । कर्मणि षज् ।
प्राणिभिर्वर्जा ‘प्राणिवर्जा’ ॥ धानाः षष्ठ्यवादिशब्दानि । षष्ठां रसानां कुलं समा-
वेशः शष्कुली स्वादुद्रव्यविशेषः । पृषोदरादिः । गौरादिः । धानाश्च शष्कुल्यश्च इति
विग्रहे धानाशष्कुली इति प्रातिपदिकम् । द्वन्द्वैकत्वम् । “स नपुंसकम्” (८२१
—२।४।१७) इति नपुंसकम् । “ऋसो नपुंसके—” (३१८—१।२।४७) इति ऋसो

धानाश्चक्षुः ॥ प्राणिजातिव्याप्तं विदुषूद्राः इत्यत्र समाहार एव इति न नियमः, तदितरे-
तरयोगमुदाहरति ॥ 'अप्राणी' इति पर्युदासान् 'द्रव्यजातीयानामिव' । गुणक्रिययोस्तु
न नियमः । तेन तत्र अवयवभेदविवक्षया इतरितरयोगोऽपि भवति । रूपरसौ इति
गुणजाती । गमनाकुञ्चने इति क्रियाजाती ॥ वदरविशेषे दृष्टे यथा दृष्टाया वदरव्यक्ते-
र्बोधस्तथा तदाश्रयाया वदरजातेरपि । तयोरन्यतरस्यामनायहे सति इतरा प्रधानं भवति ।
यदा जातिः प्रधानम् तदेवायमेकवङ्गावः । व्यक्तिप्राधान्ये तु इह पात्रे वदराणि च
आमलकानि च इति 'वदरामलकानि' तिष्ठन्ति इत्यवयवभेदविवक्षया इतरितरयोगोऽपि
भवति ॥ इह प्रकरणे इतरितरयोगो नास्ति इति बोधयितुं समाहार उदाह्रियते । प्रत्यु-
दाहरणेषु तु इतरितरयोग एव इति नार्थः किन्तु सोऽप्यस्ति समाहारोऽपि इति ॥

८११ । विशिष्टलिङ्गो नदो देशोऽग्रामाः ॥ २।४।७ ॥

दो— । ग्रामवर्जनदीदेशवाचिनां भिन्नलिङ्गानां समाहारे (?) द्वन्द्व एकवत्
स्यात् । उद्धयश्च इरावती च उद्धयेरावति । गङ्गा च शोणश्च गङ्गाशोणम् ।
कुरुश्च कुरुक्षेत्रञ्च कुरुक्षेत्रम् । 'भिन्नलिङ्गानाम्' किम् ? गङ्गायमुने ।
मद्रकेकयाः । 'अग्रामाः' किम् ? जाम्बव नगरम्, शाल्किनी ग्रामः—
जाम्बवशाल्किन्यौ ।

द्वन्द्व compounds of names in different genders, referring all to
rivers or all to lands excepting villages, are in the singular
only. Thus उद्धा is a river in the masculine and इरावती one in
the feminine ; hence उद्धेरावति in the neuter. Similarly गङ्गा &c.,
कुरु &c. Why भिन्न &c ? Witness इतरितरयोग in गङ्गा &c., both
गङ्गा and यमुना being feminine ; also in मद्र &c., both being mas-
culine. Why अग्रामाः ? Witness जाम्बव &c., where शाल्किनी being
a ग्राम there is optionally इतरितरयोग also.

नित— । 'द्वन्द्वः एकवचनम्' इत्यस्ति । त्वे विशिष्टलिङ्गादयः शब्दा द्वन्द्वविशेषणानि ।
'विशिष्टं' भिन्नं 'लिङ्गम्' अस्य 'विशिष्टलिङ्गः' द्वन्द्वः । ननु कथमेकस्मिन्नेव द्वन्द्वे भिन्न-

लिङ्गता ? घटकपदेषु भिन्नलिङ्गता द्रष्टव्या । ततो लक्षणया इन्दोऽपि भिन्नलिङ्गः । एतेन 'विशिष्टलिङ्गः' इत्यस्य 'विशिष्टलिङ्गावयवकः' इत्यर्थः फलति । एवं 'नदी' इत्यस्य 'नदावयवकः' इति 'देशः' इत्यस्य 'देशावयवकः' इति 'अग्रामाः' इत्यस्य 'अग्रामावयवकाः' इति । तदर्थं सुवार्थः—नदावयवको इन्दुः ग्रामभिन्नदेशावयवकश्च इन्दु एकवचनं स्यात् याद स विशिष्टलिङ्गावयवको भवेत् । एतदेवोच्यते 'ग्रामवर्ज' इत्यादिना । नदीशब्देन नदीऽपि गृह्यते ततो भिन्नलिङ्गता भवति । 'ग्रामवर्ज' इति 'प्राणिवर्जा' इव कर्मणि घञा वृत्तापाद्यम् ॥ इह उत्तरसूत्रे च 'समाहारे' इति प्रक्षिप्तमिवास्मति । समाहारे एव नियता एते इन्दा, इतरितरयोगस्य प्रसङ्गो नास्ति । तद्वार्थं 'समाहारे' इति वचनम् । अथवा स्पष्टार्थं समाहारे इति ॥ नदी देश इति भिन्ने पदे । तेन नदी-सर्वावयवकः देशसर्वावयवकः इत्यर्थः । अतएव गङ्गा च पाटलिपुत्रश्च गङ्गापाटलिपुत्रे इति इतरितरयोगसम्भवः ॥

८१२ । लुद्रजन्तवः ॥ २।४।८ ॥

दी—। एषां समाहारे (?) इन्द्व एकवत् स्यात् । यूकालिप्तम् । आ नकुलात् लुद्रजन्तवः ।

इन्दु compounds of names of minute creatures are in the singular only. Thus यूक &c., louse and vermin. Minute creatures are from the weasel down-wards.

नित—। 'इन्दुः एकवचनम्' इत्यस्ति । 'लुद्रजन्तवः' इति षष्ठ्यर्थं प्रथमा । तदाह 'एषाम्' इति ॥ इहापि 'समाहारे' इति प्रक्षिप्तम् स्पष्टार्थं वा ॥ यूका केश-कोटः लिचा अपि । यूकाश्च लिचाश्च इति बहुवचनेन विग्रहः (८१६, वा) ॥

८१३ । येषाञ्च विरोधः शाश्वतिकः ॥ २।४।९ ॥

दी—। एषां प्राग्वत् । 'अहिनकुलम्' 'गोव्याघ्रम्' 'काकोलूकम्' इत्यादौ परत्वात् "विभाषा वृत्तमृग—" (८१६—२।४।१२) इति प्राप्तं चकारेण बाध्यते ।

And of those whose feud is eternal the इन्दु is in the singular.

Thus अहि &c., the snake and the weasel &c. In these instances the rule “विभाषा—” (916) alternates इतरितरयोग with समाहार ; and that rule coming later would have superseded this one had not the च in the rule here prevented it and made समाहार compulsory.

मित—। ‘येशम्’ इत्यनेन पूर्वपूर्वार्थं ‘जन्तवः’ इति परान्तर्यते । ‘विरोधः’ पैरम् । शब्दद्वयस्य सदायं । तत्र भवः । “कालात् ठञ्—” (१३२१—४३।११) इति ठञ् । शब्दत् ठञ् इति स्थिते “इमुमुक्—” (१२२१—७।३।५१) इति ठञ् कादिषे प्राप्ते इहैव निपातनात् इकः । ततो भर्त्तृज्ञायाम् “अव्ययानां भर्त्तृत्वे टिलोपः” (१३२४, वा—) इति टिलोपे प्राप्ते निपातनादेव सोऽपि न—शास्त्रिकः नित्यः । “शास्त्रे प्रतिषेधः” इति भाष्योक्तेः शब्दच्छेदस्य सन्निवेलादिषु पाठं परिकल्प्य अपि शास्त्रत इत्यपि ॥ येषां जन्तूनां नित्यं पैरं तेषां इन्द्रः एकवचन इत्यर्थः ॥ अहि-नकुलम् इत्याद्यान्मुदाहरणानि । ननु “विभाषा—” (९१६) इति पशुइन्द्रे शकुनिवन्द्ये च विकल्पः उक्तः, तच्च परं सूत्रम् । तेन अहिनकुलादिषु वैकल्पिक एव समाहारः न नित्यः तत् कथमेतानौहोदाहरणानि ? उच्यते—इह सूत्रे चकारोऽवधारणार्थः । तेन ‘एकवचन-मेव’ इत्यर्थः सम्पद्यते, तत्र च विकल्पस्य बाधो भवति । यद्वा—चकारादृतेऽपि “येषां विरोधः शास्त्रिकः” इत्येतावतैव समाहारस्य नित्यता प्रतीयते । कुतः ? विरोधो वैरमित्युच्यते । तच्च पशूनां वा शकुनानां वा भवेत् । तेन विरोधे सर्वत्र “विभाषा—” (९१६) इत्यनेन विकल्पः प्रसज्यते, प्रकृतञ्च सूत्रं निर्विषयं भवति । अयुक्तं किञ्च तत् । अतः सूत्रकरणसामर्थ्यादेव विरोधे नित्यः समाहारो भविष्यति । तेन अहयश्च नकुलाच्च इत्यादि विग्रहे अहिनकुलादिषु अनेन नित्यः समाहारः, हंसश्च कोकिलाश्च इति तु “विभाषा—” इत्यनेन हंसकोकिलम्—हंसकोकिलाः इति विकल्पः । चकारस्तु समुच्चये । जन्तवो ये क्षुद्राः येषाञ्च विरोधः शास्त्रिकः तेषां इन्द्रः एकवचनम् इति समुच्चयः ॥

८१४ । शूद्राणामनिरवसितानाम् ॥ २।४।१० ॥

दी—। अबहिष्कृतानां शूद्राणां प्राग्वत् । तस्मात्कारम् । पात्रात् बहिष्कृतानां तु चारुडालमृतपाः ।

इन्दु compounds of Sudras, to whom the use of one's plate is not denied, are in the singular only. Thus तच्चायक्कारम्—The carpenter and the smith. But witness चाण्डाल &c., the Chandala and the Dom, with इतरितरयोग because these two are not allowed the use of plates.

नित—। 'निरवसिताः' पादाद्विष्कृताः, येभ्यो धातव' भोजनपाव' न दीयते तादृशाः। न तथा 'अनिरवसिताः'। 'तच्चा' सूत्रधरः। अयक्कारो लौहकारः। आभ्यां भुक्ते पाव' भक्षादिना शुध्यति तद्वैतौ निरवसितौ। इन्दुश्च समाहार एव ॥ चाण्डालेन सूतपेन वा भुक्ते पाव' परित्यज्यते एव तदेतौ निरवसितौ, इन्दुश्च इतरितर-योगोऽपि भवति ॥

८१५। गवाश्वप्रभृतीनि च ॥ १४।११ ॥

दी—। यथोच्चारितानि साधूनि स्युः। गवाश्वम्। दासीदासम्। इत्यादि।

इन्दु compounds classed with गवाश्व leading are restricted to समाहार only in the form they are listed. Thus गवाश्वम्; the alternative form गोश्व &c., are not necessarily to be in the समाहार। Hence गोश्वम्—गोश्वाः &c.

नित—। 'यथा' येन रूपेण 'उच्चारितानि' गणे निवेशितानि तेन रूपेणैव 'साधूनि स्युः' नात्यरूपेण। 'गवाश्वम्' इति अवङ्गसमेत' गणे दृश्यते। अवङ्गि अकृते समाहार एव इति न नियमः। तेन गोश्वम् इति समाहारि गोश्वा इति इतरितरयोगे ॥ अश्वश्च गावश्च इति विग्रहे तु नाय' नियमः। तत्र परत्वात् "विभाषा—" (८१६) इत्येव प्रवर्तते ॥ दासी च दासश्च इति विग्रहे समाहारे दासी दास इति स्थिते सुव्योगात् पूर्वमेव "पुमान् स्त्रिया—" (८३३—१।२।६७) इत्येकशेषः प्राप्नोति। स च अस्मादेव निपातनास्तिवार्थ्यते ॥ दासश्च दासी च इति विग्रहे तु नेद' सूत्रं प्रवर्तते तेन एकशेषे दासी इत्येव ॥

८१६ । विभाषा वृक्षमृगतृणधान्यव्यञ्जनपशुशकुन्यश्ववड्वपूर्वा-
पराधरोत्तराणाम् ॥ २।४।१२ ॥

दी— । वृक्षादीनां सप्तानां द्वन्द्वः अश्ववड्वेत्यादि द्वन्द्वत्रयञ्च प्राग्वद्वा ।
वृक्षादौ विशेषाणामेव ग्रहणम् । प्लन्नन्यग्रोधम्—प्लन्नन्यग्रोधाः । रूष्टृषतम्
—रूष्टृषताः । कुशकाशम्—कुशकाशाः । व्रीहियवम्—व्रीहियवाः । दधि-
घृतम्—दधिघृते । गोमहिषम्—गोमहिषाः । शुक्वकम्—शुक्वकाः ।
अश्ववड्वम्—अश्ववड्वौ । पूर्वापरम्—पूर्वापरे । अधरोत्तरम्—अधरोत्तरे ।

द्वन्द्व compounds of different kinds of trees, deer, grass, grain, flavourings, animals, birds, as well as the compounds अश्ववड्व, पूर्वापर, अधरोत्तर, are optionally in the singular. Compounds of different species are intended in द्वच &c. Thus द्वच &c., where द्वच and न्यग्रोध are different species of the same genus—Fig. Similarly रूच &c. दधि and घृत merely add flavour to the food and are therefore व्यञ्जन. पूर्व &c., means East and West ; अधर &c means high and low, up and down, &c. The reason for the rule will appear below.

नित— । 'द्वन्द्वः एकवचनम्' इत्यस्ति । 'प्राग्वत् वा' द्वन्द्वः एकवत् वा स्यात् इत्यर्थः ॥ 'विशेषाणां' वृक्षादिविशेषाणाम् । एवञ्च वृक्षाणां द्वन्द्व इत्यस्य भिन्नजातीयानां वृक्षाणां मिथो द्वन्द्व इत्यर्थः । द्वच इत्येका ज्ञातिः, न्यग्रोधश्च जात्यन्तरं वृक्षाणाम् । तयोर्वन्द्वे समाहारो वा ॥ एव' मृगाणाम् । कुरवो मृगमेदाः तथा पृषता अपि ॥ कुशा-
रूणमेदाः तथा काशा अपि ॥ व्रीहयो धान्यविशेषाः तथा यवा अपि ॥ दधि व्यञ्जन-
विशेषः तथा घृतमपि ॥ गावः पशुमेदाः तथा महिषा अपि ॥ शुकाः शकुनिविशेषाः
तथा वका अपि ॥ न्यायसिद्धमेतत् । यो हि द्वचसर्वावयवको द्वन्द्वः स एव द्वचद्वन्द्वः ।
प्रचकोकिलौ इत्यादयो न तथा । एव' मृगद्वन्वादयोऽपि ॥ अश्वश्च वड्वश्च इति द्वन्द्वे
एकवत् वा । इतरतरयोगे तु "पूर्ववदश्व—" (८१३—२।४।२७) इति पुंस्त्वम् । पूर्वश्च

अपरश्च इति विग्रहेऽपि ॥ अधरं निम्नञ्च उत्तरम् ऊर्ध्वञ्च इति विग्रहेऽपि ॥ अधिकमग्रे द्रष्टव्यम् ॥

दी—। “फलसेनावनस्पतिमृगशकुनिक्षुद्रजन्तुधान्यतृणानां बहुप्रकृतिरेव द्वन्द्व एकवदिति वाच्यम्” (वार्त्तिक) । वदराणि च आमलकानि च वदरामलकम् । “जातिरप्राणिनाम्” (६१०—२।४।६) इत्येकवद्भावः । नेह—वदरामलके, रथिकाश्वारोहौ, प्लक्षन्यग्रोधौ, इत्यादि ।

The singular is compulsory in a class of fruits, army-divisions, trees, deer, birds, minute creatures, grain, grass, only when the constituents are in the plural. Thus वदर &c., in समाहार only, the exposition being वदराणि &c., in the plural. जातिरप्राणिनाम् (६१०) guides the singular here. If the constituents are not in the plural, witness वदरामलके &c.

मित—। प्रकृतिः उपादानं घटकपदमित्यर्थः । बह्वः बहुवचनान्ताः प्रकृतयः अस्मिन् बहुप्रकृतिः । अत्र प्रकरणे येषां नित्यमेकज्ञाव उक्तं तेषु फलानां सेनाङ्गानां मृगाणां शकुनीनां क्षुद्रजन्तूनां धान्यानां तृणानाञ्च बहुवचनेन विग्रहे कृते एव एकवच्चा भवति नान्यथा । तथा च “जातिरप्राणिनाम्” (६१०) इत्यत्र वदराणि च इत्यादि विग्रहे वदरामलकम् । वदरश्च आमलकश्च इति तु वदरामलके ॥ “द्वन्द्वश्च प्राणि—” (६०६—२।४.२) इत्यत्र रथिकश्च इत्यादिकवचनान्ते सति रथिकाश्वारोहौ ॥ अत्रापि स्रुते वचनत्वे प्लक्षश्च इत्यादिकवचनान्ते प्लक्षन्यग्रोधौ ॥ एवमन्यत्रापि ॥ अधिकमुपरिष्ठात् द्रष्टव्यम् ॥

दी—। “विभाषा वृत्त—” (६१६) इति सूत्रे ये अप्राणिनस्तेषां ग्रहणं “जातिरप्राणिनाम्” (६१०—२।४।६) इति नित्ये प्राप्ते विकल्पार्थम् ॥ पशुग्रहणं हस्त्यश्ववादिषु सेनाङ्गत्वान्नित्ये प्राप्ते । मृगाणां मृगैरेव शकुनीनां तैरेव उभयत्र द्वन्द्वः, अन्यैस्तु सह इतरेतरयोग एव, इति नियमार्थं मृगशकुनि ग्रहणम् ॥ एवं ‘पूर्वापरम्’ ‘अधरोत्तरम्’ इत्यपि ॥ अश्ववद्धव-ग्रहणं तु पक्षे नपुंसकत्वार्थम् । अन्यथा परत्वात् “पूर्ववदश्ववद्धवौ” (८१३—२।४।२७) इति स्यात् ।

In the rule “विभाषा इच्च—” (916) there are four—viz., इच्च, ढण्, धान्य, व्यञ्जन—that are अप्राणिन् । इन्द्र compounds of these are by the rule “जातिरप्राणिनाम्—”(910) expected to be always in the singular. This rule makes the singular optional as in the examples above. The rule includes पशु ; this is to make the singular optional in the case of हस्तिन्, अश्व &c., which, being सेनाङ्ग are expected to yield a compound always in the singular. नग and शकुनि are included to introduce a restriction, viz., the general option allowed by the rule “चार्थे इन्द्रः” (901—2. 2. 29) is here available, in the case of नग, only when one class of नग is compounded with another, and in the case of शकुनि only when one class of शकुनि is compounded with another ; but if a नग or a शकुनि is compounded with something else the इन्द्र will imply इतरैतरयोग only. पूर्वापर and अघरोत्तर also imply a similar restriction, viz., the general option is not available unless the constituents are in this order. अश्ववङ्ग is included to have the neuter as an alternative, for, otherwise, the rule “पूर्ववत्—” (813) being later than the rule “विभाषा—” (916), it will supercede this rule. The result will be the पशुइन्द्र with the optional singular, and the consequent neuter, will be barred and we shall always have the masculine.

मित— । ननु “चार्थे इन्द्रः” (९०१—२।२।२९) इत्येतावता सिद्धः समाहार-
विकल्पः तत् व्यर्थ इह “विभाषा—” (९१६) इत्येव वैकल्पिको विधिः इत्याशङ्क्य सूत्रं
समर्थयते । सूत्रे अप्राणिनश्चत्वारः—इच्च, ढण्, धान्य, व्यञ्जन । अकृते सूत्रे “जातिरप्रा-
—” (९१०) इत्येषां नित्यमेकवङ्गावः स्यात् । ‘इच्चन्ययोषाः’ ‘कुशकाशाः’ ‘व्रीहियवाः’
‘दधिष्ठिते’ इत्यादि न स्यात् । एतदर्थं कर्त्तव्यं सूत्रम् ॥ पशुइन्द्रो अकृते सेनाङ्गत्वात्

‘करितुरगाः’ इति न स्यात् । एतदर्थमपि कर्त्तव्यो विधिः ॥ किञ्च वृत्तादौ विशेषाणा-
मेव ग्रहणमित्युक्तम् । तेन स्रगयहणे स्रगाणां स्रगेरेव वृत्ते समाहारविकल्पः । अन्यैः सह
वृत्ते इतरेतरयोग एव इति नियमः प्रसज्यते । ततश्च कुरुवृषभाः इत्येव भवति । अकृते
स्रगयहणे तिरोहितावयवमेदे ‘कुरुवृषभम्’ इत्यनिष्टमपि प्राप्नोति ॥ एतेन शङ्कुनिर्ग्रहण-
मपि समर्थितम् ॥ पूर्वापरशब्दे यथोच्चारिते समाहारविकल्पः । अन्येन पूर्वशब्दस्य,
अन्यस्य वा अपरशब्देन, समासे तु इतरेतरयोग एव इति नागेशः । एवमधरोत्तरशब्दे-
ऽपि । यद्वा—अपरं पश्चिमम् । तेन पूर्वमिति अपरमिति च विप्रतिषिद्धम् । एवम् अधरं
निम्नम् । उत्तरम् ऊर्ध्वम् इत्यपि विप्रतिषिद्धम् । तत् एतयोः “विप्रतिषिद्धम्—” (२१७)
इति नियमः प्रवर्तते । अद्रव्यवाचित्वे एव एतयोः समाहारविकल्पः । नान्यथा इति ।
तथाविधौ नियमो मास्तु, द्रव्यवाचित्वेऽपि समाहारविकल्पो भवतु इत्यर्थमेतयोर्ग्रहणम् ॥
अश्ववडवग्रहणमपि सार्थकम् । अकृते अग्निन् अश्वश्च वड्वा च इति पशुवृत्ते अनेन
पक्षे एकवद्भावः, तदा च नपुंसकत्वम् (८२१—२१४।१७) प्राप्नोति । “पूर्ववत्—”
(८१३—२१४।२७) इत्यनेन तु नित्यं पुंस्त्वम् । परत्वात् पुंस्त्वमेव भवति, अश्ववड्वम्
इति न सिध्यति । तदप्यस्तु इत्येतदर्थमर्थवदश्ववड्वग्रहणम् ॥ एवं सार्थकं सर्वावयवे
सुकृतं सूत्रम् ॥

८१७ । विप्रतिषिद्धज्ञानधिकरणवाचि ॥ २।४।१३ ॥

दी— । विरुद्धार्थानामद्रव्यवाचिनां द्वन्द्व एकवद्वा स्यात् । शीतोष्णम्
—शीतोष्णे ॥ वैकल्पिकः समाहारद्वन्द्वः “चार्थे—” (६०१—२।२।२६) इति
सूत्रेण प्राप्तः । स विरुद्धार्थानां यदि भवति तर्हि अद्रव्यवाचिनामेव, इति
नियमार्थमिदम् । तेन द्रव्यवाचिनामितरेतरयोग एव । शीतोष्णे उदके स्तः ॥
‘विप्रतिषिद्धम्’ किम् ? नन्दकपाञ्चजन्यौ । इह पाक्षिकः समाहारद्वन्द्वो
भवत्येव ॥

इह compounds of words implying contrary character are op-
tionally in the singular if the words do not refer to substances.
Thus शीत &c., hot and cold. This rule attaches restriction to

the general option allowed by the rule “चाये—” (gor), viz., when the constituents are of a contrary character, the singular is not available unless the इन्द्र is of non-substantial things. Hence in the case of substances we have इतरैतरयोग only. Thus शीतोष्णौ, hot and cold, in reference to water. Why say विप्रतिषिद्ध ? Witeness नन्दक &c., where the general option is available.

नित—। ‘अधिकरणम्’ द्रव्यम् । ‘विप्रतिषिद्धम्’ परस्परविरुद्धम् । विरोध इह एकव्यतिरिक्तः न वैरम्, अद्रव्येषु वैरस्य असम्भवात् । ‘विभाषा’ इत्यस्ति । षष्ठ्यर्थे प्रथमा । ‘इन्द्र एकवचनम्’ इत्यप्यस्ति । तदाह ‘विरुद्धार्थानाम्’ इत्यादि ॥ शीतल-सुखलञ्च एकवचनं न तिष्ठतः, तदस्ति विप्रतिषिद्धः ॥ “चाये—” (२०१) इति समाहार-इन्द्रा वैकल्पिकः । परमनेन विरुद्धार्थानां वैकल्पिकः समाहारइन्द्रः अद्रव्यवाचिनामेव इति नियमः । न तु अद्रव्यवाचिनां वैकल्पिकः समाहारइन्द्रो विरुद्धार्थानामेव इति । एवमेव हि व्याख्यात प्रामाणिकः । नियमफलमाह—“द्रव्यवाचिनां विरुद्धार्थानाम् ‘इतरैतरयोग एव’ । शीतोष्णे उदके इति शीतम् उष्णञ्च द्रव्यवाचि । तेन शीतोष्णम् इति न भवति ॥ नन्दको हरिः खड्गः पाञ्चजन्यस्तस्य शङ्खः । एकवचनतावेता न विरुद्धौ । नन्दकपाञ्चजन्यौ—नन्दकपाञ्चजन्यम् ॥

८१८ । न दधिपयश्चादीनि ॥ २।४।१४ ॥

दी—। एतानि नैकवत् स्युः । दधिपयसी । इक्ष्मावर्हिषी । निपातनादीर्घः । ऋकृसामे ।

इन्द्र compounds listed with दधिपयस् leading, are not in the singular. Thus दधि &c., इक्ष्मा &c., fagots and Kusa grass. इक्ष्मा becomes इक्ष्मा by निपातन in the list ; ऋक् &c., वाक् &c.

नित—। ‘इन्द्र एकवचनम्’ इत्यस्ति । ‘न’ इति प्रतिषेधः । “दधिपयश्चादीनि शब्दरूपाणि न” इति स्थिते क इह प्रतिषेधविषयः ? नियमः प्रतिषिध्यते सत एकवचनता ? गणौ सर्वाणि द्विवचनान्ताभ्येव पठ्यन्ते । पदिह ‘एकवचनम्’ इत्यस्य प्रतिषेधः प्रतीयते ।

‘करितुरगाः’ इति न स्यात् । एतदर्थमपि कर्त्तव्यो विधिः ॥ किञ्च वृत्तादी विशेषाणा-
मेव ग्रहणमित्युक्तम् । तेन मृगयहणे मृगाणां मृगैरेव बन्धे समाहारविकल्पः । अन्यैः सह
बन्धे इतरेतरयोग एव इति नियमः प्रसज्यते । ततश्च कुरुवृषभाः इत्येव भवति । अकृते
मृगयहणे तिरोहितावयवभेदे ‘कुरुवृषभम्’ इत्यनिष्टमपि प्राप्नोति ॥ एतेन शकुनिग्रहण-
मपि समर्थितम् ॥ पूर्वापरशब्दे यथोच्चारिते समाहारविकल्पः । अन्येन पूर्वशब्दस्य,
अन्यस्य वा अपरशब्दे न, समासे तु इतरेतरयोग एव इति नागेशः । एवमधरोत्तरशब्दे-
ऽपि । यद्वा—अपरं पश्चिमम् । तेन पूर्वमिति अपरमिति च विप्रतिषिद्धम् । एवम् अधरं
निम्नम् । उत्तरम् ऊर्ध्वम् इत्यपि विप्रतिषिद्धम् । तत् एतयोः “विप्रतिषिद्धम्—” (२१७)
इति नियमः प्रवर्त्तते । अद्रव्यवाचित्वे एव एतयोः समाहारविकल्पः नान्यथा इति ।
तथाविधो नियमो मास्तु, द्रव्यवाचित्वेऽपि समाहारविकल्पो भवतु इत्यर्थमेतयोर्ग्रहणम् ॥
अश्ववडवग्रहणमपि सार्थकम् । अकृते अस्मिन् अश्वय वड्वा च इति पशुबन्धे अनेन
पक्षे एकवद्भावाः, तदा च नपुंसकत्वम् (८२१—२।४।१७) प्राप्नोति । “पूर्ववत्—”
(८१३—२।४।२७) इत्यनेन तु नित्यं पुंस्तुम् । परत्वात् पुंस्तुमेव भवति, अश्ववड्वम्
इति न सिध्यति । तदप्यस्तु इत्येतदर्थमर्थवदश्ववड्वग्रहणम् ॥ एवं सार्थकं सर्वावयवे
सुकृतं सूत्रम् ॥

८१७ । विप्रतिषिद्धज्ञानधिकरणवाचि ॥ २।४।१३ ॥

दी— । विरुद्धार्थानामद्रव्यवाचिनां द्वन्द्व एकवद्भावा स्यात् । शीतोष्णम्
—शीतोष्णे ॥ वैकल्पिकः समाहारद्वन्द्वः “चार्थे—” (६०१—२।२।२६) इति
सूत्रेण प्राप्तः । स विरुद्धार्थानां यदि भवति तर्हि अद्रव्यवाचिनामेव, इति
नियमार्थमिदम् । तेन द्रव्यवाचिनामितरेतरयोग एव । शीतोष्णे उदके स्तः ॥
‘विप्रतिषिद्धम्’ किम् ? नन्दकपाञ्चजन्यौ ।W इह पाक्षिकः समाहारद्वन्द्वो
भवत्येव ॥

इह compounds of words implying contrary character are op-
tionally in the singular if the words do not refer to substances.
Thus शीत &c., hot and cold. This rule attaches restriction to

the general option allowed by the rule “चादे—” (१०१), viz., when the constituents are of a contrary character, the singular is not available unless the इन्द्र is of non-substantial things. Hence in the case of substances we have इतरतरयोग only. Thus शीतोष्णौ, hot and cold, in reference to water. Why say विप्रतिषिद्ध ? Witness नन्दक &c., where the general option is available.

नित—। ‘अधिकरणम्’ द्रव्यम् । ‘विप्रतिषिद्धम्’ परस्परविरुद्धम् । विरोध इह एकवस्थितिविरुद्धः न वैरम्, अद्रव्येषु वरस्य असम्भवात् । ‘विभाषा’ इत्यस्ति । षष्ठ्यर्थे प्रथमा । ‘इन्द्र एकवचनम्’ इत्यप्यस्ति । तदाह ‘विरुद्धार्थानाम्’ इत्यादि ॥ शीतल-मुष्णत्वञ्च एकम् न तिरुतः, तदस्ति विप्रतिषिद्धः ॥ “चादे—” (१०१) इति समाहार-इन्द्रा वैकल्पिकः । परमनेन विरुद्धार्थानां वैकल्पिकः समाहारइन्द्रः अद्रव्यवाचिनामिव इति नियमः । न तु अद्रव्यवाचिनां वैकल्पिकः समाहारइन्द्रो विरुद्धार्थानामिव इति । एवमेव हि व्याख्यातं प्रामाणिकैः । नियमफलमाह—‘द्रव्यवाचिनां’ विरुद्धार्थानाम् ‘इतरतरयोग एव’ । शीतोष्णे उदके इति शीतम् उष्णञ्च द्रव्यवाचि । तेन शीतोष्णम् इति न भवति ॥ नन्दको हरिः खड्गः पाञ्चजन्यस्य शङ्खः । एकम् स्थितावेतौ न विरुद्धौ । नन्दकपाञ्चजन्यौ—नन्दकपाञ्चजन्यम् ॥

८१८ । न दधिपयआदीनि ॥ २।४।१४ ॥

दी—। एतानि नैकवत् स्युः । दधिपयसी । इध्मावर्हिषी । निपा-
तनादीर्घः । ऋक्सामे ।

इन्द्र compounds listed with दधिपयस् leading, are not in the singular. Thus दधि &c., इध्मा &c., fagots and Kusa grass. इध्मा be-
comes इध्मा by निपातन in the list ; ऋक् &c., वाक् &c.

नित—। ‘इन्द्र एकवचनम्’ इत्यस्ति । ‘न’ इति प्रतिषेधः । “दधिपय आदीनि
शब्दरूपाणि न” इति स्थिते क इह प्रतिषेधविषयः ? नियमः प्रतिषिध्यते उत एकवचा ?
गणैः सर्वाणि द्विवचनान्तान्येव पठ्यन्ते । पठिह ‘एकवचनम्’ इत्यस्य प्रतिषेधः प्रतीयते ।

तदाह 'न एकवत् सुः' इति ॥ एकवचनद्वन्द्वविषयकं शास्त्रं विधायकं नियामकं वा सर्वमिह प्रतिषिध्यते ॥ दक्षिण्यसी इति व्यञ्जनद्वन्द्वः । तस्य "विभाषा—" (८१६) इति वैकल्पिकः एकवद्भावः प्रतिषिध्यते ॥ इक्ष्मं काष्ठम् । वह्निः कुशः । इक्ष्मञ्च वह्निश्च । "जातिरप्रा—" (८१०—२।४।६) इति नित्य एकवद्भावः प्रतिषिध्यते । ऋक् च साम च, वाक् च मनश्च, इति विग्रहे "अचतुर—" (८४५—५।४ ७७) इत्यच् समा-मान्तः । "चार्थे द्वन्द्वः" (८०१—२।२।३८) इति वैकल्पिक एकवद्भावः प्रतिषिध्यते ॥

८१८ । अधिकरणैतावत्वे च ॥ २।४।१५ ॥

दी— । द्रव्यसंख्यावगमे एकवदेव इति नियमो न स्यात् । दश दन्तोष्ठाः ।

The restriction 'singular only' does not exist if the number of things denoted by the constituents of a द्वन्द्व is declared. Thus दन्तोष्ठाः in the sentence दश &c.—the lips and the teeth make up ten in all.

मित— । 'न' इत्यस्ति । 'अधिकरण' द्रव्यं समासघटकपदस्य अर्थ इति शेषः । 'एतावत्त्वम्' इत्यत्र संख्या इति यावत् । समासघटकपदैर्यानि द्रव्याणि अभिवीयन्ते तेषां संख्या चेत प्रतीयते तदा एकवदेव इति नियमो न इत्यर्थः ॥ दन्ताश्च ओष्ठाश्च इति विग्रहे प्राण्यङ्गत्वात् एकवदेव इति नियमोऽस्ति । किं पुनः क्रियते नियमेन ? न हि समाहारो विधीयते । स तु विहितः "चार्थे—" (८०२—२।२।२८) इत्यनेनैव । इतरतरयोगो निवर्त्तते इत्येतन्मात्रमिह नियमफलम् । अयं नियम एव निषिद्धः भूयोऽप्यपस्थापित इतरतरयोगः ॥ समाहारस्तु न भवति । कुतः ? तिरोहितावयवभेदे हि सः । इह तु प्रत्यवयव गणनया 'दश' इति बोधे लुप्तः खलु अवयवभेदः । अतः इतरतरयोगमात्रमुदाक्रियते 'दश दन्तोष्ठाः' इति न समाहारोऽपि ॥

८२० । विभाषा समीपे ॥ २।४।१६ ॥

दी— । अधिकरणैतावत्त्वस्य सामीप्येन परिच्छेदे समाहार एव इत्येवं रूपो नियमो वा स्यात् । उपदशं दन्तोष्ठम्—उपदशा दन्तोष्ठाः ।

The restriction 'singular only' operates optionally if only

the approximate number of things is declared. Thus उप &c.—the lips and the teeth are about ten in all.

मित—। 'समीपे' सामीप्ये इत्यर्थः। 'अधिकरणैतावत्त्वे' इत्यस्ति षष्ठा च विपरिणम्यते। तदाह 'अधिकरणैतावत्त्वस्य सामीप्येन परिच्छेदे' इति ॥ यदा नियमः तदा सनाहार एव 'उपदश' दन्तोष्ठम्। सनाहारस्य एकत्वात् दशानां समीपे ये सन्ति इति बहुव्रीहिरसङ्गतः। अन्ययौभावेन विशेषणम् दशानां समीपमिति ॥ ननु गण्यन्ते अवयवाः, ततश्चैक्यं तिरोहितावयवभेदः सनाहारः? 'विभाषा' इति वचनसामर्थ्यादेव नः। अन्यथा व्यर्थं स्याद्वचनम् ॥ यदा तु नियमाभावस्तदा प्राग्वदितरेतरयोगोऽपि—उपदशा दन्तोष्ठाः बहुव्रीहिश्च विशेषणम् ॥

८२?। आनङ्गतो इन्द्र ॥ ६।३।२५ ॥

दी—। विद्यायोनिसम्बन्धवाचिनामृदन्तानां इन्द्रे आनङ्ग स्यादुत्तरपदे परे। होतापोतारौ। होतृपोतृनेष्टोद्गातारः। मातापितरौ। "पुत्रेऽन्यतरस्याम्—" (६८०—३।३।२२) इत्यतो मण्डूकफुत्तुत्या 'पुत्रे' इत्यनुवृत्तः पितापुत्रौ।

In इन्द्र compounds of ऋकारान्त words implying scholastic or family connection आनङ् is attached to the last but one constituent. आनङ् drops अ and ङ leaving आन् and then न् is elided by "नलोपः—" (236—8.2.7). Thus होता &c., the sacrificial priests होतृ and पोतृ; होतृ &c. These illustrate scholastic connection. Again साता &c., illustrates family connection. The word पुत्रे comes over here at a bound like a frog from the rule "पुत्रे—" (980); hence पिता &c.—another illustration of family connection.

तिम्—। 'ऋतः' इति षष्ठी। तदन्तविधिः। ऋदन्तानामित्यर्थः। "ऋतो विद्यायोनि—" (६८१—६।३।२३) इत्यतो 'विद्यायोनिसम्बन्धेभ्यः' इत्यनुवर्तते षष्ठा च

विपरिणम्यते । तदाह '—वाचिनाम्दन्तानाम्' इति ॥ 'उत्तरपदे' इत्यधिक्रियते । 'आनङ्' इति ङित् । नकारि अकारः उच्चारणार्थः । 'आन्' इति स्थितिः । एतच्च ङित्त्वात् पूर्वपदस्य अन्त्यवर्णस्य आदेशः ॥ होता च पोता च इति विग्रहे 'होतान् पोत' इति स्थिते "न लोपः—" (२३६—८२।७) इति न लोपे होतापोतारौ ॥ पूर्वपदस्याऽयमानङ् । न पारिभाषिकस्य, किन्तु पूर्वे पदं पूर्वपदमिति यौगिकस्य । तेन होता च पोता च नेष्टा च उद्गाता च इति चतुर्णां इन्धे नेष्टृशब्दस्य आनङ् भवति ॥ एतौ विद्यासम्बन्धे । योनिसम्बन्धे—'मातापितरौ' ॥ ननु 'ऋतः' इत्यनुवर्त्तते तस्य षष्ठा विपरिणामेन सिद्ध्यति, किमर्थं पुनरिह 'ऋतः' इत्युच्चार्यते ? 'ऋतः' इति पुनर्ग्रहणं ऋदन्तसर्वावयवकङ्कार्थम् । तेन 'पेठपितामहौ' इत्यव नानङ् । कथं 'पितापुत्रौ' ? "पुत्रे—" (८८०) इत्यतः 'पुत्रे' इति मण्डूक इव उत्प्लुत्य अनुवर्त्तते तेन ऋदन्ते पूर्वपदे पितान् पुत्र इति स्थिते न लोपः ॥ भवतु, यदि सर्वत्र लुप्यते एव नकारः तदा 'आङ्' इत्येवास्तु आदेशः कथम् 'आनङ्' इति ? तथा सति आकारभावस्थित्या "उरण् रपरः" (७०—१।१।५१) इतार स्यात् । अतो नकारः क्रियते ॥

८२२ । देवताइन्धे च ॥ ६।२।२६ ॥

दी— । इह उत्तरपदे परे आनङ् । मित्रावरुणौ ।

When names of gods are compounded into a इन्धे the penultimate constituent has its final letter replaced by आनङ् । Thus मित्रश्च वरुणश्च gives मित्रावरुणौ ।

मित— । 'च' इति 'आनङ्' इत्यस्य अनुकर्षणार्थः । 'ऋतः' इति न सम्बध्यते । 'विद्यायोनिसम्बन्धेभ्यः' इति निवृत्तम् ॥ देवतावाचिनां इन्धे उत्तरपदे परतः पूर्वस्य आनङ् स्यादादेशः इत्यर्थः । मित्रश्च वरुणश्च इति विग्रहे 'मित्रान् वरुण' इति स्थिते न-लोपे मित्रावरुणौ ॥

दी— । "वायुशब्दप्रयोगे प्रतिषेधः" (वार्त्तिक) । अग्निवायू—वाय्वग्नी ॥ पुनर्द्वन्द्वग्रहणं प्रसिद्धसाहचर्यस्य परिग्रहार्थम् । तेन 'ब्रह्म-प्रजापती' इत्यादौ नानङ् । एतद्धि नैकहविर्भागित्वेन श्रुतं नापि लोके प्रसिद्धं साहचर्यम् ।

आनङ् is not available if the word वायु is present in the compound. Thus अग्निवायू not अग्नावायू, वाट्वायू not वायायू । इन्वे is there in the preceding rule, yet it is here repeated to imply that this rule applies only when the association of the two compounded is well known. Hence there is no आनङ् in ब्रह्मप्रजापती । The Vedas do not refer to their association in same sacrificial offering, nor is their association well known in the world.

मित— । ‘प्रतिषेधः’ आनङादेशस्य इति शेषः । वायुशब्दस्य प्रयोगे इत्युच्यते न तु वायुशब्दे उत्तरपदे । तेन द्विधाप्रयोगसम्भवे उत्तरपदे अग्निवायू, पूर्वपदे वायुग्रा ॥ पूर्वसूत्रे ‘इन्वे’ इत्यस्ति वदाह ‘पुनर्इन्द्रग्रहणम्’ इति । यत् युगलं सहचारि तद्वि इन्वे-मिचुति । पुनर्इन्द्रग्रहणं सहचारित्वोक्तनाथम् । साहचर्यञ्च यदा प्रसिद्धं तदेवानङ् भवति नान्यथा । अतएव ‘ब्रह्मप्रजापती’ इति यत् दक्षिण्य आदिषु (८१८) पठ्यते तव आनङ् न दृश्यते । अप्रसिद्धननयोरितत् साहचर्यम् । ‘एतद्वि साहचर्यम् एक-हविर्भागिलेन न युत’ श्रुतौ वेदे नोक्तं ‘नापि लोके प्रसिद्धम्’ ॥

८२३ । ईदम्नेः सोमवरुणयोः ॥ ६।३।२७ ॥

दी— । देवताद्वन्द्वे इत्येव ।

When सोम or वरुण follows as an उत्तरपद in ३ इन्वे of names of gods, अग्नि changes its last letter into ई ।

मित— । देवताद्वन्द्वे सोमवरुणयोः उत्तरपदयोः अग्निशब्दस्य ईकार अन्तादेशः स्यात् । आनङोऽपवादः ॥ अग्निश्च सोमश्च इति विग्रहे अग्नीसोमौ इति प्राप्ते—

८२४ । अग्नेः सुतस्सोमसोमाः ॥ ८।३।८२ ॥

दी— । अग्नेः परेषामेषां सस्य षः स्यात् समासे । अग्निष्टुत् । अग्नि-ष्टोमः । अग्नीषोमौ । अग्नीवरुणौ ।

सुत्, सोम and सोम coming after अग्नि in a compound change their स into ष । Thus अग्निष्टुत्, a sacrifice ; अग्निष्टोम the first stage

of Soma sacrifice ; अग्नीषोम fire and moon. अग्नीवरुण illustrates ईव when वरुण follows.

मित—। ‘अग्नेः’ इति पञ्चमी । ‘—सोमाः’ इति षष्ठ्यर्थे प्रथमा । ‘सस्य’ इत्यपेक्षया षष्ठी । ‘समासे’ इत्यनुवर्त्तते ॥ अनेन षत्वे अग्नीषोमी । “सात्पदायोः” (२१२३—८।३।१११) इति षत्वनिषेधस्यापवादः । एवम् अग्निः स्मूयते अत्र इति क्तिपि उपपदसमासे अग्निष्टुत् । षष्ठीसमासे अग्निष्टोमः ॥ अग्नीवरुणौ इति वरुण-शब्दस्योदाहरणम् ॥ “अग्ने दीर्घान सोमस्येष्टते” इत्युक्तेः ईदन्तादेवाग्निशब्दात् सोमस्य षत्वम् । ईद्व देवताद्वन्द्वे एव । तेन अदेवताद्वन्द्वे न षः—अग्निषोमी मायवकौ ।

८२५ । इहृद्वौ ॥ ६।३।२८ ॥

दी—। वृद्धिमत्युत्तरपदे अग्नेरिदादेशः स्याद्देवताद्वन्द्वे । अग्न्यामरुतौ देवते अस्य आग्निमारुतं कर्म । अग्नीवरुणौ देवते अस्य आग्निवारुणम् । “देवताद्वन्द्वे च—” (१२३६—७।३।२१) इत्युभयपदवृद्धिः । अलौकिकवाक्ये आनङ्मतीत्वञ्च बाधित्वा इत् । ‘वृद्धौ’ किम् ? आग्नेन्द्रः । “नेन्द्रस्य परस्य” (१२४०—७।३।२२) इत्युत्तरपदवृद्धिप्रतिषेधः ।

If in a देवताद्वन्द्वे the उत्तरपद has to undergo वृद्धि then इ is the आदेश of the final of अग्नि in place of आनङ् or ईत् । Thus आग्नि-मारुतम् &c.,—a rite having fire and wind for its presiding deities. Similarly आग्निवारुणम्—having Fire and Varuna for its presiding deities. In these, both constituents of the compound suffer वृद्धि by the rule “देवता—” (1239—7.3.19). The exposition for वृद्धि is one that exists in books only and is not in common use ; and in it आनङ् and ई are barred by इ । Why say वृद्धौ ? Witness आग्नेन्द्र which has the usual आनङ् because the वृद्धि in the उत्तरपद is prohibited by “नेन्द्रस्य—” (1240—7.3.32).

मित—।—‘अग्नेः’ इत्यस्ति । ‘उत्तरपदे’ इत्यधिकारः । वृद्धौ उत्तरपदे अग्नेः

इत् इत्यन्वयः । तत् हविमावस्य उत्तरपदत्वासम्भवात् हविशब्देन हविमदुच्यते । तदाह
 'हविमति' इत्यादि ॥ आनङः ईतश्च अपवादः ॥ अथ कथमिह हविः ? तद्धितेन ।
 तद्धितश्च प्रातिपदिकादुत्पद्यते । कृते इत्वे प्रातिपदिकं तत्सङ्घितः । तत्—अग्निश्च
 मरुच्च इति आग्रामरुतौ । तौ देवते अस्य इत्यर्थे "मास्य देवता" (१२२६—४।२।२४)
 इत्यण् । ततः आग्रामरुत् अण् इति स्थिते "देवता—"(१२३८ ७।३।१८) इत्प्रभयपदह्रौ
 आग्रामारुतमिति भवति । एवमाग्निवारुणमिति च । उभयश्च भूत एव आदेश इति
 इदादेशश्च प्रसङ्गो नास्ति ॥ अत्र समाधत्ते 'अलौकिकवाक्ये' इत्यादि । अग्रमाशयः—
 लौकिके वाक्ये सङ्घट्टमेतत् । तदासां लौकिकम्, अलौकिकेन तद्धितो भवतु । अग्नि
 मरुत् औ अण् इति स्थिते सुब्लोपे अग्नि मरुत् अण् इति जाते मरुच्छब्दे भाविनीं
 हविमाग्निय आनङमौलञ्च बाधित्वा इत् प्रवर्तते । ततः सिद्धमाग्निसारुतमिति ॥
 एवमाग्निवारुणमित्यपि ॥ कटोऽयं पक्षः । तदित्यं व्याख्यायताम्—'ह्रौ' इति
 ह्रौ कर्त्तव्याग्रामित्यर्थः । 'उत्तरपदे' इत्यस्मि । तद्धितहेतुका हविः । तद्धिते कर्त्तव्ये
 उत्तरपदे ह्रौ च कर्त्तव्याग्राम् अग्नेः इत् देवतात्वे । अग्निश्च मरुच्च देवते अस्य
 इत्यर्थे यदि तद्धितः कर्त्तव्यो भवति उत्तरपदे हविश्च कर्त्तव्यः । तदिह आनङ् न
 भविष्यति । इत्वे आग्निसारुतम् ॥ एवमाग्निवारुणम् ॥ अग्निश्च इन्द्रश्च देवते अस्य इत्यर्थे
 तद्धिते कर्त्तव्ये उत्तरपदे हविर्न कर्त्तव्यः । तेन नत् न, आनङि च आग्नेन्द्रः ॥

दी— । "विष्णौ न" (वार्त्तिक) । आग्रावैष्णवम् ।

There is no इत् if विष्णु is the उत्तरपद । Thus आग्रावैष्णवम्—
 Having fire and Vishnu for the presiding deities.

नित— । विष्णौ उत्तरपदे ह्रौ कर्त्तव्याग्राम् अग्नेः इत् न । अग्निश्च विष्णुश्च
 देवते अस्य इति तद्धिते अग्नि कर्त्तव्ये हविश्च कर्त्तव्यः । तेन आनङ् बाधित्वा प्रवर्त्तमान
 इत् वार्त्तिकेन निश्चितम् । तत् आनङ् एव । अग्निश्च विष्णुश्च अग्रान्तिष्ठा । नै
 देवते अस्य इत्यपि उभयपदह्रौ आग्रावैष्णवम् ॥

८२६ । दिवो व्यावा ॥ ६।३।२८ ॥

दी— । देवताद्वन्द्वे उत्तरपदे । व्यावाभूमी । व्यावाज्ञमे ।

of Soma sacrifice ; अग्नीषोम fire and moon. अग्नीवरुण illustrates ईत्त when वरुण follows.

मित—। ‘अग्नेः’ इति पञ्चमी । ‘—सोमाः’ इति षष्ठ्यर्थे प्रथमा । ‘सस्य’ इत्यपेक्षया षष्ठी । ‘समासे’ इत्यनुवर्तते ॥ अनेन षत्वे अग्नीषोमौ । “सात्पदायोः” (२१२३—८३।१११) इति षत्वनिषेधस्यापवादः । एवम् अग्निः सूयते अत्र इति क्तिपि उपपदसमासे अग्निष्टुत् । षष्ठीसमासे अग्निष्टोमः ॥ अग्नीवरुणौ इति वरुण-शब्दस्योदाहरणम् ॥ “अग्ने दीर्घान् सोमस्यैष्यते” इत्युक्तेः ईदन्तादेवाग्निशब्दात् सोमस्य षत्वम् । ईत्त देवताद्वन्द्वे एव । तेन अदेवताद्वन्द्वे न षः—अग्निसोमौ मायवकौ ।

८२५ । इहृष्टौ ॥ ६।३।२८ ॥

दी—। वृद्धिमत्युत्तरपदं अग्नेरिदादेशः स्याद्देवताद्वन्द्वे । अग्रामस्तौ देवते अस्य आग्रिमास्तं कर्म । अग्नीवरुणौ देवते अस्य आग्रिवास्तम् । “देवताद्वन्द्वे च—” (१२३६—७।३।२१) इत्युभयपदवृद्धिः । अलौकिकवाक्ये आनङ्मोत्वञ्च बाधित्वा इत् । ‘वृद्धौ’ किम् ? आग्नेन्द्रः । “नेन्द्रस्य परस्य” (१२४०—७।३।२२) इत्युत्तरपदवृद्धिप्रतिषेधः ।

If in a देवताद्वन्द्वे the उत्तरपद has to undergo वृद्धि then इ is the आदेश of the final of अग्नि in place of आनङ् or ईत् । Thus आग्रि-मास्तम् &c.,—a rite having fire and wind for its presiding deities. Similarly आग्रिवास्तम्—having Fire and Varuna for its presiding deities. In these, both constituents of the compound suffer वृद्धि by the rule “देवता—” (1239—7.3.19). The exposition for तद्धित is one that exists in books only and is not in common use ; and in it आनङ् and ई are barred by इ । Why say इहृष्टौ ? Witness आग्नेन्द्र which has the usual आनङ् because the वृद्धि in the उत्तरपद is prohibited by “नेन्द्रस्य—” (1240—7.3.22).

मित—।—‘अग्नेः’ इत्यस्ति । ‘उत्तरपदे’ इत्यधिकारः । इहृष्टौ उत्तरपदे अग्नेः

इत् इत्यन्वयः । तव हृदिमात्रस्य उत्तरपदत्वासम्भवात् हृदिशब्देन हृदिमदुच्यते । तदाह
 'हृदिमति' इत्यादि ॥ आनङः ईतश्च अपवादः ॥ अथ कथमिह हृदिः ? तद्धितेन ।
 तद्धितश्च प्रातिपदिकादुत्पद्यते । कते इन्वे प्रातिपदिकं ततस्त्वहितः । तत्—अग्निश्च
 मरुच्च इति अग्रामरुतौ । तौ देवते अस्य इत्यर्थे "सस्य देवता" (१२२६—४।२।२४)
 इत्यण् । ततः अग्रामरुत् अण् इति स्थिते "देवता—" (१२३६ ७।३।१६) इत्प्रभयपदहृदौ
 आग्रामारुतमिति भवति । एवमाग्निवारुणमिति च । उभयव भूत एव आदेश इति
 इदादेशस्य प्रसङ्गो नास्ति ॥ अत्र समाधत्ते 'अलौकिकवाक्ये' इत्यादि । अथमाशयः—
 लौकिके वाक्ये सङ्कटमेतत् । तदास्तां लौकिकम्, अलौकिकेन तद्धितो भवतु । अग्नि
 मरुत् औ अण् इति स्थिते सुब्लोपे अग्नि मरुत् अण् इति जाते मरुच्छब्दे भाविनीं
 हृदिमाश्रित्य आनङ्मीत्वञ्च वाधित्वा इत् प्रवर्त्तते । ततः सिद्धमाग्रामारुतमिति ॥
 एवमाग्निवारुणमित्यपि ॥ कटोऽयं पञ्चः । तदित्ये व्याख्यायताम्—'हृदौ' इति
 हृदौ कर्त्तव्याग्रामित्यर्थः । 'उत्तरपदे' इत्यस्मि । तद्धितहेतुका हृदिः । तद्धिते कर्त्तव्ये
 उत्तरपदे हृदौ च कर्त्तव्याग्राम अग्नेः इत् देवताइन्वे । अग्निश्च मरुच्च देवते अस्य
 इत्यर्थे यदि तद्धितः कर्त्तव्यो भवति उत्तरपदे हृदिश्च कर्त्तव्या । तदिह आनङ् न
 भविष्यति । इत्वे आग्रामारुतम् ॥ एवमाग्निवारुणम् ॥ अग्निश्च इन्द्रश्च देवते अस्य इत्यर्थे
 तद्धिते कर्त्तव्ये उत्तरपदे हृदिर्न कर्त्तव्या । तेन इत् न, आनङि च आग्रन्दः ॥

दी— । "विष्णौ न" (वार्त्तिक) । आग्नावैष्णवम् ।

There is no इत् if विष्णु is the उत्तरपद । Thus आग्नावैष्णवम्—
 Having fire and Vishnu for the presiding deities.

नित— । विष्णौ उत्तरपदे हृदौ कर्त्तव्याग्राम अग्नेः इत् न । अग्निश्च विष्णुश्च
 देवते अस्य इति तद्धिते अणि कर्त्तव्ये हृदिश्च कर्त्तव्या । तेन आनङ् वाधित्वा प्रवर्त्तमान
 इत् वार्त्तिकेन निषिध्यते । तत् आनङ् एव । अग्निश्च विष्णुश्च आग्नाविष्णु । तौ
 देवते अस्य इत्यणि उभयपदहृदौ आग्नावैष्णवम् ॥

८२६ । दिवो द्यावा ॥ ६।३।२८ ॥

दी— । देवताद्वन्द्वे उत्तरपदे । द्यावाभूमी । द्यावाक्षमे

In a देवताइन्ध, when an उत्तरपद follows, दिव् becomes द्याव्या ।
Thus द्याव्या &c.—Heaven and Earth.

मित—। दिव्शब्दस्य 'द्यावा' इत्यादेशः स्वात् उत्तरपदे परतः देवताइन्ध ॥
द्यौश्च भूमिश्च द्यावाभूनी । एवं द्यौश्च जमा च द्यावाजमी ॥

८२७ । दिवसश्च पृथिव्याम् ॥ ६।३।३० ॥

दी—। दिवः इत्येव । चात् द्यावा । आदेशे अकारोच्चारणं सकारस्य
रुत्वं माभूदित्येतदर्थम् । द्यौश्च पृथिवी च दिवस्पृथिव्यौ—द्यावापृथिव्यौ ।
छन्दसि दृष्टानुविधिः—“द्यावाचिदस्मै पृथिवी” । “दिवस्पृथिव्योररतिः”
इत्यत्र पदकारा विसर्गं पठन्ति ।

When पृथिवी follows as an उत्तरपद in a इन्ध of names of gods,
दिव् changes optionally into दिवस or द्यावा । The अ final in दिवस
is to show that स is heard and does not become र and thence
विसर्गं; hence the आदेशः is really दिवस् । Thus दिवस्पृथिव्यौ &c.—
Heaven and Earth. In the Vedas the injunctions have to
follow what is seen in usage. Thus द्यावा &c—where the आदेश
is seen though पृथिवी is separated from दिव् by चिदस्मै । The
Padakaras read a विसर्गं in दिवस्पृथिव्योः &c.

मित—। 'दिवः' दिवस आदेशः 'इत्येव' । चकारः समुच्चये 'द्यावा' इत्यनेन
समुच्चयः । तदाह 'चात् द्यावा' ॥ देवताइन्धे पृथिवीशब्दे उत्तरपदे दिव्शब्दस्य
दिवस् इति च द्यावा इति च आदेशौ भवत इत्यर्थः ॥ सकारात् परः अकारः किमर्थम् ?
सकारो यथा श्रूयत रुत्वादिको विकारस्तस्य माभूदिति । तेन दिवस्पृथिव्यौ इत्येव
सकारः प्रकृत्या तिष्ठति ॥ वेदेषु तु यथादृष्टं विधयः । तथाहि “द्यावा चिदस्मै—”
इत्येव व्यवहितेऽपि पृथिवीशब्दे द्यावादेशो दृश्यते । किञ्च “दिवस्पृथिव्याः—” इत्येव
पदपाठेषु विसर्गलेन विकृतोऽपि सकारो दृश्यते दिवःपृथिव्योरिति ॥

८२८ । उषासोषसः ॥ ६।३।३१ ॥

दी—। उषस्यशब्दस्य उषासादेशो देवताद्वन्द्व । उषासासूर्यम् ।

In a हन्ध of names of gods उषस् becomes उषासा when an उत्तरपद follows. Thus उषासासूर्यम्—the dawn and the sun.

नित—। देवताद्वन्द्व इत्यतः परम् ‘उत्तरपदं’ इति धोऽनवीयम् ॥ उषास्य सूर्यश्च इति वैकल्पिकः समाहारः ॥

८२८ । मातरपितराबुदोचाम् ॥ ६।३।३२ ॥

दी—। मातरपितरौ । ‘उदीचाम्’ किम् ? मातापितरौ ।

According to Professors in the North, माह leading in a हन्ध of माह and पिह, becomes मातर yielding मातरपितरौ । Why say उदीचाम् ? Witness मातापितरौ which others derive with आनङ् ।

नित—। माता च पिता च इति हन्ध उदीचामाचार्याणां नतेन पूर्वपदस्य अरङ् इत्ययमादिशो भवति मातरपितरौ इति च रूपम् ॥ अन्येषां तु आनङ् मातापितरौ ॥ ननु इह हन्धे कर्त्तव्यं मुवुत्पत्तेः प्रागेव “पिता माता” (८३६—१।२।७०) इत्येकशेषे ‘पितरौ’ इति रूपमापद्यते तत्र कथं मातापितरौ इति ? सत्यम् । परमथ-मेकशेषो वैकल्पिकः । तत् तेन सुक्ते रूपं सिध्यति । एवमिह चत्वारः पक्षाः—अक्रान्ते एव हन्धे मुवुत्पत्तेः प्रागेपि वैकल्पिके एकशेषे ‘पितरौ’ इत्येकः । एकशेषेण सुक्ते हन्धे उदीचां ‘मातरपितरौ’ इति द्वितीयः, अन्येषां ‘मातापितरौ’ इति तृतीयः । महाविभाषया वाक्ये ‘माता च पिता च’ इति चतुर्थः ॥

८३० । हन्धाच्च दषहान्तात् समाहारे ॥ ५।४।१०६ ॥

दी—। चवर्गान्तात् दषहान्ताच्च द्वन्द्वान्तात् टच् स्यात् समाहारे । वाक् च त्वक् च वाक्त्वचम् । त्वक्चजम् । शमीदृषदम् । वाक्त्विषम् । छत्रो-पानहम् ॥ ‘समाहारे’ किम् ? प्रावृद्भ्यश्च ॥

टच् is added as a समासान्ता after हन्ध compounds in the sense of समाहार and ending in चवर्ग, द, ष and ह । Thus वाक् च त्वक् च

gives वाक्त्वट् = वाक्त्वम् । Similarly त्वक् खज् टच् yields त्वक्खजम् । शमीदृषद् टच् शमीदृषदम् । वाक् लिष् टच् वाक्लिषम् । क्वोपानह् टच् क्वोपानहम् । Why say समाहारे ? Witness प्राष्ट &c., without टच् in an इतरितरयोग though ending in द् ।

नित—। वाक् च त्वक् च इति वैकल्पिके समाहारे वाक् त्वक् टच् इति स्थिते वाक्त्वम् । एवं त्वक् च खक् च इति त्वक् खज् टच्—त्वक्खजम् । शमी च दृषच्च शमीदृषदम् । वाक् च लिट् च वाक्लिषम् । क्वञ्च उपानञ्च इति क्वोपानहम् । “जातिरप्राणिनाम्—” (८१०—२।४।६) इति एकवद्भावः ॥ क्वचित् द्वे कर्तव्ये, अकृते च तन्मिन्, सुवृत्पत्तेः प्रागपि, एकशेषो भवति इति प्रसङ्गात् तमेव एकशेषं प्रपञ्चयति—

दी—। अर्थैकशेषः । “सरूपाणाम्—” (१८८—१।२।६४) । रामौ । रामाः ।

We now proceed with एकशेषः । The rule on this point is “सरूपाणाम्—” (188). Thus रामौ—two Ramas ; रामाः—more than two Ramas.

नित—। ‘अथ एकशेषः’ प्रारभ्यते । इह रामौ इत्युक्ते ‘रामश्च रामश्च’ इत्यर्थो गम्यते । एवं ‘रामाः’ इत्यत्र ‘रामश्च रामश्च रामश्च’ इति । एतयोरर्थयोः पुनश्चाद्यो वर्तते । सुबन्तश्च सुबन्तेन सहितं दृश्यते । तेन “चार्थे द्वन्द्वः” (८०१—२।२।८९) इति द्वन्द्वः प्राप्नोति, “सरूपाणाम्—” इत्येकशेषश्च । परत्वात् एकशेषं बाधित्वा द्वन्द्व एव प्रवर्तते । एवं सर्वत्र सुबन्तेषु सरूपेषु । तत् को नाम एकशेषस्य विषयः ? उच्यते—उत्पन्ने सुपि द्वन्द्वः, प्राक् सुवृत्पत्तेरेकशेषः इति विषयविभागः ॥ रामश्च रामश्च इत्यत्र सुवृत्पत्तेः प्राक् राम राम इति स्थिते एकशेषे ‘राम’ इति शिष्यते । अर्थस्तु स एव, तेन इह ‘राम’ इति द्विवचनौ गम्यते । ततो द्विवचने ‘रामौ’ ॥ रामश्च रामश्च इत्यत्र सुवृत्पत्तेः प्राक् ‘राम राम राम’ इति स्थिते ‘राम’ इति शिष्यते । स च सम्प्रति वीनर्थान् गमयति । तत् बहुवचने ‘रामाः’ ॥

दी—। “विरूपाक्षामपि समानार्थानाम्” (वार्त्तिक)। वक्रदण्डश्च कुटिलदण्डश्च वक्रदण्डौ—कुटिलदण्डौ ।

Even of words that spell differently, one alone is retained if the meaning be the same. Thus either वक्रदण्डौ or कुटिलदण्डौ may be used for “वक्रदण्ड and कुटिलदण्ड” ।

नित—। अर्थे तुल्ये, रूपभेदेऽपि सः स्यादनासक्तः शिष्यते इतरे लुप्यन्ते इति वार्त्तिकः ॥ वक्रदण्डश्च इत्यादि सुवृत्तपत्तेः परं इन्धवाक्यम् । अकृते सुपि तु वक्रदण्ड कुटिलदण्ड इति स्थिते अन्यतरस्य लोपि ‘वक्रदण्ड’ इति ‘कुटिलदण्ड’ इति वा शेषः । तत् त्वे रूपे वक्रदण्डौ—कुटिलदण्डौ ॥

८३१ । वृद्धो यूना तल्लक्षणश्चेदेव विशेषः ॥ १।२।६५ ॥

दी—। यूना सहोक्तौ गोत्रं शिष्यते गोत्रयुवप्रत्ययमात्रकृतं चेत् तयोः कृतृस्त्वं वैरूप्यं स्यात् । गार्ग्यश्च गार्ग्यायणश्च गार्ग्यौ । ‘वृद्धः’ किम् ? गगंगार्ग्यायणौ । ‘यूना’ किम् ? गार्ग्यगर्गौ । ‘तल्लक्षणाः’ किम् ? भागवित्तिभागवित्तिकौ । ‘कृतृस्त्वं’ किम् ? गार्ग्यवात्स्यायनौ ।

When a word technically known as वृद्ध is spoken of along with one known as युवन्, the वृद्ध is retained if the only difference between them is that of the affixes that make one a वृद्ध and the other a युवन् । Thus when गार्ग्य, which is a वृद्ध, is spoken with गार्ग्यायण, which is a युवन्, the वृद्ध, i. e., गार्ग्य, is retained and the युवन्, i. e., गार्ग्यायन, is dropped, the result is गार्ग्यौ । Why say वृद्धः ? Witness गगंगार्ग्यायनौ which speaks of गगं and गार्ग्यायन ; but, though the latter is a युवन्, the former not being a वृद्ध we cannot have गर्गौ । Why say यूना ? Witness गार्ग्यगर्गौ in which गार्ग्य and गगं are mentioned together ; but, though former is a वृद्ध, the latter is not a युवन्, consequently we cannot have गार्ग्यौ । Why say तल्लक्षणः ? Witness भागवित्तिभागवित्तिकौ where, though भागवित्ति is a वृद्ध and भाग-

gives वाक्त्वच् टच् = वाक्त्वचम् । Similarly त्वक् खज् टच् yields त्वक्खजम् । शमीद्वषट् टच् शमीद्वषदम् । वाक् लिष् टच् वाक्लिषम् । छवीपानह् टच् छवीपानहम् । Why say समाहारि ? Witness प्रावट् &c., without टच् in an इतरैतरयोग though ending in द् ।

नित—। वाक् च त्वक् च इति वैकल्पिके समाहारि वाक् त्वच् टच् इति स्थिते वाक्त्वचम् । एवं त्वक् च खक् च इति त्वक् खज् टच्—त्वक्खजम् । शमी च द्वषच् शमीद्वषदम् । वाक् च लिट् च वाक्लिषम् । छवञ्छ पानञ्च इति छवीपानहम् । “जातिरप्राणिनाम्—” (२१०—२।४।६) इति एकवद्भावः ॥ क्वचित् द्वे कर्त्तव्ये, अकृते च तद्धिन्, सुवृत्पत्तेः प्रागपि, एकशेषो भवति इति प्रसङ्गात् तमेव एकशेषं प्रपञ्चयति—

दी—। अथैकशेषः । “सरूपाणाम्—” (१८८—१।२।६४) । रामौ ।
रामाः ।

We now proceed with एकशेषः । The rule on this point is “सरूपाणाम्—” (188). Thus रामौ—two Ramas ; रामाः—more than two Ramas.

नित—। ‘अथ एकशेषः’ प्रारभ्यते । इह रामौ इत्युक्ते ‘रामश्च रामश्च’ इत्यर्थो गम्यते । एवं ‘रामाः’ इत्यत्र ‘रामश्च रामश्च रामश्च’ इति । एतयोरर्थयोः पुनश्चाथौ वक्तव्ये । सुवन्तश्च सुवन्तेन सहितं दृश्यते । तेन “चार्थे द्वन्द्वः” (६०१—२।२।२६) इति द्वन्द्वः प्राप्नोति, “सरूपाणाम्—” इत्येकशेषश्च । परत्वात् एकशेषं बाधित्वा द्वन्द्व एव प्रवर्त्तते । एवं सर्वत्र सुवन्तेषु सरूपेषु । तत् को नाम एकशेषस्य विषयः ? उच्यते—उत्पन्ने सुपि द्वन्द्वः, प्राक् सुवृत्पत्तेरेकशेषः इति विषयविभागः ॥ रामश्च रामश्च इत्यत्र सुवृत्पत्तेः प्राक् राम राम इति स्थिते एकशेषि ‘राम’ इति शिष्यते । अर्थस्तु स एव, तेन इह ‘राम’ इति द्वयार्थौ गम्यते । ततो द्विवचने ‘रामौ’ ॥ रामश्च रामश्च रामश्च इत्यत्र सुवृत्पत्तेः प्राक् ‘राम राम राम’ इति स्थिते ‘राम’ इति शिष्यते । स च सम्प्रति द्वौवर्त्तमानः गमयति । तत् बहुवचने ‘रामाः’ ॥

दी—। “विरूपाक्षामपि समानार्थानाम्” (वार्त्तिक)। वक्रदण्डश्च कुटिलदण्डश्च वक्रदण्डौ—कुटिलदण्डौ ।

Even of words that spell differently, one alone is retained if the meaning be the same. Thus either वक्रदण्डौ or कुटिलदण्डौ may be used for “वक्रदण्ड and कुटिलदण्ड” ।

नित—। अर्थे तुल्ये, रूपभेदेऽपि शब्दानामेकः शिष्यते इतरे लुप्यन्ते इति वार्त्तिकार्थः ॥ वक्रदण्डश्च इत्यादि सुबुत्पत्तेः परं इन्द्रवाक्यम् । अकृते सुपि तु वक्रदण्ड कुटिलदण्ड इति स्थिते अन्यतरस्य लोपि ‘वक्रदण्ड’ इति ‘कुटिलदण्ड’ इति वा शेषः । अतु द्वे रूपे वक्रदण्डौ—कुटिलदण्डौ ॥

८३१ । वृद्धो यूना तल्लक्षणश्चेदेव विशेषः ॥ १।२।६५ ॥

दी—। यूना सहोक्तौ गोत्रं शिष्यते गोत्रयुवप्रत्ययमात्रकृतं चेत् तयोः कृतस्त्रं वैरूप्यं स्यात् । गार्ग्यश्च गार्ग्यायणश्च गार्ग्यौ । ‘वृद्धः’ किम् ? गगंगार्ग्यायणौ । ‘यूना’ किम् ? गार्ग्यगर्गौ । ‘तल्लक्षणाः’ किम् ? भागवित्तिभागवित्तिर्को । ‘कृतस्त्रम्’ किम् ? गार्ग्यवात्स्यायनौ ।

When a word technically known as वृद्ध is spoken of along with one known as युवन्, the वृद्ध is retained if the only difference between them is that of the affixes that make one a वृद्ध and the other a युवन्. Thus when गार्ग्य, which is a वृद्ध, is spoken with गार्ग्यायण, which is a युवन्, the वृद्ध, i. e., गार्ग्य, is retained and the युवन्, i. e., गार्ग्यायन, is dropped, the result is गार्ग्यौ । Why say वृद्धः ? Witness गगंगार्ग्यायनौ which speaks of गर्गं and गार्ग्यायन ; but, though the latter is a युवन्, the former not being a वृद्ध we cannot have गर्गौ । Why say यूना ? Witness गार्ग्यगर्गौ in which गार्ग्य and गर्गं are mentioned together ; but, though former is a वृद्ध, the latter is not a युवन्, consequently we cannot have गार्ग्यौ । Why say तल्लक्षणः ? Witness भागवित्तिभागवित्तिर्को where, though भागवित्ति is a वृद्ध and भाग-

अनयोर्विशेषः 'तल्लक्ष्य एव' इति न, मूलपुरुषकृतोऽपि भवति । तेन नैकशेषः ॥
'एव' इत्यवधारणे कृतं विशेषं लक्षयति । एकशेषः सरूपायामुक्तः विरूपायाम्
न प्राप्नोति इति वचनम् ॥

८३२ । स्त्री पुंवच्च ॥१।२।६६॥

दी— । यूना सहोक्तौ वृद्धा स्त्री शिष्यते तदर्थश्च पुंवत् । गार्गी च
गार्ग्यायणौ च गार्गाः । 'अस्त्रियाम्' इत्यनुवर्तमाने "यञञोश्च" (११०८—
२।१।६४) इति लुक् । दाक्षी च दाक्षायणश्च दाक्षी ।

When the वृद्धा is a female, it alone is retained if spoken along
with a पुंवत्, under the same conditions as above, and the
feminine character is replaced by the masculine. Thus we
have गार्गाः meaning गार्गी and two गार्ग्यायणसः. Here गार्ग्यः was
expected in the plural of गार्गी । But, as this is to assume male
character, we should have गार्ग्याः in the plural of गार्ग्य । Now
comes in the rule "यञञोश्च" (1108), which applies to male
characters owing to the अनुवृत्ति of अस्त्रियाम् ; and then यञ् dis-
appears leaving गार्गाः । Similarly दाक्षी in the sense दाक्षी and
दाक्षायण । In this दाक्षी is retained, and in the dual it becomes
दाक्ष्यौ which is the form expected. But पुंवद्भाव gives दाक्षि plus the
dual termination, i. e., दाक्षी ।

मित— । "वृद्धा यूना—" (८३१) इति सर्वमनुवर्तते । वृद्धशब्दो लिङ्गविपरि-
णामेन 'स्त्री' इत्यस्य विशेषणं भवति । तदाह 'वृद्धा स्त्री' इति, गोत्रप्रत्ययान्तः स्त्रीवाचकः
शब्द इत्यर्थः ॥ 'तदर्थः' इति तस्याः स्त्रिया अर्थः । 'पुंवत्' भवति स्त्री च पुमानिव
गृह्यते इति भावः ॥ गर्गस्य गोत्रापत्यं स्त्री इत्यर्थे यञि कृते, "यञञ" (४७१—
४।१।१६) इति ऊपि 'गार्ग्य ई' इति स्थिते "हलसङ्घितस्य" (४७२—६।१।१५०)
इति यलोपि गार्गी । गार्गी च वृद्धा गार्ग्यायणौ च युवानौ इति इन्द्रे कर्त्तव्ये, अकृते

एव तस्मिन्, प्राक् च सुवृत्पत्तेः 'गार्गी गार्ग्यायण' इति स्थिते स्त्रियाः एकशेषः । तेन बहुषु वर्त्तमाने गार्गी-शब्दे प्राप्ते पुं वद्भावः । ततो बहुषु अस्त्रियां गार्ग्यशब्दे जाते "यञजीश्" इति यञो लुक्—गर्गाः ॥ दक्षस्य गीचापत्यं स्त्री इत्यर्थे इजि दाक्षि इति स्थिते "इतो मनुष्यजातेः" (५२०—४।१।६५) इति ङीष् दाक्षी । दाक्षी च ब्रह्मा दाक्षायणश्च युवा इति इत्वे कर्त्तव्ये प्राग्वदेकशेषे दाक्षी इति स्त्रियां द्वयोर्वर्त्तमानः शब्दः । तस्य पुं वत्त्वे दाक्षि इति द्वयोर्वर्त्तमानः शब्दः, तस्य च द्विवचने रूपं दाक्षी ॥ अथ किमत्र विधीयते, पुं वत्त्वमात्रम् उत एकशेषोऽपि ? एकशेषोऽपि । स्त्रीत्वमिह अधिको विशेष इति पूर्वेण न सिध्यति ॥ इहापि विरूपाणामप्राप्त एकशेषो विहितः ॥

८३३ । पुमान् स्त्रिया ॥१।२।६७॥

दी— । स्त्रिया सहोक्तौ पुमान् शिष्यते तल्लक्षण एव विशेषश्चेत् ।
हंसौ च हंसश्च हंसौ ।

The male alone is retained when spoken along with the female provided the difference consists only in one of them having the female affix. Thus हंसौ—the male and the female duck.

मित— । स्त्रीप्रत्ययमावृत्तते वैदृष्येऽपि यथा एकशेषः स्यात् तदर्थं वचनम् ॥ सुवृत्पत्तेः प्रागेव एकशेषे हंसौ ॥ हंसश्च वरटा च इति नैकशेषः । इह स्त्रीप्रत्यय-
कृतविशेषं विना प्रकृतिगतविशेषोऽप्यस्ति इति ॥

८३४ । भ्रातृपुत्रौ स्वसृदुहितभ्याम् ॥१।२।६८॥

दी— । भ्राता च स्वसा च भ्रातरौ । पुत्रश्च दुहिता च पुत्रौ ।

भ्रातृ and पुत्र are retained when spoken along with स्वसृ and दुहित respectively. Thus भ्रातरौ and पुत्रौ ।

मित— । इहापि वैदृष्यादप्राप्ते विधिः ॥ 'भ्रातृ' 'स्वसृ' इतिशब्दस्वरूप-
ग्रहणात् 'तल्लक्षणः—' इत्यादि नेह सम्बध्यते ॥

८३५ । नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चास्यान्यतरस्याम् ॥१।२।

६८॥

दी— । अङ्गीवेन सहोक्तौ ङीवं शिष्यते तच्च वा एकवत् स्यात्, तल्लक्षण एव विशेषश्चेत् । शुक्रः पटः, शुक्रा शाटी, शुक्रं वस्त्रम्—तद्वदं शुक्रम्, तानीमानि शुक्रानि ।

The neuter alone is retained when spoken of along with the non-neuter and the neuter is then optionally in the singular. Thus शुक्रः शुक्रा शुक्रम् give शुक्रम् or शुक्रानि ।

मित— । इह वे वाक्ये । ‘नपुंसकमनपुंसकेन’ इत्येकम्, ‘एकवच्चास्यान्यतरस्याम्’ इत्यपरम् । आद्ये अनुवृत्त्या सह ‘अनपुंसकेन सहोक्तौ नपुंसकं शिष्यते तल्लक्षणशेदेव विशेषः’ इत्यन्वयः । द्वितीये ‘अस्य नपुंसकस्य च अन्यतरस्यामेकवत्’ इति । एवं वाक्यमिदात् ‘अन्यतरस्याम्’ इति आद्ये न सम्बध्यते, एकवत्ता एवास्य विषयः, सैवेह विकल्पाते ॥ शुक्रशब्दस्य लिङ्गभेदे हेतुप्रदर्शनार्थं ‘पटं शाटी वस्त्रम्’ इति विशेष्यमादीयते, तच्च न ङीवौ घटकम् ॥ ‘तल्लक्षणः’ इति नपुंसकानपुंसकलक्षण इत्यर्थः । तेन ‘पटः शाटी शुक्रम्’ इति तु नैकशेषः नपुंसकानपुंसकव्यतिरिक्तं प्रकृतिकृतविशेषस्यापि सत्त्वात् ॥ शुभ्रश्चन्द्रः शुभ्रं यशः इति एकत्र शुभ्रौ ध्रुवः अन्यत्र शुभ्रम् अनिन्द्यम् इति अर्थेऽपि विशेषः तेन नैकशेषः ॥

८३६ । पिता माता ॥१।२।७०॥

दी— । माता सहोक्तौ पिता वा शिष्यते । माता च पिता च पितरौ, मातापितरौ वा ।

पितृ alone is retained optionally when spoken of with माता । Thus पितरौ by एकशेषः ; also मातापितरौ without एकशेष and by इन्द्र as usual.

मित— । वैरूप्यादप्राप्ते विधिः ॥ ‘अन्यतरस्याम्’ इत्यनुवर्तते । माता च

पिता च इति विग्रहे इन्धे कर्त्तव्ये अकृते एव तस्मिन्, प्राक् च सुबुत्पत्तेरेकशेषे पितरौ । पत्ने एकशेषेण मुक्ते इन्धे मातापितरौ । अभ्यर्हितत्वात् मातृशब्दस्य पूर्वनिपातः । “पितुर्दशगुणं माता गौरवेणातिरिच्यते” । “आनङ्गती—” (८२१—६।३।२५) इत्यानङ् ॥ “पुमान् स्त्रिया” (८३३) इत्यस्य तु नायं विषयः । मातृशब्दो हि जनन्यां कृद्ः न च्च न स्त्रीप्रत्ययः कश्चित् क्रियते ॥ इहापि शब्दस्वरूपे विधिः “तल्लक्षणः—” इति नापेक्षते ॥

८३७ । श्वशुरः श्वश्रू ॥१।२।७१॥

दी— । श्वश्रा सहोक्तौ श्वशुरो वा शिष्यते तल्लक्षणा एव विशेषश्चेत् । श्वश्रूश्च श्वशुरश्च श्वशुरौ, श्वश्रूश्च श्वशुरौ वा ।

श्वशुर alone is retained optionally when spoken along with श्वश्रू । Thus श्वशुरौ with एकशेष and श्वश्रू &c. by इन्धे as usual, तल्लक्षण &c., seems to be an interpolation.

मित— । ‘अन्यतरस्याम्’ इत्यस्ति । ‘तल्लक्षणः—’ इत्यादेरिह नास्त्युपयोगः । तत् प्रक्षिप्तमिवैतदाभाति ॥ एकशेषेण मुक्ते सुबुत्पत्तिर्ह्यन्वयः । “श्वश्रूः पूर्वजपत्नी च मातृगुल्या प्रकौचिता” इति मातृगुल्यादभ्यर्हिता श्वश्रूः तेन पूर्वनिपातः श्वश्राः ॥

८३८ । त्यदादीनि सर्वेर्नित्यम् ॥१।२।७२॥

दी— । सर्वैः सहोक्तौ त्यदादीनि नित्यं शिष्यन्ते । स च देवदत्तश्च तौ ।

The pronouns त्यद्, तद् &c., alone are retained when spoken with any other word. Thus तौ when तद् and देवदत्त are spoken together.

मित— । नित्यग्रहणमन्यतरस्यामित्यस्य निवृत्त्यर्थम् ॥ ‘सर्वैः’ अशेषैरितरैरित्यर्थः ॥ ‘तौ’ इत्यत्र देवदत्तेन सहीतौ तच्छब्दः शिष्यते देवदत्तशब्दो निवर्तते । एवमन्यैरपि सहीतौ । अहञ्च भवाञ्च आवाम् ॥ सर्वनामसु पठितानि अखिलानि त्यदादीनि गृह्यन्ते न तु द्विशब्दपठ्यन्तान्येव ॥

दी—। “त्यदादीनां मिथः सहोक्तौ यत् परं तच्छिष्यते” (वार्त्तिक) ।
स च यश्च तौ । “पूर्वशेषोऽपि दृश्यते” इति भाष्यम् । स च यश्च तौ ।

That which is subsequent in the list is retained when words of the त्यदादि class are spoken of together. Thus तौ for तद् and यद् । The भाष्य says that sometimes one prior in the list is seen retained ; thus तौ for तद् and यद् ।

मित—। ‘यत् परम्—’ गणे यस्य परः पाठः स शिष्यते इत्यर्थः ॥ प्रथमं तच्छब्दः पठ्यते ततो यच्छब्दः तेन यच्छब्दः शिष्यते । क्वचित् पूर्वपठितोऽपि शिष्यते अतः ‘तौ’ इत्यपि भवति इति भाष्यम् ॥

दी—। “त्यदादितः शेषे पुंनपुंसकतो लिङ्गवचनानि” (वार्त्तिक) ।
सा च देवदत्तश्च तौ । तच्च देवदत्तश्च यज्ञदत्ता च तानि । पुंनपुंसकयोस्तु परत्वाच्चपुंसकं शिष्यते—तच्च देवदत्तश्च ते ।

When त्यदादि words are retained the gender is determined by what is masculine or neuter in the group before एकशेष । Thus in the group सा and देवदत्तः the तच्छब्द in सा will be retained but the gender will be that of देवदत्तः, i. e., masculine ; hence तौ । Again in तत्, देवदत्तः and यज्ञदत्ता the gender will be that of तत्, i. e., neuter ; hence तानि । When the conflict is between masculine and neuter, as here, the neuter prevails because it is placed later in the Varttika ; hence in तत् and देवदत्तः the final is ते in neuter dual.

मित—। ‘त्यदादितः’ इति षष्ठ्यर्थे तसिः, पुंनपुंसकत इति तृतीयार्थे ॥ उच्यते एभिः वचनानि । ल्युट् करणे । लिङ्गस्य वचनानि ‘लिङ्गवचनानि’ लिङ्गाभिधायकानि । ‘त्यदादितः’ त्यदादीनां ‘शेषे’ सति यानि त्यदादीनि शिष्यन्ते तानि शेषात् पूर्वं सद्दीनेन ‘पुंसा नपुंसकेन’ वा ‘लिङ्गवचनानि’ लिङ्गाभिधायकानि भवन्ति, सद्दीकतः

पुमाश्चेत् कश्चित् पुलिङ्गानि भवन्ति, नपुंसकश्चेत् नपुंसकलिङ्गानि इत्यर्थः ॥ उदाहरणे देवदत्त इति पुमान्, तेन 'तौ' इति शेषः ॥ द्वितीये 'तत्' इति नपुंसकम् 'देवदत्तः' इति पुमान्, तत् किं शेषस्य लिङ्गम्? उत्तरमाह 'परत्वात् नपुंसकम्' । वार्तिके 'पुंनपुंसकतः' इति विन्यासः, तच्च नपुंसकं परम् । तेन नपुंसकं भवति । तदाह 'तानि' इति ॥ एवं तच्च देवदत्तश्च 'ते' इति नपुंसकविवचनं शेषः ॥ सा च देवदत्ता च इति तु स्त्रीलिङ्गमेव शेषः 'ते' इति ॥

दी— । “अद्वन्द्वतत्पुरुषविशेषणानामिति वक्तव्यम्” (वार्तिक) । कुक्कुटमयूर्यौ इमे । मयूरीकुक्कुटाविमौ । तच्च सा च अर्द्धपिप्पल्यौ ते ।

This injunction about the gender of the शेष does not apply to qualifying epithets of इन्द्र and तत्पुरुष compounds. Thus the शेष of अयम् and इयम् as seen in अयं कुक्कुटः इयं मयूरी will not be इमौ always, but will depend upon the form of the इन्द्र of कुक्कुटः and मयूरी । If it is कुक्कुटमयूर्यौ the शेष will be इमे in the feminine ; if मयूरीकुक्कुटौ then इमौ in the masculine. This is in accordance with the rule “परवलिङ्गम्—” (812—2. 4. 26). Similarly तत् पिप्पल्यः इमं सा अर्द्धपिप्पली will give पिप्पल्यर्द्धे ते in the neuter or अर्द्धपिप्पल्यौ ते in the feminine in accordance with “परवलिङ्गम्—” (812) and not ते in the neuter always as this Varttika requires.

नित— । इन्द्रविशेषणानां तत्पुरुषविशेषणानाञ्च त्यादादीनां नैतद्वार्तिकं लिङ्गनियामकम् । तानि तु परवलिङ्गान्येव भवन्ति । तथा च अयञ्च कुक्कुटः इयञ्च मयूरी इत्यत्र इन्द्रे कृते कुक्कुटमयूर्यौ मयूरीकुक्कुटाविति वा भवति । विशेषणयोरेकशेषे वार्तिकमते नियतम् अयञ्च इयञ्च इमौ इत्येव भवितव्यम्, न च पुनस्तथा भवति । “परवलिङ्गम्—” (८१२—२।४।२६) इति तु कुक्कुटमयूर्यौ इति कृते 'इमे', मयूरीकुक्कुटौ इति सति 'इमौ' इति हेतुप्यमेव ॥ एवम् तच्च पिप्पल्यर्द्धम् अर्द्धपिप्पली च सा इत्यत्र एकत्र निर्देशे वार्तिकमते नियतमेव तच्च सा च इति 'ते' इति नपुंसकेन भवितव्यम् । भवति तु पिप्पल्यर्द्धे ते इति नपुंसके, अर्द्धपिप्पल्यौ ते इति स्त्रियाम् ॥

८३८ । ग्राम्यपशुसङ्घेष्वतरुणेषु स्त्री ॥१।२।७३॥

दी—। एषु सह विवक्षायां स्त्री शिष्यते । “पुमान् स्त्रिया” (६३३—१।२।६७) इत्यस्यापवादः । गाव इमाः । ‘ग्राम्य’ इति किम् ? खरव इमे । ‘पशु’-ग्रहणं किम् ? ब्राह्मणा इमे । ‘सङ्घेषु’ किम् ? एतौ गावौ । ‘अतरुणेषु’ किम् ? वत्सा इमे ।

The female alone is retained when speaking of more than two of grown up domesticated animals. This over-rides “पुमान् स्त्रिया” (933). Thus गावः in the feminine. Why ग्राम्य ? Witness खरवः in the masculine. Why पशु ? Witness ब्राह्मणाः in the masculine. Why सङ्घेषु ? Witness गावौ in the masculine when speaking of only two animals. Why अतरुणेषु—among those that are not young ? Witness वत्साः in the masculine.

नित—। सङ्घाः समूहाः । ग्राम्याणां पशूनां सङ्घाः । तेषु । अतरुणेषु इति यथादृष्टं ‘सङ्घेषु’ इत्यस्य न विशेषणं, किन्तु सामर्थ्यात् ‘पशु’ इत्यस्य । तदयमर्थः—अतरुणानां ग्राम्यपशूनां ये सङ्घाः तेषु सहीकृतौ स्त्री शिष्यते इति ॥ गौरयं गौरियं गौरयम् इति गाव इमाः ॥ खरस्तु न ग्राम्यो खरः, तेन खरयम् खरियम् खरयम् इति “पुमान् स्त्रिया” (६३३) इति पुंसि खरव इमे ॥ इह वङ्गनां सङ्घो विवक्षितः, तेन एष गौः एषा च गौः इति एतौ गावौ पुंसि ॥ तरुणेषु तु वत्सोऽयम् वत्सेयम् वत्सोऽयम् इति पुंसि वत्सा इमे ॥

दी—। “अनेकशफेष्विति वाच्यम्” (वार्तिक) । अश्व इमे ।

This retention of the female applies to cloven-hoofed animals only. Thus अश्वः in the masculine.

नित—। शफाः खुराः । ये तु पशवः प्रतिपदमेकशफाः तेषां पुमानेव न स्त्री शिष्यते इत्यर्थः ॥

दी—। इह सर्वत्र एकशेषे कृते अनेकवचनताभावात् द्वन्द्वो न। तेन 'शिरसी' 'शिरंसि' इत्यादौ "समासस्य" (३७३४—६।१।२२३) इत्यन्तोदात्तः प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावश्च न। 'पन्थानौ' 'पन्थानः' इत्यादौ समासान्तो न।

In examples of एकशेष including those quoted here we cannot have a द्वन्द्व after एकशेष has operated, because then there is only one सुबन्त word left; while द्वन्द्व, or समास in general for the matter of that, requires more than one सुबन्त word. Hence शिरसी, शिरंसि &c., which result from एकशेष are no instances of समास। If they were they would have the final vowel in them of a high pitch by the rule "समासस्य" (3738); besides शिरस् being a प्राण्यङ्ग the forms would be all singular. Moreover पन्थानौ, पन्थानः &c., would take the समासान्त affix च by the rule "ऋक्पूरब्—" (940).

मित—। प्रागुक्तेषु एकशेषीदाहरणेषु एकशेषात् परं द्वन्द्वसंज्ञा कथं न भवति इत्यत्राह—समाससंज्ञा हि एकाधिके सुबन्ते भवति, इह च एकमेव शिष्टम्। तत् समास एव न, कुतो द्वन्द्वः। यदि द्वन्द्वः स्यात् 'शिरसी' इत्यादौ समासस्वरः अन्तोदात्तः स्यात् प्राण्यङ्गत्वात् एकवद्भावश्च। किञ्च "ऋक्पूरब्—" (२४०) इति समासान्तश्च स्यात्। एकशेषश्च प्रातिपदिकानामित्युक्तं प्राक् तेन तस्यापि समाससंज्ञा न भवति, अतः स्वरः समासान्तश्च सर्वथा अप्रसक्त एव ॥

अथ सर्वसमासशेषः

दी—। कृतद्धितसमासैकशेषसनाद्यन्तधातुरूपाः पञ्चवृत्तयः। "परार्थाभिधानं वृत्तिः"।

इति is that in which a word besides expressing its own

meaning also declares the meaning of another. There are five instances of वृत्ति, viz, कृत्, तद्धित, समास, एकशेष, सनाद्यन्तधातु ।

मित— । वृत्तयः पञ्च । ताश्च कृत्, तद्धितः, समासः, एकशेषः, सनाद्यन्तधातुः इति । वृत्तिश्च 'परस्मै' आत्मैतरस्य यः 'अर्थः' सः 'अभिधीयते' यस्यां सा । अभि-करणे ल्युट् । एतत् कैयटस्य । नागेशस्तु अभिधीयते यया इति करणे ल्युटमाह ॥ वृत्ति—कुम्भकार इत्यत्र कुम्भशब्दः कारशब्दार्थेन संलुप्तः स्वार्यमाह, कारशब्दोऽपि कुम्भार्थेन संलुप्तः स्वार्यम् । एवमस्ति परार्थाभिधानम् ॥ तद्धिते—दाशरथिरित्यत्र, दशरथशब्द इज्प्रत्ययोपस्थितेन अपत्यार्थेन संलुप्तः स्वार्यम्, अपत्यार्थक इज्प्रत्ययोऽपि दशरथशब्दार्थेन संलुप्तः स्वार्यमाह । तदस्ति परार्थाभिधानम् ॥ समासे—राजपुरुष इत्यत्रापि परार्थाभिधानमस्ति । एकशेषे—पितरौ इत्यत्र पितृशब्दो मातृशब्दस्याप्यर्थ-नभिधत्ते, तदस्ति परार्थाभिधानम् ॥ सनाद्यन्तधातौ—पुनकास्यति इत्यत्र पुनश्चब्दः काम्यच्प्रत्ययार्थेन संलुप्तः स्वार्यमाह इत्यस्ति परार्थाभिधानम् ॥

दी— । वृत्त्यर्थावबोधकं वाक्यं विग्रहः । स द्विधा, लौकिकः अलौ-किकश्च । परिनिष्ठितत्वात् साधुलौकिकः । प्रयोगानर्हः असाधुरलौकिकः । यथा—राज्ञः पुरुषः, राजन् अस् पुरुष सु, इति । अविग्रहो नित्यसमासः अस्वपदविग्रहो वा ।

विग्रह is a statement indicating the meaning of the वृत्ति । This is of two kinds—लौकिक and अलौकिक । When its constituents are in their final form with suitable affixes attached, it is admissible in usage and called लौकिक । It is अलौकिक in a form not capable of usage in common language. Thus राज्ञः पुरुषः is a लौकिकविग्रह while राजन् अस् पुरुष सु is अलौकिक । A नित्यसमास is one with no विग्रह at all, or with a विग्रह that does not contain one or more of the constituents of the समास ।

मित— । 'वृत्ते' यः 'अर्थः' तस्य 'अवबोधकं' प्रतिपादकं 'वाक्यं' विभक्त्यन्तपद-

समुच्चयः 'विग्रहः' इति कथ्यते। विग्रहश्च लौकिको वा अलौकिको वा। 'परिनिष्ठा' समाप्तिः विभक्तिविहितानां प्रक्रियाणामिति शेषः जाता अस्य 'परिनिष्ठितः' तस्य भावस्तस्मात् 'साधुः' प्रयोगार्हः 'लौकिकः' इत्युच्यते। 'प्रयोगानर्हः' अतएव 'असाधुः' लोके अनीप्सितः 'अलौकिको' विग्रहः। राज्ञः पुरुषः इति लौकिकः, राजन् अस् इत्यादालौकिकः ॥ 'नित्यसमासः' अविद्यमानो विग्रहो यस्य तादृशः 'अविग्रहो' वा भवति, 'अविद्यमानः स्वपदेन' समासघटकपदेन 'विग्रहो' यस्य तादृशी वा भवति। एतत्तु "नित्यः समासो नित्यसमासः यस्य विग्रहो नास्ति" इति भाष्यवाक्यस्य सन्दिग्धार्थत्वादुक्तम्। इह 'विग्रहः' इति येन केनचिदपि विग्रह इति चेत्, 'विग्रहो नास्ति' इत्युक्ते 'अविग्रहः' प्राप्तः। अथ 'विग्रहः' इत्यस्य घटकपदेन विग्रहः इति चेदर्थः तदा 'अस्वपदविग्रहः' आयाति ॥

दी—। समासश्चतुर्विध इति प्रायोवादः। अव्ययीभावतत्पुरुषबहु-ब्रीहिवृद्धाधिकारबहिर्भूतानामपि "सह सुपा" (६४६—२।१।४) इति विधानात्।

That समास is of four kinds is a general statement subject to exceptions, because the rule "सह सुपा" (649) sanctions Samasas outside the four—अव्ययीभाव, तत्पुरुष, बहुब्रीहि and द्वन्द्व।

मित—। 'प्रायस्' इत्यव्ययं बाहुल्यार्थे। प्रायः बाहुल्याभिप्रायेण वादः कथनं 'प्रायोवादः'। एतेन 'चतुर्विधः' इत्यस्य 'प्रायेण चतुर्विधः' इत्यर्थः फलितः। तदेव दर्शयति "सह सुपा" (६४६) इति पञ्चमीऽपि समासो विहितः कादाचित्क इति।

दी—। "पूर्वपदार्थप्रधानोऽव्ययीभावः, उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः, अन्यपदार्थप्रधानो बहुब्रीहिः, उभयपदार्थप्रधानो द्वन्द्वः" इत्यपि प्राचां प्रवादः प्रायोऽभिप्रायः। 'सुपप्रति' 'उन्मत्तगङ्गम्' इत्याद्यव्ययीभावे, 'अतिमालादौ' तत्पुरुषे, 'द्वित्राः' इत्यादि बहुब्रीहौ, 'दन्तोष्ठम्' इत्यादि द्वन्द्वे चाभावात्।

Another statement of the older grammarians which has to

be taken with exceptions is that an अव्ययीभाव has the sense of the leading word prominent, a तत्पुरुष that of the final word, a बहुव्रीहि that of a quite different word and a इन्द्र has the sense of all its constituents equally prominent. Thus सूपप्रति which is an अव्ययीभाव, has the sense of प्रति, the final, prominent in it ; उन्मत्तगङ्गम्, another अव्ययीभाव compound, is अन्यपदार्थप्रधान । अतिमालः, a तत्पुरुष, has the sense of अति prominent—it is पूर्वपदार्थप्रधान । द्विचाः a बहुव्रीहि is उभयपदार्थप्रधान । दन्तोष्ठम्, a इन्द्र, is अन्यपदार्थप्रधान ।

मित— । 'प्रायः' बाहुल्यम् 'अभिप्रायः' अस्य 'प्रायोभिप्रायः' प्रायेण एवंविधाः इत्यस्याभिप्रायः इत्यर्थः । व्यभिचारं दर्शयति—सूपप्रति इत्यत्र प्रतिशब्दस्यार्थः प्रधानम् । उन्मत्तगङ्गम् इत्यत्र अन्यपदार्थः (देशः) प्रधानम् । इत्यव्ययीभावे व्यभिचारः ॥ अतिमालः इत्यत्र अतिशब्दार्थः प्रधानम् इति व्यभिचारस्तत्पुरुषे ॥ द्विचाः इत्यत्र उभयपदार्थः प्रधानम् इति व्यभिचारो बहुव्रीहौ ॥ दन्तोष्ठम् इत्यत्र अन्यपदार्थः (समाहारार्थः) प्रधानम् इति व्यभिचारो इन्द्रे ॥

दी— । तत्पुरुषविशेषः कर्मधारयः । तद्विशेषो द्विगुः । अनेकपदत्वं द्वन्द्वबहुव्रीहयोरेव, तत्पुरुषस्य कचिदेव इत्युक्तम् ।

कर्मधारय is a variety of तत्पुरुष, द्विगु one of कर्मधारय । इन्द्र and बहुव्रीहि only may have more than two constituents, and it is said in the Bhashya that a तत्पुरुष has them rarely.

मित— । विशिष्यते इति विशेषः । ख्यन्तात् कर्मणि घञ् । तत्पुरुषस्य विशेषः कर्मधारयः । घटकपदयोः समानाधिकरणत्वे कर्मधारयः इति विशेषः । तस्य कर्मधारयस्य विशेषः तद्विशेषः । समानाधिकरणयोरपि पूर्वं चैत् संख्या स द्विगुः इति पुनर्विशेषः । 'कचिदेव' द्यङ्गजातादिषु ॥

दी— । किञ्च—

सुपां सुपा तिङा नाम्ना धातुनाथ तिङां तिङा ।

सु बन्तेनेति विज्ञेयः समासः षड्विधो बुधैः ॥

सुपां सुपा—राजपुरुषः । तिङा—पर्यभूषयत् । नाम्ना—कुम्भकारः ।
धातुना—कटपूः, अजस्रम् ॥ तिङां तिङा—पिबतखादता, खादतमोदता ।
तिङां सुपा—कृन्त विचक्षण्येति यस्यां क्रियायां सा कृन्तविचक्षणा ।
“एहीडादयोऽन्यपदार्थे च” इति मयूरव्यंसकादौ पाठात् समासः ॥

Moreover, the wise have to note that समास is of six kinds—
A सुप् may be compounded with a सुप्, a तिङ्, a नामन्, a धातु ;
a तिङ् may be compounded with a तिङ्, a सुबन्त word ; making
six altogether. Thus सुप् with सुप्—राजपुरुषः । सुप् with तिङ्—
पर्यभूषयत् by वीगविभाग of सङ्घ (649—2. 1. 4). सुप् with नामन्—
कुम्भकारः by “गतिकारकीपपदानां कृद्भिः—” (782). सुप् with धातु—
कटपूः, takes to the mat, by “क्लिब्वचिप्रच्छि—” (3158, Varttika) ;
अजस्रम्, incessant, by “नमिक्वप्—” (3147—3. 2. 167). तिङ्
with तिङ्—पिबत &c., मयूरव्यंसकादि (754—2. 1. 72). तिङ् with
सुप्—कृन्त &c., a ceremony at which is constantly shouted “cut
it down you clever fellow” ; this is by the Varttika “एहीडादयः—”
(754, Varttika).

नित— । सुपां चतुर्विधः समासः—सुपा, तिङा, नाम्ना, धातुना । तिङां
द्विविधः—तिङा, सुबन्तेन । एवं षड्विधः समासः ॥ राज्ञः इति सुप्, पुरुषः इति
सुप् ॥ परि इति सुप् अभूषयत् इति तिङ् ॥ कुम्भ इति सुप् कार इति नामन् ।
“गतिकारकीपपदानाम्—” (७८२, वृत्ति) इति वचनात् प्राक् सुवृत्पत्तेर्नाम्ना
समासः ॥ कटम् इति सुप् पु गतौ इति धातुः । कटे प्रवते गच्छति इति
क्लिपि कटपूः । “क्लिब्वचि—” (३१५८, वा) इत्यत्र निपातनात् धातुना समासः ।
नज् इति सुप् जसु मोक्षणे इति धातुः । न जस्यति मुञ्चति अजस्रम् क्रियासातत्यम् ।
“नमिक्वप्—” इत्यत्र निपातनात् धातुना समासः । पुलिङ्गीऽयम्, क्लीवन्तु शब्दान्तर-
मन्येषु इति पुरुषोत्तमः ॥ पिबतखादताप्रश्नतयः प्राग्वाख्याताः (७५४, वा) ॥

अथ सर्वसमासान्ताः

८४० । ऋक्पूरब्धूःपथामानन्ते ॥५।४।७४ ॥

दी—। अ अनन्ते इति छेदः । ऋगाद्यन्तस्य समासस्य अ-प्रत्ययः अन्ता-
वयवः स्यात्, अनन्ते या धूस्तदन्तस्य तु न । अर्धर्चः । अनृचबहुचावध्ये-
तय्येव । नेह—अनृक् साम, बहुक् सूक्तम् । विष्णोः पूः विष्णुपुरम् ।
ह्रीवत्वं लोकात् । विमलापं सरः ।

Break up the combination as अ अनन्ते । Then the sense is—Compounds ending in ऋच्, पुर, अप्, पुर, पथिन् take the समासान्ता affix अ, but not if the धूर् refers to the axle of a wheel. Thus अर्धर्चः, half of a ऋच् । अनृच—having no knowledge of ऋच्—and बहुच्—one knowing several ऋच् verses—are allowed only when referring to the student ; hence, no समासान्ता in अनृक् &c.—the Sama Veda has no ऋच् in it—and also in बहुक् &c.,—a सूक्त containing many ऋच् verses. विष्णु &c.—the abode of Vishnu ; here the feminine was expected, but it is neuter through usage. विमलापम् &c., a lake with limpid water.

मित—। ऋक्पूरब्धूःपथाम् अ अनन्ते इति पदविभागः । ‘अ’ इत्यपि पदम्—
सौतः सुलोपः । तदाह ‘अ अनन्ते’ इत्यादि ॥ “समासान्ताः” (६७६—५।४।६८) इत्यधि-
कारसामर्थ्यात् ऋगादयः उत्तरपदम् । तदाह ‘ऋगाद्यन्तस्य समासस्य’ इति । ‘समासस्य’
इति सामान्यतो निर्देशः । सर्वेषु समासेषु ऋगाद्यन्तेषु अ-प्रत्ययः समासान्ता इत्यर्थः ॥
‘अनन्ते’ इति अक्षसम्बन्धे न इत्यर्थः । अक्षसम्बन्धश्च पुर एव सम्भवति । तदाह ‘अन्ते
या धूर्’ इति ॥ तत्पुरुषे—अर्धम् ऋचः इति विग्रहे अर्धं ऋच् अ इति स्थिते अर्धर्चः ॥
ननु समासान्ताः स्मार्थिकाः प्रत्यया इति तदन्तानां प्रकृतिवर्तिनो युक्तम् । तदिह
“परवर्तिनम्—” (८१२—२।४।२६) इति ऋचः स्त्रीत्वादर्थचा इति स्त्रीत्वं प्राप्तम् ।
“अर्धचाः पुंसि च” (८१६—२।४।३१) इति अर्धर्चः अर्धर्चम् इति भवति ॥ बहुव्रीहौ—

अविद्यमाना ऋगस्य इति विग्रहे अन्वृच इति यो ऋचं न अधीति तमाह । एवं बहुच इति । अन्यत्र तु एतयोः समासान्को न—अन्वृक् साम इत्यादि ॥ पुनस्तत्पुरुषे—विष्णु-पुरमित्यत्र पुरुषस्य स्त्रीत्वात् स्त्रीत्वं प्राप्ते स्त्रीवत्वं लोकात् ॥ पुनर्वहुव्रीहौ—विमला आपः अस्मिन् विमलापं सरः ॥

८४१ । द्वान्तरूपसर्गभ्योऽप ईत् ॥६॥३॥८७॥

दी—। ‘अपः’ इति कृतसमासान्तस्यानुकरणम् । षष्ठ्यर्थे प्रथमा । एभ्यः अपस्य ईत् स्यात् । द्विगता आपो यस्मिन्निति द्वीपम् । अन्तरीपम् । प्रतीपम् । समीपम् । “समापो देवयजनम्” इति तु समा आपो यस्मिन्निति बोध्यम् । कृतसमासान्तग्रहणाच्चेह—स्वप्, स्वपी ॥

Here अप is an imitation of अप् with the समासान्त attached. It is in the first case singular, the sense being that of षष्ठी । Hence the rule means—अप with the समासान्त attached, when coming after द्वि, अन्तर् and an उपसर्ग, will change its अ into ई । Thus द्वि अप=द्वि ईप=द्वीप, meaning a place where the current divides itself into two. Similarly अन्तरीप &c. समाप as seen in “समापी—” is not a compound of सम् but should be expounded as, समा आपः &c., having still water or water of an even depth. स्वप् is a compound of सु and अप् and has no समासान्त owing to the prohibition “न पूजनात्” (954—5. 4. 69) ; hence the अ does not become ई । स्वपी is in the dual.

सित—। अपश्चद्वान्ते समासे अप्रत्यये कृते ‘अप’ इति चरमावयवो भवति तस्येह सूत्रे अनुकरणम् । तच्च प्रथमान्तम् । षष्ठ्यर्थे प्रथमा । अपस्य इति वक्तव्ये अप इत्युक्तम् इति भावः । तदाह ‘अपस्य ईत् स्यात्’ इति ॥ बहुव्रीहौ—‘द्विः’ द्विगता ‘आपः’ अस्मिन् इति विग्रहे द्वि अप् अ इति स्थिते द्वि अप इति जाते “तस्मादित्युत्तरस्य” (४१—१।१।६७) इति अपस्य ईत् । ईच्च “आदिः परस्य” (४४—

१।१।५४) इति अपस्य आदिः अकारस्य भवति । तेन हि ईप् हीपम्—हीपः, अर्द्धर्वादिः । सुजर्थः समासेन उक्त इति त्रसौ मुच् न दृश्यते । एवमन्तरौपादयोऽपि । उपसर्गोति प्रादीनामुपलक्षणम् ॥ समाप इति समाशब्दस्य समासः न तु समित्युपसर्गस्य ॥ बहुव्रीहौ—सुस्थिता आपः अस्मिन्निति विग्रहे सु अप् इति स्थिते “न पूजनात्” (६५४) इति निषेधात् न समासान्तः ईत्वच्च न । क्लीबे रूपं स्वप् स्वपौ इत्यादि ॥

दी—। “अवर्णान्ताद्वा” (वार्तिक) । प्रेपम्—प्रापम् । परेपम्—परापम् ।

अप optionally becomes ईप् if after an उपसर्ग ending in अ or आ । Thus प्र अप=प्राप or प्र ईप्, i. e., प्रेप । Similarly परा अप=पराप or परा ईप्, i. e., परेप ।

मित—। प्रादिषु ये अवर्णान्ताः तस्य उत्तरस्य अपस्य ईत् वा ॥ प्रगता आपः अस्मात् इति प्र अप इति स्थिते प्रापम्, ईत्वे तु प्रेपम् । एवं परागता आप इत्यादि ॥

६४२ । ऊदनोर्देशे ॥६।३।६८॥

दी—। अनोः परस्य अपस्य ऊत् स्याद्देशे । अनूपो देशः ॥ राजधुरा । अन्ने तु—अन्नधूः, दृढधूरजः ॥ सखिपथौ । रम्यपथो देशः ॥

अप becomes ऊप when after अनु and the compound refers to a country. Thus अनूप &c., maritime country. As an example of धुर् we have राज &c., the king's burden. No समासान्त if the reference is to an axle. Thus अन्नधूः, the weight on the axle ; दृढ &c., the axle with a heavy load on it. For पथिन्, witness सखिपथौ, the friend and the journey ; रम्य &c., a land of fine roads.

मित—। ‘अपः’ इत्यनुवर्तते । ‘अनोः’ इति पञ्चमी । तदाह ‘अनोः परस्य’ इत्यादि ॥ ‘देशे’ इति समास-विशेषणम् । समासेन यदि देशोऽभिधीयते इत्यर्थः ॥

बहुव्रीहौ—अनुगता आपः अस्मिन् ‘अनूपः’ जलप्रायी ‘देशः’ । इह प्रक्रिया द्वी
अद्भवत् ॥ तत्पुरुषे—राज्ञी धूः इति विग्रहे राजन् धूर् अ इति स्थिते “परवत्ति
जम्—” (८१२—२।४।२६) इति स्त्रीले राजधुरा ॥ अक्षी रथचक्रस्य नाभिनालः
स एव रथभारं धारयति । अक्षस्य अक्षसम्बन्धिनी धूः, या रथधुरा अर्चं पीडयति सा
अक्षधूः । अक्षसम्बन्धात् न समासान्तः ॥ एवं दृढा गुर्वी धूः, रथधुरा अस्मिन्नि
दृढधूः अक्षः ॥ इत्वे—सखा च पन्थाश्च इति विग्रहे सखि पथिन् अ इति स्थिते
“नस्तद्धिते” (६७८—६।४।१४४) इति टिलीपि सखिपथौ ॥ बहुव्रीहौ—रस्य
पन्थानः अस्मिन् इति रस्यपथिन् अ इत्यादि प्राग्वत् ॥

८४३ । अच् प्रत्यन्वपूर्वात् सामलोमः ॥ ५।४।७५ ॥

दी— । एतत्पूर्वात् सामलोमान्तात् समासात् अच् स्यात् । प्रति-
सामम् । अनुसामम् । अवसामम् । प्रतिलोमम् । अनुलोमम् । अवलोमम् ।

अच् is the समासान्त after compounds in which सामन् or लोमन्
is the उत्तरपद and प्रति, अनु, or अव is the पूर्वपद । Thus प्रति etc.—
the Saman that is to the contrary, अनु etc.—the Saman that is
favourable, अव &c.—the Saman that is missing. Similarly
प्रति &c.

मित— । ‘प्रत्यन्वपूर्वात्’, ‘सामलोमः’ इति समासविशेषणम् । तदाह ‘एतत्
पूर्वात्’ इत्यादि ॥ साञ्चि साञ्चि इति प्रतिसामम्, अव्ययीभावः । प्रतिगतं साम
इति प्रादिसमासी वा । यद्वा प्रतिगतं साम अस्य इति बहुव्रीहिः । सर्वत्र “न
स्तद्धिते” (६७८—६।४।१४४) इति टिलीपः ॥ एवमुत्तरचापि ॥ अवसाममित्यादिषु
अवहीनं साम अवहीनं लोम, इत्यादि विग्रहः ॥

दी— । ‘कृष्णोदकपाण्डुसंख्यापूर्वाया भूमेरजिष्यते’ । कृष्णभूमः ।
उदगाभूमः । पाण्डुभूमः । द्विभूमः प्रासादः ।

अच् is desired after सूनि final in a compound and preceded

by कृष्ण, उदक्, पाण्डु or a numeral. Thus कृष्ण etc.—of dark soil, उदक् etc.—having the ground to the north, पाण्डु etc.—of sable soil, द्वि etc.,—a two-storeyed house.

मित—। 'भूमेः' इति पञ्चमी। कृष्णादिशब्दपूर्वी यो भूमिशब्दः तदन्तात् समासात् अभियुक्तैः अच्प्रत्ययः इष्यते ॥ कृष्णा भूमिरस्मिन् कृष्णभूमी देश इति बहुव्रीहौ ॥ उदीची भूमिरस्य उदग्भूमः ॥ पाण्डुः भूमिरस्मिन् पाण्डुभूमौ देशः ॥ वे भूमी अस्मिन् विभूमः ॥ सर्वत्र "यस्येति च" (३११—६।४।१४८) इति लोपः ॥ इदन्तु 'अच्' इति योगविभागाद्विभज्यते ॥

दी—। 'संख्याया नदीगोदावरीभ्याञ्च'। पञ्चनदम्। सप्तगोदावरम्।

अच् is also desired if नदी or गोदावरी is final in a compound and comes after a numeral. Thus पञ्च etc.—concurrence of five rivers ; सप्त etc.—concurrence of seven rivers.

मित—। 'संख्यायाः' इति पञ्चमी। संख्यापूर्वपदात् नदीशब्दान्तात् गोदावरी-शब्दान्ताच्च समासात् अच्प्रत्ययः स्यात् समासान्त इत्यर्थः ॥ पञ्चानां नदीनां समाहार इति विग्रहे पञ्चनदी अच्। "यस्येति च" (३११—६।४।१४८) इति लोपः—पञ्चनदम् ॥ एवं सप्तगोदावरम्। गोदावरीशब्द इह नदीमावपरः ॥

दी—। 'अच्' इति योगविभागादन्यत्वापि। पञ्चनामः।

All this is the result of the separation of अच् from the rule "अच् प्रत्यन्त्वव—". "अच्" then by itself constitutes a rule, the sense being—अच् comes in as a समासान्त after all compounds. Hence पञ्चनामः is defended.

मित—। सूत्रे 'अच्' इति विधेयम्। विधेयञ्च उद्देशात् परं निर्देष्टव्यम्। इह पूर्वमेव निर्दिष्टम्। तद्वत् 'अच्' इति योगी विभज्यते। 'समासान्ताः' इति चाधिकारः। तेन 'अच् समासान्तः' इत्यर्थः सम्पद्यते। कस्यापि समासस्येह विशिष्य अग्रहणात् अयं सर्वत्र प्राप्नोति। परं योगविभागस्य इष्टसिद्धयर्थात् अभियुक्त-

प्रयोगाणां समर्थनायैव कर्तव्यः सः, नञ्चसौ सार्वत्रिकः ॥ ह्यणभूमादयः शिष्टप्रयोगा
अनेन योगविभागेन समर्थन्ते। पञ्च' नामौ यस्य इति पञ्चनाभशब्दश्च इत्यमेव
समर्थनीयः ॥ एवमनित्यत्वादस्य "प्रजा इवाङ्गादरविन्दनामेः", "दर्शितावर्चनामे-
निर्विन्वायाः" इत्यादयो निर्वाधाः ॥

८४४। अक्षणेऽदर्शनात् ॥५।४।७६॥

दी—। अचक्षुःपर्यायात् अक्षः अक्ष् स्यात् समासान्तः। गवा-
मन्नीव गवाक्षः।

अक्ष् is attached as a समासान्त when अक्षि, not meaning 'eye',
is final in a compound. Thus गवाक्ष, window, which literally
means 'like the eyes of light'. Like the eye is not eye.

सित—। दृश्यते अनेन इति दर्शनं चक्षुः। करणे ल्युट्। न दर्शनम्
अदर्शनम् अचक्षुः अचक्षुःपर्याय इत्यर्थः। तथाविधात् अक्षिशब्दात् इत्याद्यर्थः ॥ गावः
किरणाः। गवाक्षशब्दे अक्षिशब्दस्य 'अक्षि इव' इत्यर्थः न तु अक्षि एव। तत् अचक्षुः-
पर्यायत्वादच्। "यस्येति च" (३११—६।४।१४८) इति लोपः—गवाक्षः किरणानां
रन्तुं वातायनम् ॥

८४५। अचतुरविचतुरस्रचतुरस्त्रोपुसंधेन्वनडुहर्कसाम-
वाङ्मनसाक्षिभ्रुवदारगवोर्वणीवपदष्टौवनक्तान्दिवरात्रिन्दिवाहर्दि-
वसरजसनिःश्रेयसपुरुषायुषद्वायुषत्रायुषर्गयजुषजातोक्षत्रहोक्षो-
पशुनगोष्ठश्वाः ॥५।४।७७॥

दी—। एते पञ्चविंशतिरजन्ता निपात्यन्ते। आद्यास्त्रयो बहुव्रीहयः।
अविद्यमानानि चत्वारि यस्य अचतुरः। विचतुरः। स्रचतुरः ॥

The 25 words अचतुर &c., are obtained with अक्ष् as समासान्त by

पातन in this rule. The first three are instances of बहुव्रीहि । Thus चतुरः, one who has not got a certain four ; विचतुरः, one who as lost a certain four ; सुचतुरः, one who has a clever set of our.

मित— । ‘बहुव्रीहयः’ इत्यनेन बहुव्रीहय एव अजन्ता निपात्यन्ते इति लभ्यते । न तत्पुरुषे अजभावे अचत्वारः, सुचत्वार इति । अप्रातः अच्, बहुव्रीहौ तु क्रियते ॥

दी— । “लुघपाभ्यां चतुरोऽजिष्यते” (वार्तिक) । विचतुराः । तुण्यां समीपे उपचतुराः ।

अच् is attached to a बहुव्रीहि ending in चतुर् and having वि : उप in the पूर्वपद । Thus वि &c., three or four ; उप &c. ear four, i. e., three or five.

मित— । अथमप्यच् बहुव्रीहौ निपात्यते ॥ तथी वा चत्वारो वा विचतुराः । संख्ययाच्ययाचन—” (८३३—११२५) इति बहुव्रीहिः । “बहुव्रीहौ संख्येये—” २५१—५१४७३) इति डच् प्रातः । तस्याथमपवादः । डचि तु विचता इति त् ॥ एवमुपचतुरा इत्येवमपि ॥

दी— । तत एकादश द्वन्द्वाः—स्त्रीपुंसौ । धेन्वनडुहौ । ऋक्सामे । इमनसे । अक्षिणी च भ्रुवौ च अक्षिभ्रुवम् । दाराश्च गावश्च दारगवम् । रु च अष्टीवन्तौ च ऊर्वष्टीवम् । निपातनात् टिलोपः ॥ पदष्टीवम् । पातनात् पादशब्दस्य पङ्गावः ॥ नक्तञ्च दिवा च नक्तन्दिवम् ॥ रात्रौ दिवा च रात्रिन्दिवम् । रात्रेर्मान्तत्वं निपात्यते ॥ अहनि च दिवा च हर्दिवम् । वीप्सायां द्वन्द्वो निपात्यते । अहन्यहनि इत्यर्थः ॥

The next eleven are द्वन्द्व compounds. Thus स्त्री &c. male and female ; धेनु &c. bull and heifer ; ऋक्, &c. Rch and Sāman ;

वाक् &c. mind and speech ; अक्षि &c., eyes and eye-brows : दार &c. wives and cows ; ऊरु &c., thighs and knees, which drops the last syllable by निपातन here ; पद &c., the feet and the knees, which has पाद replaced by पद by निपातन here ; नक्तम् &c. by day and by night ; रात्रिम् etc., by day and by night, in which रात्रि becomes रात्रिम् by निपातन ; अहर् &c., by day and by day, in which इह in the sense of *pervasion* is got by निपातन, the sense being evidently *every day*.

सित—। ‘इन्दाः’ इति इन्धे एव अप्राप्तीञ्च् निपात्यते नान्यत्र ॥ स्त्री च पुमाश्च इति स्त्रीपुम्स् अच् स्त्रीपुंसौ । “पुमान् स्त्रिया” (२३३—१।२।६७) इति तु स्त्रीप्रत्ययमावृत्ते विशेषे प्रवर्तते न स्वरूपविधिः इत्युक्तं प्राक् ॥ धेन्वनङुहौ इतीतर-तरयीग उदाक्रियते, समाहारे तु “इन्दाबुदपहान्तात्—” (२३०—५।४।१०६) इति टजेव ॥ ऋक् च साम च इति विग्रहे ऋक्सामन् अच् इति स्थिते “नक्षद्विते” (६७९—६।४।१४४) इति टिलोपे ऋक्सामे ॥ वाक् च मनश्च वाङ्मनसे ॥ अक्षि-भुवमित्यत्र अक्षि भू अच् इति स्थिते “अक्षि शु—” (२७१—६।४।७७) इत्युबङ् । प्राण्यङ्गत्वादेकवङ्गावः ॥ दाराश्च गावश्च इति विग्रहे दारगो अच् दारगवम् । “सर्वो वन्धो विभाषया एकवङ्गति” इत्येकवङ्गावः ॥ अष्टौवान् इति जानुपर्यायः । ऊरु च अष्टौवन्तौ च इति विग्रहे ऊरु अष्टौवत् अच् इति स्थिते निपातनात् टिलोपे ऊरु अष्टौव् अ ऊर्वाष्टौवम् । प्राण्यङ्गत्वादेकवङ्गावः ॥ पादौ च अष्टौवन्तौ च इति विग्रहे पाद अष्टौवत् अ इति स्थिते निपातनात् टिलोपः पादशब्दस्य च पङ् । तेन पङ् अष्टौव् अ इति जाते पङ्गष्टौवम् । प्राण्यङ्गत्वादेकवङ्गावः ॥ नक्षमित्यव्ययं ‘रात्रौ’ इत्यर्थे, दिवा इति च ‘दिवसे’ इत्यर्थे । प्रथमान्तानां इन्धो विहितः इह तु सप्तम्यर्थे स्थितयोः अव्यययो-र्इन्धो निपातनादिति वृत्तिकारः । नक्तम् दिवा अच् इति स्थिते “यस्येति च” (३११—६।४।१४८) इत्यकारलोपे ‘नक्तन्दि’ इति जातम् । दिवाशब्दस्य अव्ययत्वेऽपि अजन्तत्वादनव्ययमेतत् । “परवलिङ्गं—” (८१२—२।४।२६) इति दिवाशब्दस्य अव्ययत्वादलिङ्गत्वे नपुंसकेन निर्देशो न्यायः । इह अव्यययोः चार्थेयीगी नास्ति इति हरदत्तः । तेन न द्विवचनम् । ततः सिद्धं नक्तन्दिमिति ॥ एवं रात्रिन्दिमिति,

अधिकन्तु राचेर्मान्तत्वम् ॥ अहर्दिवमिति च राविन्दिवमिव । इह निपातनादिव
“विरूपाणाम्—” (वार्त्तिक) इत्येकशेषं बाधित्वा इन्द्रः ॥

दी—। सरजसमिति साकल्येऽव्ययीभावः । बहुव्रीहौ तु सरजः
पङ्कजम् ॥ निश्चितं श्रेयो निःश्रेयसम् । तत्पुरुष एव । नेह—निःश्रेयान्
पुरुषः ॥ पुरुषस्यायुः पुरुषायुषम् ॥ ततो द्विगुः । द्वाययुषम् । त्रयायुषम् ॥
ततो द्वन्द्वः । ऋग्यजुषम् ॥ तत स्त्रयः कर्मधारयाः । जातोन्नः । महोन्नः ।
वृद्धोन्नः ॥ शुनः समीपम् उपशुनम् । टिलोपाभावः सम्प्रसारणञ्च निपा-
त्यते ॥ गोष्ठेश्च गोष्ठश्चः ॥

सरजसम् is an अव्ययीभाव in the sense साकल्य । The अच् will
not be available if we make a बहुव्रीहि of it ; thus सरजः &c.
a lotus with pollens intact. निःश्रेयसम् is available in a तत्पुरुष
only in the sense ‘assured blessings’ ; a बहुव्रीहि, for instance,
will have no अच् ; thus निःश्रेयान् &c., a luckless wight. पुरुष &c.,
means ‘the span of human life’. Next follow two द्विगु com-
pounds—द्वा &c., double the length of life ; त्रया &c., treble
the length of life. Next is a द्वन्द्व ; thus ऋग् &c.—Rch and
Yajus. Next follow three कर्मधारय compounds ; जातोन्न, a bull
born ; महोन्न, a grand bull ; वृद्धोन्न, an old bull. उप &c. is an
अव्ययीभाव meaning ‘near the dog’ ; in it the अन् of शुन् does not
disappear and व becomes उ by निपातन । गोष्ठश्च is a तत्पुरुष
meaning ‘dog in the pasture.’

मित—। सरजसमिति नित्यसमासः । रजोऽव्यपरित्यज्य सरजसं भुङ्क्ते
सर्वं भुङ्क्ते इत्यर्थः । क्रियाविशेषणत्वात् द्वितीया । तस्याश्च “नाव्ययीभावात्—”
(६५०—२।४।८३) इत्यम् ॥ द्वयोराशुषीः समाहारः, त्रयाणामाशुषीं समाहारः, इति
विग्रहः ॥ ऋचश्च यजूंषि च । समाहारद्वन्द्वः ॥ जातोन्नश्च अच् इति स्थिति

टिलीपः ॥ उपश्चन् अच् इति टिलीपाभावः वकारस्य च उकारी निपातनात्—
उपश्चनम् । सुपः अस् ॥ गीष्ठश्चन् अ इति स्थिते टिलीपे गीष्ठश्चः । भाष्यवचनात्
सप्तमीतत्पुरुषः ॥ इह सर्वत्र समासो नियम्यते । यत्र यः समास उक्तः स
एव तत्र, नान्य इति ॥

८४६ । ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चसः ॥ ५।४।७८ ॥

दी— । अच् स्यात् । ब्रह्मवर्चसम् । हस्तिवर्चसम् ।

वर्चस् final in a compound and coming after ब्रह्मन् or हस्तिन् requires the समासान्त affix अच् । Thus ब्रह्म &c. the might of asceticism ; हस्ति etc. the strength of the elephant.

मित— । 'ब्रह्मन्' इति तपःसम्पत्तिरुच्यते । 'वर्चस्' दौहिः तेजो बलं वा ।
ब्रह्मणी वर्चः हस्तिनी वर्चः इति विग्रहः ॥

दी— । “पल्यराजभ्याञ्चेति वक्तव्यम्” (वार्त्तिक) । पल्यवर्चसम् ।
राजवर्चसम् ।

अच् comes in also after पल्य and राजन् । Thus पल्य etc. the strength of the meat-eater ; राज etc. the majesty of the king.

मित— । पल्यशब्दात् राजन्-शब्दाच्च उत्तरपदात् अच् स्यात् ॥ पलं मांसम् ।
तत्र साधुः पल्यः मांसभोजी । तस्य वर्चः इत्यादि विग्रहः ॥

८४७ । अवसमन्धेभ्यस्तमसः ॥ ५।४।७९ ॥

दी— । अवतमसम् । सन्तमसम् ॥ अन्धयतीत्यन्धम् । पचाद्यच् ।
अन्धं तमः अन्धतमसम् ॥

तमस् requires अच् coming after अव, सन्, अन्ध and final in a compound. Thus अव &c. massed darkness or darkness dispelled ; सन् etc. pervading gloom, continued gloom ; अन्ध etc. blinding gloom, अन्ध meaning 'that which blinds' by अच् as seen after पचादि roots.

मित—। अव, सन्, अस्, इत्येतेभ्यः परी यस्मसश्चः तदन्तात् समासात् अच्
स्यात् समासान्तः ॥ अवततं संहतं तमः अवतमसम् । अवह्नीनं प्रनष्टं तम इति
वा ॥ सन्ततं निरवच्छिन्नं तमः सन्तमसम् ॥

८४८ । श्वसो वसीयःश्रेयसः ॥ ५।४।८० ॥

दी—। वसुशब्दः प्रशस्तवाची । तत् ईयसुनि वसीयः । श्वसुशब्द
उत्तरपदार्थप्रशंसाभाशीर्विषयमाह । मयूरव्यंसकादित्वात् समासः—श्वोवसी-
यसम्, श्वःश्रेयसम्, ते भूयात् ।

The words वसीयस् and श्रेयस् coming after श्वस् and final in
a compound require अच् । वसु means auspicious ; with ईयसुन्
attached we get—more auspicious, very auspicious. श्वस् in-
dicates that the auspiciousness expressed by the उत्तरपद is a
matter for hope only and not an accomplished fact yet. The
समास itself is guided by “मयूरव्यंसकादयश्च” (754—2. 1. 72). Thus
श्वः etc., may the future be auspicious to you.

मित—। ‘श्वस्’ इत्यर्थे कल्यार्थकम्, इह तु भविष्यत्कालमात्रवचनम् ॥
‘वसु’ प्रशस्तम् । अतिशयेन वसु ‘वसीयस्’ प्रशस्ततरम् ॥ एवं ‘प्रशस्यम्’ प्रशस्तम् ।
अतिशयेन प्रशस्यम् इति प्रशस्यस्य आदिशे (२००९—५।३।६०) ‘श्रेयस्’ प्रशस्ततरम् ॥
श्वसुशब्दात् ‘परी यौ वसीयस्-श्रेयस्-शब्दौ तदन्तात् समासात् अच् स्यात् इत्यर्थः ॥
वसीयः प्रशस्ततरं श्वः श्वोवसीयसम् । मयूरव्यंसकादित्वादिशेषणस्य परनिपातः ॥
एवं श्वःश्रेयसम् ॥ उत्तरपदार्थश्वसौ प्रशंसा च इति कर्मधारयः । इह समासि
‘प्रशंसा’ प्रशस्तता इति भावः, ‘उत्तरपदस्य’—‘वसीयः’ इत्यस्य ‘श्रेयः’ इत्यस्य वा—
‘अर्थः’ । स च अर्थः ‘आशिषो विषयः’ इति ‘श्वसुशब्द आह’ । वृत्तिकारस्तु
‘आशीर्विषयाम्’ इति पठति, तत्र आशीर्विषयी यस्या इति बहुव्रीहिविधेयः । उभयत्र
आशिषि लिङ् प्रयोज्यः ॥ तपःसमाधिना अपरीक्षमपि साक्षाद्दृष्ट्वा यदा तद् कथयति
तदा श्वःश्रेयसो भविष्यति इति नैव अच् ॥

८४८ । अन्ववतसाद्रहसः ॥ ५।४।८१ ॥

दी—। अनुरहसम् । अवरहसम् । तसरहसम् ।

रहस् final in a compound and coming after अनु, अव and तप्त requires अच् । Thus अनु etc., suitable privacy ; अव etc., absence of privacy ; तप्त etc., extreme privacy.

नित—। अनु, अव, तप्त, इत्येतेभ्यः परी यी रहस्शब्दः तदन्तात् समासात् अच् स्यात् ॥ रहस्-शब्दो विजनमाह अप्रकाशं वा । अनुगतं रहः अनुगतं रहः अस्मिन्निति वा सिगहः । एवमवहीनं रहः इत्यादि विग्रहः ॥ तप्तमत्यन्तमिति हरदत्तः, असंज्ञमनभिमतं वा ॥

८५० । प्रतेरुरसः सप्तमीस्थात् ॥ ५।४।८२ ॥

दी—। उरसि ^३प्रति प्रत्युरसम् । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः ।

उरस् final in a compound and coming after प्रति requires अच् if it is compounded in the सप्तमी विभक्ति । Thus प्रत्युरसम् on the chest. This is an अव्ययीभाव in the sense of a case-ending.

नित—। सप्तम्यां तिष्ठति इति 'सप्तमीस्थ' सप्तम्यन्तमित्यर्थः । तस्मात् 'उरसः' अच्-प्रत्ययो भवति इत्यर्थः ॥ 'सप्तमीस्थात्' किम् ? प्रतिगतमुरः प्रत्युरः ॥

८५१ । अनुगवमायामि ॥ ५।४।८३ ॥

दी—। एतन्निपात्यते दीर्घत्वे । अनुगवं यातम् । “यस्य चायामः” (६७०—२।१।१६) इति समासः ।

When 'length' is indicated, अनुगव is got with अच् by निपातन in this rule. Thus अनु etc., the cart is as long as the bullock. The समास is अव्ययीभाव by “यस्य—” (670—2. 1. 16) ।

मित—। गोदैर्घसट्शदैर्घविशिष्टमित्यर्थे अव्ययीभावे अनुगो इति स्थिते
अस्मादेव निपातनादच्। सुप्रत्ययस्य अस्भावः ॥

६५२ । द्विस्तावा त्रिस्तावा वेदिः ॥ ५।४।८४ ॥

दी—। अच्प्रत्ययः टिलोपः समासश्च निपात्यते। यावती प्रकृतौ
वेदिः ततो द्विगुणा त्रिगुणा वा अश्वमेधादौ। तत्त्वं निपातनम्। 'वेदिः'
इति किम्? द्विस्तावती त्रिस्तावती रज्जुः।

The words द्विस्तावा and त्रिस्तावा are got by निपातन in this rule
if they refer to an altar. The निपातन is for समास, अच्प्रत्यय and
टिलोप। प्रकृति is a sacrifice in which subsidiaries are all ordained.
The altar, as directed there, is doubled or trebled in अश्वमेध
and other sacrifices. This निपातन refers to such altars. Thus
दिः तावती being compounded gives दिः तावती अच्=द्विस्तावत् अच्
by पुंवङ्गाव=द्विस्ताव् अ by टिलोप=द्विस्तावा with टाप् attached. Simi-
larly त्रिस्तावा।

मित—। द्विस्तावा इति त्रिस्तावा इति च निपात्यते वेदिश्चेदभिधीयते। इह
'दिः' इत्यस्य 'दिः' इत्यस्य वा सृजनस्य तावती इत्यनेन समासः। तावतीशब्दश्च वेद्या
विशेषणम्। तत् परिमाणं यस्या वेद्याः सा तावती वेदिः ॥ "द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच्"
(२०८६—५।४।१८) इति गणनायां सुच्प्रत्यय उक्तः। 'दिः तावती' इति वाक्ये
गणनक्रिया न दृश्यते, दिः इत्यस्य तथैव क्रियया सामर्थ्यं न तु 'तावती' इत्यनेन,
समासश्च न प्राप्नोति। तदाह 'समासश्च निपात्यते' इति ॥ लब्धे समासे अच्प्रत्ययी
निपात्यते। द्विस्तावती अच् इति स्थिते भसंज्ञायां "भस्याढे—" (८३६, वा)
इति पुंवङ्गावे द्विस्तावत् अच् इति। ततट्टिलोपी निपात्यते—द्विस्ताव् अ टाप् द्विस्तावा ॥
एवं त्रिस्तावा ॥ "यच्च सकलाङ्गीपदेशः सा प्रकृतिः" इति नागेशः। ज्योतिष्टोमादयः
प्रकृतिः। अश्वमेधादयो विकृतिः। प्रकृतौ यत् वेदिपरिमाणं तदेव विकृतौ विरा-
वर्त्तते विरावर्त्तते वा ॥ वेद्या अन्यत्र न निपातनं तेन न समासः। तत् असमस्तं
प्रत्युदाह्रियते द्विस्तावती इत्यादि ॥

८५३ । उपसर्गाद्ध्वनः ॥ ५।४।८५ ॥

दी—। प्रगतोऽध्वानं प्राध्वो रथः ।

अध्वन् final in a compound and coming after a particle of the प्रादि class requires अच् । Thus प्राध्वः etc. the chariot has taken the road.

मित—। उपसर्ग इत्यनेन प्रादिरुपलक्ष्यते । प्रादिः परी यः अध्वन्-शब्दः तदन्तात् समासात् अच् स्यात् ॥ प्र अध्वन् अच् इति स्थिते टिलोपः ॥

८५४ । न पूजनात् ॥ ५।४।६८ ॥

दी—। पूजनार्थात् परेभ्यः समासान्ता न स्युः । सुराजा । अतिराजा । स्वतिभ्यामेव, नेह—परमराजः । ‘पूजनात्’ किम् ? गामतिक्रान्तः अतिगवः । “बहुव्रीहौ सकृथ्यङ्गोः—” (८५२—५।४।११३) इत्यतः प्रागेवायं निषेधः । नेह—सुसक्थः, स्वक्षः ।

No समासान्ता is attached if the उत्तरपद comes after a word implying appreciation. Thus सुराजा, a good king, without the expected टच् (788); similarly अति etc., a mighty king. The prohibition operates only when the उत्तरपद is after सु or अति, but not in cases like परम etc., the foremost king. Why say पूजनात् ? Witness अतिगव, bigger than a cow, with टच् (729). The prohibition is in respect of rules given before “बहुव्रीहौ—” (852). Thus सुसक्थ, having fine thighs ; स्वक्ष, having fine eyes.

मित—। ‘उत्तरपदे’ इत्यस्मिन्, ‘समासान्ताः’ इति च । तस्य पञ्चम्या विपरिणामः । पूजनात् परं यत् उत्तरपदं तस्मात् समासान्ता न इति मिलितोऽन्वयः । तदाह ‘पूजनार्थात् परेभ्यः’ इत्यादि ॥ सुराजा इत्यत्र “राजाहः—” (७८८—५।४।११) इति प्राप्तश्च प्रतिषिध्यते । एवं अतिराजा इति ॥ ‘स्वतिभ्यामेव’ इति

तु “पूजायां स्वतिग्रहणं कर्त्तव्यम्” इति वार्त्तिकस्यानुवादः ॥ ‘अतिगवः’ इत्यत्र
“गीरतद्वित्—” (७२८—५।४।८२) इति टच् ॥ ‘अतः प्रार्गवायम्’ इत्यादि च
“प्राग्वहुत्रीहियहृश्च कर्त्तव्यम्” इति वार्त्तिकस्यानुसरणम् ॥

८५५ । किमः क्षेपे ॥ ५।४।७० ॥

दी— । क्षेपे यः किंशब्दः ततः परं यत् तदन्तात् समासान्ता न स्युः ।
कुत्सितो राजा किंराजा । किंसखा । किंगौः । ‘क्षेपे’ किम् ? किंराजः ।
किंसखः । किंगवः ।

No समासान्त is attached if the उत्तरपद comes after the word
किम् in a derogatory sense. Thus किंराजा etc., without the
usual टच्, the sense being ‘a despicable king’ etc. Why say
क्षेपे ? Witness किंराजः etc., with टच् in the sense ‘which king’
or ‘king of whom’ etc., किम् implying a mere query without
derogation.

मित— । ‘उत्तरपदे’ इत्यस्ति ‘समासान्ताः’ इति च । ‘न’ इति चानुवर्त्तते ।
‘किमः’ इति पञ्चमी । ‘क्षेपे’ इति ‘किमः’ इत्यस्य विशेषणम् । तदाह ‘क्षेपे यः’
इत्यादि । ‘ततः परं यत्’ इत्यत्र यत् उत्तरपदम् इति बोध्यम् ॥ किंराजा इत्यादिषु
क्षेपे किमित्यव्ययम् । “किं क्षेपे” (३४७—२।१।६४) इति समासः किंशब्दस्य
पूर्वनिपातश्च । टजभावः ॥ किंराजः इत्यादिषु कीराजा इति विग्रहः केषां राजा
इति वा इति टीकाकृतः । षष्ठीतत्पुरुष एव युक्ततरः प्रतिभाति । कर्मधारयं तु
‘कः’ इत्यस्य विधिवत्त्वादसमासो ज्यायान् । इह ‘किम्’ इत्यनव्ययम् । निन्दाभावात् टच् ॥

८५६ । नजस्तत्पुरुषात् ॥ ५।४।७१ ॥

दी— । समासान्तो न । अराजा । असखा । ‘तत्पुरुषात्’ किम् ?
अधुरं शकटम् ।

No समासान्त is attached if in a तत्पुरुष the उत्तरपद comes after

नञ् । Thus अराजा, no king, etc. Why say तत्पुरुषात् ? Witness अधुरम् etc., a cart without a yoke, where we have the usual after a बहुव्रीहि ।

मित— । ‘उत्तरपदे’ इत्यस्ति ‘समासान्ताः’ इति च । ‘न’ इति चानुवर्तते । ‘नञ्’ इति पञ्चमी । उत्तरपदे नञः परतः सति तत्पुरुषात् समासान्ता न इत्यन्वयः । नञ् तत्पुरुषात् समासान्ता इत्यर्थः ॥ अधुरं शकटमित्यत्र बहुव्रीहिरिति भवत्येव समासान्तः ॥

८५७ । पथो विभाषा ॥ ५।४।७२ ॥

दी— । नञ्पूर्वात् पथो वा समासान्तः । अपथम्—अपन्थाः । ‘तत्पुरुषात्’ इत्येव । अपथो देशः । अपथं वर्त्तते ।

The समासान्त is optional in a नञ् तत्पुरुष if पथिन् is in the उत्तरपदे । Thus अपथम् etc., a bad road. The option is allowed in a तत्पुरुष only. Witness the compulsory समासान्त in अपथः etc., a trackless tract, and in अपथम् etc., there is no road here.

मित— । ‘नञ्’ इत्यादि सर्वमनुवर्त्तते । नञ्पूर्वात् तत्पुरुषात् पथिन्-शब्दान्तात् समासान्ता वा स्यात् ॥ प्रतिषेधविकल्पोऽयम् । सति प्रतिषेधे अपन्थाः, असति अपथम् । “अपथं नपुंसकम्” (८१५—२।४।३०) इति कौवलम्, “पथः संख्याश्रयादेः” (८२१, वा) इति वा ॥ प्रतिषेधस्तत्पुरुषे एव नान्यत्र । विकल्पोऽपि तत्रैव, अन्यत्र तु नित्यः समासान्तः । ‘अपथो देशः’ इति बहुव्रीहौ समासान्तः, ‘अपथं वर्त्तते’ इति अभिवाच्येऽप्ययीमावे ॥

अथालुक्समासः ।

८५८ । अलुगुत्तरपदे ॥ ६।३।१ ॥

दी— । अलुगधिकारः प्रागानङः । उत्तरपदाधिकारस्तु आपादसमाप्तेः ।

अलुक् and उत्तरपदे now continue to dominate over the rules

about to be enunciated. अलुक् continues up to the rule “आनङ्—” (921—6. 3. 25) and उत्तरपदे to the end of the section.

मित—। न लुक् अलुक् । प्रसज्यप्रतिषधः । उत्तरपदशब्दः समासस्य चरमावयवे रुद्धः । ‘आनङ्’ इति “आनङ् ऋवी—” (८२१) इति लक्ष्यते ॥

८५८ । पञ्चमयाः स्तोकादिभ्यः ॥ ६।३।२ ॥

दी—। एभ्यः पञ्चम्या अलुक् स्यादुत्तरपदे । स्तोकान्मुक्तः । एवमन्तिकार्थदूरार्थकृच्छ्रेभ्यः । ‘उत्तरपदे’ किम् ? निष्क्रान्तः स्तोकात् निःस्तोकः ।

The fifth case-ending, after कृच्छ्र and words meaning little, far or near, is not elided in a compound when an उत्तरपद follows. Thus स्तोकात् etc., easily released, retains पञ्चमी in स्तोक though it is a compound. Similarly in the case of कृच्छ्र etc. Why say उत्तरपदे ? Witness निःस्तोकः in the sense ‘easily come out’ with the पञ्चमी in स्तोक elided as usual.

मित—। स्तोकान्मुक्त इत्यत्र “सुपो धातु—” (६५०—२।४।३१) इति पञ्चम्याः प्राप्नो लुक् निषिध्यते ॥ “स्तोकान्तिक—” (७०१—२।१।३८) इति सूत्रोक्तानि स्तोकान्तिकदूरार्थकृच्छ्राणि स्तोकादयः । तथाच अल्पान्मुक्तः । अन्तिकादागतः—अभ्यासादागतः । दूरादुद्भूतः—विप्रकृष्टात्पलायितः । कृच्छ्रान्मुक्तः इत्याद्यपि ॥ ‘उत्तरपदे’ इति उत्तरपदे परे इत्यर्थः । तथाच निःस्तोकः इत्यत्र स्तोकात् परा अपि पञ्चमी, उत्तरपदं किञ्चित् परतो नास्तीति, लुप्यते एव ॥ स्तोकाभ्यां मुक्तः स्तोकेभ्यो मुक्तः इत्यादि द्विवचनबहुवचनान्तं नेहोदाहरणम् । तत्र समास एव नास्ति, आस्तां तावदलुक् । “स्तोकाभ्यां मुक्तः स्तोकेभ्यो मुक्त इति विगृह्य स्तोकान्मुक्त इत्येव यथा स्यात्...द्विवहुवसमासः...अनभिधानात्” इति पूर्वसूत्रे भाष्यम् ॥

दी—। “ब्राह्मणाच्छंसि उपसंख्यानम्” (वार्त्तिक) । ब्राह्मणे

विहितानि शस्त्राणि उपचारात् ब्राह्मणानि । तानि शंसतीति ब्राह्मणाच्छंसी
ऋत्विग्विशेषः । द्वितीयार्थे पञ्चमी उपसंख्यानदेव ।

The word ब्राह्मणाच्छंसी has अलुक् of पञ्चमी by निपातन in this Varttika. Laudatory formulæ that appear in sections of the Vedas known as *Brāhmanas* and have to be muttered low are here by transference of epithets themselves spoken of as *Brāhmanas*. ब्राह्मणाच्छंसी is a priest who mutters them. The पञ्चमी is in the sense of द्वितीया and defended by निपातन in this very Varttika.

मित— । ‘उपसंख्यानं’ गणनम्, पञ्चम्या अलुग्विधौ इति शेषः । ब्राह्मणशब्दं विवृणोति—ब्राह्मणं वेदभागविशेषः । तत्र देवानां गुणकीर्त्तनानि विहितानि । तेषु यानि गेयानि तानि स्तोत्राणीत्युच्यन्ते, इतराणि च शस्त्राणीति । इह ब्राह्मणाच्छंसिन् शब्दे ब्राह्मणे विहितानि शस्त्राण्येव उपचारात् ब्राह्मणानीत्युच्यन्ते । यो हि ऋत्विक् तानि ब्राह्मणानि शंसति स ब्राह्मणाच्छंसी ॥ ‘द्वितीयार्थे पञ्चमी’ इति कर्मणि पञ्चमी इत्यर्थः, सपि इहैव निपातनात् ॥ ‘तानि शंसति’ इति तु अर्थकथनं न विग्रहः । विग्रहे सति “सुप्रजातौ—” (२९८८—३१।७८) इति णिनिः स्यात् । तदा तु “तत्पुरुषे कृति—” (९७२—६।३।१४) इत्येव हि बहुवचनद्वयात् अलुक् सिद्धेति इहोपसंख्यानञ्च व्यर्थं भवेत् ॥ हरदत्तस्तु द्वितीयार्थे पञ्चमी स्यादित्येव उपसंख्यानं मन्यते । तच्च भाष्य-विरुद्धम् । तत्र हि “पञ्चमीप्रकरणे ब्राह्मणाच्छंसिन् उपसंख्यानम्” इति स्थितम् । ‘पञ्चमी प्रकरणे’ इत्युक्तं न ‘पञ्चमीविधौ’ इति । प्रकरणञ्च अलुक् एव । तदलुग्विधौपसंख्यायते । तथा च द्वितीयार्थे पञ्चमी इत्येतदर्थम् “अन्यार्थे च” इति वार्तिकान्तरमुपन्यस्य उक्तम् “अन्यार्थे चैषा पञ्चमी द्रष्टव्या” इति । अतः परमतुष्यन्नाह सः “अथवा युक्त एवात पञ्चम्यर्थः” इति । यदि युक्ता पञ्चमी किमन्यदिह निपात्यते ऋते तस्याः पञ्चम्या लुगभावात् ? तदिह ‘सुप् सुपेति समासः’ इति नागेशोक्तमेव न्यायः ॥ अवश्यं शंसतीति शंसी । आवश्यक्ते णिनिः । ब्राह्मणानि शंसी इति द्वितीयया विग्रहः, सुप्सुपेति समासः । वक्तौ तु यदा घटकपदशेरन्तर्भावः तदा

ब्राह्मणाच्छंसी इति द्वितीयायै पञ्चमी तस्याश्चालुक् । “अकेनीर्भविष्यत्—” (६२८—
२।३।१०) इति द्वितीया ॥

६६० । ओजःसहोभस्तमसस्तृतीयायाः ॥ ६।३।३ ॥

दी— । ओजसाकृतम् । इत्यादि ।

The द्वितीया after ओजस्, समस्, अन्नस्, तमस् does not elide when an उत्तरपद follows. Thus ओजसा etc., forcibly done. etc.

मित— । ओजस्, सहस्, अन्नस्, तमस् इत्येतेभ्यः पूर्वपदेभ्यः परतन्तुतौदाद्या लुक् न भवति उत्तरपदे सति ॥ ओजसाकृतम्, अन्नसाकृतम्, तमसाकृतम् । “कर्तृकारणे—” (६२४—२।१।३२) इति समासः ॥ पूर्वपदेभ्यः किम् ? सततनैश-
तमीदृशम् । ‘तमस्’ इतीह न पूर्वपदम् अती लुक् ॥

दी— । “अञ्जस उपसंख्यानम्” (वार्त्तिक) । अञ्जसाकृतम्, आजवेन कृतमित्यर्थः ।

अञ्जस् has to be included in the list. Thus अञ्जसा etc., honestly done.

मित— । प्राग्वत् समासः ।

दी— । “पुंसानुजो जनुषान्ध इति च” (वार्त्तिक) । यस्याग्रजः पुमान् स पुंसानुजः । जनुषान्धो जात्यन्धः ।

The two words पुंसानुजः and जनुषान्धः have to be taken as अलुक् compounds of द्वितीया । पुंसानुज is one who is preceded by a brother in birth ; जनुषान्ध is blind from birth.

मित— । पुंसानुजो जनुषान्ध इति च उपसंख्यानम् इति पूरणीयम् ॥ पुंसा द्वितुना अनुजः । जनुषा जन्मना द्वितुना अन्धः । उभयच द्वितीया । सुप्सुपेति समासः ॥

८६१ । मनसः संज्ञायाम् ॥ ६।३।४ ॥

दी—। मनसागुप्ता ।

The द्वितीया in मनस् is not elided when an उत्तरपद follows if the compound is used as a proper name. Thus: मनसागुप्ता ।

मित—। मनसः परतस्तृतीयायाः संज्ञायामलुम्भवति उत्तरपदे ॥ 'संज्ञायाम्' किम् ? मनोगुप्ता ।

८६२ । आज्ञायिनि च ॥ ६।३।५ ॥

दी—। 'मनसः' इत्येव । मनसा आज्ञातुं शीलमस्य मनसाज्ञायी ।

The द्वितीया is retained also when आज्ञायिन् follows. This too is of मनस् । Thus मनसा etc., one who communicates his commands mentally.

मित—। इहापि उपपदतत्पुरुषः परिहर्तव्यः । 'मनसा आज्ञातुम्' इत्यादि व्याख्यानमात्रं न विग्रहः ॥ 'आज्ञातुं' शीलमस्य आज्ञायी । सोपसर्गे णिनिः । मनसा आज्ञायी, सुप्सुपेति समासः ॥

८६३ । आत्मनश्च ॥ ६।३।६ ॥

दी—। आत्मनस्तृतीयाया अलुक् स्यात् ।

The द्वितीया after आत्मन् is not elided when an उत्तरपद follows.

दी—। "पूरण इति वक्तव्यम्" (वार्त्तिक) । पूरणप्रत्ययान्ते उत्तरपदे इत्यर्थः । आत्मनापञ्चमः । "जनार्दनस्त्वात्मचतुर्थ एव" इति बहुव्रीहिर्बोध्यः । 'पूरणे' किम् ? आत्मकृतम् ।

Add पूरणे after आत्मनश्च in the rule. The sense then becomes—The द्वितीया after आत्मन् is not elided if an ordinal-number follows as an उत्तरपद । Thus आत्मना etc., fifth counting himself. In "जनार्दनः—" the compound आत्मचतुर्थः is a बहुव्रीहि so आत्मन् is

compounded in the प्रथमा । Why say पूरणे ? Witness आत्मकृतम्, personally done.

मित— । ‘पूरणे’ इति सूत्रे वक्तव्यम् । “आत्मनश्च पूरणे” इति सूत्रं कर्तव्यमित्यर्थः । एतदेव उक्तिकारस्य सूत्रम् ॥ ‘उत्तरपदे’ इत्यस्ति । ‘पूरणे उत्तरपदे’ इत्यस्य पूरणशब्दे उत्तरपदे इति तु नाथः । “अपूरणीप्रियादिषु” (८३१—६।३।३४) “अपू पूरणीप्रमाख्योः” (८३२—५।४।११६) इत्यादिष्विव इहापि ‘पूरणे’ इत्यस्य पूरणप्रत्ययान्ते इत्यर्थः ॥ आत्मनापञ्चम इति हेतुवृत्तीयायाः सुप्सुपेति समासः । “जनादेनस्तु—” इत्यत्र न हि ‘आत्मना चतुर्थः’ इति वृत्तीया लुना, किन्तु आत्मा चतुर्थी यस्य इति बहुव्रीहौ प्रथमाया लोपः ॥

८६४ । वैयाकरणाख्यायां चतुर्थ्याः ॥ ६।३।७ ॥

दी— । ‘आत्मनः’ इत्येव । आत्मनेपदम् । आत्मनेभाषा । तादर्थ्ये चतुर्थी । ‘चतुर्थी’ इति योगविभागात् समासः ।

चतुर्थी after आत्मन् is not elided in technical names in use with Grammarians. Thus आत्मनेपदम् etc. The चतुर्थी is तादर्थ्ये । The समास is by योगविभाग of चतुर्थी from the rule “चतुर्थी तदर्थाद्य—” (698—2-1-36).

मित— । ‘आत्मनः’ इति पूर्वमूलादनुवर्तते तदाह ‘आत्मनः इत्येव’ इति ॥ वैयाकरणानां या आख्या यया आख्यया वैयाकरणा व्यवहरन्ति तव स्थिता आत्मन्-शब्दात् या चतुर्थी तस्या उत्तरपदे परती न लुक् इत्यर्थः ॥ आत्मने कर्ते, कर्तृभिप्राये इत्यर्थः, पदम् आत्मनेपदम् ॥ एवम् आत्मने भाषा आत्मनेभाषा आत्मनेपदमित्यर्थः ॥ तादर्थ्ये चतुर्थी । सा च प्रकृतिविकारभावे एव समस्यते । इह तु स नास्ति । तदाह ‘योगविभागात् समासः’ इति (६९८) । अथच योगविभागी भाष्ये न दृश्यते तत् सुप्सुपेति समासो युक्तः इति नागेशः ॥

८६५ । परस्य च ॥ ६।३।८ ॥

दी— । परस्मैपदम् । परस्मैभाषा ।

चतुर्थी after पर also is not elided from technical names used by Grammarians. Thus परस्मै etc.

मित—। परशब्दात् या चतुर्थी वैयाकरणाख्यायां प्रयुज्यते तस्या उत्तरपदे न लुक् इत्यर्थः ॥ सुप्सुपेति समासः ॥

८६६ । हलदन्तात् सप्तम्याः संज्ञायाम् ॥ ६।३।८ ॥

दी—। हलन्तात् अदन्ताच्च सप्तम्या अलुक् संज्ञायाम् । त्वचिसारः ।

The सप्तमी is not elided, from words ending in a consonant or अ, when an उत्तरपद follows, if the compound is a proper name. Thus त्वचि etc., one whose strength is in the skin, i. e., the bamboo.

मित—। त्वचि वल्कले सारः अस्य त्वचिसारी वंशः । “सप्तमी—” (८६८—२।२।३५) इति ज्ञापकादधिकरणपदी बहुव्रीहिः ॥

८६७ । गवियुधिभ्यां स्थिरः ॥ ८।३।८५ ॥

दी—। आभ्यां स्थिरस्य सस्य षः स्यात् । गविष्ठिरः । अत्र ‘गवि’ इति वचनादेव अलुक् । युधिष्ठिरः । अरण्येतिलकः । अत्र “संज्ञायाम्” (८२१—२।१।६४) इति सप्तमीसमासः ।

The स of स्थिर coming after गवि and युधि in a compound changes into ष । Thus गविष्ठिरः । Here the statement that स्थिर comes after गवि is enough to infer that the सप्तमी in गवि is not elided. Similarly युधि etc., the eldest of the Pāṇḍavas ; अरण्ये etc., wild Tilakas. In these the समास is by the rule “संज्ञायाम्” (721).

मित—। ‘स्थिरः’ इति षष्ठ्यर्थे प्रथमा, तदाह ‘स्थिरस्य सस्य’ इति ॥ गवि वाचि स्थिरः गविष्ठिरः सत्यवादी । संज्ञा कस्यचित् । इह “इष्कोः” (२११—

८३।५७) इति यत्वं “सात्पदादौः” (२१२३—८३।१११) इति निषिद्धम् । अतः प्रतिप्रसवमाह “गवियुधिभ्याम्—” इति ॥ अलौकिके विग्रहे गी डि स्थिर सुप् इति स्थिते डेलुक् प्राप्तः । स च अन्तरङ्गमपि डिप्रयुक्तं गी-शब्दे अवादिशं वाधते “अन्तरङ्गानपि विधौ न बहिरङ्गी लुग्वाधते” इति वचनात् । ततो हलः परी डि न भवति, तेन “हलदन्तात्—” इति अलुक् न प्राप्नोति । तदाह ‘गवि’ इति वचनादेव अलुक् इति । लुकि सति ‘गवि’ इत्यतः परं ‘स्थिरः’ इति न, किन्तु ‘गी’ इत्यतः परम् ॥ ‘युधिष्ठिरः’ इति हलः परी डिस्तेन अलुक् संज्ञायाम् ॥ अरण्यतिलक इति अकारात् परी डिस्तेन अलुक् संज्ञायाम् ॥

दी—। “हृदुद्युभ्याञ्च” (वात्तिक) । हृदिस्पृक् । दिविस्पृक् ।

सप्तमी after हृद् and दिव् is not elided when an उत्तरपद follows.

मित—। ‘हृद्’ ‘दिव्’ इत्येताभ्यां परा या सप्तमी तस्या अलुम्भवति उत्तरपदे परे । हृदयं स्पृशति इत्यर्थे कर्मणि सप्तमी । ततो डौ हृदादिशे (२२८—६।१।६३) हृदिस्पृक् । “सृशोऽनुदके किन्” इति किन् । स च कर्मोपपदे एव । तत् अलुम्बिधिरिव कर्मणि सप्तम्या ज्ञापकः ॥ एवं दिवं स्पृशति इत्यपि ॥

६६८ । कारनाम्नि च प्राचां हलादौ ॥ ६।३।१० ॥

दी—। प्राचां देशे यत् कारनाम् तत् हलादावुत्तरपदे हलदन्तात् सप्तम्या अलुक् । मुकुटेकार्पापणम् । दृषदिमाषकः । पूर्वेषां सिद्धे नियमार्थम् —कारनाम्नेयव, प्राचामेव, हलादावेव इति ॥ ‘कारनाम्नि’ किम् ? अभ्यर्हितपशुः । कारादन्यस्यैतत् दयस्य नाम ॥ ‘प्राचाम्’ किम् ? यूपशुः ॥ ‘हलादौ’ किम् ? अविकटोरणः ॥ ‘हलदन्तात्’ किम् ? नद्यां दोहो नदीदोहः ॥

The सप्तमी after हलन्त and अदन्त words is not elided if the उत्तरपद begins with a consonant and the compound is the designation of some assessment in Eastern countries. Thus

मुकुटे etc, cowries for wearing a diadem ; दृषदि etc, the *māsha* of gold for a stone building. As the अलुक् is already available, the rule serves to attach certain restrictions in designations of assessments only, in eastern countries only, and only where the उत्तरपद begins with a consonant. Why say कारनाम्नि ? Witness अभ्यर्हित etc., the animal in honour of some august personage, which, though a due, is not an assessment and therefore drops the सप्तमी although the practice prevails in eastern countries and the उत्तरपद begins with a consonant. Why say प्राचाम् ? Witness यूथपयः, the cow, goat etc. out of a herd, which is a custom in countries other than eastern, and therefore drops the सप्तमी though it is an assessment and the उत्तरपद begins with a consonant. Why say हलादौ ? Witness अवि etc., the sheep out of the herd, where the उत्तरपद does not begin with a consonant and therefore the सप्तमी is dropped although the compound designates an assessment in eastern countries. Why say हलदन्तात् ? Witness नदीदीहः, the milking at the brink of the river, which is an assessment in eastern countries and has the उत्तरपद beginning with a consonant, yet drops the सप्तमी because the पूर्वपद does not end in a consonant or the short अ ।

मित— । 'हलदन्तात्' इत्यादि पूर्वसूत्रं सर्वमनुवर्तते ॥ राजयाज्ञी भागः करः । कर एव कारः, प्रज्ञादिवादान् स्वार्थे । कारस्य करविशेषस्य नाम संज्ञा कारनाम, तस्मिन् । 'संज्ञायाम्' इत्यनुवर्त्तमानेऽपि नामग्रहणं स्पष्टार्थम् ॥ प्राग्देशे प्रजासु विवाहे कार्षापणमितान् कपर्दकान् दत्त्वा राजानुमतिं लब्ध्वा वरस्य मस्तके मुकुटः आरोप्यते । तद्धि दीयं मुकुटेकार्षापणमित्युच्यते ॥ शिलामयं वासभवनं चेत् कश्चित् प्राग्देशे प्रजासु कर्तुमिच्छति स माषमितं सुवर्णं राज्ञे दत्त्वा तजानुमतिं लभते । स हि कारो दृषदिमाषक इत्युच्यते ॥ 'नियमार्थम्' इति त्रिविधं नियमाङ्गं दर्शयति

‘कारनाम्निव’ इत्यादि । एतच्चित्तयसन्निधाने एव नियमः प्रवर्तते नान्यथा ॥ तत्र एकेकस्य अभ्यासि नियमाभावं दर्शयति ॥ ‘अभ्यर्हितपशुः’ इति गृहागताय पृज्याय सम्भावनायै यः पशुर्दीयते सः । अधिकरणविषयया सप्तमी । नेदं कारनाम इति प्राचामपि हलादावपि लुगेव ॥ गीठेषु दूथानि सञ्चारयितुं राजानुसतिरिक्तं पशुं दत्त्वा लभ्यते स दूधपशुरित्युच्यते । स च उदग्देशे कारः न प्राचाम् इति कारनाम्नापि हलादावपि लुगेव ॥ अविः उरणश्च मेघपथ्योयौ । अवौनां सङ्घातः अविकटः । संघाते कटच् प्रत्ययः (१८३०, वा) । अविकटे उरणः इति दूधपशुरिव व्याख्येयः । हलादित्वाभावात् कारनाम्नि अपि प्राचामपि लुगेव ॥ सर्वत्र हलदन्तादलुक् । नद्युत्तारणे गवामुत्तारणमूल्यं दुग्धम् । तदर्थञ्च ताः तदानीमेव दुहन्ते । स च दीहः कारः नदीदीह इत्युच्यते । तत्र हलदन्तत्वाभावात् सर्वेषामेव प्राचां वा उदीचां वा लुगेव ॥

८६६ । मध्यादगुरौ ॥ ६।३।११ ॥

दी— । मध्येगुरुः ।

The सप्तमी after मध्य is not elided when गुरु is the उत्तरपद ।
Thus मध्येगुरु, heavy in the middle.

मित— । संज्ञायामिति निवृत्तम् । मध्यशब्दात् या सप्तमी तस्या अलुक् स्यात् गुरुशब्दे उत्तरपदे ॥ सुप्सुपेति समासः ॥

दी— । “अन्ताच्च” (वार्त्तिक) । अन्तेगुरुः ।

Also if the सप्तमी is after अन्त । Thus अन्तेगुरु, heavy at the end.

मित— । इहापि सुप्सुपेति समासः ॥

८७० । अमूर्द्धमस्तकात् स्वाङ्गादकामे ॥ ६।३।१२ ॥

दी— । कण्ठेकालः । उरसिलोमा । ‘अमूर्द्धमस्तकात्’ किम् ? मूर्द्धशिखः । मस्तकशिखः । ‘अकामे’ किम् ? मुखे कानोऽस्य मुखकामः ।

The सप्तमी after हलन्त and अदन्त words denoting what are

technically known as स्वाङ्ग is retained when an उत्तरपद except काम follows and the सप्तमी is not after मूर्धन् or मस्तक। Thus कण्ठेकालः, dark in the throat ; उरसि etc, having a hairy chest. Why say अमूर्धन् etc. ? Witness मूर्धन् etc., having a tuft of hair on the head. Why अकामि ? Witness मुख etc., having the wish expressed in the face.

मित —। हलदन्तादित्यस्ति । हलन्ताददन्ताच्च मूर्धन्मस्तकवर्जितात् स्वाङ्गवाचकात् या सप्तमी तस्या अलुम्भवति कामशब्दभिन्ने उत्तरपदे ॥ कण्ठेकालः अथ इत्यादि सर्वत्र उदाहरणप्रत्युदाहरणेषु व्यधिकरणपदी बहुव्रीहिः ॥ इह 'संज्ञायाम्' इत्यप्यनुवर्तते इति नागेशः । वृत्तिकारस्तु इमामनुवृत्तिं नेच्छति । तथा च तस्य मूर्धन्शिखः, मस्तकशिखः, मुखकामः, अक्षशैण्ड, इत्यादीनि प्रत्युदाहरणानि । यदि संज्ञायामिति नानुवर्तते 'हृदिस्पृक्' इत्यपि अनेनेव सिद्धेत । तदर्थं "हृदुभ्याच्च" (८६७ वा) इति वार्तिकं कर्त्तव्यं न स्यात् इति हि नागेशस्याशयः । तत्रेदं वक्तव्यम् — "हलदन्तात् —", "कारनानि —", "अमूर्धन्मस्तकात् —", इत्यादिषु यथाविहितानि एव सप्तमी गृह्यते । 'हृदिस्पृक्' इत्यत्र तु न तथा । तत्र "अन्यार्थे चैषा सप्तमी द्रष्टव्या" इत्युक्तम् । एवं सूत्रैरप्राप्ता सप्तमी अप्राप्तश्च अलुक् वार्तिकेन विधीयते । अकृते वार्तिके सप्तमी एव न सिध्यति कुतो लुक् ? तन्मन्ये वृत्तिकारीकृत एव पक्षो ज्ञायाम् ॥

८७१ । बन्धे च विभाषा ॥ ६।३।१३ ॥

दी —। हलदन्तात् सप्तम्या अलुक् । हस्तेबन्धः — हस्तेबन्धः । 'हलदन्त —' इति किम् ? गुप्तिबन्धः ।

The सप्तमी after हलन्त and अदन्त words is optionally elided when बन्ध follows as an उत्तरपद in a तत्पुरुष । Thus हस्ते &c., fetters in the hand. Why हलन्त &c ? Witness गुप्ति &c., confinement in a jail, which drops the सप्तमी ।

मित —। बन्ध इति घञन्तम् । 'तत्पुरुषे' इत्युत्तरसंज्ञादपहज्यते । बन्धे उत्तरपदे हलदन्तात् सप्तम्या अलुक् वा तत्पुरुषे इत्यर्थः ॥ बन्धनं बन्धः इति घञ् ।

हस्ते बन्धः इति विग्रहे अलुक्वा । वध्नातीति बन्ध इति पचायचि तु “नेन्सिद्ध—”
(६७७—६।३।१६) इत्यलुङ्निषेधे हस्तबन्ध इत्येकमेव रूपम् । एवं नित्ये निषेधे इह
चजि विभाषा ॥ गुप्तौ कारायाः बन्धः गुप्तिबन्धः ॥ ‘तत्पुरुषे’ किम् ? हस्ते बन्धः अस्म
हस्तबन्ध इत्येव ॥

६७२ । तत्पुरुषे कृति बहुलम् ॥ ६।३।१४ ॥

दी— । स्तम्बेरमः—स्तम्बरमः । कर्णेजपः—कर्णजपः । कचिन्न—
कुरुचरः ।

सप्तमी is dropped in a तत्पुरुष if the उत्तरपद is कृदन्त ; but
there is no uniformity in the matter. Thus स्तम्बे &c., an
elephant ; कर्णे &c., a spy, an intriguer. Sometimes there is no
अलुक् as in कुरुचरः, one wandering among the Kurus.

मित— । बहुलयङ्गणं व्यभिचारायम् । तत् “हृदन्तात्—” इति नेह
सम्बध्यते । कृदन्ते उत्तरपदे तत्पुरुषे पूर्वपदस्यायाः सप्तम्या बहुलमलुक्भवति ॥
स्तम्बे कौचकगुप्ते शालिगुच्छे वा रमते इति विग्रहः । उपपदतत्पुरुषः । स्तम्बरमः
करी ॥ कर्णे जपति निवेदयति इति विग्रहः । उपपदतत्पुरुषः । कर्णेजपः खलः ॥
कुरुषु चरतीति लुगेव ॥ सर्वमेतद्वहुलयङ्गणाल्लभ्यते । हरदत्त आह—सर्वमेव अलुक्-
प्रकरणमस्यैव प्रपञ्चः इति ॥

६७३ । प्रावृट्शरत्कालदिवां जे ॥ ६।३।१५ ॥

दी— । प्रावृषिजः । शरदिजः । कालेजः । दिविजः । पूर्वस्यायं प्रपञ्चः ।

सप्तमी after प्रावृष, शरद, काल and दिव् is not elided when ज
follows as an उत्तरपद । Thus प्रावृषिजः &c. This is only a
detail of the previous rule.

मित— । प्रावृष, शरद, काल, दिव् इत्येतेषां सप्तम्या अलुक् स्यात् तत्पुरुषे
ज् शब्दे उत्तरपदे ॥ ‘ज’ इति कृति उपप्रत्ययान्तम् । तत् न हि विधानार्थमेतत् सूत्रं

किन्तु पूर्वसूत्रस्यायं विस्तरः । “तत्पुरुषे कृति—” इत्यस्यैव उदाहरणप्रदर्शनार्थमेतत् । तदाह ‘पूर्वस्यायं प्रपञ्चः’ इति ॥ बहुलग्रहणात् एषु अलुगेव ॥

८७४ । विभाषा वर्षक्षरशरवरात् ॥ ६।३।१६ ॥

दी— । एभ्यः सप्तम्या अलुक् जे । वर्षेजः—वर्षजः । क्षरेजः—क्षरजः । शरेजः—शरजः । वरेजः—वरजः ।

The सप्तमी after वर्ष, क्षर, शर, वर is retained optionally in a तत्पुरुष when ज follows as an उत्तरपद । Thus वर्षेजः &c. grown during rains ; क्षरेजः &c., grown in water ; शरेजः &c., grown among reeds ; वरेजः &c, grown in a betel-grove.

मित— । ‘जे’ इत्यनुवर्त्तते । वर्षादीनां या सप्तमी तस्या वा अलुक् तत्पुरुषे जे उत्तरपदे ॥ अयमपि बहुलग्रहणाद्भवति । एषु विकल्प एव ॥

८७५ । घकालतनेषु कालनाम्नः ॥ ६।३।१७ ॥

दी— । सप्तम्या विभाषया अलुक् स्यात् ॥ घ । पूर्वाह्नेतरे—पूर्वाह्नतरे । पूर्वाह्नेतमे—पूर्वाह्नतमे ॥ काल । पूर्वाह्नेकाले—पूर्वाह्नकाले ॥ तन । पूर्वाह्नेतने—पूर्वाह्नतने ॥

The सप्तमी after designations of stages of time is retained optionally when तरप्, तमप्, टुप् or व्युल् follows or when काल follows as an उत्तरपद । Thus, when घ follows, पूर्वाह्ने &c., very early in the morning ; when काल follows, पूर्वाह्ने &c. in the morning time ; when तन follows, पूर्वाह्ने &c., during what happens in the morning.

मित— । ‘कालनाम्नः’ इति पञ्चमी । घ इति तरप्तमपौ । तन इति टुटुलौ । कालनाम्नः परा या सप्तमी तस्या अलुक्वा घे परे, कालशब्दे उत्तरपदे, तने च परे ॥ अतिशयेन पूर्वाह्ने गच्छति इति सप्तम्यर्थयुक्तस्य पूर्वाह्नस्य प्रकर्षविवक्षायां

तरप्तमपौ । तद्धितत्वात् प्रातिपदिकत्वम् । “सुपो धातुप्रातिपदिकयोः” (६३०—
२।४।७१) इति सप्तम्या नित्यलुक्प्रसङ्गे वा अलुग्विधीयते ॥ एवं पूर्वोक्तकाले गच्छति
इत्यादिष्वपि ॥ यत् पूर्वोक्ते भवेत् तस्मिन् यतने इत्यर्थे टुः टुल् वा तुट् च । प्राग्वह्यलुक्
प्रसङ्गे विभाषा अलुक् ॥ सर्वत्र बाह्यमर्थमपेक्ष्य सप्तमी सम्बध्यते ॥

८७६ । शयवासवासिष्वकान्तात् ॥ ६।३।१८ ॥

दी— । खेशयः—खशयः । ग्रामेवासः—ग्रामवासः । ग्रामेवासी—ग्राम-
वासी । हलदन्तादित्येव—भूमिशयः ।

The सप्तमी is optionally retained after words that do not mean some stage of time if the उत्तरपद is शय, वास or वासिन् । Thus खेशयः &c. The सप्तमी has to be after हलन्त or अदन्त words. Witness भूमि &c. which drops सप्तमी ।

मित— । कालवाचकवर्जितात् हलदन्तात् शब्दात् या सप्तमी तस्या वा
अलुग्नभवति शयशब्दे, वासशब्दे, वासिन्शब्दे च उत्तरपदे ॥

दी— । “अपो योनियन्मनुषु” (वार्त्तिक) । अप्सु योनिस्तुपत्तिर्यस्य
सः अप्सुयोनिः । अप्सु भवः अप्सव्यः । अप्सुमन्तौ आज्यभागौ ।

The सप्तमी after अप् is retained when योनि is the उत्तरपद or यत्
or मनुप् has to be attached. Thus अप्सु &c ; अप्सव्यः growing in
water ; अप्सु &c., two shares of sacrificial offerings dedicated by
pronouncing the word अप्सु ।

मित— । ‘अपः’ अप्शब्दादित्यर्थः । इह अप्शब्दस्य अर्थः अप्रधानम् । तेन
‘अज्ञाः’ इति नोक्तम् । शब्दप्रधानत्वादिकवचनम् ॥ अप्शब्दात् परा या सप्तमी तस्य
नित्यलुक् योनिशब्दे उत्तरपदे, यति, मनुपि च कर्त्तव्ये ॥ अप्सव्य इति दिगादियत् ।
“ओर्गुणः” (८४७—६।४।१४६) इति गुणः । “वान्ति यि—” (३३—६।१।७८)
इत्यादिशब्दः ॥ ‘अप्सु’ इत्यनुकरणशब्दः एतयोरेषि इति अप्सुमन्तौ । ययोराज्यभागयोः
प्रयुज्यमाने मन्त्रे ‘अप्सु’ इत्युच्चार्यते तौ इत्यर्थः । इह अनुकरणशब्दत्वात् सप्तम्या लुक् नैव

प्राप्नोति इति व्यर्थं वचनम् । अत इह 'मतिषु' इति युक्ततरः पाठः—असु मतिरस्य असुमतिः ॥ इह 'विभाषा' इति न सम्बध्यते ॥

६७७ । नेन्सिद्धवधातिषु च ॥ ६।३।१८ ॥

दी— । इञन्तादिषु सप्तम्या अलुक् न । स्थण्डिलशायी । साङ्काश्य-
सिद्धः । चक्रवद्धः ।

The सप्तमी is not retained when सिद्ध, or some word with इन् attached, or some derivative of the root वन्ध is the उत्तरपद । Thus स्थण्डिल &c., sleeping on sacrificial ground ; साङ्काश्य &c., attained salvation in the forest Sāmkāśya ; चक्र &c., tied to a wheel.

मित— । तत्पुरुषे इञन्ते, सिद्धशब्दे, वन्धधातुजे च शब्दे उत्तरपदे सप्तम्या अलुक् न ॥ इह चक्रवन्ध इत्यपपाठः । घञन्तस्य वन्ध-शब्दस्य तत्पुरुषे विकल्प उक्तः । अन्यस्य वन्धशब्दस्य विषये अलुक् प्राप्तिर्नास्ति कुतो निषेधः ? चक्रे वद्ध इति “साधनं कृता” इति भाष्योक्तेः समासः, सुप् सुपा वा ॥ “तत्पुरुषे कृति—” (६७२) इत्यनन्तरस्यायं निषेधः, न तु “अमूर्द्ध—” (६७०) इत्यस्यापि, व्यवहितत्वात्तस्य ॥

६७८ । स्थे च भाषायाम् ॥ ६।३।२० ॥

दी— । सप्तम्या अलुक् न । समस्थः । ‘भाषायाम्’ किम् ? कृष्णोऽ-
स्याखरेष्ठः ।

The सप्तमी is not retained in ordinary lay writings when स्थ is the उत्तरपद । Thus समस्थः lying easy. Why say भाषायाम् ? Witness in the Vedas आखरेष्ठ, with the सप्तमी retained, in कृष्णः &c.—his charioteer is dark.

मित— । तत्पुरुषे स्थशब्दे उत्तरपदे भाषायां सप्तम्या अलुक् न ॥ कथं तर्हि “कण्ठे स्थः कालोऽस्य” इति “अनेकम्—” (८३०—२।२।२४) इत्यत्र भाष्ये प्रयोगः ?

“अमूर्ध्वस्तकात्—” (८७०) इत्यस्य तु नायं निषेधः इत्युक्तं प्राक् अतः कण्ठेस्य इति भविष्यति ॥ आखरः अन्धशाला । तस्मिन्निष्ठतीति आखरेष्ठः सारथिः ॥

८७८ । षष्ठ्या आक्रोशे ॥ ६।३।२१ ॥

दी— । चौरस्य कुलम् । ‘आक्रोशे’ किम् ? ब्राह्मणकुलम् ।

षष्ठी is retained when an उत्तरपद follows if abuse is meant by the compound. Thus चौरस्यकुलम्, a thief's house. Why आक्रोशे ? Witness ब्राह्मण etc., the house of a Brāhmana.

नित— । ‘अलुगुत्तरपदे’ इत्यस्ति । आक्रोशी गालिः । षष्ठ्या अलुक् उत्तरपदे परे आक्रोशे गम्यमाने इत्यर्थः ॥

दी— । “वाग्दिकृपश्यद्भयो युक्तिदण्डहरेषु” (वाचिक) । वाचो-युक्तिः । दिशोदण्डः । पश्यतोहरः ।

षष्ठी after वाच्, दिश्, पश्यत् is retained when युक्ति, दण्ड, हर respectively are the उत्तरपद । Thus वाचोयुक्तिः, reason for a statement ; दिश्, etc., punishment of a whole quarter ; पश्यतः etc., one that will rob before one's eyes.

नित— । वाच्, दिश्, पश्यत् इत्येतेभ्यः परा या षष्ठी तस्या अलुक् यथाक्रमं युक्ति, दण्ड, हर इत्येतेषु उत्तरपदेषु इत्यर्थः ॥ वाचः प्रयुक्तस्य वाक्यस्य युक्तिः न्यायः वाक्यसमर्थनमित्यर्थः । षष्ठी शेषे ॥ दिश्, लक्षण्या दिग्विशेषवासिनां सर्वेषां दण्डः दण्डनम् । कर्मणि कथीगा षष्ठी ॥ पश्यतः पश्यन्तमनादृत्य हरः मीषकः । “षष्ठी चानादरे” (६३५—२।३।३८) इति षष्ठी । सुप्सुपेति समासः ॥

दी— । “आमुष्यायणामुष्यपुलिकासुष्यकुलिकेति च” (वाचिक) । अमुष्य अपत्यम् आमुष्यायणः । नडादित्वात् फक् (११०१) ॥ अमुष्य-पुलस्य भाव आमुष्यपुलिका । मनोज्ञादित्वात् वुञ् (१७६८) ॥ एवमासुष्य-कुलिका ॥

The षष्ठी is retained by निपातन in आमुष्यायण, आमुष्यपुत्रिका, आमुष्यकुलिका । Thus आमुष्यायण means 'son of the gentleman yonder.' फक् (आयन) is the affix here because अमुष्य is of the नडादि class. आमुष्यपुत्रिका means 'the plight of the son of the gentleman yonder' ; the affix is वुज् (अक) in the feminine attached to अमुष्यकुल which is of the मनीज्ञादि class. Similarly आमुष्यकुलिका, 'the plight of the line or house of the gentleman yonder.'

मित—। आमुष्यायण, आमुष्यपुत्रिका, आमुष्यकुलिका इति त्रीणि अलुप्त षष्ठीकानि निपात्यन्ते ॥ अमुष्य इति नडादिषु पठ्यते । अमुष्य अपत्यमिति फकि षष्ठा लोपे प्राप्ते अनेन अलुक् ॥ अमुष्यपुत्र, अमुष्यकुल, इति मनीज्ञादिषु पाठः । वुजि कृते षष्ठा अलुकि आमुष्यपुत्रक, आमुष्यकुलक इति । स्त्रियां टापि आमुष्यपुत्रिका, आमुष्यकुलिका ॥ अमुष्य, अमुष्यपुत्र, अमुष्यकुल इति गणे पाठादेव षष्ठा अलुक् ज्ञायते । इह वार्तिके तस्यैव ज्ञापितस्यार्थस्य अनुवादः न हि अपूर्वं किञ्चिद्विधोयते ॥

दी—। “देवानांप्रिय इति च मूर्खे” (वार्तिक) । अन्यत्र देवप्रियः ।

The compound word देवानांप्रियः, idol of fools, retains the षष्ठी to mean a dullard ; elsewhere देवप्रियः, beloved of the gods, with the षष्ठी dropped.

मित—। देव इति मूर्खपर्थ्यायोऽपि इति केयटानुसारतो नागेशः । देवानां मूर्खाणां प्रियः देवानांप्रियः ॥ अन्यत्र देवशब्दस्य देवतार्थत्वे देवानां प्रियः देवप्रियः ॥

दी—। “शेषपुच्छलाङ्गूलेषु शुनः” (वार्तिक) । शुनःशेषः । शुनःपुच्छः । शुनोलाङ्गूलः ।

The षष्ठी after शुन् is retained when शेष, पुच्छ, or लाङ्गूल is the उत्तरपद । Thus शुनःशेष, having the generative organ formed like that of the dog ; शुनः etc., having a tail like that of the dog.

मित—। शुन्-शब्दात् परा या षष्ठी तस्या अलुग्भवति शेषशब्दे पुच्छशब्दे

लाङ्गूलशब्दे च उत्तरपदे ॥ शुनः शेषमिव उपस्य इव शेषस्य, शुनः पुच्छमिव पुच्छस्य, शुनी लाङ्गूलमिव लाङ्गूलस्य इत्यादि विग्रहः ॥ 'शेष' इति 'शेषस्' इति च शेषशब्दस्य अर्थे दृश्यते ॥ ऋषिर्विशिष्यामिताः संज्ञा इति हरदत्तः ॥

दी— । “दिवश्च दासे” (वास्तिक) । दिवोदासः ।

The षष्ठी after दिव् is retained when दास is the उत्तरपद । Thus दिवोदास which is a proper name.

मित— । दिवोदास इति संज्ञाशब्दः । अवयवार्थे इह नास्ति ॥

६८० । पुत्रेऽन्यतरस्याम् ॥ ६।३।२२ ॥

दी— । पष्ठ्याः पुले परे अलुक्वा निन्दायाम् । दास्याःपुत्रः— दासीपुत्रः । 'निन्दायाम्' किम् ? ब्राह्मणीपुत्रः ।

The षष्ठी is retained when पुत्र is the उत्तरपद and the compound implies abuse. Thus दास्याः etc., son of a serf (harlot). Why say निन्दायाम् ? Witness ब्राह्मणी etc. which drops the षष्ठी because it states a fact.

मित— । 'आक्रोशि' इत्यनुवर्त्तते । तदाह 'निन्दायाम्' इति ॥ दास्याः पुत्रः इति निन्दाभावः न हि तत्त्वतोऽसौ दासीगर्भजातः ॥ ब्राह्मणीपुत्र इति तु तत्त्वकथनम् ॥

६८१ । ऋतो विद्यायोनिसम्बन्धेभ्यः ॥ ६।३।२३ ॥

दी— । विद्यासम्बन्धयोनिसम्बन्धवाचिन ऋदन्तात् पष्ठ्या अलुक् । होतुरन्तेवासी । होतुःपुत्रः । पितुरन्तेवासी । पितुःपुत्रः ।

The षष्ठी after a ऋदन्त word implying relationship through study or marriage is retained when an उत्तरपद follows. Thus होतुः etc. disciple of the *Hotri* ; होतुः etc. son of the *Hotri* ; पितुः etc., disciple of the father ; पितुः etc., son of his father.

मित—। विद्या च यीनिश्च ताभ्यां सम्बन्धः विद्यायीनिसम्बन्धः। तस्मात्। एतच्च 'ऋतः' इत्यस्य विशेषणम्। बहुवचनं सौतम्। तदाह 'सम्बन्धवाचिनः' इत्येकवचनेन ॥ उदाहरणानि उपरिष्ठाद्वाख्यास्यन्ते ॥

दी—। “विद्यायीनिसम्बन्धेभ्यस्तत्पूर्वोत्तरपदग्रहणम्” (वार्त्तिक)। नेह—होतृधनम्।

In विद्यायीनिसम्बन्ध above, the relation is to be taken as existing in both पूर्वपद and उत्तरपद of the compound. Thus the अलुक् does not operate in होतृधनम् where धन implies neither विद्यासम्बन्ध nor यीनिसम्बन्ध।

मित—। 'उत्तरपदे' इत्यस्ति। तेन समास आक्षिप्यते। विद्यायीनिसम्बन्धेभ्य इत्युक्तम्। तत्र 'तस्य' समासस्य 'पूर्वपदग्रहणम् उत्तरपदग्रहणञ्च' कर्तव्यम्। समासे यदा पूर्वोत्तरपदाभ्यां विद्यासम्बन्धं यीनिसम्बन्धञ्च विना अन्यः सम्बन्धो न प्रतीयते तदैवायमलुक् प्रवर्तते नान्यथा इति फलितम्। तदत्र चत्वारः पक्षाः—पूर्वपदं विद्यासम्बन्धवाचि, उत्तरपदं विद्यासम्बन्धवाचि यीनिसम्बन्धवाचि वा इति द्वौ। पूर्वपदं यीनिसम्बन्धवाचि, उत्तरपदं विद्यासम्बन्धं यीनिसम्बन्धं वा कथयति इति चापरी द्वौ ॥ ततः 'होतुरन्तेवासी' इति विद्यासम्बन्धवाची होतृशब्दः, तथा च अन्तेवासी इति। होतुःपुनः इत्यत्र तु पुनश्चो यीनिसम्बन्धवाची। एवम् यीनिसम्बन्धवाचिनः पितृशब्दस्य विद्यासम्बन्धवाचिना अन्तेवासिशब्देन समासः यीनिसम्बन्धवाचिना पुनश्चो न च ॥ धनशब्दस्तु न विद्यासम्बन्धं नापि यीनिसम्बन्धमभिधत्ते तदनेन समासे षष्ठा लुगेव ॥ पूर्वोत्तरपदग्रहणं विद्यायीनिसम्बन्धेभ्य इत्यत्रैव न तु 'ऋतः' इत्यत्रापि। तथा च वीदाहृतम् ॥ नित्योऽयं विधिः उत्तरत्र विभाषाग्रहणात् ॥

८८२। विभाषा स्वसृपत्योः ॥ ६।३।२४ ॥

दी—। ऋदन्तात् षष्ठ्या अलुक्वा स्वसृपत्त्योः परयोः।

The षष्ठी after a ऋदन्त word is optionally retained when स्वसृ

or पति is the उत्तरपद । Hence with the exposition मातुः स्वसा we have the option to drop or not to drop the षष्ठी । If the षष्ठी is retained, we look forward—

मित— । स्वसृशब्दे पतिशब्दे वा उत्तरपदे विद्यार्थानिसम्बन्धवाचिनः षट्पदान्तु या षष्ठी तस्या विभाषा अलुक् भवति । मातुः स्वसा इति विग्रहे षष्ठा अलुकि—

६८३ । मातुःपितुर्भ्यामन्यतरस्याम् ॥ ८।३।८५ ॥

दी— । आभ्यां स्वसुः सस्य पो वा स्यात् समासे । मातुःष्वसा—
मातुःस्वसा । पितुःष्वसा—पितुःस्वसा । लुक्पक्षे तु—

In a compound the स of स्वसृ coming after मातुः or पितुः is optionally changed into ष । Thus मातुः etc., mother's sister ; पितुः etc., father's sister. If however the षष्ठी is elided, we look further forward—

मित— । 'मातुः' 'पितुः' इति षष्ठात्पदानुकरणम् । अनुकरणानामपि प्राति-
पदिकत्वमस्ति अर्थवत्त्वात् । मातुश्च पितुश्च मातुःपितुरौ । ताभ्याम् ॥ 'स्वसा' इति पूर्वसूत्रादनुवर्तते षष्ठा च विपरिणम्यते । यद्वा षष्ठाये इयं प्रथमा । 'सस्य षः' इत्यस्ति 'समासे' इति च । तदाह 'आभ्यां स्वसुः' इत्यादि ॥ "सात्पदादौः" (२१२३—८।३।१११) इति निषेधस्यापवादः ॥

६८४ । मातृपितृभ्यां स्वसा ॥ ८।३।८४ ॥

दी— । आभ्यां परस्य स्वसुः सस्य षः स्यात् समासे । मातृष्वसा ।
पितृष्वसा । असमासे तु—मातुः स्वसा, पितुः स्वसा ।

In a compound the स of स्वसृ becomes ष when after मातृ or पितृ । Thus मातृ etc. But the स is not changed when not in a compound, thus मातुः etc.

मित— । 'मातृ' 'पितृ' इति समासगतस्वरूपस्यानुकरणम् । तेन नानङ् ।

माह च पितृ च माहपितृणी । ताभ्याम् ॥ 'खसा' इति षष्ठ्यर्थे प्रथमा ॥ "सात्पदादौः" (२१२३—८३।१११) इति निषेधस्यापवादः । स च समास एव । तेन असमासि नैव षत्वम्—मातुः खसा, पितुः खसा ॥ ननु 'माह' 'पितृ' इति रूपानुकरणम् । असमासि तद्रूपाभावादेव षत्वप्राप्तिर्नास्ति, तत् कथमिदं 'प्रत्युदाहरणं भवति ? सत्यं, परं प्रत्युदाहरणमेतत् सूत्रद्वयसम्यग्भिलक्ष्य उपस्थाप्यते । पूर्वसूत्रात् वैकल्पिकं षत्वं प्राप्नोति तदसमासेन वार्यते ॥

अथ समासाश्रयविधयः ।

६८५ । धरूपकल्पचेलङ्ब्रुवगोत्रमतहतेषु ङ्योऽनेकाचो

ङ्गस्वः ॥ ६।३।४३ ॥

दी—भाषितपुंस्कात् यो ङी तदन्तस्यानेकाचो ह्रस्वः स्यात् धरूप-
कल्पप्रत्ययेषु परेषु, चेलडादिषु चोत्तरपदेषु । ब्राह्मणितरा । ब्राह्मणितमा ।
ब्राह्मणिरूपा । ब्राह्मणिकल्पा । ब्राह्मणिचेली । ब्राह्मणिब्रुवा । ब्राह्मणि-
गोत्रा । इत्यादि । ब्रूजः पचाद्यचि वच्यादेशगुणयोरभावोऽपि निपात्यते ।
चेलडादीनि वृत्तिविषये कुतसनवाचीति । तैः "कुत्सितानि कुत्सनैः"
(७३२—२।१।५३) इति समासः । 'ङ्यः' किम् ? दत्तातरा । 'भाषित-
पुंस्कात्' किम् ? आमलकीतरा । कुवलीतरा ।

The feminine affix ङी coming after a भाषितपुंस्कात् word of more than one syllable is shortened when any of the affixes च, रूप, कल्प is attached ; also when any of चेलङ्, ब्रुव, गोत्र, मत, हत is the उत्तरपद । Thus ब्राह्मणितरा, an eminent Brāhmanī ; ब्राह्मणितमा, pre-eminently a Brāhmanī ; ब्राह्मणिरूपा, a good Brāhmanī ; ब्राह्मणिकल्पा, very much like a Brāhmanī ; ब्राह्मणिचेली, a wicked Brāhmanī ; ब्राह्मणिब्रुवा, a so-called Brāhmanī ; ब्राह्मणिगोत्रा, kin of

a Brāhmanī ; ब्राह्मणिमता, believed to be a Brāhmanī ; ब्राह्मणिहता, a wretched Brāhmanī. In ब्रुव we have वच् attached to ब्रू as is seen after पचादि roots. But ब्रू does not become वच्, nor does its ऊ become औ by गुण ; and we get ब्रुव instead of ब्रव । All this is by निपातन in this very rule. चेलट् and the rest, when उत्तरपद in a compound, imply 'deprecation' (कुत्सा) and are compounded by the rule "कुत्सितानि—" (732). Why say डः ? Witness दत्तातरा which does not become दत्ततरा । Why say भाषितपुंस्कात् ? Witness आमलकीतरा, a well-developed Amalaki tree ; कुवलीतरा, a well-developed plum tree.

सित— । 'डः' इति डीशब्दस्य षष्ठा एकवचने रूपम् । अस्य च 'अनेकाचः' इति विशेषणम् । केवलस्तु डी एकाजेव तेन 'डी' इति डङ्गन्ती गृह्यते ॥ "भियाः पुं वत्—" (८३१—६।३।३४) इत्यतो 'भाषितपुंस्कात्' इत्यनुवर्तते ॥ 'उत्तरपद' इत्यधिक्रियते । घट्टपक्षान्याः प्रत्ययाः । उत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिर्नास्ति (८८८) इतीह घादय एव गृह्यन्ते न तदन्ताः । तदाह 'प्रत्ययेषु परेषु' न प्रत्ययान्तेषु परेषु इति ॥ चेलट् इति टित् डीवर्थः । चेलौ कुत्सिता । चेलौ ब्राह्मणौ इति कर्मधारये "कुत्सितानि—" (७३२—२।१।५३) इति ब्राह्मणौशब्दस्य पूर्वनिपातः । ब्राह्मणौचेलौ इति प्राप्ते "पुं वत् कर्मधारय—" (७४६—६।३।४२) इति पुं वद्भावः क्रियताम् अनेन वा ऋक्सः । परत्वात् पुं वद्भावं बाधित्वा ऋक्स एव प्रवर्तते—ब्राह्मणिचेलौ ॥ एवं ब्रुवा ब्राह्मणौ, गीवा ब्राह्मणौ, मता ब्राह्मणौ, हता ब्राह्मणौ इत्यादिष्वपि ॥ 'वृत्तिविषये कुत्सनवाचीनि' इत्यस्य वृत्तावेव कुत्सा वाक्ये कुत्सा नास्ति इत्यर्थः । तत् स्वपदविग्रहं परिहृत्य 'कुत्सिता ब्राह्मणौ इत्यर्थे' एतावदेव वक्तुमुचितं प्रतिभाति ॥ दत्तातरा इत्यत्र डी नास्ति तेन ऋस्वी न । "तसिलादिषु—" इति पुं वदपि न "संज्ञा-पूरण्योश्च" (८३८—६।३।३८) इति निषेधात् । आमलकीशब्दो भाषितपुंस्क एव इति भाष्याशयः । तत् कुवलीतरा इति द्वितीयमुदाहरणमुपन्यस्तम् ॥

८८६ । नद्याः शेषस्यान्यतरस्याम् ॥ ६।३।४४ ॥

दी— । अद्यन्तनद्याः ड्यन्तस्य एकाचश्च घादिषु ह्रस्वो वा स्यात् ।
ब्रह्मबन्धुतरा—ब्रह्मवन्धुतरा । स्त्रितरा—स्त्रीतरा ।

Words technically known as नदी, other than those mentioned in the previous rule, optionally become shortened when च etc., follow. Thus ब्रह्म etc., a close female relation of a Brāhmana ; स्त्रि etc., very much a woman.

मित—। 'घरूप—' इत्यनुवर्तते 'ऋस्।' इति च । 'शेषस्' पूर्वसूतीका-
दन्वस्य 'नद्याः' नदीसंज्ञकस्य शब्दस्य 'अन्तरस्यां' विभाषया 'ऋस्।' स्यात् चादिषु
परे इत्यर्थः ॥ पूर्वसूते ङग्रन्तेषु नदीशब्देषु ये अनेकाचः त एवीक्षाः । तत् अङग्रन्ती
नदीशब्दः शिष्यते, ङग्रन्तश्च एकाच् । तदाह 'अङग्रन्त—' इत्यादि ॥ 'ब्रह्मवन्सू' इति
अङग्रन्तनद्या उदाहरणम् । 'स्त्री' इति ङग्रन्त एकाच् नदीशब्दः ॥ 'स्त्री' इति
नित्यस्त्रीवाचकत्वात् न भाषितपुंस्त्वम् । सूत्रेऽस्मिन् 'भाषितपुंस्त्वात्' इति न सम्बध्यते
तत इदमुदाहरणम् ॥

दी—। “कृञ्ग्रन्था न” (वार्तिक) । लक्ष्मीतरा ।

A word rendered a नदी by some कृत् affix does not become shortened when च etc., follow. Thus लक्ष्मीतरा, very much like Lakshmi.

मित—। येषां कृत्प्रत्ययेन कृता नदीसंज्ञा न स्त्रीप्रत्ययेन तेषां चादिषु न
ऋस् ॥ 'लक्ष्मी' इति तु लक्षयति पुमांसमिति विग्रहे “लक्ष्मेर्मुट् च” (७० ३।१६०)
इत्यौषादिकम् ईप्रत्ययान्तं न ङग्रन्तम् । अङग्रन्तत्वात् वैकल्पिको ऋस्ः प्राप्तः अनेन
प्रतिषिध्यते ॥ एवम् अवी तन्वी इत्यादिषु च ॥

६८७ । उगितश्च ॥ ६।३।४५ ॥

दी—। उगितः परा या नदी तदन्तस्य चादिषु ह्रस्वो वा स्यात् ।
विदुषितरा । ह्रस्वाभावपक्षे तु “तसिलार्दिषु—” (८३६—६।३।३५) इति
पुंवत् । विद्वत्तरा । वृत्त्यादिषु विदुषीतरा इत्यप्युदाहृतम् । तन्निर्मूलम् ।

A word rendered a नदी by some affix attached to what has dropped उ, च or लृ in its formation, will optionally shorten

its final when व etc., follow. Thus विदुषि etc., a very learned woman. Here, in the alternative when there is no shortening, there will 'be पुंवङ्गाव by "तस्मिन्नादिषु—" (४३६) ; hence विदितरा also. The Vritti etc., quote a third form विदुषीतरा but there is no authority for it.

मित—। 'उक्' इति उवर्णस्य ऋवर्णस्य लुवर्णस्य च संज्ञा । उक् इत् अस्मात् उगित् । तस्मात् । गन्तमानपरश्चर्योगे पञ्चमी । 'नद्याः' इति षष्ठान्तमनुवर्तते 'अन्यतरस्याम्' इति च । उगितो नद्याः अन्यतरस्यां ऋस्वी चादिषु इत्यन्वयः ॥ 'नदी' इति ईदूतौ वर्णा इति पञ्चमाश्रित्य आह 'या नदी तदन्तस्य' इति, न्दियां विहितो व ई-प्रत्यय ऊ-प्रत्ययश्च तदन्तस्य इत्यर्थः । कस्मात् स विहित इत्याकाङ्क्षायामाह 'उगितः परा या नदी' इति, उगिच्छ्रद्धाविहित ईकारोकारात्मको यः स्यादर्थः प्रत्यय इत्यर्थः ॥ पूर्वसूत्रे तु ईदूदन्त एव नदी न तु ईदूदन्तमात्रम् ॥ तस्मिन् पञ्चे इह 'उगितः' इति षष्ठान्तं 'नद्याः' इत्यस्य विशेषणम् । उगितो नद्या अन्यतरस्यां ऋस्व इति च सुगमोऽन्वयः । तदेवं सूत्रीपातमपि ईदूदन्तपञ्चमुपेत्य सुखञ्च व्याख्यानमनादृत्य यत् ईदूदन्तपञ्च आद्रियते कष्टञ्च व्याख्यानं क्रियते, प्रौढिमात्रं किल तत् वैचित्र्यायै वा स्यात् ॥ वेत्ति इति विद्वान् । "विदेः शतुर्वसुः" (३१०५—७.१।३६) इति वसुप्रत्ययः । स च उगित् । तत्सम्बन्धात् विदस् इत्युपगित् । न्दियां डौपि विदुषीति 'उगितः परा या नदी तदन्तम्' । तेन तरपि ऋस्वविकल्पः । ऋस्वपञ्चे विदुषीतरा ॥ यदा न ऋस्वः तदा "घरूप—" (८८५) इत्यनेन कृतात् विप्रतिषेधान्मुक्तः निर्वाधः "तस्मिन्नादिषु—" (८३६) इति सूक्तोः पुंवङ्गावः । तेन विदितरा ॥ 'निर्मूलम्' भाष्यादिषु प्रमाणग्रन्थेषु अदृष्टमित्यर्थः ॥ ईदूदन्तो नदी इति पञ्चे वसुप्रत्ययसम्बन्धात् यथा विदस् इत्युगित् तथा विदुषी इत्यपि । शेषं प्राग्वत् ॥

८८८ । हृदयस्य हृल्लेखयदण्लासेषु ॥ ६।३।५ ॥

दी—। हृदयं लिखतीति हृल्लेखः । हृदयस्य प्रियं हृद्यम् । हृदयस्येदं हार्दम् । हृल्लासः । 'लेख' इत्यणश्रान्तस्य ग्रहणम्, घञि तु हृदयलेखः । लेखग्रहणं ज्ञापकम् "उत्तरपदाधिकारे तदन्तविधिर्नास्ति" इति ।

हृदय becomes हृद् when लेख and लास are उत्तरपद and when the affixes यत् and अण् are attached. Thus हृल्लेख, one who scratches his chest, has changed हृदय into हृद् । Similarly हृद्य, to heart's liking, with यत् attached ; हार्दं, belonging to the heart, when अण् is attached ; हृल्लास, palpitation of the heart, when लास follows. Here लेख is supposed to be the form when the क्त affix अण् is attached with हृदय as उपपद ; hence with घञ् the form is हृदयलेख without the substitution of हृद् । But as अण् is mentioned in the rule separately this will include अस्मन्त words also—both क्त and तद्धित—by तदन्तविधि, consequently the mention of लेख with अण् becomes superfluous. Thus the inference is—In the section on उत्तरपद, affixes mentioned do not include words ending in those affixes.

मित— । हृदयशब्दस्य 'हृद्' इत्ययमादिशो भवति लेख, यत्, अण्, लास, इत्येतेषु परतः ॥ अण् इति क्त तद्धितश्च । 'लेख' इति कृदणो यङ्णम् अभियुक्तैस्तथैव व्याख्यानात् । तदाह 'हृदयम्' इत्यादि । कर्मोपपदे अण् । हार्दम् इति तद्धितोऽण् ॥ हृदयम् इति तद्धितो यत् ॥ ननु 'हृद्' इति प्रकृत्यन्तरमस्ति हृदयपर्यायः । तेनैव सिद्धे किमनेन हृदादिशेन ? उच्यते—हृदादिशो 'हृदयलेख' इत्यादिर्निवृत्त्यर्थम् । हृदयं लिखति इत्यादिवाक्ये 'हृदयलेखः' इत्यादि नाभूदिति । किं तर्हि हृदयलेख इत्यसाधुरेव ? वादमसाधुर्यदि हृदयं लिखतीति विग्रहः क्रियते । अस्मिन्सु विग्रहे 'अण्' एव नान्यः प्रत्ययः । यदा पुनर्लेखनं लेखः, लिख्यते अनेन वा करणेन, इति घञ् तदा भवत्येव हृदयस्य लेखः हृदयलेख इति । परमर्थो भिद्यते—अण् कर्त्ता उच्यते घञा तु भावः कर्तृव्यतिरिक्तं वा कारकम् ॥ भवतु, उक्त एव अण् सूत्रे, तत् तदन्तविधिना एव अस्मन्तो लेखशब्दो लभ्यते किं तस्य पृथग्यङ्णम् ? अस्मादेव पृथग्यङ्णदादनुमीयते "उत्तरपदाधिकारि—" इत्यादि ॥

८८८ । वा शोकथज्जोगेषु ॥ ६।३।५१ ॥

दी— । हृच्छोकः—हृदयशोकः । सौहार्दम्—सौहृदयम् । हृद्रोगः—हृदयरोगः । हृदयशब्दपर्यायो हृच्छब्दोऽस्ति । तेन सिद्धे प्रपञ्चार्थमिदम् ।

The substitution of हृद् is optional when शोक, व्यज् or रोग follows. Thus हृच्छोकः etc., the heart's grief; सौहार्दम् etc., goodness of heart; हृद्रोगः etc., heart-disease. The purpose of the substitution is served by the independent word हृद् which means the same as हृदय, hence the substitution is only to illustrate diversity of derivation.

मित—। 'हृदयस्य हृद्' इत्यस्ति । 'शोक' इति 'रोग' इति चीत्तरदम् । 'व्यज्' इति प्रत्ययः ॥ हृदयस्य शोकः हृदयस्य रोग इति विग्रहः ॥ शोभनं हृदयमस्य सुहृदयः उदार इत्यर्थः । तस्य भाव इति ब्राह्मणादिष्वजि सुहृदय व्यज् इति स्थिते हृद्भावे सुहृद् व्यज् । "हृद्भगसिन्धुने—" (११३३—७।३।१८) इत्युभयपदवद्भौ सौहार्दम् उदारता । अकृते हृद्भावे तु सुहृदय व्यज् इति स्थिते "यस्येति च" (३११—६।३।१४८) इति लोपि सौहृदयम् ॥ एवञ्च अणि सौहार्दमिति ॥ इदं "हृदादेश्च पक्षे हृद्भगसिन्धुने पूर्वपदस्य चत्युभयपदवद्भिः" इति वदतां वृत्तिकृतामसुरोष्वात् । वस्तुतस्तु एष व्यजि अणि च यो हृद् हृदयस्य, लाक्षणिकः सः । "लक्षणाप्रतिपदीकृतयोः प्रतिपदीकृत्येव" (परिभाषा) इति लाक्षणिकस्य हृच्छब्दस्य "हृद्भग—" इत्यत्र ग्रहणं न भविष्यति । तेन उत्तरपदवद्भेरभावात् अणि सौहृदम् व्यजि सौहृदम् इत्येव, न हि सौहार्दम् इति सौहार्दमिति च ॥ "सुहृदुर्हृदौ—" (८८८—५।३।१५०) इति निपातिते सुहृच्छब्दे यो हृद् सोऽपि लाक्षणिक एव, तस्यापि उत्तरपदवद्भौ न ग्रहणम् । अथोच्यते सुहृदिति लाक्षणिकं न हृदिति, तदा सुहृदित्यस्य अर्थवत्त्वेऽपि केवलं हृदिति नार्थवत् । किञ्च "हृद्भग—" इत्यत्र "अर्थवद्ग्रहणे नानर्थक्यम्" (परिभाषा) इति कृत्वा अनर्थकस्य हृच्छब्दस्य ग्रहणं न भविष्यति । तत् प्राग्वदेव उत्तरपदवद्भेरभावः ॥ तथा सति हृदयशब्देन समानार्थो यो हृच्छब्दत्वेन समासे सुहृदिति स्थिते अणि व्यजि च सौहार्दम् सौहार्दमिति च ॥ तदेष निष्कर्षः—अणि हृद्भावे सौहृदमिति व्यजि सौहृदमिति च । प्रकृत्यन्तरं यो 'हृद्' स तु न अणि न वा व्यजि हृद्, ततः सौहार्दमिति सौहार्दमिति च । एतदेव गूढमुक्तं काव्यालङ्कार-सूत्रवृत्तौ वामनेन "अनणि हृद्भावात्" इति । एवञ्च कृत्वा युवादिगणे ब्राह्मणादिमणे

च सुहृत्सुहृदयशब्दयोरुभयोरपि पाठः सङ्गच्छते । आद्यात् सौहार्दसौहार्द्यौ, द्वितीयात् सौहृदसौहृद्यौ भवतः । अन्यतरग्रहणाभावे शब्दव्यहानिः प्रसज्यते ॥

८८० । पादस्य पदाज्यातिगोपहतेषु ॥ ६।३।५२ ॥

दी— । एषत्तरपदेषु पादस्य 'पद' इत्यदन्त आदेशः स्यात् । पादाभ्यामजतीति पदाजिः । पदातिः । "अज्यतिभ्यां पादे च" [? "अज्यतिभ्याञ्च" (उ० ४।१३०), "पादे च" (उ० ४।१३१)] इति इण् (? इज्) प्रत्ययः । अजेर्व्यभावो निपातनात् । पदगः । पदोपहतः ।

पाद becomes पद when आजि, आति, ग or उपहत follows as उत्तरपद । The substitute is अदन्त । Thus पदाजि etc. a foot-passenger. The affix is इज् by the उणादि rule "पादे च"—Also when पाद is the उपपद । This has to be taken along with the previous rule "अज्यतिभ्याञ्च"—इज् is attached to अज and अत also. अज does not become वी by निपातन in "पादस्य—" (११०). Also पदग, travelling on foot ; पदी etc., struck with the feet.

मित— । आजि, आति, ग, उपहत इत्येतेषु उत्तरपदेषु पादशब्दस्य 'पद' इत्यदन्त आदेशः स्यात् ॥ सूत्रे 'पद' इति लुप्तप्रथमानाम् । तदाह 'अदन्त आदेशः' इति । तत्र लिङ्गम् उत्तरसूत्रे 'पद' इत्यादेशान्तरकारणम् । यदि इहापि दान्त आदेशः स्यात् तदा उत्तरत्र "यत्यतदर्थे" इत्येव सूचयेत् । किञ्च 'पदगः' 'पदोपहतः' इति न सिध्येत् ॥ पद अज इज् इति पदाजिः । अस्मिन्नेव सूत्रे 'आजि' इति निपातनात् अजेर्वीभावो न ॥ इह उणादिषु "अज्यतिभ्यां पादे च" इति सूत्रं नोपलभ्यते । मुद्रितेषु पुस्तकेषु "अज्यतिभ्याञ्च" "पादे च" इति द्वे सूत्रे प्रत्ययश्च इज्, न इण् ॥

८८१ । पदं यत्यतदर्थे ॥ ६।३।५३ ॥

दी— । पादस्य पदं स्यात् अतदर्थे यति परे । पादौ विध्यन्ति पद्याः शर्कराः । 'अतदर्थे' किम् ? पादार्थमुदकं पाद्यम् । "पादाघाभ्याञ्च" (२०६३—५।४।२५) इति यत् ।

पाद becomes पद when यत् not implying तादर्थ्य follows. Thus पदाः etc.—sugar hurting the feet when trod upon, so big are the crystals. Why say चतुर्था ? Witness पादम् etc., water for the feet, which does not take the substitute because यत् implies तादर्थ्य । The यत् is by the rule “पादार्था—” (२०९३).

मित— । पदिति दाक्षिण्यमादेशः । पदाः शर्कराः इत्यत्र “विध्यत्यधनुषा” (१६३५—४१४८३) इति यत् ॥

दी— । “इके चरतावुपसंख्यानम्” (वार्त्तिक) । पादाभ्यां चरति पदिकः । पर्पादित्वात् (१५५८) छन् ।

The substitute has to be noted when the affix इक follows in the sense चरति, walks. Thus पदिक, walks on foot ; the affix is छन् (इक) because पाद is of the पर्पादि class.

मित— । ‘तेन चरति’ इत्यस्मिन्नर्थे य इकः, छन्प्रत्ययः इत्यर्थः, तस्मिन् परे पादस्य पद इत्ययमादेशः स्यात् ॥ पादाभ्यां चरति इति पाद छन् इति स्थिते पादस्य पद । छनः षकारनकारौ इतौ, ठस्य च इकः । तेन पदिक इति । इह “पर्पादिभ्यः छन्” (१५५८—४१४१०) इति छन् । प्रत्ययस्य भित्त्वात् स्त्रियां पदिकी ॥ वार्त्तिकमिदं “पादः पञ्च” इति पर्पादिषु गणसूत्रस्यानुवादः ॥

६६२ । हिमकाषिहतिषु च ॥ ६।३।५४ ॥

दी— । पद्धिमम् । पत्काषी । पद्धतिः ।

पाद becomes पद when हिम, काषिन् or हति is the उत्तरपद । Thus पद्धिम, cold to the feet ; पत्काषिन्, those who hurt their feet ; पद्धति, trod upon with the feet.

मित— । हिम, काषिन्, हति इत्येतेषु उत्तरपदेषु पादस्य पदित्वादेशो भवति ॥ पादयोर्हिमं शीतमिति विग्रहः ॥ पादौ कषतीति पत्काषी पादचारी । “सुध्य-

जातौ—” (२६८८—३।६।७८) इति णिनिः ॥ पादाभ्यां हन्यते इति पञ्चतिः पन्थाः ।
करणोपपदे त्तिन् ॥

६६३ । ऋचः शे ॥ ६।३।५५ ॥

दी—। ऋचः पादस्य पदं स्याच्छे परे । गायत्रीं पच्छः शंसति ।
पादं पादमित्यर्थः । ‘ऋचः’ किम् ? पादशः कार्षापणं ददाति ।

पाद of a ऋच becomes पद when the affix श follows. Thus पच्छः in गायत्रीम् &c., cites a गायत्री a line of it each time. Why say ऋचः ? Witness पादशः without the substitution, in पादशः etc., gives away one कार्षापण measure of cowries a fourth of it each time.

मित—। ‘ऋचः’ इति पादापेक्षया षष्ठी । तदाह ‘ऋचः पादस्य’ इत्यादि ॥
इह ‘पाद’ इति चतुर्थीशः । स च परिमाणम्, अतः “संख्येकवचनात्—” (२११०—
५।४।४३) इति शस् वीसायाम् ॥ कार्षापणमितान् कपर्दकान् ददाति, तत्र दानं
प्रतिवारं चतुर्थीशमितमित्यर्थः ॥

६६४ । वा घोषमिथशब्देषु ॥ ६।३।५६ ॥

दी—। पादस्य पत् । पद्घोषः—पादघोषः । पन्मिश्रः—पादमिश्रः ।
पच्छब्दः—पादशब्दः ।

पाद optionally becomes पद when घोष, मिथ or शब्द follows as उत्तरपद । Thus पद्घोष etc., the noise of foot-steps ; पन्मिश्र etc., mixed with a quarter ; पच्छब्द etc., the noise of foot-steps, or the word पाद ।

मित—। घोष, मिथ, शब्द इत्येतेषु उत्तरपदेषु पादस्य ‘पद’ इत्यादेशः स्यात् ।
दान एवादेशः, ‘पत्’ इति इह वृत्तौ तानां प्रथमैकवचने रूपम् ॥ पद्घोष इत्यत्र
षष्ठीसमासः, चरणवाची पादशब्दः ॥ पन्मिश्र इत्यत्र पादश्चतुर्थीशः । “पूर्वसदृश—”

(६३—२।१।३१) इति समासः ॥ पञ्चद्वे इति पञ्चोप इव । दश—पाद इति शब्दः इत्यर्थे कर्मधारयः ॥

दी—। “निष्के चेति वाच्यम्” (वार्तिक) । पन्निष्कः—पादनिष्कः ।

Also when निष्क is the उत्तरपद । Thus पन्निष्क etc., gold measuring one पाद ।

मित—। निष्कः सुवर्णम् । तस्मिन्नुत्तरपदे पादस्य पञ्च ॥ इह पादः परिमाण-
मेदः, चतुर्थांशो वा । पादश्चासौ निष्कश्च इति कर्मधारयः ॥

६६५ । उदकस्योदः संज्ञायाम् ॥ ६।३।२७ ॥

दी—। उदमेघः ।

उदक becomes उद when an उत्तरपद follows, if the compound is a proper name. Thus उदमेघ, the name of some one.

मित—। उदकशब्दस्य ‘उद’ इत्यादेशः स्यादुत्तरपदे परे समुदायश्चेत् संज्ञा भवति ॥ उदकगर्भो मेघः उदकमेघः । तेन वर्णादिभिः सादृश्यात् यदि उदकमेघ इति कस्यचित् संज्ञा क्रियते तदा उदकमेघ इत्यस्य उदमेघ इति रूपं भवति ॥

दी—। “उत्तरपदस्य चेति वक्तव्यम्” (वार्तिक) । क्षीरोदः ।

The substitute comes in also when उदक is the उत्तरपद if the whole is a proper name. Thus क्षीरोद, the sea of milk.

मित—। उत्तरपदमिति इह उदकविशेषणम् । उत्तरपदस्य च उदकशब्दस्य उदादेशो भवति संज्ञायाम् ॥ क्षीरमुदकमस्य क्षीरोदः उत्तरसागरस्य संज्ञा ॥ ‘संज्ञायाम्’ किम् ? उदकक्षीरोदः । प्रसन्नोदकं सरः ॥

६६६ । उपेवासवाहनधिषु च ॥ ६।३।५८ ॥

दी—। उदपेधं पिनष्टि । उदवासः । उदवाहनः । उदधिघटः, समुद्रे तु पूर्वेषु सिद्धम् ।

उदक becomes उद also when पेषम्, वास, वाहन or धि follows as उत्तरपद । Thus उदपेषम् etc., grinds with water ; उदवास, stay in water ; उदवाहन, the carrier of water, i. e., a cloud ; उदधि: etc., a jar in which water is stored (we say घटः because in the case of the sea the compound is available by the previous rule, being a संज्ञा of the sea).

मित—। संज्ञायामिति निवृत्तम् । पेषम्, वास, वाहन, धि इत्येतेषु उत्तर-पदेषु च उदकस्य उद इत्यादेशो भवति ॥ उदकेन करणेन पिनष्टि इत्यर्थे उदपेषं पिनष्टि । “स्नेहने पिवः” (३३५८—३४१३८) इति णमुल् ॥ उदके वासः उदवासः । “सहस्यरात्रीरुदवासतत्परा” । बहुव्रीहिर्वा ॥ उदकस्य वाहन उद-वाहनी मेघः । उदकं वीयते अस्मिन् उदधिः जलाधारः । स च घटः । समुद्रस्य तु उदधिरिति संज्ञा, तेन पूर्वसूत्रेणैव सिध्यति ॥

६८७ । एकहलादौ पूरयितव्येऽन्यतरस्याम् ॥ ६।३।५८ ॥

दी—। उदकुम्भः—उदककुम्भः । ‘एक—’ इति किम् ? उदकस्थाली । ‘पूरयितव्ये’ इति किम् ? उदकपर्वतः ।

उदक optionally becomes उद if the उत्तरपद begins with a single consonant and means something to fill up. Thus, उद-कुम्भ etc.. jar of water. Why say एक etc. ? Witness उदक etc., without the change because the उत्तरपद begins with the con-
junct consonant स्त । Why say पूरयितव्ये ? Witness उदक etc., a mountain where it rains heavily, without the change because a पर्वत cannot be filled up.

मित—। एकः असहायः हलन्तरेण असंयुक्तः हल् आदिर्यस्य तत् एकहलादि । ‘पूरयितव्यं’ पूरणार्हम् । उभयमपि उत्तरपदविशेषणम् ॥ ‘पूरयितव्यं’ पूरयितव्य-वाचि ‘एकहलादि’ असंयोगादि यत् उत्तरपदं तस्मिन् परतः उदकस्य ‘उद’ इत्यादेशो

भवति वा इत्यर्थः ॥ स्थाली इति पूरयितव्यमपि संयोगादि, तेन न उदादेशः । पर्वत इत्यसंयोगादि अपि न पूरयितव्यं तेन न उदादेशः ॥

८८८ । मय्यौदनसक्तुबिन्दुवज्रभारहारवीवधगाहेषु च ॥

६।३।६० ॥

दी— । उदमन्थः—उदकमन्थः । उदौदनः—उदकौदनः । इत्यादि ।

उदक optionally becomes उद also if the उत्तरपद is मन्थ, औदन, सक्तु, बिन्दु, वज्र, भार, हार, वीवध or गाह । Thus उदमन्थ etc., a paste made with water ; उदौदन etc., food mixed with water ; etc.

नित— । मन्थ, औदन, सक्तु, बिन्दु, वज्र, भार, हार, वीवध, गाह इत्येतेषु च उत्तरपदेषु उदकस्य उदादेशी वा स्यात् इत्यर्थः ॥ द्रवद्रव्यसंस्काराः सक्तवी मन्थः । उदकेन मन्थः । “अन्नेन व्यञ्जनम्” (६२६—२।१।३३) इति समासः ॥ एवम् उदकेन सक्तुः इत्यपि ॥ उदकस्य वज्रः वज्र इव प्राणहर उदकप्रचेप इत्यर्थः ॥ उदकं विभर्तीति उदभारः वारिवाहकः । कर्मण्यण् ॥ एवम् उदकं हरतीति ॥ भारवहन-साधनम् उभयतो बहुशिक्षो वंशदण्डो वीवध इत्युच्यते । शिक्षयोर्भारं न्यस्य स्कन्धेन वीवध उच्यते । उदकस्य उदकवहनसाधनम् वीवधः इति विग्रहः ॥ उदकं गाहते उदगाहः । कर्मण्यण् ॥ एतानि उत्तरपदानि एकहलादीन्यपि न पूरयितव्यानि इति पूर्वेषु अप्राप्ते विधिः ॥

८८९ । इको ऋस्वोऽङ्यो गालवस्य ॥ ६।३।६१ ॥

दी— । इगन्तस्य अङ्यन्तस्य ह्रस्वो वा स्यात् उत्तरपदे । ग्रामणि-पुत्रः—ग्रामणीपुत्रः । ‘इकः’ किम् ? रमापतिः । ‘अङ्यः’ किम् ? गौरी-पतिः । ‘गालव’-ग्रहणं पूजार्थम्, ‘अन्यतरस्याम्’ इत्यनुवृत्तेः ।

The learned Galava says ई, ऊ, ऋ except औ are shortened optionally when an उत्तरपद follows. Thus ग्रामणि etc., son of the headman of the village. Why say इकः ? Witness रमापति.

in which the आ is not shortened. Why say अङ्गः ? Witness गौरौपति which does not shorten its ई because the ई is from डी in the feminine. Galava is named to show respect and not to secure optionality because 'अन्यतरस्याम्' comes in here from the preceding rule and allows the option.

मित—। इ उ ऋ लृ इति इक्। तस्य ॥ न डीः अङ्गीः। तस्य अङ्गः। इदम् 'इक्' इत्यस्य विशेषणम् ॥ 'उत्तरपदे' इत्यस्ति 'अन्यतरस्याम्' इत्यनुवर्तते ॥ अङ्गः इको ऋस्वः स्यात् अन्यतरस्याम् उत्तरपदे परती गालवस्य आचार्यस्य मतेन इत्यर्थः ॥ ग्रामं नयतीति क्षिपि ग्रामणीः न ज्यन्तः। तेन ऋस्वविकल्पः ॥ 'पूजार्थम्' इति पूज्यं गालवस्य मतमित्यर्थः ॥

दी—। “इयङुवङ्भावितानामव्ययानाञ्च नेति वाच्यम्” (वार्त्तिक)। श्रीमदः। भ्रूभङ्गः। शुक्लीभावः।

The option to shorten does not exist in the case of words that admit इयङ् for इ or उवङ् for उ and of indeclinables. Thus श्री etc., the pride of wealth ; भ्रू etc., a frown ; शुक्ली etc., turning white.

मित—। इयङुवङ्गीर्भावः भवनमुत्पत्तिरित्यर्थः इयङुवङ्भावः। सः अस्ति एषु इयङुवङ्भावितः। इतिर्मत्वर्थः। तेषाम् ॥ 'न' इत्यत्र 'ऋस्वः' इति योग्यम्। तेन वेकल्पिकस्य ऋस्वस्य निषेधः। अतो दीर्घ एव उदाह्रियते ॥ “ऊर्थादित्त्वि—” (७६२—१।४।६१) इति निपातेषु द्विः पठ्यते तेन अव्ययत्वम् ॥

दी—। “अभ्रूकुंसादीनामिति वक्तव्यम्” (वार्त्तिक)। अभ्रूकुंसः—अभ्रूकुंसः। अभ्रूकुटिः—अभ्रूकुटिः। अकारः अनेन विधीयते इति व्याख्यानान्तरम्। अभ्रूकुंसः। अभ्रूकुटिः। अभ्रूवा कुंसो भाषणं शोभा वा यस्य स स्त्रीविषयधारी नर्त्तकः। अभ्रूवः कुटिः कौटिल्यम्।

It should be stated that the option is not cancelled with

regard to भ्रुकुंस and the like. Thus भ्रुकुंस etc., one who speaks with his eyebrows, or one who shows well in his eyebrows, i. e., a male dancer in female attire ; भ्रुकुटि &c., curving of the eyebrows. The Varttika is also explained as affixing अ to भ्रू &c., in भ्रूकुंस &c. Thus भ्रुकुंस, भ्रुकुटि ।

मित—। 'अभ्रुकुंसादीनां' भ्रुकुंसादिवर्जितानामित्यर्थः । एतच्च पूर्ववार्तिकस्थस्य 'इयडुवड्भावनाम्' इत्यस्य विशेषणम् । भ्रुकुंसादिवर्जितानामियडुवड्भावनां ऋस्त्रनिषेधः । तेन भ्रुकुंसादीनां पाचिको ऋस्त्रो भवत्येव ॥ यद्वा अभ्रुकुंसादीनामिति प्रसज्यप्रतिषेधः । भ्रुकुंसादीनां न इत्यर्थः । किमेषां न ? यत् पूर्ववार्तिके उक्तम् । किमुक्तम् ? उवड्भावनां ऋस्त्रनिषेध उक्तः, भ्रुकुंसादयश्च उवड्भावनाः । एषां ऋस्त्रनिषेधो न ॥ एवं पथ्युदासे प्रसज्यप्रतिषेधेऽपि रूपद्वयं भ्रुकुंसः भ्रुकुंस इति ॥ केचित्तु वार्तिकेऽग्निन् अकारस्य विधिं वर्णयन्ति । तेषाम् 'अ' इति लुप्तप्रथमान्तम् । भ्रुकुंसादीनाम् इकः अकार आदेशो भवति, इति च तदा वार्तिकार्यः सम्पद्यते । अयञ्च सूचीकृतस्य ऋस्त्रस्यापवादः । तेन भ्रुकुंस इति रूपम् । अतस्त्रैरुच्यम्—“भ्रुकुंसश्च भ्रुकुंसश्च भ्रुकुंसश्चेति नर्त्तकः” इति ॥ इह 'अभ्रुकुंसादीनाम्' इति ऋस्त्रपाठः प्रामादिकः ॥

१००० । एक तद्धिते च ॥ ६।३।६२ ॥

दी—। एकशब्दस्य ह्रस्वः स्यात् तद्धिते उत्तरपदे (? च) । एकस्याः आगतम् एकरूप्यम् । एक्कीरम् ।

एका becomes एक when an उत्तरपद follows also when a तद्धित has to be attached. Thus एकरूप्य with the तद्धित affix रूप्य attached in the sense तत् आगतः—derived from it. Also एक &c., milk of a single cow.

मित—। 'एक' इति लुप्तषष्ठान्तम् । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया एकाशब्दस्य अयं विधिः । तस्य ऋस्त्रः । आकारस्तु न इक् अतः पूर्वसूत्रेण न प्राप्तिः ॥ इह

‘उत्तरपदे च’ इति चकारो लिपिकरप्रमादात् खलितः ॥ तद्धितमुदाहरति एकवचन-
मिति । यदा ‘एका’ इति काञ्चिन्मानुषौ लक्षयति तदा एकस्या आगतम् एकवचनम् ।
“हेतुमनुष्येभ्यः—” (१४६१—४।३।८१) इति वचनप्रत्ययः ॥ उत्तरपदे—एकस्याः
चौरम् एकचौरम् ॥ इह “सर्वनाम्नी वृत्तिमात्रे पुंस्त्वभावः” (७२८, वा) इत्यपि
सिद्ध्यति । परं तत् वार्तिककृतौ दर्शनं न सूत्रकृतः ॥

१००१ । ड्यापोः संज्ञाकृन्दसोर्बहुलम् ॥ ६।३।६३ ॥

दी—। रेवतिपुलः । अजन्नीरम् ।

Words ending in डी and आप् are irregularly shortened in proper names and the Vedas when an उत्तरपद follows. Thus रेवति &c., being the name of some one, has रेवती shortened into रेवति । Also अज &c., in the Vedas has अज instead of अजा ।

मित—। ज्यन्तस्य आवन्तस्य च ऋसः स्यात् बहुलम् उत्तरपदे परतः संज्ञायां
विषये कृन्दसि च इत्यर्थः ॥ रेवतिपुल इति संज्ञायां रेवत्या ज्यन्ताया इकी ऋसः ।
अजायाः चौरमिति कृन्दसि ॥

१००२ । त्वे च ॥ ६।३।६४ ॥

दी—। त्वप्रत्यये ड्यापोर्वा ह्रस्वः । अजत्वम्—अजात्वम् । रोहिणि-
त्वम्—रोहिणीत्वम् ।

Words ending in डी or आप् are irregularly shortened in the Vedas when the affix त्व is attached. Thus अजत्वम् &c., रोहिणित्वम् &c.

मित । ‘संज्ञाकृन्दसीः’ इत्यनुवृत्तम् । संज्ञा तु त्वप्रत्ययान्तेन न सम्भवति । तदेतत्
कृन्दस्येव ॥

१००३ । थडः सम्प्रसारणं पुत्रपत्योस्तत्पुरुषे ॥ ६।१।१३ ॥

दी—। ज्यङन्तस्य पूर्वपदस्य सम्प्रसारणं स्यात् पुत्रपत्योरुत्तरपदयो-
स्तत्पुरुषे ।

If in a तत्पुरुष the पूर्वपद ends in षड् and the उत्तरपद is पुत्र or पति the षड् will have its य changed into इ (सम्प्रसारण) । Thus कुमुदस्यैव गन्धोऽस्य gives कुमुदगन्धि । तस्य गोवापत्यम् gives कौमुदगन्ध with अण् । The अ final here is replaced by षड् which, minus the elisions, is य । This gives कौमुदगन्ध । With आप् added in the feminine we have कौमुदगन्ध्या । Now कौमुदगन्ध्यायाः पुत्रः will have सम्प्रसारण by this rule. The form then is कौमुदगन्धिपुत्रः । We now look forward.

मित—। ‘सम्प्रसारणम्’ इति यकारादीनामिकारादिरादेशः । ‘षड्’ इत्यव षकारादिकारौ इतौ । ‘य’ इति शेषः । तदन्तस्य सम्प्रसारणम् षड्’शे यकारस्य इकारादेशः पुत्रशब्दे पतिशब्दे वा उत्तरपदे तत्पुरुषे इत्यर्थः । ‘तत्पुरुष’ इत्युच्यते । तस्य च इ एव पदे । तत्र ‘पुत्रपत्नीः’ इति सप्तम्यन्तत्वात् उत्तरपदविशेषणम् षड् इति पूर्वपदान्तम् । तदाह ‘षडन्तस्य पूर्वपदस्य’ इत्यादि । कुमुदस्यैव गन्धः अस्य कुमुदगन्धिः । “उपमानाच्च” (८७६—५४१३७) इति इकारः अन्तादेशः । कुमुदगन्धे गोवापत्यं स्त्री इति कुमुदगन्धि अण् इति स्त्रियां कर्तव्ये कौमुदगन्ध इत्यस्य स्त्रीले विधातव्ये “अणिञोरनार्धयोः—” (११८८—४११७८) इति अण्भागस्य षडादेशे कौमुदगन्ध इति रूपम् । ततः “यङश्चाप्” (५२८—४११७४) इति स्त्रियां चापि कौमुदगन्ध्या इति जातम् । कौमुदगन्ध्यायाः पुत्र इति वियङ्गे कौमुदगन्ध्या पुत्र इति स्थिते अनेन सम्प्रसारणम् । कौमुदगन्ध इ आ पुत्र इति जाते “सम्प्रसारणाच्च” (३३०—६१११०८) इति पूर्वपदे कौमुदगन्धिपुत्र इति प्राप्ते —

१००४ । सम्प्रसारणस्य ॥ ६।३।१३८ ॥

दी—। सम्प्रसारणस्य दीर्घः स्यादुत्तरपदे । कौमुदगन्ध्यायाः पुत्रः कौमुदगन्धीपुत्रः । कौमुदीगन्धीपतिः । व्यवस्थितविभाषया ह्रस्वो न ॥ “स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जने न” (परिभाषा) इति तदादिनियमप्रतिषेधात्, परमकारीषगन्धीपुत्रः । उपसर्जने तु तदादिनियमात् नेह—अतिकारीष-गन्ध्यापुत्रः ॥

A सम्प्रसारण becomes lengthened when an उत्तरपद follows. Hence कौमुदगन्धिपुत्र becomes कौमुदगन्धीपुत्र । Similarly कौमुदगन्धीपति । We do not get optionally a short vowel in गन्धी by “इको ऋस्त्वः—” (२२२) because the option is restricted, operating in certain cases and not operating in certain others. The सम्प्रसारण is one of the cases where the option does not operate.

How then is it that there is no सम्प्रसारण in अतिकारीषगन्ध्यापुत्र ? This is because the षडन्त word, viz, कारीषगन्ध्या is not the पूर्वपद । The पूर्वपद is अतिकारीषगन्ध्या ; hence no सम्प्रसारण । Well then why परमकारीषगन्धीपुत्र with सम्प्रसारण ? In this case the maxim “स्त्रीप्रत्यये—” interferes. We have the general maxim that when a प्रत्यय is spoken of it stands for the whole word got by attaching the प्रत्यय and not for itself only. Hence when we say षड् takes सम्प्रसारण we mean that the entire षडन्त word takes it in its षड्-portion. Now “स्त्रीप्रत्यये—” modifies this declaring that when a स्त्रीप्रत्यय is not in an उपसर्जन the प्रत्यय will not necessarily mean the प्रत्ययान्त word only, i. e., the विधि then affects the whole word at the end of which the प्रत्यय is seen even though that include more than the अङ्ग of the प्रत्यय । In परमकारीषगन्धीपुत्र the exposition is परमा कारीषगन्ध्या परमकारीषगन्ध्या, तस्याः पुत्रः । Here कारीषगन्ध्या is not an उपसर्जन । Consequently in its case, the rule “षड् सम्प्रसारणम्—” (1003) thinks of षड् only no matter where it is. Thus though कारीषगन्ध्या is not the पूर्वपद the सम्प्रसारण comes in yielding परमकारीषगन्धीपुत्रः ।

नित— । ‘कौमुदगन्धिपुत्र’ इत्यत्र सम्प्रसारणस्य इकारस्य अनेन दीर्घे कौमुद-गन्धीपुत्रः । एवं कौमुदगन्धीपतिः । “इको ऋस्त्री—” (२२२—६।३।६१) इति

ऋक्सविकल्पो न भवति । स हि विकल्पो व्यवस्थितः—इह भवति इह न इति तत्र व्यवस्था अस्ति । तेन एतयोर्न ऋक्षः । तदाह ‘व्यवस्थितः—’ इत्यादि ॥ इह घाडन्तस्य पूर्वपदस्य सम्प्रसारणं भवति इत्युक्तम् । घाडन्तता च यावतामन्ते घाड् दृश्यते तावतामेव प्रसक्ता । एतद्वि स्वाभाविकम् । तत्र नियमः क्रियते “प्रत्ययग्रहणे यस्मात् स विहितस्तदादित्तदन्तस्य ग्रहणम्” (परिभाषा) इति । अयमर्थः—“प्रत्ययग्रहणे तदन्तस्य” प्रत्ययान्तस्य ‘ग्रहणं’ भवति ‘यस्मात्’ अज्ञात् ‘सः’ प्रत्ययो ‘विहितः’ तदादिः’ तस्य अङ्गस्य आदेर्वर्णादारभ्य । एतेन अङ्गसमेतः प्रत्ययः प्रत्ययान्तम् नाधिकं किञ्चित् इति फलितम् । एष तावत् “तदादिनियमः” । उदाहरणयोः ‘कौमुदगन्था’ ‘कारौषगन्था’ इत्येतावत् घाडन्तम् ॥ यद्येवं परमा कारौषगन्था परमकारौषगन्था । परमकारौषगन्थायाः पुत्रः इति विग्रहे घाडन्तं पूर्वपदं नास्ति । ‘कारौषगन्था’ इत्येतावदेव घाडन्तं पूर्वपदं तु ‘परमकारौषगन्था’ इति । सम्प्रसारणं तर्हि न प्राप्नोति ‘परमकारौषगन्थापुत्रः’ इति भवति, इष्यते च ‘परमकारौषगन्तूपुत्रः’ इति । अत्र समाधिमाह “स्त्रीप्रत्यये—” इत्यादि । अयमर्थः—‘अनुपसर्जनं’ उपसर्जनव्यतिरिक्ते शब्दे स्थितः यः ‘स्त्रीप्रत्ययः’ तस्मिन् विषये ‘न च’ नैव तदादिनियमो भवति । तत्र तु यावतः सङ्घातस्य अन्ते प्रत्ययो दृश्यते तावानेव तत्प्रत्ययान्तः । प्रकृते षाड् इति स्तिद्यामादिशः । स च इह अण्प्रत्ययस्य, इति स्थानिद्वारेण स्त्रीप्रत्ययः षाड् । अपि तु परमा कारौषगन्था इति विग्रहे अनुपसर्जनं यः कारौषगन्थाशब्दः तत्र स्थितोऽयं स्त्रीप्रत्ययः । तेनात्र तदादिनियमो नास्ति । एवं ‘तदादिनियमप्रतिषेधात्’ ‘परमकारौषगन्थायाः पुत्रः’ इत्यत्र समुदाय एव घाडन्तं पूर्वपदम् । ततः सम्प्रसारणं परमकारौषगन्तूपुत्रः ॥ ‘अनुपसर्जने’ इत्युक्तम् । अतिक्रान्ता कारौषगन्थाम् इति वाक्ये ‘कारौषगन्था’ इत्युपसर्जनम् । तत्र स्थितः स्त्रीप्रत्ययः षाड् । अतः ‘अति-कारौषगन्थायाः पुत्रः’ इति विग्रहे अस्थेव तदादिनियमः सम्प्रसारणञ्च न भवति । तदाह ‘तदादिनियमान्नेह—अतिकारौषगन्थापुत्रः’ इति ॥

१००५ । वन्सुनि बहुव्रीहौ ॥ ६।१।१४ ॥

दी—। वन्सुशब्दे उत्तरपदे व्यङ्ग्यः सम्प्रसारणं स्यात् बहुव्रीहौ ।

कारीषगन्ध्या बन्धुरस्य कारीषगन्धीबन्धुः । 'बहुव्रीहौ' इति किम् ? कारीषगन्ध्याया बन्धुः कारीषगन्ध्याबन्धुः । क्लीवनिर्देशस्तु शब्दस्वरूपापेक्षया ।

In a बहुव्रीहि with बन्धु as उत्तरपद the ष्यङन्त word immediately preceding will have सम्प्रसारण । Thus कारीष &c., one of whom कारीषगन्ध्या is a friend. Why say बहुव्रीहौ ? Witness कारीषगन्ध्याबन्धु without सम्प्रसारण in a कर्मधारय । In the exposition we have बन्धु in the masculine because the rule does not want बन्धु to be taken in the neuter ; the neuter form is merely with reference to the *form* of the word and does not refer to its *meaning*.

मित— । 'ष्यङः सम्प्रसारणम्' इत्यस्ति । सर्वोपसर्जनो बहुव्रीहिः, तदिह उपसर्जनं स्थितः ष्यङ् । तेन तदादिनियमोऽस्ति, ष्यङ्यश्रुणे ष्यङन्तमावस्य च यद्वर्णं तस्यैव च सम्प्रसारणम् । परन्तु अनेकपदो बहुव्रीहिरिति उत्तरपदेनात्र पूर्वपदं नाक्षिप्यते । अतएव ष्यङन्तस्य पूर्वपदस्य इति नोक्तम् ॥ 'बन्धुनि' इति बन्धुशब्दस्य अर्थो न लक्ष्यते तेन क्लीवनिर्देशः । तदाह 'शब्दस्वरूपापेक्षया' इति । विग्रहे तु अर्थापेक्षा अस्ति अतो 'बन्धुरस्य' इति पुंसि उच्यते ॥ पूर्वपदस्य अनाक्षिपात् त्रिपदे बहुव्रीह्यावपि परमकारीषगन्धीबन्धुः ॥

दी— । "मातृमातृकमातृषु वा" (वार्तिक) । कारीषगन्धीमातः— कारीषगन्ध्यामातः । कारीषगन्धीमातृक—कारीषगन्ध्यामातृकः । कारीषगन्धीमाता—कारीषगन्ध्यामाता । अस्मादेव निपातनात् मातृशब्दस्य मातृजादेशः "नयृतश्च" (८३३—५१४।१५३) इति कब्रविकल्पश्च ॥ बहुव्रीह्यावेवेदम्, नेह—कारीषगन्ध्याया माता कारीषगन्ध्यामाता ॥ चित्तवसामर्थ्यात् चित्तस्वरौ बहुव्रीहिस्वरं बाधते ॥

The सम्प्रसारण is optional in a बहुव्रीहि if मातृच्, मातृक or मातृ follows. Thus कारीष &c. one whose mother is कारीषगन्ध्या । By

निपातन in this very Vārttika, the कप् guided by “नद्युतय” (S33) comes in optionally and, when there is no कप्, माह optionally changes into मातच् । This is in a बहुव्रीहि only. Thus in a षष्ठी-समास, though there is no कप्, माह does not change and there is no सम्प्रसारण । मातच् drops च hence the pitch is that of चित् in preference to that of a बहुव्रीहि ।

मित— । मातच्छब्दे माहकशब्दे, माहशब्दे च उत्तरपदे षडन्तस्य सम्प्रसारणं भवति वा बहुव्रीहौ इत्यर्थः ॥ इह बहुव्रीहौ माहशब्द एव उत्तरपदम् । ततो “नद्युतय” (८३३) इति नित्येऽपि कप् इहेव निपातनात् विकल्प्यते । सति कपि ‘माहक’ इति छङः परं भवति । कवभावे ‘माह’ इति । तस्य च माहशब्दस्य अत एव निपातनात् मातजादेशो वा ॥ चिच्चपि षडः सम्प्रसारणं वा । कारीषगन्धीमातः इत्यादि च रूपम् । मातचि चित्स्वरौ भवति अन्तोदात्तः न तु पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥

१००६ । इष्टकेषीकामालानां चित्तूलभारिषु ॥६।३।६५।

टी— । इष्टकादीनां तदन्तानाञ्च पूर्वपदानां चितादिषु क्रमादुत्तरपदेषु ह्रस्वः स्यात् । इष्टकचितम्—पकेष्टकचितम् । इषीकतूलम्—मुञ्जेषीकतूलम् । मालभारी—उत्पलमालभारी ।

इष्टका, इषीका and माला being the पूर्वपद, or final in the पूर्वपद, shorten their आ if चित्, तूल and भारिन् be the उत्तरपद respectively. Thus इष्टक &c. made of bricks ; पक्क &c. made of burnt bricks ; इषीक &c., cotton from grass ; मुञ्ज &c., cotton from munja grass ; माल &c., carrying a garland ; उत्पल &c, carrying a garland of lotuses.

मित— । ‘ऋस्वः’ इत्यस्ति । आभन्ता एते शब्दाः संज्ञायां ऋन्तसि च पूर्वेष्वेव ऋस्वं प्रयोजयन्ति । असंज्ञार्थं भाषार्थञ्च वचनम् ॥ ‘उत्तरपदे’ इत्यनेन इह पूर्वपदमा-
क्षितम् । इष्टकादयस्तस्य पूर्वपदस्य विशेषणानि । नायं सार्वत्रिकी विशेषविशेषणभावः ।

इह तु इषाते, तथैव व्याख्यानात् ॥ “पदाङ्गधिकारे तस्य च तदुत्तरपदस्य च” इति परिभाषया ऋषविधिरयम् इष्टकादीनां तदन्तानाञ्च भवति । ‘तदुत्तरपदस्य’ तदन्तस्य इत्यर्थः ॥ इष्टकाभिधितम्, इषोकायास्तूलम्, मालां विभर्त्ति इत्यादि विग्रहः ॥

१००७ । कारे सत्यागदस्य ॥ ६।३।७० ॥

दी— । मुम् स्यात् । सत्यङ्कारः । अगदङ्कारः ।

मुम् is the augment of सत्य and अगद when कार follows as उत्तरपद । Thus सत्यङ्कारः, the pronouncement of an oath ; अगदङ्कारः, relief of disease.

मित— । कारशब्दे घञन्तः । “अरुद्धिषत्—” (२६४२—६।३।६७) इत्यतो ‘मुम्’ अनुवर्तते ॥ सत्यस्य शपथस्य कारः उच्चारणं सत्यङ्कारः । हरदन्तसु सत्यस्य समयस्य कार इत्याह । तत्र “सत्यादशपथे” (२१३७—५।४।६६) इति डाचः, परत्वात् मुमा बाधः ॥ गदी रोगः । अगद आरोग्यम् । तस्य कारः करणम् ॥ सत्यं करोति अगदं करोति इत्येवं विग्रहे तु कर्मण्यणि मुम् । अत्र पक्षे अगदङ्कारी वैद्यः ॥

दी— । “अस्तोश्चेति वक्तव्यम्” (वार्त्तिक) । अस्तुङ्कारः ।

अस्तु takes मुम् when कार is the उत्तरपद । Thus अस्तुङ्कारः ।

मित— । ‘अस्तु’ इति तिङन्तप्रतिरूपकमव्ययं स्त्रीकारे । तस्यानुकरणशब्दात् षष्ठी ॥ ‘कारे’ इत्यस्ति । अस्तु कारः अस्तुङ्कारः स्त्रीकरणम् । यद्वा अस्तु करोतीति अस्तुङ्कारः अभ्युपगन्ता, देवताविशेषी वा ॥

दी— । “धेनोर्भव्यायाम्” (वार्त्तिक) । धेनुम्भव्या ।

धेनु takes मुम् when भव्या is the उत्तरपद । Thus धेनुम्भव्या, a cow that is nearing her term of delivery.

मित— । भविष्यति इति भव्या भविष्यन्ती । “भव्यगेय—” (२८६४—३।४।६८) इति कर्त्तरि यत् । भव्याशब्दे उत्तरपदे धेनुशब्दस्य मुमागमः स्यात् ॥ भव्या धेनुः धेनुम्भव्या आसन्नप्रसवा गौः । मयूरव्यंस्कादित्वात् विशेषणस्य परनिपातः ॥

दी—। “लोकस्य पृष्टे” (वार्तिक) । लोकस्पृष्टः । ‘पृष्टः’ इति मूलविभुजादित्वात् कः ।

लोक takes सुम् when पृष्ट is the उत्तरपद । Thus लोकस्पृष्टः, the joy of the world. Here पृष्ट is formed with the affix क because the word लोकस्पृष्ट is of the मूलविभुजादि class.

मित—। पृष्टे उत्तरपदे लोकशब्दस्य सुमागमः स्यात् ॥ लोकं पृष्टति इति विग्रहे मूलविभुजादित्वात् कर्मापपदे क-प्रत्ययः । पृष्टतीति प्रौढने तुदादिषु—“पृष्टति द्विजदेवताश्च” इति हलायुधः ॥

दी—। “इत्येऽनभ्याशस्य” (वार्तिक) । अनभ्याशमित्यः दूरतः परिहर्तव्य इत्यर्थः ।

अनभ्याश takes सुम् when इत्य is the उत्तरपद । Thus अनभ्याशमित्यः, not to be approached too close, i. e., one that has to be avoided from a distance.

मित—। अभ्याशः समीपम् । न अभ्याशः अनभ्याशः दूरम् । इत्यः गन्तव्यः उपसर्तव्य इत्यर्थः । “एतिस्तु—” (२८५७—३।१।१०८) इति क्यप् कर्मणि । अनभ्याशशब्दस्य सुमागमः स्यात् इत्यशब्दे उत्तरपदे ॥ अनभ्याशं यथा तथा इत्यः अनभ्याशमित्यः । सुप्सुप्ता ॥

दी—। “आष्ट्राग्नेयोरिन्धे” (वार्तिक) । आष्ट्रमिन्धः । अग्निमिन्धः ।

आष्ट्र and अग्नि take सुम्, when इन्ध is the उत्तरपद । Thus आष्ट्र &c., burns the pan ; अग्नि &c., lights fire.

मित—। आष्ट्रशब्दस्य अग्निशब्दस्य च सुम् स्यात् इन्धशब्दे उत्तरपदे ॥ आष्ट्रो भाजनविशेषः । आष्ट्रमिन्धे इति आष्ट्रमिन्धः यो हि तुल्यगामविद्ययणेन आष्ट्रं तापयति सः । कर्मण्यण् । एवमग्निमिन्धे प्रज्वलयतीति अग्निमिन्धः ॥

दी—। “गिलेऽगिलस्य” (वार्तिक) । तिमिङ्गिलः । ‘अगिलस्य’ किम् ? गिलगिलः ।

Words, except गिल, take मुम् when गिल is the उत्तरपद । Thus तिमि &c., that which swallows a whale. Why say अगिलस्य ? Witness गिल &c., the swallower of the swallower, without मुम् ।

मित—। अगिलस्य गिलभिन्नस्य मुम् स्यात् गिले परे ॥ तिमिं गिलतीति तिमिङ्गिलो मत्स्यमेदः । गिरतेः कः । मूलविभुजादिः । तिमिगृ क इति स्थिते ऋत इत्वे रपरत्वे तिमिगिर् अ इति जाते “अचि विभाषा” (२५४१—८२।२१) इति वैकल्पिके लकारे तिमिगिल इति प्राप्ते अनेन मुमि तिमिङ्गिलः ॥ गिलतीति गिलः, पचाद्यच् । इहेव निपातनात् गुणाभावः । क-प्रत्ययी वा । तं गिलतीति मूल-विभुजादिनात् कः—गिलगिलः । गिलस्य गिल इति षष्ठी समासो वा ॥

दी—। “गिलगिले च” (वार्त्तिक) । तिमिङ्गिलगिलः ।

Words except गिल take मुम् also when गिलगिल is the उत्तर-पद । Thus तिमि &c., swallower of the swallower with respect to a whale, i. e., the whale is a swallower, but this is a swallower of the whale even.

मित—। गिलगिलशब्दे उत्तरपदे अगिलस्य पूर्वपदस्य मुम् स्यात् ॥ गिलं गिलतीति गिलगिलः । तिमिर्गिलगिलः इति षष्ठीसमासे मुम् ॥ कैयटादयस्तु तिमिङ्गिलं गिलतीति व्युत्पत्तौ व्यर्थे वार्त्तिकमिति मन्यन्ते ॥ व्यर्थमेव यदि देवदत्तस्य गुरुकुलमित्यादिष्विव तिमिर्योगिलस्तस्य गिल इत्यर्थो भवति । यदा तु गवां दायद इत्यस्य यथा गोरूपं दायमादत्ते इत्यर्थः तथा इहापि तिमिर्गिलगिल इत्यस्य तिमिरूपो यो गिलस्तमयं गिलति इत्यर्थ इत्यते तदा सार्थकं वार्त्तिकम् ॥

दी—। “उष्णभद्रयोः करणे” (वार्त्तिक) । उष्णाङ्करणम् । भद्रङ्करणम् ॥

उष्ण and भद्र take मुम् when करण is the उत्तरपद । Thus उष्णम् &c., the means to make warm ; भद्रम् &c., that which does good.

नित—। उष्णशब्दस्य भद्रशब्दस्य च सुम् स्यात् करणे उत्तरपदे ॥ क्रियते
अनेन इति करणम् । उष्णस्य करणम्, भद्रस्य करणम्, इति विग्रहः ॥

१००८ । रात्रेः कृति विभाषा ॥ ६।३।७२ ॥

दी—। रात्रिञ्चरः—रात्रिचरः । रात्रिमटः—रात्रिमटः ॥ अस्तिदर्थमिदं
सुखम् । खिति तु “अरुर्विषत्—” (२९४२—६।३।६७) इति नित्यमेव
वक्ष्यते । रात्रिम्मन्यः ।

रात्रि takes सुम् optionally if a कृदन्त word is the उत्तरपद । Thus
रात्रि etc., night-ranger. This rule is only for affixes that do
not drop ख । In the case of खित् affixes the सुम् is com-
pulsory by the rule “अरुर्विषत्—” (2942); thus रात्रिम्मन्य, one
that considers himself to be night.

नित—। कृदन्ते उत्तरपदे रात्रिसुम् वा स्यात् ॥ ननु “उत्तरपदाधिकारे
तदन्तविधिर्नास्ति” इत्युक्तं प्राक् (९८८), तत् कथं ‘कृति’ इत्यस्य इह ‘कृदन्ते’ इत्यर्थः ?
उच्यते—प्रातिपदिकात् कृती न भवन्ति, तत् रात्रिशब्दात् कृत् न सम्भवति, तेनैह
‘कृदन्ते’ इत्यर्थः सम्पद्यते ॥ रात्रौ चरतीति विग्रहे “चरेष्टः” (२९३०—३।२।१६)
इति टप्रत्ययः ॥ रात्रौ अटतीति पचाद्यचि सुम् वा ॥ सामान्यतः कृति अर्थं विधिः,
खिति कृति तु “अरुर्विषत्—” (२९४२) इत्यनेन बाध्यते । विकल्पश्च न भवति ।
तथा च रात्रिमात्मानं मन्यते इति विग्रहे खशि नित्यमेव सुम् । तेन रात्रिम्मन्य
इत्येव न तु रात्रिम्मन्य इत्यपि ॥

१००९ । सहस्य सः संज्ञायाम् ॥ ६।३।७८ ॥

दी—। उत्तरपदे । सपलाशम् । ‘संज्ञायाम्’ किम् ? सहयुध्वा ।

सह becomes स when an उत्तरपद follows and the compound
is a proper name. Thus सपलाशम् which is a name of a certain

place having पलाश trees in abundance. Why say संज्ञायाम् ?
Witness सह etc., one that caused another to fight with him.

मित—। सहशब्दस्य सः स्यात् उत्तरपदे परे समुदायश्चेत् संज्ञा भवति ।
पलाशैः सह इत्यर्थे सपलाशम् इति संज्ञाविशेषः ॥ सह योषितवान् युद्धवान् वा इत्यर्थे
“सहे च” (३००६—३।२।८६) इति क्विपि सहयुष्मा इत्यत्र सभावी न । तत्पुरुषो-
ऽयम् न बहुव्रीहिः, तेन वीपसर्जनस्य” (८४८—६।३।८२) इति नेह प्रवर्तते ॥

१०१० । ग्रन्थान्ताधिके च ॥ ६।३।७८ ॥

दी—। अनयोः परयोः सहस्य सः स्यादुत्तरपदे । समुहूर्तं ज्योतिष-
मधीते, सद्गोणा खारी ।

सह becomes स also when the उत्तरपद implies the end of a
subject of study or an excess over the proper measure of some-
thing. Thus समुहूर्तम् etc., studies Astronomy to the end of
the chapter relating to मुहूर्तः; सद्गोणा etc., a खारी with a द्रोण
in excess.

मित—। ग्रन्थान्ताधिके उत्तरपदे इति सम्बन्धः । सहस्य सः स्यात् यदि उत्तर-
पदम् अध्येयस्य ग्रन्थस्य अन्तवचनं भवति यदि वा प्रकृतादधिकं किञ्चिद्वक्ति ॥ ‘अनयोः’
ग्रन्थान्ते अधिके च इत्यर्थः । उत्तरपदविशेषणमेतत् । अनयोः उत्तरपदयोः परयोः
इत्यन्वयः । ‘उत्तरपदे’ इत्येकवचनन्तु अधिकारापेक्षया ॥ मुहूर्तान्तं समुहूर्तम् अन्त-
वचनेऽव्ययीभावः । मुहूर्तमिति मुख्यतः कालवाचि लक्षण्या च कालविषयकग्रन्थवाचि ।
तेन “अव्ययीभावे चाकाले” (६६०—६।३।८१) इति न सिध्यति । अप्राप्ते वचनम् ॥
द्रोणेन सह इति विग्रहे द्रोण इह खार्यामधिक इति बोधः । “वीपसर्जनस्य” (८४८)
इति विकल्पे प्राप्ते नित्यार्थं वचनम् ॥ ‘मुहूर्तं’ इति ग्रन्थान्तः ‘द्रोण’ इति अधिकः ।
तदाह ‘अनयोः परयोः’ इति । परम् अन्तता आधिक्यञ्च सह-शब्दे नैव द्योत्यते, तेन
“ग्रन्थान्ते अधिके च वर्तमानस्य सहशब्दस्य” इत्यादि वृत्तिकारिणीकृतं व्याख्यानम् ॥

१०११ । द्वितीये चानुपाख्ये ॥ ६।३।८० ॥

दी— । अनुमेये द्वितीये सहस्य सः स्यात् । सराक्षसीका निशा । राक्षसी साक्षादनुपलभ्यमाना निशयानुमीयते ।

सह becomes स when an उत्तरपद follows if the subordinate one has to be inferred not directly perceived. Thus सराक्षसीका etc., night implying the presence of a demoness. The presence of the demoness is not directly perceived but only inferred because it is night.

मित— । सहशब्दः प्रधानेन अप्रधानं योजयति । अप्रधानमिह द्वितीयमित्युक्तम् । उपाख्यायते साक्षादनुपलभ्यते इत्युपाख्यम् । कर्मण्यङ्प्रत्ययः । आर्षः स्वीत्वाभावः । घञर्थे कप्रत्ययो वा । न उपाख्यमनुपाख्यम् अनुमेयम् ॥ राक्षसा सह सराक्षसीका । इह निशा प्रधानम् राक्षसी अप्रधानं द्वितीया । “वीपसर्जनस्य” (८४८) इति विकल्पे प्राप्ते नित्यार्थं वचनम् ॥ निशासु राक्षसी चरति इति निशाप्रवृत्तिं दृष्ट्वा राक्षसी-प्रचारोऽनुमीयते ॥

१०१२ । समानस्य छन्दस्यमूर्द्धप्रभृत्युदकेषु ॥ ६।३।८४ ॥

दी— । समानस्य सः स्यादुत्तरपदे न तु मूर्द्धादिषु । अनु भ्राता सगर्भ्यः । अनु सखा सयूथ्यः । यो नः सनुत्यः । ‘तत् भवः’ इत्यर्थे “सगर्भ-सयूथसनुताद्यन्” (३४६०—४।४।११४) । ‘अमूर्द्धादिषु’ किम् ? समानमूर्द्धा । समानप्रभृत्यः । समानोदकाः ।

समान becomes स in the Vedas when an उत्तरपद other than मूर्द्धन्, प्रभृति or उदकं follows. Thus सगर्भ, ‘the same womb, as in अनु भ्राता सगर्भः, ‘the uterine brother follows ; सयूथ, the same herd, as in अनु सखा सयूथः, the companion of the same herd follows ; सनुत, similar prayer, as in यो नः सनुत्यः, what comes

unto us from a similar prayer. सगर्भं etc., in these examples, are derived from सगर्भं etc., with the affix यन् in the sense तच् भवः by the rule “सगर्भं—” (3460). Why say अमूर्द्धादिषु ? Witness समानमूर्द्धा, of the same height ; समानप्रभृतयः, equals and others ; समानीदकाः, leading to the same end.

मित— । कन्दीविषयं सूचम् ॥ सगर्भः, सयूथम्, सनुतम् इत्यादय उदाहरणानि । तानि च सगर्भः, सयूथ्यः, सनुत्यः इत्यादिषु प्रयोगेषु उपलभ्यन्ते ॥ समानी गर्भः सगर्भः । तत्र भवः सगर्भः सहीदरः । “सगर्भं—” (३४६०) इति यन् ॥ एवं समानं यूथं सयूथम् । तत्र भवः सयूथ्यः एकयूथविहारी । प्राग्वत् यन् ॥ नुतं नुतिः । भावे क्तः । समानं नुतं सनुतम् । तत्र भवः इति यनि सनुत्यः, तुल्यभक्तिकृतया नुत्या लङ् । “सनुत्यः प्रसादः” इति पुरुषोत्तमस्योदाहरणम् ॥ उदकं परिणतिः । समान उदकं एवामिति बहुव्रीहिः ॥

दी— । ‘समानस्य’ इति योगो विभज्यते । तेन सपक्षः, साधर्म्यम्, सजातीयमित्यादि सिद्धमिति काशिका । अथवा सदृशशब्दः सदृशवचनोऽस्ति, सदृशः सख्या ससखि इति यथा । तेनायमस्वपदविग्रहो बहुव्रीहिः— समानः पक्षोऽस्य इत्यादि ।

Here the Kāsikā says समानस्य is separated from its connection in the rule and is to be treated as a rule by itself. With the अनुवृत्ति of सः from “सदृश सः—” (1009—6. 3. 78) this gives— समान becomes स when an उत्तरपद follows both in the Vedas and classical Sanskrit. Thus सपक्षः etc. are obtained with the exposition समानः पक्षः अस्य etc. We may however, get these examples from बहुव्रीहि compounds of सदृ in the sense ‘similar’ and पक्ष etc. Thus when we say समानः पक्षः अस्य we do not mean that समान is compounded, but that समान is given in place of सदृ

to show that the विग्रह is असपद । सह in the sense 'similar' is seen in the अद्ययीभाव compound समग्रि (660). The योगविभाग is therefore unnecessary.

मित— । समानः पचः अस्य सपचः ॥ समानी धर्मोऽस्य सधर्मा । तस्य भावः साधर्म्यम् ॥ समाना जातिः जातिरस्या वा सजातिः । सजाति द्रव्यं सजातीयम् । “जात्यन्तात्—” (१०८१—५।४।८) इति वः ॥ अथ कथमेवमादिषु समानस्य सः ? तदाह—समानस्येति योगी विभज्यते । “सहस्य सः—” (१००८) इत्यतः सः इत्यनुवर्तते । क्वत्सि इति तु न सम्बध्यते । तेन लोके वेदे च ‘समानस्य सः स्यात्’ इत्यर्थः सम्पद्यते । अतः सिध्यत्युदाहरणानि ॥ अयं तु योगविभागी भाष्ये न दृश्यते तत् समाधानात्तरमप्याह—अद्ययीभावेषु सदृशः सस्या इत्यसपदविग्रहे सह-शब्दस्य समासी दृश्यते । इहापि सहशब्दस्येव असपदविग्रही बहुव्रीहिरस्तु । विग्रहस्य समानः पचः अस्य, सदृशः पचः अस्य, इत्यादि भवतु । समासी एव अयमर्थः सह-शब्दस्य दृश्यते, न वाक्ये । तेन न्याय्योऽयमसपदविग्रहः । मति समासी “वोपसर्जनस्य” (८४८—६।३।८२) इति सहस्य सो वा ॥ ‘तेन’ सहशब्देन ‘अयम्’ एष वक्ष्यमाणः ‘असपदविग्रही बहुव्रीहिः’ इत्यन्वयः ॥

१०१३ । ज्योतिर्जनपदरात्रिनाभिनामगीव रूपस्थानवर्ण-
वयोवचनबन्धुषु ॥ ६।३।८५ ॥

दी— । एषु द्वादशसु उत्तरपदेषु समानस्य सः स्यात् । सज्योतिः । सजनपदः । इत्यादि ।

saman becomes स when the उत्तरपद is one of the following twelve—ज्योतिस्, जनपद, रात्रि, नाभि, नामन्, गीव, रूप, स्थान, वर्ण, वयस्, वचन, बन्धु । Thus सज्योतिः, equally brilliant ; सजनपदः, of the same country ; etc.

मित— । ज्योतिस्, जनपद, रात्रि, नाभि, नामन्, गीव, रूप, स्थान, वर्ण, वयस्, वचन, बन्धु इत्येतेषु उत्तरपदेषु समानस्य सः स्यात् लोके पूर्वसूत्रात् वेदे च ।

१०१४। चरणे ब्रह्मचारिणि ॥ ६।३।८६ ॥

दी—। ब्रह्मचारिणि उत्तरपदे समानस्य सः स्याच्चरणे 'समानत्वेन गम्यमाने। चरणः शाखा। ब्रह्म वेदः। तदध्ययनार्थं व्रतमपि ब्रह्म। तच्चरतीति ब्रह्मचारी। समानः सः सब्रह्मचारी।

When ब्रह्मचारिन् is the उत्तरपद, समान becomes स if equality in the matter of Vedic study is implied. चरण is a school of Vedic study. ब्रह्मन् is Veda. By transference of epithets the vow to study the Veda is also ब्रह्मन्। Hence ब्रह्मचारी is the practiser of that vow. Equal ब्रह्मचारी, i. e., equal in the matter of ब्रह्मचर्य is सब्रह्मचारी।

मित।—'समानस्य सः' इत्यस्ति। उत्तरपदे इति चाधिकृतम्। तत्र 'चरणे' इति 'समानस्य' इत्यस्य विशेषणम्। चरणे वर्त्तमानो यः समानशब्दः तस्य इत्यर्थः। समता चेत् चरणे इति फलितम्। तदाह 'चरणे समानत्वेन गम्यमाने' इति। 'ब्रह्मचारिणि' इति तु 'उत्तरपदे' इत्यस्य विशेषणम्॥ 'शाखा' वेदशाखा। 'तदध्ययनार्थे' वेदाध्ययनार्थं चरणविशेषाध्ययनार्थमिति भावः॥ 'तत्' ब्रह्म व्रतमित्यर्थः 'चरति' अनुतिष्ठति इति ब्रह्मचारी। "सुव्यजातौ—" (२५८८—३।१।७८) इति णिनिः॥ 'समानः सः' समानो ब्रह्मचारी इति शेषः 'सब्रह्मचारी'। व्रतचरणे यस्य तुल्यत्वमस्ति सः। एकामेव शाखामध्येतुं ये व्रतचारिणस्ते सब्रह्मचारिण इत्यर्थः॥ "समानस्य सः सब्रह्मचारी" इत्यपपाठः॥

१०१५। तीर्थे ये ॥ ६।३।८७ ॥

दी—। तीर्थे उत्तरपदे यादौ प्रत्यये विवक्षिते समानस्य सः स्यात्। सतीर्थ्यः, एकगुरुकः। "समानतीर्थे वासी" (१६५८—४।४।१०७) इति यत्प्रत्ययः।

समान becomes स when तीर्थ is the उत्तरपद and some तद्धित,

beginning with य, has to be affixed. Thus सतीर्थः, a pupil of the same preceptor. The affix is यत् by the rule “समान—” (1658).

मित—। ‘तीर्थ’ इति ‘उत्तरपदे’ इत्यस्य विशेषणम् । ‘ये’ दे परे इत्यर्थः । परत्वञ्च उत्तरपदापेक्षया । समसि उत्तरपदात् परं किं नाम स्यात् अयत् प्रत्ययात् । तत् ‘य’ इति प्रत्ययः । परं ‘यत्’ एव प्रत्यय इह विहितः न ‘य’ इति । ‘यत्’ च यादिः प्रत्ययः । तदाह ‘यादौ प्रत्यये’ इति । ‘यति’ इत्यनुक्ता लाघवाद्यमुक्ता ‘ये’ इति ॥ तीर्थं गुरुः । समानम् एकः । समानं तीर्थम् समानतीर्थम् ॥ अवश्यं वसति सेवते इति वासी । आवश्यके णिनिः ॥ समानतीर्थं वासी इति विग्रहे वैकल्पिक-सृजितो यत्-प्रत्ययः । तद्धितस्य विवक्षायां तद्धितोत्पत्तेः प्रागेव समानस्य सः—सतीर्थः अविवक्षायां वाक्यमेव, समासी वा समानतीर्थवासी इति ॥

१०१६ । विभाषोदरे ॥ ६।३।८८ ॥

दी—। यादौ प्रत्यये विवक्षिते इत्येव । सोदर्थ्यः—समानोदर्थ्यः ।

समान optionally becomes स when उदर is the उत्तरपद and some तद्धित beginning with य has to be affixed. Thus सोदर्थ्यः etc. uterine brother, the first with य and the second with यत् ।

मित—। ‘ये’ इत्यनुवर्तते । तदाह ‘यादौ प्रत्यये विवक्षिते’ इति ॥ ‘समानम्’ एकम् । समानमुदरं समानोदरम् ॥ समानोदरं श्रूयतः इति विग्रहे वैकल्पिके यत्प्रत्यये कर्तव्ये (१६५८—४।४।१०८) प्रत्ययोत्पत्तेः प्रागेव समानस्य सभावी वा । असति सादेशे समानोदर्थ्यः एकमात्रजातः ॥ सादेशे तु सोदरे श्रूयत इति जाते “सोदराद्यः” (१६६०—४।४।१०९) इति यत्प्रत्ययस्य अपवादो य-प्रत्ययः—सोदर्थ्यः ॥

१०१७ । दृग्दृशवतुषु ॥ ६।३।८९ ॥

दी—। सहक्—सदृशः ।

समान becomes स when दृश्, दृश्, or वतु follows. Thus सटक् etc., looks like equal.

मित—। ‘विभाषा’ इति नातुवर्त्तते। दृश्-शब्दे, दृश्शब्दे, वतौ च परतः समानस्य सः स्यात् ॥ समानमिव पश्यन्ति जनाः इति विग्रहे “समानान्ययीः—” (२९७४, वा) इति क्तिन्कजौ प्रत्ययौ। क्तिनि सटक्, कजि सटश्ः ॥

दी—। “दृक्षे चेति वक्तव्यम्” (वार्त्तिक)। सटक्षः। वतुरुत्तरार्थः।

समान becomes स also when दृच follows. Thus सटच्च, looking like equal. वतु cannot be attached to समान ; it is mentioned here for the sake of the rule following.

मित—। “क्लोऽपि वाच्यः” (२९७४, वा) इति व्यदादिषु समानान्ययोश्च दृशेः क्प्रत्ययोऽपि विहितः। तत्र ‘दृच’ इत्युत्तरपदं भवति। तस्मिन् परतः समानस्य सः स्यात् ॥ दृश्, दृश्, दृच इत्युत्तरपदानि। वतुरिति प्रत्ययः। स च समानशब्दात् न विहितः। तदाह ‘वतुरुत्तरार्थः’ इति। उत्तरसूत्रे वतुग्रहणस्य प्रयोजनं वक्ष्यति इति तत्त्वार्थः ॥

१०१८। इदं किमोरोश्की ॥ ६।३।८० ॥

दी—। दृग्दृशवतुषु इदम् ईश् किमः की स्यात्। ईदक्—ईदृशः। कीदक्—कीदृशः। वत्ताहरणं वक्ष्यते।

इदम् becomes ई and किम् becomes की when दृश्, दृश् or वतु follows. Thus ईदक् &c., like this ; कीदक् &c., like what ? वतु will be illustrated later.

मित—। ‘ईश्की’ इति लुप्तप्रथमाद्विवचनान्तम्। तौ च यथासंख्यं भवतः ॥ “व्यदादिषु—” (४२९—३।१।६०) इति दृशेः क्तिन्कजौ। क्तिनि ‘दृश्’ इत्युत्तरपदम्, कजि ‘दृश्’ इति। दृश्शब्दे दृश्शब्दे च उत्तरपदे वतुप्रत्यये च परतः इदम्-शब्दस्य ईश् किमशब्दस्य च की इत्यादिशः स्यात् ॥ ‘ईश्’ इत्यत्र शकार इत्। ‘की’

इति च अनेकाल् । तत् “अनेकालशित्—” (४५—१।१।३५) इति सर्वादेश-
वेतौ ॥ इदमिव पश्यन्ति जना इमम् इति विग्रहे इदम् इष् किन् इति स्थिते
इंश्भावे ईदृक् । एवम् ईदृशः, कीदृकः, कीदृश् इति ॥ ‘वक्ष्यते’ अनुपदमेव
वक्ष्यते इत्यर्थः ॥

दी— । “दृक्ते चेति वक्तव्यम्” (वार्त्तिक) । ईदृक्तेः । कीदृक्तेः ॥

इदम् becomes ई and किम् becomes की also when दृक् is the
उत्तरपद । Thus ईदृक्, like this ; कीदृक्, like what ?

मित— । वक्ष्यत्ये ‘दृक्’ इत्युत्तरपदम् । तस्मिन् परेऽपि इदम् ईंश् किमय
की स्यात् ॥

दी— । “आ सर्वनाम्नः” (४३०—६।३।६१) । “दृक्ते च” (वार्त्तिक) ।
तादृक्—तादृशः—तावान्—तादृक्तेः ॥ दीर्घः । मत्वोत्वे । अमृदृक्—
अमृदृशः—अमृदृक्तेः ॥

In the case of a सर्वनाम्, the final letter changes into आ
when दृक्, इष् or वतु follows, also when दृक् follows. After आ
is substituted, सर्वर्णदीर्घ follows. Thus तादृक् &c., like him.
In the case of अदस्, first comes आ, next सर्वर्णदीर्घ giving अदा दृक्
etc. Now द becomes न and आ becomes ज । Hence finally
अमृदृक् &c., like that.

मित— । सर्वनाम्नः दृक्ते दृग्दृशवतुषु च परतः आकारः अन्तादेशः स्यात् इति
वार्त्तिकान्वितस्य सूत्रस्यार्थः ॥ तमिव पश्यन्ति जना इममिति विग्रहे तद् इष् किन्
इति स्थिते तदो दकारस्य आकारः । तथा इष् किन् इति जाते सर्वर्णदीर्घे तादृक् ।
एवं तादृशः, तादृक् ॥ “यत्तदेतिभ्यः—” (१८४०—५।२।३८) इति वतुपि तद्
वतुप् इति स्थिते आकारादेशे तावान् ॥ अमुमिव पश्यन्ति जना इमम् इति विग्रहे
अदस् इष् किन् इति स्थिते आकारादेशे अद आ इष् किन् इति जाते सर्वर्णदीर्घे

अदादश् किन् इति । “अदसीः—” (४१८—८१८०) इति दस्य सत्वे आकारस्य च ऊले अमूढक् ॥ एवम् अमूढश्, अमूढचः । वतुप् तु अदसी न भवति ॥ इह ‘अमूढश्—अमूढक्’ इति प्रामादिकी व्यत्यसः पाठः ॥

१०१८ । समासेऽङ्गुलेः सङ्गः ॥ ८१८० ॥

दी— । अङ्गुलिशब्दात् सङ्गस्य सस्य मूर्द्धन्यः स्यात् समासे । अङ्गुलिषङ्गः । ‘समासे’ किम् ? अङ्गुलेः सङ्गः ।

When सङ्ग is compounded with अङ्गुलि leading, its स will become ष । Thus अङ्गुलिषङ्गः, touch with fingers. Why समासे ? Witness अङ्गुलेः सङ्गः with स unchanged when not compounded.

मित— । ‘अङ्गुलेः’ इति पञ्चमी । गम्यमानपरशब्दयोगि पञ्चमी । तेन समासे अङ्गुलिशब्दः पूर्वपदे, सङ्गशब्दश्च उत्तरपदे इत्यायाति ॥ सङ्गः संस्पर्शः । भावे षच् । तस्य । षष्ठ्यर्थे प्रथमा ॥ अङ्गुलेः सङ्गः इति विग्रहे सुब्लुकि ‘अङ्गुलि सङ्ग’ इति स्थिते “इण्कोः” (२११—८१५७) इति प्राप्तं प्लवं “सात्पदाद्योः” (२१२३—८११११) इति प्रतिषिद्धम् । तस्यायं प्रतिप्रसवः ॥ असमासे तु ‘अङ्गुलेः सङ्गः’ इत्यत्र “नुम्-विसर्जनौय—” (४३४—८१५८) इति प्राप्तस्य प्लवस्य “सात्पदाद्योः” इति प्रतिषेध एव ॥

१०२० । भीरोः स्थानम् ॥ ८१८१ ॥

दी— । भीरुशब्दात् स्थानस्य सस्य मूर्द्धन्यः स्यात् समासे । भीरुस्थानम् । असमासे तु भीरोः स्थानम् ।

When स्थान is compounded with भीरु leading, its स becomes ष । Thus भीरुस्थानम्, resort of the timid. But if uncompounded स is not changed ; thus भीरोः स्थानम् ।

मित— । स्थानमिति षष्ठ्यर्थे प्रथमा । इहापि भीरोः इति पञ्चमी । तेन समासे भीरुशब्दः पूर्वपदे, स्थानशब्दश्च उत्तरपदे स्थितः ॥ प्राग्बत् “सात्पदाद्योः”

(२१२३) इत्यस्य प्रतिप्रसवः । सति षत्वे 'भौरुषधानम्' इति स्थिति "दुना दुः"

(११३—८१४१) इति धकारस्य उकारः ॥ भौरीः स्थानम् इत्यत्र तु प्रतिषेध एव ।

१०२१ । ज्योतिरायुषः स्तोमः ॥ ८१३।८३ ॥

दी— । आभ्यां स्तोमस्य सस्य मूर्द्धन्यः समासे । ज्योतिष्टोमः ।
आयुष्टोमः । 'समासे' किम् ? ज्योतिषः स्तोमः ।

When स्तोम is compounded with ज्योतिस् or आयुस् leading, its स is changed into ष । Thus ज्योतिष्टोमः a kind of sacrifice ; also आयुष्टोमः । Why say समासे ? Witness the absence of ष in ज्योतिषः &c., which is uncompounded.

नित— । स्तोमः राशिः, ऋचां राशिः । तद्द्वारा यज्ञोऽपि स्तोमः । षष्ठ्यर्थे प्रथमा ॥ 'ज्योतिरायुषः' इति इद्वैकत्वे पञ्चमी । ज्योतिस्-शब्दः आयुस्-शब्दश्च पूर्वपदे, उत्तरपदे स्तोमशब्दः । "सात्पदाद्यीः" (२१२३) इत्यस्य प्रतिप्रसवः ॥ "खपरं शरि—" (१५१, वा) इति विसर्गलोपे रूपम् । पक्षे लोपाभावे ज्योतिष्टोमः, ज्योतिस्-ष्टोमः । "तुम्विसर्जनौय—" (४३४—८३५८) इति प्राप्तिः ॥

१०२२ । सुषामादिषु च ॥ ८१३।८८ ॥

दी— । सस्य मूर्द्धन्यः । शोभनं साम यस्य सुषामा । सुषन्विः ।

Words listed with सुषामन् leading have the स changed into ष । Thus सुषामा, one who chants the सामन् well ; सुषन्विः, well-jointed or a safe knot.

नित— । सुषामादयः कृतवत्त्वाः पठ्यन्ते ॥ 'सुषामा' इति "सात्पदाद्यीः" (२१२३—८३१११) इत्यस्य प्रतिप्रसवः । सुषन्विरिति च ॥

१०२३ । एति संज्ञायामगात् ॥ ८१३।८९ ॥

दी— । सस्य मूर्द्धन्यः । हरिषेणः । 'एति' किम् ? हरिसकृथम् । 'संज्ञायाम्' किम् ? पृथुसेनः । 'अगकारात्' किम् ? विष्वक्सेनः । इषूः कोः इत्येव—सर्वसेनः ।

स changes into ष if followed by ए and comes after इण् or कु, but not after ग, provided the change makes a संज्ञा । Thus हरिषेणः, a proper name. Why say एति ? Witness हरिसक्त्यम् which does not change though a संज्ञा because स is here followed by अ not ए । Why say संज्ञायाम् ? Witness पृथुसेनः, a king with a mighty army, which does not change because the word is an ordinary attributive and not a संज्ञा । Why say अगात् ? Witness विष्वक्सेनः which, though a proper name of विष्णु with स followed by ए, does not change because the क in विष्वक् is really ग । For all this the स must have इण् or कु preceding. Witness सर्वसेन which, though a संज्ञा and has ए after स, does not change because इण् or कवर्ग does not precede the स ।

नित—। ‘इण्को.’ ‘सस्य षः’ इत्यस्ति । ‘अगात्’ इति ‘इण्को.’ इत्यस्य विशेषणम् ॥ ‘अगात्’ गकारवर्जितात् ‘इण्को.’ परस्य ‘सस्य षः’ स्यात् ‘संज्ञायाम्’ गम्यमानायाम् । षत्वेन चेत् संज्ञा गम्यते इत्यर्थः ॥ “सात्पदायोः” (२१२३—८३।१११) इत्यस्य प्रतिप्रसवः ॥ हरिषेण इति संज्ञा ॥ हरेः सिंहस्येव सक्त्यि हरिसक्त्यम् । टच् समासान्तः । संज्ञेया अवयवार्थमनाश्रित्यैव प्रवर्तते ॥ पृथ्वी विपुला सेना अस्य पृथुसेनो राजा ॥ ‘विष्वक्’ इति गकारान्तमव्ययम् । विष्वक् समन्ततोऽयिनी सेना अस्य विष्वक्सेनः । “खरि च” (१२१—८४।५५) इति सकारे परे गकारस्य ककारः । “पूर्ववासिद्धम्” (१२—८५।१) इति षत्वं प्रति ककारस्य असिद्धत्वात् इह गकारादेव परः सकारः, तेन न षत्वम् ॥ सर्वसेन इत्यपि संज्ञा ॥ सुषामादिषु गणस्यैवमिदमिति दौक्षित्याशय उपरिष्ठात् स्फुटीभविव्यति ॥

१०२४ । नक्षत्राद्वा ॥ ८।३।१०० ॥

दी—। एति सस्य संज्ञायामगकारात् मूर्द्धन्यो वा । रोहिणीषेणः—रोहिणीसेनः । ‘अगकारात्’ किम् ? शतभिषक्सेनः । आकृतिगणोऽयम् ।

स changes optionally into ष if followed by ए, the cause for the change being in a पूर्वपद designating some star, provided the change makes a संज्ञा। Thus रोहिणी etc. which is a proper name. Why say अगात् ? Witness अत etc. where अतमिषज् changes its ज into ग and the ग changes into क but is regarded here as ग and bars ष। The सुषामादि list is added to from usage.

मित—। “एति संज्ञायाम्—” इति सर्वमनुवर्तते। तस्य च नचदवाचिनि पूर्वपदे इह विकल्पो विधीयते ॥ मिषज् इति जकारः। तस्य कुत्वेन गकारः। तस्य चर्त्तमिषादि विष्कत्सेने इव द्रष्टव्यम् ॥ ‘अदं’ सुषामादिः ‘आकृतिगणः’। एष “सुषामादिषु च” (१०२२) इति प्रागुक्तस्य सूत्रस्योपसंहारः। तेन “एति संज्ञायाम्—” “नचवादा” इति तस्यैव अन्तर्गतां सूत्रद्वयमिति दीक्षितस्याश्रयः ॥

१०२५। अषष्ठष्टतीयास्थस्थान्यस्य दुगाशीराश्यास्था-
स्थितोत्सुकोतिकारकरागच्छेषु ॥ ३।३।८८ ॥

दी—। अन्यशब्दस्य दुगागमः स्यात् आशीरादिषु परेषु। अन्य-
दाशीः। अन्यदाशा। अन्यदास्था। अन्यदास्थितः। अन्यदुत्सुकः।
अन्यदूतिः। अन्यद्रागः। अन्यदीयः। ‘अषष्ठी’ इत्यादि किम् ? अन्यस्य
अन्येन वा आशीः अन्याशीः।

अन्य receives the augment दुक् when the उत्तरपद is आशिस्, आशा, आस्थित, उत्सुक, कृति, कारक or राग also when छ is affixed to it, but not if अन्य is षष्ठान्न or ढतीयान्न। Thus अन्यदाशीः with दुक् in the sense अन्या आशीः, अन्यकौ आशीः &c. Similarly अन्या आस्था &c., give अन्यदास्था &c. अन्यदीयः is in the sense अन्यमिन् भवः with छ attached. Why say ‘अषष्ठी’ &c. ? Witness अन्याशीः &c. which have no दुक् after अन्य the sense being अन्यस्य आशीः or अन्येन आशीः &c.

मित—। आशिस्, आशा, आस्था, आस्थित, उत्सुक, ऊर्जित, कारक, राग इत्येतेषु उत्तरपदेषु क्प्रत्यये च परतः अन्यशब्दस्य दुर्गागमः स्यात्। षष्ठ्यन्तस्य तृतीयात्तस्य वा अन्यशब्दस्य समासे तु न इत्यर्थः ॥ दुर्गिति ककारोकारौ इतौ। “किञ्चात् अन्ते आगमः ॥ आस्था आयुहः। ऊर्जितः रक्षा ॥ अन्या आशीः इत्यादि विग्रहः। अन्यः कारकः कर्ता कर्मकारी वा अन्यत्कारकः ॥ अन्यदीय इति तच्च भव इत्यर्थे क्प्रत्ययः। अन्यशब्दो गृहादिषु द्रष्टव्यः। गृहादिराकृतगणः ॥ अन्येन आशीः इति हेतुतृतीयायाः सुप्सुपेति समासः। कारकतृतीयायां तु असामर्थ्यात् समासो न स्यात्। अथवा कृतशब्दाभ्याहारेण सामर्थ्यं ततः समासः, अन्यकृता आशीः अन्याशीरिति ॥

दी—। कारके क्ते च नायं निषेधः। अन्यस्य कारकः अन्यत्कारकः ॥ अन्यस्य अयम् अन्यदीयः। गृहादेराकृतिगणत्वात् क्त्तः ॥

The prohibition ‘but not if &c.’ does not apply to क् and the word कारक। Thus अन्यत् &c., another’s servant, or the doer of a different thing ; अन्यदीयः belonging to another, the क् being available because the गृहादि list has to be filled in from usage.

मित—। ‘अयं निषेधः’ षष्ठीतृतीयाविषयको निषेधः ‘कारके’ कारकशब्दे उत्तरपदे ‘क्ते’ क्प्रत्यये च परतो ‘न’। तत्र षष्ठ्यामपि तृतीयायामपि दुक् इत्यर्थः। अत्र च “अन्यसेदमन्यदीयम्। अन्यस्य कारकोऽन्यत्कारकः” इति भाष्यप्रयोगो लिङ्गम् ॥

१०२६। अर्थे विभाषा ॥ ६।३।१०० ॥

दी—। अन्यदर्थः—अन्यायः।

दुक् is optional after अन्य when अर्थे is the उत्तरपद। Thus अन्यदर्थः &c., a different sense.

मित—। अर्थशब्दे उत्तरपदे षष्ठ्यातृतीयास्थस्य अन्यशब्दस्य वा दुक्। ‘अषष्ठी’ इति किम्? अन्यस्य अर्थः अन्येन वा अर्थः अन्यायः ॥

१०२७। कीः कत् तत्पुरुषेऽचि ॥ ६।३।१०१ ॥

दी—।, अजादावत्तरपदे। कुत्सितोऽश्वः कदश्चः। कदश्चम्। 'तत्पुरुषे' किम्? कृष्टो राजा।

• In a तत्पुरुष, if the उत्तरपद begins with a vowel, कु in the पूर्वपद changes into कत्। Thus कदश्चः, an unserviceable horse; कदश्चम् bad food. Why say तत्पुरुषे? Witness कृष्टः without the change in a बहुव्रीहि in कृष्टी राजा, a king with an unserviceable camel corps.

मित—। कु इत्यव्ययं कुत्सितार्थे। तस्य "कुगति—" (७६१—२।२।१८) इति समासे कदादेशः स्यात् अजादि चेदुत्तरपदम् ॥

दी—। "लौ च" (वार्त्तिक)। कुत्सिताख्यः कत्तयः।

Also if द्वि is the उत्तरपद। Thus कत्तयः, the wicked three.

मित—। विशब्दे उत्तरपदे च कीः कत् तत्पुरुषे ॥

१०२८। रथवदयोश्च ॥ ६।३।१०२ ॥

दी—। कद्वथः। कद्वदः।

Also when रथ or वद is the उत्तरपद। Thus कद्वथः a bad chariot; कद्वदः a bad speaker.

मित—। रथशब्दे वदशब्दे च उत्तरपदे कीः कत्तपुरुषे ॥ वदतीति वदः वक्ता। पचाद्यच्। कुत्सितो वद इति विशङ्कः ॥

१०२९। लृणं च जातौ ॥ ६।३।१०३ ॥

दी—। कत्तृणम्।

Also when लृण is the उत्तरपद provided the compound is a class-name. Thus कत्तृणम्, a sort of reed.

मित—। लृणशब्दे च उत्तरपदे कीः कत्तत्पुरुषे समुदायश्चेत् लृणजाति-
विशेषस्य नाम ॥

१०३०। का पथ्यक्षयोः ॥ ६।३।१०४ ॥

दी—। कापथम्। काक्षः। अक्षशब्देन तत्पुरुषः, अक्षिशब्देन
बहुव्रीहिर्वा।

कु becomes का if the उत्तरपद is पथिन् or अक्ष। Thus
कापथम्, a bad road; काक्षः bad eye, or defective axle. The
last is either a तत्पुरुष with अक्ष or बहुव्रीहि with अक्षि।

मित—। पथिन्शब्दे अक्षशब्दे च परतः कुशब्दस्य कादेशः स्यात् (तत्पुरुषे ?)।
कुत्सितः पन्थाः इति विग्रहे “ऋक्पूरब्—” (८४०—५।४।७४) इति अप्रत्ययः
समासान्तः। “पथः संख्या—” (८२१, वा । इति नपुंसकम् ॥ अक्षः रथाङ्गम्।
कुत्सितः अक्षः इति तत्पुरुषः। इन्द्रियार्थे तु अक्षशब्दः क्लीबे तेन समासे काक्षमिति
स्यात् ॥ बहुव्रीहपक्षे “बहुव्रीहौ—” (८५२—५।४।११३) इति षच्। परन्तु
द्वेयोऽयं पक्षः। ‘तत्पुरुषे’ इति पूर्वं परञ्चानुवर्तते, अत्र तन्न सम्बध्यते इत्यसमञ्जसम्।
‘पथिन्’ इति शुद्धमत्र रूपम् ‘अक्ष’ इति कृतसमासान्तमित्यपि न समीचीनम् ॥

१०३१। ईषदर्थे ॥ ६।३।१०५ ॥

दी—। ईषज्जलं काजलम्। अजादावपि परत्वात् कादेशः—काम्लः।

कु becomes का also when it means ‘slight’, ‘incomplete’ &c.
Thus काजलम्, a little water. In the case of an उत्तरपद begin-
ing with a vowel and कु meaning ईषत्, there is conflict between
rule 1027 and this rule. But this rule, coming later, sets aside
rule 1027. Thus काम्लः, slightly acid, with का instead of कत्।

मित—। ईषदर्थे वर्तमानस्य कुशब्दस्य कादेशः स्यात् तत्पुरुषे ॥ ईषदक्ष

इति विग्रहे अजायुत्तरपदे “कीः कत्—” (१०२७) इति प्राप्तम् अनेन च ‘का’ इति । परत्वात् कादेश एव भवति । कास्त्र इति अस्रशब्द आस्त्रशब्दो वा ॥ ईषदपूर्णे कुत्सितान्निभम् । दुष्परिणतं कुत्सितम्, सुपरिणामाभिमुखनपरिणतम् ईषत् इति विवेकः ॥

१०३२ । विभाषा पुरुषे ॥ ६।३।१०६ ॥

दी— । कापुरुषः—कुपुरुषः ॥ अप्राप्तविभाषेयम् । ईषदर्थे हि पूर्व-
विप्रतिषेधाच्चित्यमेव—ईषत् पुरुषः कापुरुषः ॥

कु optionally becomes का if पुरुष is the उत्तरपद in a तत्पुरुष । Thus कापुरुषः &c., a deformed man. This case is not covered by “ईषदर्थे” (1031) when कु means कुत्सित (not ईषत्) । Hence the option is for an unprovided for case. If कु means ईषत् the का is compulsory setting aside the option allowed by this rule ; thus कापुरुषः, incomplete man.

नित— । कुशब्दस्य विभाषा कादेशो भवति पुरुषशब्दे उत्तरपदे ॥ सामान्येन विधानं कुत्सितार्थे च ईषदर्थे च । तत्र कुत्सितार्थे अप्राप्तः ईषदर्थे पूर्वेषु प्राप्तः कादेशः । यः अप्राप्तः कुत्सितार्थे कादेशः तस्य इयं विभाषा । तदाह ‘अप्राप्तविभाषेयम्’ इति । तेन कुत्सितः पुरुषः कापुरुषः कुपुरुषो वा ॥ यस्तु ईषदर्थे पूर्वेषु प्राप्तः कादेशः नेयं तस्य विभाषा । स परामपि विभाषानिमां वाधते । सोऽयं स्वाभाविकस्य परविप्रतिषेधस्य वाधक इह पूर्वविप्रतिषेधः । तेन ईषत् पुरुष इति विग्रहे नित्ये कादेशे कापुरुष इत्येव ॥

१०३३ । कवञ्चोष्णे ॥ ६।३।१०७ ॥

दी— । उष्णशब्दे उत्तरपदे कवं का च वा स्यात् । कवोष्णम्—
कोष्णम्—कटुष्णम् ।

कु becomes का or कव optionally when उष्ण is the उत्तरपद । Thus कवोष्णम् &c., tepid.

मित—। 'विभाषा' इत्यनुवर्तते। स्वभावादीषदर्थं आदिशः। तत् चकारिण 'का' इत्यस्य समुच्चयः। विभाषया काकवाभ्यां मुक्ते अजादावुत्तरपदे कत् भवति। तेन चौणि रूपाणि।

१०३४। पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम् ॥ ६।३।१०८ ॥

दी—। पृषोदरप्रकाराणि शिष्टैर्यथोच्चारितानि तथैव साधूनि स्युः। पृषदुदरं पृषोदरम्। तलोपः॥ वारिवाहको वलाहकः। पूर्वपदस्य वः, उत्तरपदादेशश्च लत्वम्॥

भवेद्वर्णागमाद्धंसः सिंहो वर्णाविपर्ययात्।

गूढोत्मा वर्णाविकृतेर्वर्णनाशात् पृषोदरम्॥

Words like पृषोदर, the belly of a stag, in the form they are pronounced by the older sages, are to be deemed as regular. Thus पृषोदर for पृषदुदर with the elision of त; वलाहक for वारि-वाहक, water-carrier, with व substituted for वारि and ल for the first letter of the उत्तरपद। Similarly हंस has a letter added, सिंह has letters transposed, गूढोत्मा has a letter substituted and पृषोदर a letter elided.

मित—। पृषोदरम् आदिः प्रकार एषां पृषोदरादीनि पृषोदरसदृशानि इत्यर्थः, लक्षणव्यभिचारवन्ति इति शेषः। यथा उपदिष्टम् इति भिन्ने पदे। उपदिष्टम् उच्चारितम्, शिष्टैः अभियुक्तैः ऋषिभिरित्यर्थः। एवं हि नागेशः॥ प्राचीनास्तु उप-दिष्टमिति भावे क्तः। यथोपदिष्टमिति यथार्थेऽव्ययीभावः इत्याहुः। तन्मते शिष्टो-च्चारणमनतिक्रम्य साधुता भवति। तेन शिष्टोच्चारणातिक्रमात् पृषदुदरम्, वारि-वाहक इत्यादीनामसाधुता प्राप्नोति। तत् नागेशोक्तमेव ज्यायः। उपदिष्टमित्येक-वचनन्तु सौमम्॥ प्रत्येकमिमांशेण वा। यत् यत् यथा उच्चारितं तत्तत् तथा इति। 'तथैव' इत्येवमशब्दः खलुशब्दार्थे न तु अन्ययोगव्यवच्छेदे॥ पृषतः हरिणविशेषस्य

उदरं पृषोदरम् । इह इषदुदरम् इत्यस्य तलोपे सति वर्णनाशः ॥ वारिवाहक इत्यत्र वारिशब्दस्य 'व', वाहकस्य 'वाहक' इति वर्णविकृतिः ॥ सूत्रमिदमाल्लिङ्गिकस्य साधुतामाह न तु लचणप्राप्तस्य असाधुतामपि । तेन वारिवाहकादयोऽपि भवन्ति ॥ हन्ति गच्छति साधुगच्छतीति पचाद्यचि हन इति वक्तव्ये सकारागमे हंसः ॥ हिनसीति पचाद्यचि हिंस इत्यत्र हकारसकारयोर्विपर्यये सिंहः । गूढः आत्मा अस्य गूढात्मा इत्यत्र आकारस्य ओकाररूपे विकारे गूढीत्मा । यद्वा एकादेशात् प्रागेव आत्मा इत्यस्य उत्मा इति विकारे गूढीत्मा इति ॥

दी— । “दिक्शब्देभ्यस्तीरस्य तारभावो वा” (वार्तिकः । दक्षिण-तारम्—दक्षिणातीरम् । उत्तरतारम्—उत्तरतीरम् ।

तीर optionally becomes तार coming as an उत्तरपद after a दिक्शब्द in the पूर्वपद । Thus दक्षिण etc., the south bank. उत्तर &c, the north bank.

नित— । ‘दिक्शब्देभ्यः’ इति पञ्चमीनिर्देशात् दिक्शब्दानां पूर्वपदत्वम् । उत्तरपदे यस्तीरशब्दः तस्य तारभावी वा दिक्शब्दे पूर्वपदे ॥

दी— । “दुरो दाशनाशदभध्येषूत्वमुत्तरपदादेः ष्टुत्वञ्च” (वार्तिकः) । दुःखेन दाशयते दूडाशः । दुःखेन नाशयते दूणाशः । दुःखेन दम्भयते दूडभः । खलु लिभ्यः । दम्भेर्नलोपो निपात्यते । दुःखेन ध्यायतीति दूद्यः । “आतश्च—” (२८६८—३११३६) इति कः ॥ ब्रुवन्तोऽस्यां सोदन्तीति वृसी । ब्रुवच्छब्दस्य ‘वृ’-आदेशः । सदेरधिकरणे डट् । आकृतिगणोऽयम् ॥

The final of दुर् becomes उ when दाश, नाश, दभ, or द्य is the उत्तरपद and then the first letter of the उत्तरपद changes into the corresponding letter of the टवर्ग । Thus दूडाश, given with

difficulty ; दूषाशः, killed with difficulty ; दूढभः, challenged with difficulty. These three have खल् । दम्भ elides the nasal by निपातन in this very Vārtika. Similarly दूढः, meditates with difficulty. Here the affix is क by the rule “आतश्चोप—” (2898). One more example of पृषीदरादि words is वृसी, seat on which one sits while speaking one's first words, i. e., a seat of Kusa grass offered to guests on arrival. Here वृवत् becomes वृ । The root सद takes here डट् in the sense of अधिकरण । This गण is determined from usage.

नित— । दुरः इति षष्ठी । दूरः उल्लं भवति, अन्यस्य अली भवति । तेन दु उ दू इति ज्ञातम् ॥ कदा एवं भवति ? दाश, नाश, दभ, ध्य इत्येतेषु परतः, एतेषु उत्तरपदेषु इत्यर्थः । किञ्च उत्तरपदस्य य आदिर्वर्णः तस्य शुल्वं टवर्गादेशो भवति । ततो दूदाश इत्यस्य दूडाश, दूनाश इत्यस्य दूणाश, दूदभ इत्यस्य दूडभ, दूध्य इत्यस्य दूध्य इति रूपम् ॥ व्युत्पत्तिश्च दुःखेन दाशयते दीयते, दुःखेन नाशयते हन्यते, दुःखेन दभयते प्रतिस्पृहयते हिंसयते वा इति कर्मणि खनि । अन्येतु इहैव निपातनात् अनुनासिकलोपे दूडभ न तु दूडम्भ इति ॥ वृवन्तः अस्यां सीदन्ति इति वृवच्छब्दे उपपदे सौदते डट् अधिकरणे । डित्वात् टिलोपे स्त्रियां डीपि वृसी कुशासनम् । अयमहमागत इति वृवत्येवाभ्यागते भटिति कुशासनं दीयते स च वृवन्नेव तत्रोपविशति तदाह ‘वृवन्तोऽस्याम्’ इत्यादि ॥ अयं पृषीदरादिः ‘आकृत्या गच्छते’ प्रयोगदर्शनादनुस्त्रियते ॥

१०३५ । संहितायाम् ॥ ६।३।११४ ॥

दी— । अधिकारीज्यम् ।

Henceforth what is said relates to संहिता (euphonic combination).

मित— । वर्णानामतिशयितः सन्निधिः संहिता इत्युच्यते । अनन्तरीकानि
मूत्राणि संहितायां विषये सन्तव्यानि इत्यर्थः ॥

१०३६ । कर्णे लक्षणस्याविष्टापञ्चमणिभिन्नकिन्नकिद्र-
सुवस्त्विकस्य ॥ ६।३।११५ ॥

दी— । कर्णशब्दे परे लक्षणावाचकस्य दीर्घः । द्विगुणाकर्णः ।
'लक्षणास्य' किम् ? शोभनकर्णः । 'अविष्टादीनाम्' किम् ? विष्टकर्णः ।
अष्टकर्णः । पञ्चकर्णः । मणिकर्णः । भिन्नकर्णः । किन्नकर्णः । किद्रकर्णः ।
सुवकर्णः । स्वस्तिककर्णः ।

When कर्ण is the उत्तरपद, the preceding word, if indicating a
distinctive mark, has its final lengthened when it is a short vowel.
Thus द्विगुणा &c., having its ears doubled. Why say लक्षणस्य ? Wit-
ness शोभन &c., having fine ears. Why say अविष्टादीनाम् ? Witness
विष्ट etc., having ears smeared with paint (?) ; अष्ट etc., having
eight marks on the ears ; पञ्च etc., having five marks etc. ; मणि
etc., having the figure of a gem painted on the ears ; भिन्न etc.,
having split ears ; किन्न etc., having mutilated ears ; किद्र etc.,
having ears pierced ; सुव etc., having the representation of a
सुव painted on the ears ; स्वस्तिक etc., having the representation
of a स्वस्तिक painted on the ears.

मित— । उत्तरपदाधिकारीऽस्ति । परे उत्तरपदे इत्यर्थः । लक्षणं चिह्नम् ।
यत् पशूनामङ्गे स्वामिपरिज्ञानार्थं क्रियते तत् । 'दीर्घः' इति "द्रुषोपे—" (१७४—
६।३।१११) इत्यतोऽनुवर्तते ॥ द्विगुणौ कर्णौ अस्य द्विगुणाकर्णः यस्य कर्णे कर्णाकार-
यिचितः सः (?) यस्य वा द्विधा भिन्नौ कर्णौ ॥ शोभनत्वं न स्वामिनः परिचायकं
तेन न दीर्घः ॥ विष्टौ व्याहृतौ रञ्जनद्रव्येण कर्णौ यस्य विष्टकर्णः (?) ॥ अष्टौ अष्ट-
चिह्नयुक्तौ अष्टधा भिन्नौ वा कर्णौ अस्य अष्टकर्णः ॥ एवं पञ्चकर्णादयः ॥

१०३७ । नहिद्वतिद्विषिव्यधिरुचिसहितनिषु कौ ॥

६।३।११६॥

दी— । क्तिबन्तेषु परेषु पूर्वपदस्य दीर्घः । उपानत् । नीवृत् । प्रावृट् । मर्मावित् । नीरुक् । अभीरुक् । ऋतीषट् । परीतत् । 'कौ' इति किम् ? परिणहन्म् । "विभाषा पुरुषे" (१०३२) इत्यक्तो मण्डूकप्लुत्या 'विभाषा' अनुवर्त्तते । सा च व्यवस्थिता । तेन गतिकारकयोरेव । नेह—पटुरुक्, तिमरुक् ।

The final of the पूर्वपद, if a vowel, is lengthened when the roots नह्, वृत्, वृष, व्यध, रुच, सह, तन follow with क्तिप् attached. Thus उपानत्, shoes ; नीवृत्, a country ; प्रावृट्, the rains ; मर्मावित्, that which rends the vitals ; नीरुक्, bright ; अभीरुक्, dazzling ; ऋतीषट्, tolerant of censure ; परीतत्, spreading all round. Why say कौ ? Witness परिणहन्म् without lengthening of इ in परि । विभाषा comes in here at a bound like a frog from the rule "विभाषा—" (1032) and the option is restricted, lengthening being allowed when the पूर्वपद is a गति or a कारक and not allowed in other cases. Hence पटुरुक्, तिमरुक् etc., are unchanged because पटु, तिम्र etc., are neither गति nor कारक ।

मित— । 'उत्तरपदे' इत्यस्मि 'दीर्घः' इति च । पूर्वपदश्चाक्षिप्तमुत्तरपदेन । कौ परे ये नञ्चादयो धातवः तेषु, क्तिबन्तेषु तेषु इत्यर्थः, उत्तरपदेषु पूर्वपदस्य दीर्घः स्यात् ॥ उपनञ्चाति पादौ वध्नाति इत्युपानत् । "नही धः" (४४०—८।२।३४) इति धः । जश्ल्वं, चर्ल्विकल्पः ॥ नितरां वर्त्तते दति नीवृत् ॥ प्रवर्षतीति प्रावृट् । जश्ल्वं, चर्ल्विकल्पः ॥ मर्मं विध्यतीति मर्मावित् । "यद्विज्या—" (२४१२—६।१।१६) इति सम्प्रसारणम् ॥ नितरां रोचते इति नीरुक् ॥ आभिमुख्येन रोचते इत्यभीरुक् ॥ ऋतिमवमाननां सहते इति ऋतीषट् क्खान्दसं प्लवम् ।

“दी दः” (२२४—८१३१) इति दः, जश्त्वं, चर्त्वाविकल्पः ॥ परि समन्तात्
तनुते इति परीतत् । गमादिवान्नलीपः ॥ परिषद्हनम् इत्यव सुद्रितेषु पुलकेशु
मूर्धन्याभावो दृश्यते स च प्रमादजः ॥ ‘सा च व्यवस्थिता’ इत्यस्य अयमर्थः—इह न
हि एकस्मिन्नेवोदाहरणे दीर्घो भवति न च भवति, किन्तु केषुचित् भवति केषुचित् न
गतिकारकयोर्दीर्घो भवति इतरस्य न । तथा च उपानत्, गैत्रत्, घ्राष्ट, नीरक्,
अभीरक्, परीतत् इत्येतेषु गतेर्दीर्घः । समावित्, ऋतीषट् इत्येतयोः कारकस्य । पदु-
तिम्न इति न गतिर्नापि कारकम्, तेन न दीर्घः ॥

१०३८ । वणगिर्योः संज्ञायां कोटरकिंशुलुकादीनाम् ॥

६।३।११७ ॥

दी— । कोटरादीनां वने परे किंशुलुकादीनां गिरौ परे च दीर्घः स्यात्
संज्ञायाम् ।

कोटर etc., have दीर्घ when वन follows and किंशुलुक etc. have
it when गिरि follows as the उत्तरपद if the compound is a संज्ञा ।

मित— । वनगिर्योः उत्तरपदयोः इत्यर्थः ॥ कोटरश्च किंशुलुकाश्च कोटर-
किंशुलुकौ । तौ च तयोरादयश्च कोटरकिंशुलुकादयः तदन्ता इत्यर्थः । तेषाम्
कोटरकिंशुलुकौ आदौ येषामिति तु न । परस्मै कोटरादयो निर्दिष्टा एव न पुनः
कोटरशब्दमादितः कृता ॥ कोटरादयो वनशब्देन किंशुलुकादयो गिरिशब्देन
यथासंख्यं नैयाः ॥ कोटराणां वचविशेषाणां वनम् इति विशदं कोटरावन इति स्थिते—

१०३९ । वनं पुरगामिश्रकासिघ्नकाशारिकाकोटरा-

श्रेभ्यः ॥ ८।४।४ ॥

दी— । वनशब्दस्य उत्तरपदस्य एभ्य एव शात्वं नान्येभ्यः । इह
कोटरान्ताः पञ्च दोषविधौ कोटरादयो बोध्याः । तेषां कृतदीर्घाणां शात्व-
विधौ निर्देशो नियमार्थः । अग्रे शब्दस्य तु विध्यर्थः । पुरगावश्चम् । मिश्र-

कावणम् । सिध्रकावणम् । शारिकावणम् । कोटरावणम् । 'एभ्य एव'
इति किम् ? असिपत्नवनम् ॥ वनस्थाये अग्रे वणम् । राजदन्तादिषु निपा-
तनात् सप्तम्या अलुक् । प्रातिपदिकार्थे प्रथमा ॥ किंशुलकागिरिः ॥

वन in the उत्तरपद will have its न changed into ण when it comes after पुरगा, सिध्रका, शारिका, कोटरा and अग्रे and not in any other case. The five words here ending with कोटरा are referred to by कोटरादि in the rule "वनगिर्योः—" (1038) enjoining दीर्घ of the final. In the rule "वनं पुरगा—" the words occur with the final already lengthened. But the lengthening is in the matter of a संज्ञा only. Hence the णत्व after these five is in the case of a संज्ञा only. Now, the णत्व in a संज्ञा is already secured by the rule "पूर्वपदात्—" (857—8. 4. 3). Hence the present rule is restrictive, *i. e.*, it means that वन final in a संज्ञा will change न into ण only when after the five पुरग etc. In the case of अग्रे, since अग्रेवण is no संज्ञा, the rule is permissive. Thus पुरगा etc. These are all संज्ञा of certain forests. Why say एभ्य एव ? Witness असि etc. without ण though the word is a संज्ञा and the cause for the change exists in the पूर्वपद ! अग्रेवणम् means just beyond the forest. The सप्तमी is retained through निपातन in the राजदन्तादि list and, although the exposition has the sense of the locative prominent in it, that sense is now the sense of the प्रातिपदिक resulting from the समास । Hence we have प्रातिपदिकार्थे प्रथमा in अग्रेवणम् । किंशुलका etc. the hill of किंशुलक trees (P).

मित— । वनं वनस्य इत्यर्थः । वनार्थे प्रथमा । 'पूर्वपदात्' इत्यनुवर्त्तते ।

पुरगादयः पूर्वपदस्य विशिष्यानि । तेन पुरगादिभ्यः पूर्वपदभ्यः वनस्य शत्वं स्यात् इत्यर्थः । किञ्च पुरगादयः “वननिर्घीः—” (१०३८) इति संज्ञायामेव दीर्घान्ताः । अतो दीर्घेभ्य एतेभ्यो यदिह शत्वमुच्यते तत् संज्ञायां शत्वम् । संज्ञायाञ्च “पूर्वपदात् संज्ञायामनः” (८५७—८४३) इति सिद्धमेव शत्वम् । एवं सिद्धे सति अयमारम्भो नियमाथः—पुरगादिभ्य एव शत्वं नान्येभ्यः—इति । पुरगावणप्रभृतयो वनविशिष्याणां संज्ञाः । असिपववनम् इति नरकावशिषस्य संज्ञा ॥ अयेवणमिति न संज्ञा, तदिह अप्राप्तं शत्वं विधीयते । सप्तम्यर्थप्रधानोऽयं समासः । स चार्थः सति समासे प्रातिपदिकार्थः संज्ञाः । तेन प्रातिपदिकार्थं प्रथमा ॥

१०४० । वले ॥ ६।३।११८ ॥

दी— । वलप्रत्यये परे दीर्घः स्यात् संज्ञायाम् । कृषीवलः ।

The final of the stem, if a vowel, is lengthened when वलच् is affixed to indicate a संज्ञा. Thus कृषीवलः, a farmer.

मित— । संज्ञायां किम् ? पुत्रवलः ॥

१०४१ । मतौ बह्वचोऽनजिरादीनाम् ॥ ६।३।११९ ॥

दी— । अमरावती । ‘अनजिरादीनाम्’ किम् ? अजिरवती । बह्वचः किम् ? ब्रीहिमती । ‘संज्ञायाम्’ इत्येव, नेह—वलयवती ।

Of a stem of more than two vowels, the final, if a vowel, is lengthened when मतुप् is attached, the whole being a संज्ञा ; but not if the stem is of the अजिरादि class. Thus अमरावती । Why say बह्वचः ? Witness ब्रीहिमती which is a संज्ञा, but ब्रीहि, having only two vowels, does not lengthen the final. The word must be a संज्ञा । Witness वलयवती, provided with a bracelet, which has a stem of more than two vowels, but not being a संज्ञा the stem does not lengthen its final.

मित—। बह्वचः प्रातिपदिकस्य दीर्घः स्यात् मतौ परे संज्ञायां विषये,
अजिरादीनां तु न ॥ मस्य बलेऽपि एकदेशविकृतस्य अनन्यत्वात् मतुबेव सः ॥

१०४२ । शरादीनाञ्च ॥ ६।३।१२० ॥

दी—। शरावती ।

Words of the शरादि class lengthen their final when मतुप् is attached in the case of a संज्ञा. Thus शरावती । अजिरवती, ब्रीहि-मतौ, शरावती etc. are names of rivers. The first is infested by frogs (अजिर), the second flows through paddy fields, the third passes through reeds (शर) ।

मित—। शरादीनां प्रतिपादिकानां दीर्घः स्यात् मतौ परे संज्ञायां विषये । शरवणान्तर्गामिनौ नदी शरावती ॥ पूर्वतुक्ता अजिरवत्यादयोऽपि नदीनामानि एव स्युः । अजिरो मेकः । मेकबहुला नदी अजिरवती । ब्रीहिल्लान्तर्वाहिनी नदी ब्रीहिसती । इत्यादि ॥ शरादिराकृतिगणः ॥

१०४३ । इको वह्नेऽपीलोः ॥ ६।३।१२१ ॥

दी—। इगन्तस्य दीर्घः स्याद्बहे । ऋषीवहम् । कपीवहम् । ‘इकः’
किम् ? पिण्डवहम् । ‘अपीलोः’ किम् ? पीलुवहम् ।

A पूर्वपद ending in इ, उ, ऋ, or लृ lengthens its final when वह् is the उत्तरपद but not if the पूर्वपद is पीलु । Thus ऋषी etc. Why say इकः ? Witness पिण्ड etc. Why say अपीलौः ? Witness पीलु etc. carrying पीलु trees.

मित—। वह्नीति वह् । पचाद्यच् । इगन्तस्य पूर्वपदस्य दीर्घः स्यात् वह्शब्दे उत्तरपदे पीलुशब्दस्य तु न दीर्घः ॥ ऋषीणां वह् इत्यादि षष्ठीसमासः ॥ पीलु-वचविशेषः । “यच्च पीलुवनान्तु” इति भारते ॥

दी—। “अपील्वादीनामिति वाच्यम्” (वार्त्तिक) । दाखवहम् ।

We should say ‘not of words of the पील्वादि class’. Thus दाखवहम् does not lengthen the उ of दाख ।

मित—। आदिशब्दः प्रकारे । पील्वादीनां पीलुप्रकाराणां न दीर्घः ॥

१०४४ । उपसर्गस्य घञप्रमनुष्ये बहुलम् ॥ ६।३।१२२ ॥

दी—। उपसर्गस्य बहुलं दीर्घः स्यात् घञन्ते परे न तु मनुष्ये ।
परीपाकः—परिपाकः । ‘अमनुष्ये’ किम् ? निषादः ।

The final of an उपसर्ग, if a vowel, is lengthened when the root following takes घञ् and the word does not refer to a human being ; but there is no uniformity in the matter. Thus परीपाक etc. Why say अमनुष्ये ? Witness निषाद, a low-class hunter, which does not lengthen नि ।

मित—। निषौदल्यस्मिन् पापं निषादी लुब्धकजातिभेदः । “इत्यथ” (३३०० —३।३।१२१) इत्यधिकारणे घञ् । अत्र न दीर्घः ॥ बहुलग्रहणात् अनुग्रहे प्रसाद इति घञि न दीर्घः, इत्ये प्रसाद इति न ऋस्वः । सादृश्ये भेदे वा प्रकार इति घञि न दीर्घः, प्राचीरे प्राकार इति न ऋस्वः । इत्येवं मन्यते । अतएव “सादकारयोः कञ्चिमे” इति वार्त्तिकमिह परिहरति ॥

१०४५ । इकः काशे ॥ ६।३।१२३ ॥

दी—। इगन्तस्य उपसर्गस्य दीर्घः स्यात् काशे । वोकाशः ।
नोकाशः । ‘इकः’ किम् ? प्रकाशः ।

An उपसर्ग ending in इ or उ lengthens its final when काश follows as उत्तरपद । Thus वोकाश etc., that which shines well. Why say इकः ? Witness प्रकाश, that which shines.

मित—। विशेषेण काशते वीकाशः। नितरां काशते नीकाशः। प्रकर्षेण काशते प्रकाशः। सर्वत्र पचायच् ॥ “मुदा विकाशं मुनिमभ्युपेयुषी” इति तु भावे घञ्। बाहुलकात् दीर्घाभावः ॥

१०४६। अष्टनः संज्ञायाम् ॥ ६।३।१२५ ॥

दी—। उत्तरपदे दीर्घः। अष्टापदम्। ‘संज्ञायाम्’ किम्? अष्टपुत्रः।

When an उत्तरपद follows, अष्टन् lengthens its final after the elision of न if the compound is a संज्ञा। Thus अष्टापद gold. Why say संज्ञायाम्? Witness अष्टपुत्र, having eight sons.

मित—। संज्ञायां विषये अष्टन्शब्दस्य पूर्वपदभूतस्य दीर्घः स्यात् उत्तरपदे परे। अष्ट पदानि स्थानानि अस्य अष्टापदम्। सुवर्णस्य संज्ञा ॥

१०४७। चितेः कपि ॥ ६।३।१२७ ॥

दी—। एकचित्तीकः। द्विचित्तीकः।

The word चिति lengthens its final when कप् is attached. Thus एक etc., having one heap of bricks etc.

मित—। एका चितिः चयी राशिः षट्पादा वा इष्टकानां वा अस्य इत्यादि विशदः। “शेषादिभाषा” (८९१—५।४।१५४) इति कप् ॥

१०४८। नरे संज्ञायाम् ॥ ६।३।१२८ ॥

दी—। विश्वानरः।

The final of the पूर्वपद, if a vowel, lengthens when नर is the उत्तरपद। Thus विश्वानरः, one who deems all men his own.

मित—। ‘विश्वस्य’ इति पूर्वसंज्ञादनुवर्तते। नरे उत्तरपदे विश्वस्य पूर्वपदभूतस्य दीर्घः स्यात् संज्ञायां विषये ॥ विश्वे नरा अस्य विश्वानरः कस्यचिन्नाम ॥

१०४८ । मित्रे चषौ ॥ ६।३।१३० ॥

दी— । विश्वामित्रः । 'ऋषौ' किम् ? विश्वमितो माणवकः ।

Also when मित्र is the उत्तरपद the compound being a संज्ञा of some ऋषि । Thus विश्वामित्रः a celebrated sage. Why say ऋषौ ? Witness विश्वमित्र in विश्व &c., the little fellow has all for his friend.

मित— । 'विश्वस्य' इत्यस्ति । मित्रे चोत्तरपदे ऋषौ अभिधेये विश्वशब्दस्य दीर्घः ॥ विश्वं मित्रमस्य विश्वामित्रः कौशिकस्य नाम ॥

दी— । “शुनो दन्तदंष्ट्राकर्णकुन्दवराहपुच्छपदेषु दीर्घो वाच्यः” (वार्त्तिक) । श्वादन्तः इत्यादि ।

The word शन् lengthens its final after the elision of न when दन्त &c., are the उत्तरपद । Thus श्वादन्त &c., a dog's tooth &c.

मित— । शन्-शब्दस्य दीर्घः स्यात् दन्तादिषु उत्तरपदेषु ॥ शुनी दन्तः श्वादन्तः । शुनो दन्त इव दन्तः अस्य इति बहुव्रीहिर्वा ॥ श्वाकुन्दं कुन्दसदृशस्य पुष्पविशेषस्य नाम (?) ॥ श्वा च वराहस्य श्वावराहम् । इन्द्रः । “वैषाञ्च विरीषः—” (८।१३—२।४।८) इति एकवक्तावः ॥ नागेशस्तु प्रयोगत एषां साधुत्वं मन्यते ॥

१०५० । प्रनिरन्तःशरेचुल्लक्ष्मास्त्रकार्ष्णखदिरपीयूक्षाम्भ्योऽ-
संज्ञायामपि ॥ ८।४।५ ॥

दी— । एभ्यो वनस्य शत्वं स्यात् । प्रवक्ष्याम् ॥ कार्ष्ण्यवक्ष्याम् । इह षात्परत्वात् शत्वम् ।

The न of वन in the उत्तरपद becomes ष also when the compound is not a संज्ञा if प्र, निर्, अन्तर्, शर, इन्द्र, इक्ष्वा, आस, कार्ष्ण, खदिर,

यीयूचा are the पूर्वपद । Thus प्रवणम्, deep forest ; कार्यं &c., forest of *Karshya* (?). In the last the cause for ण is ष, hence कार्यं with a palatal is a mis-reading.

मित— । पूर्वपदात् 'वनम्' इत्यनुवर्त्तते । 'पूर्वपदात्' इत्यनेन आक्षिप्तमुत्तरपदमित्युक्तं प्राक् । तेन 'वनम्' इत्युत्तरपदम्, पञ्चम्यन्ताः प्रादयः पूर्वपदानि । 'असंज्ञायामपि' इत्यपिशब्दबलेन सामान्यतः संज्ञायामसंज्ञायाश्च विधिः ॥ प्रकृष्टं वनं प्रवणम्, निर्गतं निर्मूलं वा वनं निर्वणम् । प्रादिसमासौ ॥ वने इत्यर्थे अन्तर्वणम्, अव्ययीभावः ॥ शरवणादयः षष्ठोसमासाः ॥ इह असंज्ञायां समानपदे विहितं शत्वं पूर्वपदस्यान्निमित्तान्न प्राप्नोति इति प्रनिरादिभ्यः अप्राप्ते, क्वचिच्च "विभाषौषधि—" (१०५१) इति विकल्पे प्राप्ते विधिः । संज्ञायाश्च "वनं पुरगा—" (१००६—८१४) इत्यत्र पुरगादिभ्य एव वननकारस्य शत्वं विहितं प्रनिरादिभ्यो न प्राप्नोति इत्यप्राप्ते एव विधिः ॥ इह 'कार्यं वणम्' इत्यत्र यदि षकारो शत्वस्य निमित्तं नाश्रयते तदा षकारेण व्यवहितो रेफ इति रेफाश्रयं शत्वमपि न भवति । तदाह 'षात्परत्वात् शत्वम्' इति ॥

१०५१ । विभाषौषधिवनस्यतिप्रभृतिभ्यः ॥ ८१४।६ ॥

दो— । एभ्यो वनस्य शत्वं वा स्यात् । दूर्वावणम्—दूर्वावनम् । शिरीषवणम्—शिरीषवनम् ।

The न of वन optionally changes into ण when herb-names or names of trees are in the पूर्वपद । Thus दूर्वा &c. (herbs) ; शिरीष &c. (trees).

मित— । औषधयः फलपाकान्ताः । 'वनस्यति' वृक्षभावम् । औषधिवाचित्वः पूर्वपदेभ्यः वृक्षवाचित्वस्य वननकारस्य शत्वं वा स्यात् ॥ दूर्वेति औषधिः, शिरीष इति वृक्षः ॥

दी—। “द्वयचूख्यज्भ्यामेव” (वार्तिक)। नेह—देवदास्वनम्।

This applies only to a पूर्वपद of two or three vowels. Thus देवदारुवनम् does not take णत्व because देवदारु has four vowels in it.

मित—। पूर्वपदं यदि द्वाच् त्र्यच् वा भवति तदेव अस्य सूत्रस्य प्रवृत्तिः नान्यथा ॥

दी—। “इरिकादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः” (वार्तिक)। इरिकावनम्। मिरिकावनम्।

The न of वन does not change if the पूर्वपद is one of the इरिकादि class. Thus इरिका &c.

मित—। इरिकादयः शीघ्रविशेषाः। इरिकादिभ्यः परस्य वननकारस्य णत्वं न भवति ॥ इरिकादिराज्जतिगणः ॥

१०५२। वाहनमाहितात् ॥ ८।४।८ ॥

दी—। आरोप्य यदुह्यते तद्वाचिस्थ्यात् निमित्तात् परस्य वाहन-
नकारस्य णत्वं स्यात्। इच्छुवाहणम्। ‘आहितात्’ किम्? इन्द्रवाहनम्।
इन्द्रस्वामिकं वाहनमित्यर्थः। वहेल्युटि वृद्धिरिहैव सूत्रे निपातनात्।

The न of वाहन becomes ण when the cause for the change is in a पूर्वपद designating what is placed on back and carried. Thus इच्छु &c., draft animal carrying sugar-canes. Why say आहितात्? Witness इन्द्रवाहनम् without ण the sense being Indra’s mount, and not implying that इन्द्र is actually on its back. In वाहन, there is वृद्धि in वह् with ल्युट् by निपातन in this very rule.

मित—। आहितं पृष्ठे कृतम् ॥ उह्यते अनेन इति वाहनम्। करणे ल्युट्।
इहेव निपातनात् वृद्धिः। षष्ठ्यर्थे प्रथमा ॥ आहितवाचके पूर्वपदे यदा निमित्तं तदा

वाहनशब्दस्य उत्तरपदभूतस्य नकारस्य णकारः स्यात् ॥ इच्छूणां वाहनम् इच्छुवाहनम् । गवा महिषेण वा उच्छमानेषु णत्वम् ॥ इन्द्रस्वामिकं वाहनम्, न हि तदानीमाहित-
स्तस्मिन्निन्द्रः इति न णत्वम् ॥

१०५३ । पानं देशे ॥ ८।४।८ ॥

दी— । पूर्वपदस्थात् निमित्तात् परस्य पानस्य नस्य णत्वं स्यात्
देशे गम्ये । क्षीरं पानं येषां ते क्षीरपाणा उशीनराः । सुरापाणाः प्राच्याः ।
पीयते इति पानम्, कर्मणि ल्युट् ।

When the cause for the change is in a पूर्वपद the न of पान becomes ण if there is reference to some country. Thus क्षीरपाण with a ण in क्षीरपाणाः &c., the sense being—people of the country known as उशीनर are milk-drinkers ; also सुरापाण in सुरापाणाः &c., meaning—people of eastern countries are wine-imbibers. पान in these compounds is derived with ल्युट् in the कर्मवाच्य and means that which is drunk, *i. e.*, the drink.

मित— । पीयते इति पानम् । बाहुलकात् कर्मणि ल्युट् । षष्ठ्यर्थे प्रथमा ॥
'देशे' इत्यस्य देशवासिषु इत्यर्थे इति नागेशः ॥

१०५४ । वा भावकरणयोः ॥ ८।४।१० ॥

दी— । 'पानस्य' इत्येव । क्षीरपाणम्—क्षीरपानम् ।

The न of पान with ल्युट् in the भाव or करणवाच्य optionally changes into ण the cause for the change being in a पूर्वपद । Thus क्षीर &c., meaning either 'drinking of milk' (भावे), or a milk-bowl (करणे) ।

मित— । भावे करणे वा व्युत्पन्नौ यः पानशब्दः तस्य पूर्वपदस्थात् निमित्तात्

परस्य नस्य णः स्यात् ॥ पीयते इति पानं पानक्रिया । ल्युट् भावे ॥ पीयते
अनेन इति पानं पानपावम् । ल्युट् करणे ॥ उभयव चौरस्य पानम् इति विग्रहः ।
भावे करणे च एकमेवोदाहरणम् ॥

दी—। “गिरिन्धादीनां वा” (वार्तिक) । गिरिन्दी—गिरिन्दी ।
चक्रनितम्बा—चक्रशितम्बा ।

गिरिन्दी &c., optionally change the न into ण । Thus गिरि &c.
चक्र &c.

मित—। गिरिन्दीप्रथतीनां नस्य णो वा ॥ गिरिन्दी गिरिन्दी गिरिन्दी
वा । चक्रमित नितम्बो यस्याः सा चक्रनितम्बा चक्रशितम्बा वा ॥

१०५५ । प्रातिपदिकान्तनुम्बिभक्तिषु च ॥ ८।४।११ ॥

दी—। पूर्वपदस्थान्निमित्तात् परस्य एषु स्थितस्य नस्य णो वा
स्यात् । प्रातिपदिकान्ते—माषवापिण्यौ । नुमि—ब्रीहिवापाणि । विभक्तौ
—माषवापेण । पत्ने माषवापिनौ इत्यादि ॥

If the cause for the change is in a पूर्वपद, the न is optionally
changed into ण if it is at the end of the प्रातिपदिक in the उत्तरपद-
or in a नुम्, or again in a विभक्ति । Thus माषवापिण्यौ, the 1st case
dual of माषवापिन्, has ण because वापिन् is a प्रातिपदिक in the उत्तर-
पद and it has न at its end ; माषवापाणि, the 1st case plural of
माषवाप in the neuter, has ण because the न is in नुम् ; माषवापिणः,
the 3rd case singular of the same, has ण because the न is in a
विभक्ति । Also optionally माषवापिनौ, माषवापानि and माषवापेन ।

मित—। ‘पूर्वपदात्’ इति वक्तंते । तेन च उत्तरपदमाविध्यते । तच्च सामर्थ्यात्
‘प्रातिपदिकान्त’ इत्यनेनैव सम्बध्यते न नुमा न वा विभक्त्या, असम्बधात् ॥ समासस्य

उत्तरपदे यत् प्रातिपदिकं तदन्ते यो नः तस्य, समासात् परी यो नुम् तत्र स्थितस्य च नकारस्य, समासादुत्पन्नायां विभक्तौ यो नस्तस्यापि यो वा स्यात् ॥ माषः पुनःपुनरुच्यते आभ्यामिति माषवापिणौ माषवापिनौ वा । “बहुलमाभीष्णा” (२६६१—३१८१) इति णिनिः । इह ‘वापिन्’ इति नान्तं प्रातिपदिकमुत्तरपदम् । सुबुत्पत्तेः प्रागेव समासः । तेन ‘वापिन्’ इत्यस्य पदत्वाभावेऽपि उत्तरपदसंज्ञा, उत्तरपदं हि समासस्य चरमावयवे ऋदम् । स चावयवः पदं वा प्रातिपदिकं वा उत्तरपदमित्येव कथ्यते ॥ त्रीह्य चयन्ते एषु त्रीह्रिवापाणि त्रीह्रिवापानि वा । अधिकरणे घञ् । इह उत्तरपदे ‘वाप’ इति प्रातिपदिकम्, ततो बह्विर्नकारः । तेन ‘प्रातिपदिकान्ते’ इति न प्राप्नोति । अतो ‘नुम्’ इति पृथग्गृह्यते ॥ एवं माषवापेण इत्यत्रापि प्रातिपदिकाद्विभक्तौ स्थितौ नकारः । तस्य चानेन शत्वम् ॥

दी— । उत्तरपदं यत् प्रातिपदिकं तदन्तस्यैव शत्वम् । नेह—गर्गाणां भगिनी गर्गभगिनी । अतएव नुम्ग्रहणं कृतम् । अङ्गस्य नुम्विधानात् तद्वक्तो हि नुम्, न तु उत्तरपदस्य ॥ किञ्च ‘ग्रहिणवन्’ इत्यादौ ह्रिवे-
नुंभो शत्वार्थमपि नुम्ग्रहणम् । ‘प्रेन्वनम्’ इत्यादौ तु कुम्भादित्वाच्च (?) ज्ञः ।

Here the न at the end of a प्रातिपदिक changes only when the प्रातिपदिक is the उत्तरपद in the compound that is being formed. Thus if we compound with the exposition गर्गाणां भगिनी, the उत्तरपद being भगिनी, which does not end in न, there is no change. Hence it is that नुम् is separately mentioned in the rule. नुम् is enjoined of the entire stem to which the विभक्ति is attached ; it is therefore a part of the whole stem and not of the उत्तरपद । Besides the separate mention of नुम् is necessary for the change in the नुम् that attaches itself to the root ह्रिवि as is seen in ग्रहिणवन् &c. The नुम् in the root इवि does not change because प्रेन्वनम् &c. that are derived from it are of the कुम्भादि class.

मित—। ‘उत्तरपदं यत्’ इत्यादि ‘पूर्वपदात्’ इत्यस्य अनुवर्तनात् लभ्यते इति अदर्शितं प्राक् । फलमस्य गर्गाणां भगिनी इति वियद्गे गर्गभगिनी इत्यत्र श्वाभावः । इह भगिनी इत्युत्तरपदं न तु तस्य अन्ते नकारः ॥ ‘अतएव’ प्रातिपदिकस्य उत्तर-पदत्वादेव नुमि अप्राप्तं यत् शत्वं तदर्थं ‘नुम्यङ्गणं कृते’ नुम् प्रथमुच्यते इत्यर्थः ॥ ताम-प्राप्तिमेव दर्शयति ‘अङ्गस्य’ इत्यादिना । ‘त्रौहिवापाणि’ इत्यत्र त्रौहिवापश्चान् जस् । जसः शिः । ‘त्रौहिवाप इ’ इति स्थिते नुमि ‘त्रौहिवापन् इ’ इति जातम् । इह ‘त्रौहि-वाप’ इत्येव अङ्गम्, न तु ‘वाप’ इति । नुम् च अङ्गस्य आगमः । अतः “आगनालङ्कु-भूतास्तदग्रहणेन गृह्यन्ते” (परिभाषा) इति त्रौहिवापग्रहणे नुम् गृह्यते वापमावग्रहणे तु न गृह्यते उत्तरपदे वापन् इति न लभ्यते । तेन ‘प्रातिपदिकान्ते’ इति नुमो शत्वं न प्रयोजयति ॥ नुम्यङ्गणस्य प्रयोजनान्तरमप्याह किञ्चेति । द्विवि प्रीणने इकारेत् । तेन नुमि शतरि ग्रहिण्यन् इति नुमो शत्वं दृश्यते । तदर्थमपि नुम्यङ्गणं कर्त्तव्यम् ॥ यद्येवम् इवि व्याप्तौ इत्यस्यापि नुमः सति निमित्ते शत्वं स्यात् । ‘प्रेन्वनम्’ इति च श्वाभावी दृश्यते । कथं नाम तत् ? चुधादिषु प्रेन्वनमित्येवमादयी द्रष्टव्याः ॥ इह ‘चुभादित्वात्’ इति निर्विसर्गकः पाठो लिपिकरप्रमादजः । यद्वा चुभादित्वात् न णकारः इति कथञ्चित् समर्थनीयः ॥

दी—। “युवादेर्न” (वार्त्तिक) । रम्ययूना । परिपक्कानि ।

If words of the युवादि class be in the उत्तरपद, the न at the end, or in a नुम्, or again in a विभक्ति does not change into ण । Thus रम्ययूना without ण though न is at the end of the उत्तरपद । Similarly परिपक्कानि does not change the न in its नुम् because पक्क is of the युवादि class.

मित—। युवादिः सम्बन्धे “प्रातिपदिकान्त—” (१०५५) इति विविधं स्यात् ॥ ‘रम्ययूना’ इति प्रादिकान्तनकारस्य श्वाभावः । ‘परिपक्कानि’ इति नुमि स्थितस्य ॥

दी—। “एकाजुत्तरपदे याः” (३०७—८१४१२) । नित्यमित्युक्तम् । वृत्तहर्षौ । हरिं मानयतीति हरिमाप्सी । नुमि—क्षीरपाणि । विभक्तौ—क्षीरपेगा । रम्यविद्या ।

It has been explained under the rule “एकाच्—” (307) that the ण at the end of a प्रातिपदिक etc. is compulsory if the उत्तरपद has only one vowel in it. Thus ब्रह्मण्यौ, the उत्तरपद being हन्, an एकाच् ending in न। Similarly हरिमाणौ, worshipper of हरि, the उत्तरपद being मान् also having न final. Again चौरपाणि has ण in नुम् the उत्तरपद being प with only one vowel ; चौरपेण has ण in the विभक्ति। वि is पक्षी ; रम्यविः a fine bird ; the instrumental singular of this is रम्यविणा with ण, the उत्तरपद having only one vowel.

मित—। “एकाजुत्तर—” (३०७) इति “प्रातिपदिकान्—” इत्यस्य विकल्पस्य बाधकः ॥ ब्रह्मन् इति क्तिप् एकाजुत्तरपदम् ॥ हरिमान् इति च क्तिप् एकाजुत्तरपदम् । स्त्रियां ङीप् हरिमाणौ । मानयतीति मानौ इति प्रागेव यदि ङीप् क्रियते तदा हरिमानौ इति विग्रहे हरिमानौ इति तु न शत्वम् । नापि नकारः प्रातिपदिकान्तः न च उत्तरपदमेकाच् ॥ चौरं पिबतीति कप्रत्यये चौरप इत्येकाजुत्तरपदम् ॥ रम्यो विः पक्षी । तेन रम्यविणा ॥

१०५६ । कुमति च ॥ ८।४।१३ ॥

दी—। कवर्गवत्युत्तरपदे प्राग्वत् । हरिकामिण्यौ । हरिकामाणि ।

If the उत्तरपद has कवर्ग in it the न at the end of a प्रातिपदिक etc. becomes always ण । Thus हरिकामिण्यौ with ण at the end of a प्रातिपदिक, हरिकामाणि in नुम्, हरिकामेण in the विभक्ति ।

मित—। ‘प्राग्वत्’ इति प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिषु नित्यं शत्वम् इत्यर्थः । प्रागिति “एकाजुत्तर—” इति वार्तिकं लक्षयति ॥ हरिं कामयेते इति ताच्छील्ये णिनौ हरिकामिण्यौ । ‘कामिन्’ इत्युत्तरपदम् । तदन्तस्य नस्य णः ॥ हरिं कामयन्ते इति ण-प्रत्यये हरिकामाणि । स्त्रियः पुरुषाश्च इति सामान्ये नपुंसकम् । नुमि स्थितस्य शत्वम् ॥ हरिकामेण इति विभक्तिस्थस्य ॥

१०५७। पदव्यवायेऽपि ॥ ८।४।३८ ॥

दी—।, पदेन व्यवधानेऽपि शत्वं न स्यात्। माषकुम्भवापेन।
चतुरङ्गयोगेन।

The change does not take place when between the न and the cause for the change a whole पद intervenes. Thus माष etc. does not change into ष because between न and ष there is कुम्भ which is a पद। Similarly चतुरङ्ग etc. has no ष because अङ्ग is a पद between न and र।

मित—। नकारस्य शत्वनिमित्तस्य च मध्ये यत्र पदेन केनचित् व्यवधानमस्ति तत्र शत्वं न भवति ॥ वपनं वापः। भावे घञ्। माषाणां कुम्भः माषकुम्भः। तस्य वापः। तेन। “प्रातिपदिकान्—” (१०५५) इति वैकल्पिकं शत्वं प्राप्तम्। तस्य च प्रतिषेधः ॥ यद्वा—कुम्भस्य वापः कुम्भवापः। माषाणां कुम्भवापः। तेन। “कुमति च” (१०५६) इति नित्या प्राप्तिः। तस्याश्च प्रतिषेधः ॥ चत्वारि अङ्गानि अस्य चतुरङ्गः। क्रीडाविशेषः, सेना वा। तेन योगः। तेन। “कुमति च” इत्यस्य प्रतिषेधः ॥ ननु माषकुम्भः चतुरङ्गः इत्यादिषु ‘कुम्भ’ ‘अङ्ग’ इत्यादीनां “उत्तर-पदत्वे चापदादिविधौ” (वार्तिक) इति पदत्वं नास्ति। तत् कथं पदेन व्यवधानम्? मैवम्। अपदादिविधौ इति पर्युदासः। तेन उत्तरपदस्य यदा आदिभिन्नस्य वर्णस्य किञ्चिद्विधीयते तदेव पदत्वप्रतिषेधः। नेह ‘कुम्भ’ ‘अङ्ग’ इत्यादीनां विधिः, तदस्यैव पदत्वम् शत्वप्रतिषेधश्च भवति ॥

दी—। “अतद्धित इति वाच्यम्” (वार्तिक)। आर्द्रगोमयेण।
शुष्कगोमयेण।

The prohibition does not operate if the intervening पद is a पद because some तद्धित is attached to it. Thus आर्द्र etc. has ष in spite of the prohibition because गौ is a पद in connection with the तद्धित affix मयद्।

मित—। तद्धिते यत् पदं तेन व्यवधाने तु न प्रतिषिद्धः ॥ गीः पुरीषं
गीमयम् । मयट्प्रत्ययः । तस्मिन् परे गीशब्दस्य पदसंज्ञा । आर्द्रं गीमयम् । तेन ॥

१०५८ । कुस्तुम्बुरुणि जातिः ॥ ६।१।१४३ ॥

दी—। अत्र सुट् निपात्यते । कुस्तुम्बुरुर्धान्याकम् । क्लोवत्वमतन्त्रम् ।
जातिः किम् ? कुतुम्बुरुणि, कुत्सितानि तिन्दुकीफलानि इत्यर्थः ।

The class-name कुस्तुम्बुरु is obtained with a स before त by
निपातन in this rule. कुस्तुम्बुरु is धान्याक, coriander. The gender is
immaterial. Why say जातिः ? Witness कुतुम्बुरु without सुट् mean-
ing 'bad तिन्दुकी seeds'.

मित—। कुस्तुम्बुरुणि इत्यत्र क्लोवत्वे अनायङ्गः । तदाह अतन्त्रम् इति ।
तन्त्रं शास्त्रं विधिरित्यर्थः । क्लोवत्वं न विधीयते इति भावः ॥ एवं बहुत्वमपि ।
अतएव 'कुस्तुम्बुरुर्धान्याकम्' इति पुंसि एकवचनेन निर्देशः ॥ 'अव' अस्मिन् कुस्तुम्बुरु-
शब्दे 'सुट् निपात्यते' इहैव सूत्रे निपात्यते इत्यर्थः ॥ कुतुम्बुरुणि इत्यत्र "कुगति—"
(७६१—२।२।१८) इति समासः । तुम्बुरुशब्दस्य जातित्वेऽपि कुतुम्बुरुशब्दी न
जातिपरः । तेन न सुट् ॥

१०५९ । अपरस्परः क्रियासातत्ये ॥ ६।१।१४४ ॥

दी—। सुट् निपात्यते । अपरस्परः सार्था गच्छन्ति । सततम-
विच्छेदेन गच्छन्ति इत्यर्थः । 'क्रिया—' इति किम् ? अपरस्परः गच्छन्ति ।
अपरे च परे च सकृदेव गच्छन्ति ।

The word अपरस्पर has a सुट् by निपातन in this rule when
implying ceaselessness of action. Thus अपरस्परः etc., there and
yonder are caravans passing, i.e., passing always without cessa-

tion. Why say क्रिया etc. ? Witness अपरपरा; etc. meaning—others and yet others are passing, *i. e.*, passing simultaneously once only:

मित—। अपरस्यराः इत्यत्र सुट् निपात्यते क्रियासातत्ये गम्यमाने ॥ अपरे च परे च इति विग्रहे “इन्हे च” (२२४—१।१।३१) इति सर्वनामसंज्ञानिवेधः । अपरपराः इति रूपम् । क्रियासातत्ये तु अपरस्यरा इति ॥

१०६० । गोष्पदं सेवितासेवितप्रमाणेषु ॥ ६।१।१४४ ॥

दी—। सुट् सस्य षत्वञ्च निपात्यते । गावः पद्यन्ते अस्मिन् देशे स गोभिः सेवितो गोष्पदः । असेविते—अगोष्पदान्यरण्यानि । प्रमाणे—गोष्पदमालं ज्ञेयम् । ‘सेवित—’ इत्यादि किम् ? गोः पदं गोपदम् ।

In the word गोष्पद we have सुट् and the change of स into ष by निपातन in this rule meaning what is frequented, or what is incapable of being frequented, or again the dimensions of an object. Thus a piece of land is गोष्पद meaning thereby that cows are seen on it. Forests are अगोष्पद implying that it is not possible for cows to graze there. A field is a गोष्पद in the sense that it is small in measure,

मित—। ‘सेवित’ इति कर्मणि क्तः ॥ ‘असेवित’ इति भावे क्तः । सेवितं सेवा । अविद्यमानं सेवितमस्मिन् असेवितः यत्र गवां प्रचारी न सम्भवति सः । सेवितं असेविते प्रमाणे च द्यौत्वे गोष्पदशब्दो निपात्यते । अर्थविशेषे निपातनं न हि अविशेषेण ॥ गावः पद्यन्ते अस्मिन् इति अधिकरणे घः । घञि प्राप्ते निपातनादेव घः । यद्वा “गोचरसञ्चर—” (३२८८—३।३।११८) इत्यत्र चकारस्य अनुक्तसमुच्चयार्थत्वात् घः । अथ वा घञे वेङ्ग प्रत्ययः, संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति वृद्धाभावः । पदादित्वाद् प्राप्ते षत्वं निपात्यते ॥ गावो न पद्यन्ते एषु इति तु सन्देहः इह गोप्रचारः प्रतिषिद्ध

समासाश्रयविधयः] द्वितीयो भागः

मित—। अनित्यं कादाचित्कम् अतश्चित्रीकरणम् अहुतम्। अहुतमित्यव्युत्पन्नम्। आङ्पूर्वात् चरतेर्यति सुटा आश्चर्य्यमिति भवति अहुतमिति चेत् तस्यार्थः। यो न मुङ्क्ते तस्य भोजनमाश्चर्य्यम्। “शेषे लृङ्यदौ” (२८०८—३।३।३१) इति चित्रीकरणे लिङ् ॥ अनित्यव्यतिरिक्ते अर्थे यति आश्चर्य्यमिति भवति। “चरेवाङि चागुसौ” (२८४८, वा) इत्याङ्पूर्वाच्चरतेर्यत् ॥

१०६३। वर्चस्कोऽवस्करः ॥ ६।१।१४८ ॥

दी—। कुत्सितं वर्चो वर्चस्कमन्नमलम्। तस्मिन् सुट्। अवकीर्य्यते इत्यवस्करः। ‘वर्चस्के’ किम्? अवकरः।

The word अवस्कर takes सुट् when meaning what is left of rice sticking to the boiling pot. वर्चस्क is ‘the dregs of rice’ derived from वर्चस् with कन् in the sense कुत्सित। अवस्कर has the derivative meaning ‘what is scattered.’ Why say वर्चस्के? Witness अवकर which with the same derivation has no सुट्। The difference is, अवकर is any thing that is scattered, while अवस्कर means the dregs of rice which are also scattered while cleaning the utensils.

मित—। वर्चः तेजः लक्षण्या तेजस्कारं वस्तु अन्नादिकमित्यर्थः। कुत्सितं वर्चः वर्चस्कम्। कन् कुत्सिते। “भास्वेषु यज्ञेषु काष्ठादिना अपरुष्य काकादित्यो विकीर्य्यते तत् अन्नमलम्” इति हरदत्तः ॥ अवस्कर इति सुट् भवति अन्नमलं चेदर्थः ॥ अवकीर्य्यते भूमाववचिष्यते। किरतेरप् कर्मणि ॥ अन्नमलव्यतिरिक्ते अर्थे न सुट्, अवकर इति रूपम् ॥

१०६४। अपस्करो रथाङ्गम् ॥ ६।१।१४९ ॥

दी—। अपकरः अन्यः।

उत असम्भव इति । आद्ये अगीषदानि शस्यचेचाणि इत्येतत् न गीषदानि इति नञ्-
समासेनैव सिध्यति न हि तदर्थमसंवितयङ्गणं कार्यम् । अन्यार्थमसंवितयङ्गणं क्रियते
तदाह 'अगीषदान्यरण्यानि' इति ॥ गीः पदं पदचेपस्थानं गीषदं यदि तेन प्रमाणं
गम्यते । अन्यथा गीपदम् । गीषदं मात्रा प्रमाणमस्य गीषदमात्रम् अल्पप्रमाणमित्यर्थः ।
मात्राशब्दस्य प्रयोगं विनापि सुटा षत्वेन चेह प्रमाणं गंस्यते । तथा च 'गीषदं चैत्रम्'
इत्येव नागिशस्य पाठः ॥

१०६१ । आस्यदं प्रतिष्ठायाम् ॥ ६।१।१४६ ॥

दी— । आत्मयापनाय स्थाने सुट् निपात्यते । आस्पदम् । 'प्रतिष्ठा-
याम्' इति किम् ? आ पदात् आपदम् ।

The word आस्यद takes सुट् by निपातन here in the sense 'foot-
ing for maintenance of self.' Why say प्रतिष्ठायाम् ? Witness the
अव्ययीभाव compound आपदम् without सुट् meaning reaching down
to the foot.

नितं— । प्रतितिष्ठत्यसामिति प्रतिष्ठा स्तनिवासस्थानम् । अङ् अधिकरणे ।
तस्यां द्योत्यायामास्यदमिति निपात्यते ॥ आ समन्तात् पद्यते अस्मिन् आस्यदम्
आत्मयापनाय स्थानम् । आत्मनः शरीरस्य यापनं धारणमात्मयापनं शरीररक्षणम् ।
प्राप्तवत् घः घञ् वा अधिकरणे । क्लौवलमपि निपातनादेव ॥

१०६२ । आश्चर्यमनित्ये ॥ ६।१।१४७ ॥

दी— । अद्भुते सुट् । आश्चर्यं यदिऽसि भुञ्जीत । 'अनित्ये' किम् ?
आश्चर्यं कर्म शोभनम् ।

The word आश्चर्य takes सुट् by निपातन here if it means
'wonderful' or some 'rare phenomenon.' Thus आश्चर्यम् etc. I
should be surprised if he ate. Why say अनित्ये ? Witness
आश्चर्यम् &c. only good acts have to be done.

समासाश्चयविधयः] द्वितीयो भागः

मित—। अनित्यं कादाचित्कम् अतश्चिवीकारश्चम् अहुतम्। अहुतमित्यव्युत्-
पन्नम्। आङ्पूर्वात् चरतेर्यति सुटा आश्चर्यमिति भवति अहुतमिति चेत् तस्यार्थः।
यो न सुङ्क्ते तस्य भोजनमाश्चर्यम्। “शेषे लृडयदौ” (२८०८—३।३।१३१) इति
चिवीकारणे लिङ् ॥ अनित्यव्यतिरिक्ते अर्थे यति आचर्यमिति भवति। “चरेवाङ्-
चागुतौ” (२८४८, वा) इत्याङ्पूर्वाच्चरतेर्यत् ॥

१०६३। वर्चस्कोऽवस्कारः ॥ ६।१।१४८ ॥

दी—। कुत्सितं वर्चो वर्चस्कमन्नमलम्। तस्मिन् सुट्। अवकीर्यन्ते
इत्यवस्कारः। ‘वर्चस्के’ किम्? अवकरः।

The word अवस्कार takes सुट् when meaning what is left of
rice sticking to the boiling pot. वर्चस्क is ‘the dregs of rice’
derived from वर्चस् with कन् in the sense कुत्सित। अवस्कार has
the derivative meaning ‘what is scattered.’ Why say वर्चस्के?
Witness अवकर which with the same derivation has no सुट्।
The difference is, अवकर is any thing that is scattered, while
अवस्कार means the dregs of rice which are also scattered while
cleaning the utensils.

मित—। वर्चः तेजः लक्षण्या तेजस्कारं वस्तु अन्नादिकमित्यर्थः। कुत्सितं
वर्चः वर्चस्कम्। कन् कुत्सिते। “भास्वेषु यल्लपं काष्ठादिना अपश्य काकादिभ्यो
विकीर्यन्ते तत् अन्नमलम्” इति ह्रदत्तः ॥ अवस्कार इति सुट् भवति अन्नमलं चेदर्थः ॥
अवकीर्यन्ते भूमाववक्षिष्यते। किरतेरप् कर्मणि ॥ अन्नमलव्यतिरिक्ते अर्थे न सुट्,
अवकर इति रूपम् ॥

१०६४। अपस्करो रथाङ्गम् ॥ ६।१।१४८ ॥

दी—। अपकरः अन्यः।

The word अपस्तर takes सुट् if meaning 'carriage-wheel.' In other senses we have अपकर without सुट् ।

मित—। रथाङ्गं चक्रम् । अपकिरति बहति अनेन अपस्कारी रथचक्रम् ।
अपकिरतेः करणे घः ॥

१०६३ । विष्किरः शकुनौ वा ॥ ६।१।१५० ॥

दी—। पक्षे विकिरः । वा वचनेनैव सुट् विकल्पे सिद्धे विकिरग्रहणं तस्यापि शकुनेरन्यत्प्रयोगो मा भूत् इति वृत्तिः । तन्न, भाष्यविरोधात् ।

The word विकिर optionally takes सुट् when meaning a bird. The alternative form is विकिर । Here the Vritti says—The particle वा is enough to make the सुट् optional in the case of a bird ; yet विकिर is directly mentioned in the rule to show that विकिर also is not used except to mean a bird. This goes against the भाष्य and is therefore inadmissible.

मित—। विकिरति विक्षिपति इति विकिरः विकिरी वा । किरतेः कः ।
“परिनिविभ्यः—” (२२७५—८३।७०) इति षत्वम् । तच्च आद्यः शकुनावेव ।
इतरस्तु शकुनौ अन्यत्रापि ॥ इतिकार आह “विकिरः शकुनौ वा” इत्येतावतैव सुट् विकल्पो लभ्यते । तथापि स्वे विकिरशब्दो गृहीत इत्यादि । एतत् “विकिरः शकुनौ विकिरी वा” इति सूत्रपाठे एव सङ्गच्छते । भाष्ये पुनः “विकिरः शकुनौ विकिरी वा” इति वार्तिकरूपेणोपस्थापितं प्रत्याख्यातञ्च । एवं भाष्यविरोधात् वृत्तेः पाठो नादत्तञ्च । तन्मूलकं विकिरशब्दस्य शकुनेरन्यत्र प्रयोगो मा भूत् इत्यनुमानञ्च हेयमेव ॥ “विकिरः शकुनौ वा” इत्येव भाष्यसम्मतः सूत्रपाठः प्रतिभाति । अर्थश्च—‘शकुनौ’ अभिधेये ‘विकिरी वा’ सुट् भवति वा, अन्यत्र सुट्भावः विकिर इति रूपम् ॥

१०६६ । प्रतिष्कशश्च कशेः ॥ ६।१।१५२ ॥

दी—। ‘क्स गतिशासनयोः’ इत्यस्य प्रतिपूर्वस्य पचाद्यचि सुट्

निपात्यते षत्वञ्च । सहायः पुरोयायी वा प्रतिष्कश इत्युच्यते । 'कशेः' किम् ? प्रतिगतः कशां प्रतिकशः अश्वः । यद्यपि कशेरेव कशा तथापि 'कशेः' इति धातोर्ग्रहणमुपसर्गस्य प्रतेर्ग्रहणार्थम् । तेन धात्वन्त्वरूपसंगात् ।

The word प्रतिष्कश, when derived directly from the root कश् to move or to check, with प्रति as an उपसर्ग and the affix अच्, takes सुट् and the change into ष । प्रतिष्कश is a companion or one that moves in advance. Why say कशे ? Witness प्रतिष्कशः, a horse, with the derivation प्रतिगतः &c. coming in the way of the whip. But in this derivation कशा comes from the root कश्, then why not सुट् and षत्व here too ? The fact is the root कश् is mentioned to imply that प्रति should be an उपसर्ग to it ; no सुट् if it is an उपसर्ग to some other root in the derivation. The exposition प्रतिगतः etc. makes प्रति an उपसर्ग to the root गन् not to कश् ; hence no सुट् ।

नित— । कशेः कशधातोः प्राप्तः प्रतिष्कशशब्द इह सूत्रे निपातनात् सिद्ध इत्यर्थः ॥ प्रतिष्कशति प्रतिगच्छति इति प्रतिष्कशः सहायः पुरोयायी वा । पचाद्यच् । अस्यां व्युत्पत्तौ साक्षात् कशधातीरेव प्राप्तः प्रतिष्कश इति । अत इह सूत्रे निपातनात् सुट् षत्वञ्च ॥ ननु कशति अश्वं प्रति गच्छति इति कशा पचाद्यचि न्नियाम् । प्रतिगतः कशां प्रतिकशः अश्वः इत्यत्र कशेरेव सिद्धे शब्दे कथं न सुट् षत्वञ्च ? उच्यते— सूत्रे 'कशेः' कशधातोः 'प्रतिष्कशः' इति वचनात् 'प्रति' इति कशेरेव उपसर्गो विज्ञायते । तेन यदा स 'धात्वन्तरस्य उपसर्गो' भवति नास्ति तदा सुट् । इह तु 'प्रतिगतः' इत्युक्ते कशेरेव उपसर्गः प्रातिः, न कशेः । तेन न सुट् ॥

१०६७ । प्रस्कण्वहरिश्चन्द्रावृषो ॥ ६।१।१५३ ॥

दी— । हरिश्चन्द्रग्रहणममन्तार्थम् । 'वृषी' इति किम् ? प्रकाशो देशः । हरिचन्द्रो माणवकः ।

The words प्रकख and हरिचन्द्र take सुट् when referring to sages. हरिचन्द्र is allowable in *Mantras* even when not referring to a sage. This rule sanctions its use outside *Mantras*. Why सुट् ऋषौ? Witness प्रकख; etc., a land of unrighteousness; हरिचन्द्र; etc., the urchin is named Harichandra.

मित—। प्रकखशब्दे हरिचन्द्रशब्दे च सुट् निपात्यते ऋषौ अभिविधे। ऋषिः प्रकखः, राजर्षिर्हरिचन्द्रः ॥ प्रभूतं कखं पापमखिन् प्रकखी देशः, प्रगतं कखमस्मादिति वा ॥ “ऋखाचन्द्रोत्तर—” (३५२७—६११५१) इति ऋषिभिर्ज्ञेऽपि हरिचन्द्रः सिद्धी मन्ते। इह अमन्तेऽपि यथा साधुः स्यात् तदर्थं वचनम् ॥

१०६८। मस्करमस्करिणौ वेणुपरिव्राजकयोः ॥

६।१।१५४ ॥

दी—। मकरशब्दः अव्युत्पन्नः। तस्य सुट् इतिच निपात्यते। 'वेणु—' इति किम्? मकरो ग्राहः। मकरी समुद्रः।

मस्कर with सुट् in the sense of वेणु, a reed, and मस्करिन् with सुट् and इनि in the sense परिव्राजक, a mendicant, are derived by निपातन in this rule. मकर is a primitive word; it takes सुट् and इनि by निपातन। Why say वेणु etc.? Witness मकर meaning 'alligator' and मकरी meaning 'sea' without सुट्।

मित—। 'मस्कर' इति शब्दरूपं निपात्यते वेणौ वाचे 'मस्करिन्' इति च परिव्राजके ॥ वेणोरन्यत्र मकरी ग्राहः ॥ मकराः सन्त्यखिन् इति मत्वर्थीये इनौ मकरी मस्कारी वा। भावः समुद्रवाची द्वितीयस्तु इह परिव्राजके निपात्यते ॥ एवं हि मतान्तरं वृत्तिकारः ग्राहः। भाष्ये तु मा कुण्ठ कर्माणि इति भाषणशीले अभिविधे माडि उपपदे कजस्ताच्छील्ये इनिः माडी ऋखः कजः सुट् च निपात्यते इति मस्करिन्शब्दस्य व्युत्पत्तिरुक्ता। वृत्तावपि दृश्यते। एवञ्च मकरी इति प्रत्यु-

समासाश्रयविधयः] द्वितीयो भागः

दाहरणं चिन्त्यम् ॥ मस्कर-शब्दाच्च न मस्करौ । तथा सति मस्करिन्शब्दश्च व्यर्थं भवति ॥

१०६८ । कास्तौराजस्तुन्दे नगरे ॥ ६।१।१५५ ॥

दी— । ईषत्तीरमस्यास्तीति कास्तौरं नाम नगरम् । अजस्त्येव तुन्दमस्य इति अजस्तुन्दं नाम नगरम् । 'नगरे' किम् ? कातीरम् । अजतुन्दम् ॥

The words कास्तौर and अजस्तुन्द are names of two cities and got by निपातन in this rule. कास्तौर is a city with a short length of sea-beach. अजस्तुन्द is another with its middle like that of a goat. Why say नगरे ? Witness कातीर and अजतुन्द without स in a different sense.

मित— । "ईषदर्थे" (१०३१—६।३।१०५) इति कुशब्दस्य कादेशि कातीरादयः ॥

१०७० । कारस्करो वृक्षः ॥ ६।१।१५६ ॥

दी— । कारं करोतीति कारस्करो वृक्षः । अन्यत् कारकरः । केचित्तु कस्कादिष्विदं पठन्ति न सूत्रेषु ।

The word कारस्कर has सूट् by निपातन in this rule in the sense 'tree'. Thus कारस्कर, that which brings in revenue, i.e., a tree. But कारकर is any thing that adds to the revenue, except trees. Some place this in the कस्कादि list and not among the Sutras.

मित— । कर एव कारः । कारं करोतीति विद्यते कारस्करः कारकरश्च । "दिवाविभा—" (२८३५—३।१।२१) इति टः । वृक्षेभ्यो राजस्वमुत्पद्यते इति वृक्षो-

The words प्रस्ताव and हरिश्चन्द्र take सुट्, when referring to sages. हरिश्चन्द्र is allowable in *Mantras* even when not referring to a sage. This rule sanctions its use outside *Mantras*. Why ऋषी? Witness प्रकाण्ड; etc., a land of unrighteousness; हरिचन्द्र; etc., the urchin is named Harichandra.

मित—। प्रस्तावशब्दे हरिश्चन्द्रशब्दे च सुट्, निपात्यते ऋषी अभिधेये। ऋषिः प्रस्तावः, राजर्षिर्हरिश्चन्द्रः॥ प्रभूतं कण्ठं पापमस्मिन् प्रकाण्डो देशः, प्रगतं कण्ठमस्मादिति वा॥ “ऋषाचन्द्रोत्तर—” (३५२७—६११५१) इति ऋषिभिन्नेऽपि हरिश्चन्द्रः सिद्धो मन्वे। इह अमन्वेऽपि यथा साधुः स्यात् तदर्थं वचनम्॥

१०६८। मस्करमस्करिणौ वेणुपरिव्राजकयोः॥

६११५४॥

दी—। मकरशब्दः अव्युत्पन्नः। तस्य छट्, इनिश्च निपात्यते। ‘वेणु—’ इति किम्? मकरो ग्राहः। मकरो समुद्रः।

मस्कर with सुट्, in the sense of वेणु, a reed, and मस्करिन् with सुट्, and इनि in the sense परिव्राजक, a mendicant, are derived by निपातन in this rule. मकर is a primitive word; it takes सुट्, and इनि by निपातन। Why say वेणु etc.? Witness मकर meaning ‘alligator’ and मकरौ meaning ‘sea’ without सुट्।

मित—। ‘मस्कर’ इति शब्दरूपं निपात्यते वेणौ वाक्ये ‘मस्करिन्’ इति च परिव्राजके॥ वेणोरन्यत्र मकरो ग्राहः॥ मकराः सन्त्यस्मिन् इति मत्वर्थीये इनौ मकरो मस्करौ वा। आद्यः समुद्रवाचौ द्वितीयस्तु इह परिव्राजके निपात्यते॥ एवं हि मतान्तरं वृत्तिकारः ग्राहः। भाष्ये तु मा कुरुत कर्माणि इति भाषणशीले अभिधेये माडि उपपदे कजस्ताच्छील्ये इनिः माडो ऋषः कजः सुट्, च निपात्यते इति मस्करिन्शब्दस्य व्युत्पत्तिरुक्ता। इत्थावपि दृश्यते। एवञ्च मकरो इति प्रत्यु-

समासाश्रयविधयः] द्वितीयो भागः

दाहरणं चिन्त्यम् ॥ मस्कार-शब्दात् न मस्कारौ । तथा सति मस्कारिण्यदृष्टं व्यर्थं भवति ॥

१०६८ । कास्तीराजस्तुन्दे नगरे ॥ ६।१।१५५ ॥

दी— । ईषतीरमस्यास्तीति कास्तीरं नाम नगरम् । अजस्त्येव तुन्दमस्य इति अजस्तुन्दं नाम नगरम् । 'नगरे' किम् ? कातीरम् । अजस्तुन्दम् ॥

The words कास्तीर and अजस्तुन्द are names of two cities and got by निपातन in this rule. कास्तीर is a city with a short length of sea-beach. अजस्तुन्द is another with its middle like that of a goat. Why say नगरे ? Witness कातीर and अजस्तुन्द without स in a different sense.

मित— । "ईषदये" (१०३१—६।३।१०५) इति कुशब्दस्य कादेशे कातीरा-
दयः ॥

१०७० । कारस्कारो वृक्षः ॥ ६।१।१५६ ॥

दी— । कारं करोतीति कारस्कारो वृक्षः । अन्यत् कारकरः । काचत्तु कस्कादिष्विदं पठन्ति न सूत्रेषु ।

The word कारस्कार has सुट् by निपातन in this rule in the sense 'tree'. Thus कारस्कार, that which brings in revenue, i.e., a tree. But कारस्कार is any thing that adds to the revenue, except trees. Some place this in the कस्कादि list and not among the Sutras.

मित— । कर एव कारः । कारं करोतीति विग्रहे कारस्कारः कारस्कारश्च ।
"दिवाविभा—" (२८३५—३।२।२१) इति टः । वृक्षेभ्यो राजस्वमुत्पद्यते इति वृक्षे-

सिद्धिं कारं करोति । तत्र तु सुटा कारस्कार इति इह निपात्यते ॥ कैचित् इत्यशङ्कां सूचयति । आदीनां सकारि विसर्गजात इह तु न तथा इत्यशङ्का ॥

१०७१ । पारस्करप्रभृतीनि च संज्ञायाम् ॥ ६।१।१५७ ॥

दी—। एतानि ससृङ्कानि निपात्यन्ते नाम्नि । पारस्करः । किष्किन्धा ।

Words, listed with पारस्कर leading, are obtained by निपातन when they are used as proper names. Thus पारस्कर, name of a country or town ; किष्किन्धा, name of a cave of a mountain.

नित—। संज्ञायां विषये पारस्करादीनि शब्दरूपाणि ससृङ्कानि साधूनि भवन्ति इहैव निपातनात् ॥ पारं करोतीति पारस्करी देशविशेषः । “कञी हेतु—” (२८३४—३।२।२०) इति हेतौ टः ॥ किम् निन्दायामव्ययम् । बौद्धायां हिले किंकिम् कुत्सितं सर्वम् । किं किं दधाति इति अणि प्राप्ते निपातनात् कः । ततः उपपदस्य पूर्वार्द्धस्य मलोपः, परार्द्धस्य च सृट् षत्वच्च निपातनात् । स्त्रियां किष्किन्धा पर्वत-विशेषस्य गुहा ॥

दी—। “तद्बृहतोः करपत्योश्चोरदेवतयोः सृट् तलोपश्च” । (गणसूत्र) । तात् पूर्व चत्वेन दकारो बोध्यः ॥ तद्बृहतोर्दकारतकारौ लुप्येते, करपत्योस्तु सृट् । ‘चोरदेवतयोः’ इति समुदायोपाधिः । तस्करः । बृहस्पतिः ।

When कर and पति are the उत्तरपद respectively, तद् and बृहत् drop their final letter and the उत्तरपद takes सृट् । Here सृट् तलोप is really सृट् द्रतलोपः which becomes सृट् तलोपश्च । The meaning then is तद् drops द and बृहत् drops त while करं and पति take सृट् ।

समासाश्रयविधयः] द्वितीयो भागः

‘चोरदेवतयोः’ is the sense of the entire compound respectively तद् drops द, कर becomes स्कर and the compound तस्कर with thus results means a thief ; ब्रह्मत् drops त, पति becomes स्यति and the resultant compound ब्रह्मस्यति refers to a god.

मित—। दत्तलोपः इत्यस्य चर्ले तूतलोपः इति रूपम् । तद्ब्रह्मतीः तूतलोपः इति यथासंख्यं नेयम् । तेन तदः दलोपः ब्रह्मतः तलोपः ॥ तद्ब्रह्मतीः करपत्न्योः इत्यपि यथासंख्यमेव । तेन तदी दलोपः करे परे, ब्रह्मतस्सलोपः पत्न्यौ परे इत्यर्थः ॥ चोरदेवतयोः षर्थयोः । स चार्थः पूर्वोत्तरपदसमुदायस्य । यथासंख्यञ्च । सुडिति उभयत्र उत्तरपदस्य ॥ तदेवमयमर्थः । तदी दलोपः करे उत्तरपदे करस्य च सुट् चोरश्चेत् समासार्थः । ब्रह्मतस्सलोपः पत्न्यौ उत्तरपदे पत्युश्च सुट् देवता चेत् समासार्थः । तत् सर्वजनविदितं निन्दितं कर्म चौर्यमिति शेषः करीतीति तस्करः । ताच्छील्ये “कञ्जी हेतु—” (२८३४) इति टः ॥ ब्रह्मती वाक् । ब्रह्मत्याः पतिः इति विग्रहे “कुक्कुट्यादीनामखादिषु” (७३६, वा) इति पुंवङ्गावे ‘ब्रह्मत् पति’ इति जाते अनेन ब्रह्मस्यतिः ॥

दी—। “प्रायस्य चित्तिचित्तयोः” (गणसूत्र) । प्रायश्चित्तिः । प्रायश्चित्तम् ॥ वनस्पतिः । इत्यादि । आकृतिगणोऽयम् ।

चित्ति and चित take सुट् when in the उत्तरपद after प्राय । Thus प्रायश्चित्ति etc., vow for penance. वनस्पति etc., also are in this list which is not a closed one but is added to from usage.

मित—। ‘प्रायस्य—’ इति सूत्रांशमावम् । सूत्रं तु ‘प्रायस्य चित्तिचित्तयोः सुडस्कारो वा’ इति । अयमर्थः—चित्तिचित्तयोः उत्तरपदयोः सुट् प्रायस्य पूर्वपदस्य अस्कारो वा । सुडित्यागमः अस् इत्यादेशः । ताभ्यां योगे उभयत्र षष्ठी । चित्ती संज्ञाने । भावे क्तिन् क्ती वा । चित्तिः निश्चयः, चित्तञ्च । प्रायः तपः । प्रायस्य चित्तिः चित्तं वा इति विग्रहे प्रायश्चित्तिः प्रायश्चित्तम् ॥ वनस्पतिः वनस्पतिः इत्यपि

सिद्धान्तकौमुदी

[समासे

पारस्करादेषु द्रष्टव्यः । आकृत्या प्रयोगेण पारस्करादयो गण्यन्ते इत्याह 'आकृति
सचयति' इति ॥

इति श्रीसारदारब्जनविद्याविनोदकृतायां

सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां मितभाषिण्यां समासप्रकरणम् ।

समासश्च द्वितीयो भागः ।

व्याख्याने कौमुदीये हरिहरचरणे यातु भागो द्वितीयः
प्रीयन्तां तातपादा विदधतु च धृतिं शेषसम्पूतये नः ।
आर्याः कार्ये प्रसन्ना नियतशुभकरीराशिषः संगृह्यन्तु
प्रत्यूहा यान्तु दूरे दिनकरकिरणैर्धाविता वान्धकाराः ॥
